๚ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส๚

อภิธมฺมปิฏเก

ธมฺมสงฺคณี-มูลฏีกา

วีสติคาถาวณฺณนา

๑. ธมฺมสํวณฺณนายํ สตฺถริ ปณามกรณํ ธมฺมสฺส สฺวากฺขาตภาเวน สตฺถริ ปสาทชนนตฺถํ, สตฺถุ จ อวิตถเทสนภาวปฺปกาสเนน ธมฺเม ปสาทชนนตฺถํ๚ ตทุภยปฺปสาทา หิ ธมฺมสมฺปฏิปตฺติ มหโต จ อตฺถสฺส สิทฺธิ โหตีติ๚ อถ วา รตนตฺตยปณามวจนํ อตฺตโน รตนตฺตยปสาทสฺส วิญฺญาปนตฺถํ, ตํ ปน วิญฺญูนํ จิตฺตาราธนตฺถํ, ตํ อฏฺฐกถาย คาหณตฺถํ, ตํ สพฺพสมฺปตฺตินิปฺผาทนตฺถนฺติ๚ อิทํ ปน อาจริเยน อธิปฺเปตปฺปโยชนํ อนฺตรายวิโสสนํ๚ วกฺขติ หิ ''นิปจฺจการเสฺสตสฺส…เป…. อเสสโต''ติ๚ รตนตฺตยปณามกรณญฺหิ อนฺตรายกราปุญฺญวิฆาตกรปุญฺญวิเสสภาวโต มงฺคลภาวโต ภยาทิอุปทฺทวนิวารณโต จ อนฺตรายวิโสสเน สมตฺถํ โหติ๚ กถํ ปเนตสฺสาปุญฺญวิฆาตกราทิภาโว วิชานิตพฺพุติ? ''ยสฺมิํ มหานาม สมเย อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ, เนวสฺส ตสฺมิํ สมเย ราคปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหตี''ติอาทิวจนโต (อ. นิ. ๖.๑๐; ๑๑.๑๑), ''ปูชา จ ปูชเนยฺยานํ, เอตํ มงฺคลมุตฺตม''นฺติ (ขุ. ปา. ๕.๓; สุ. นิ. ๒๖๒) จ, ''เอวํ พุทฺธํ สรนฺตานํ, ธมฺมํ สงฺฆญฺจ ภิกฺขโว๚ ภยํ วา ฉมฺภิตตฺตํ วา, โลมหํโส น เหสฺสตี''ติ (สํ. นิ. ๑.๒๔๙) จ วจนโตติ๚

ตตฺถ ยสฺส สตฺถุโน ปณามํ กตฺตุกาโม, ตสฺส คุณวิเสสทสฺสนตฺถํ **''กรุณา วิยา''**ติอาทิมาห๚ คุณวิเสสวา หิ ปณามารโห โหติ, ปณามารเห จ กโต ปณาโม วุตฺตปฺปโยชนสิทฺธิกโรว โหตีติ๚ ภควโต จ เทสนา วินยปิฏเก กรุณาปฺปธานา, สุตฺตนฺตปิฏเก ปญฺญากรุณาปฺปธานา๚ เตเนว จ การเณน วินยปิฏกสฺส สํวณฺณนํ กโรนฺเตน กรุณาปฺปธานา ภควโต โถมนา กตา, อาคมสํวณฺณนญฺจ กโรนฺเตน อุภยปฺปธานา, อภิธมฺมเทสนา ปน ปญฺญาปฺปธานาติ กตฺวา ปญฺญาปฺปธานเมว โถมนํ กโรนฺโต **''กรุณา วิย สเตฺตสู''**ติ กรุณํ อุปมาภาเวน คเหตฺวา ปญฺญาย โถเมติ๚

ตตฺถ **กรุณา วิยา**ติ นิทสฺสนวจนเมตํ, ยสฺส ยถา กรุณา สเพฺพสุ สเตฺตสุ ปวตฺติตฺถ, เอวํ สเพฺพสุ เญยฺยธเมฺมสุ ปญฺญาปิ ปวตฺติตฺถาติ อโตฺถ๚ **สเตฺตสู**ติ วิสยนิทสฺสนเมตํ๚ **ปญฺญา**ติ นิทเสฺสตพฺพธมฺมนิทสฺสนํ๚ **ยสฺสา**ติ ตทธิฏฺฐานปุคฺคลนิทสฺสนํ๚ **มเหสิโน**ติ ตพฺพิเสสนํ๚ **เญยฺยธเมฺมสู**ติ ปญฺญาวิสยนิทสฺสนํ๚ **สเพฺพสู**ติ ตพฺพิเสสนํ๚ **ปวตฺติตฺถา**ติ กิริยานิทสฺสนํ๚ **ยถารุจี**ติ วสีภาวนิทสฺสนํ๚

ตตฺถ กิรตีติ **กรุณา,** ปรทุกฺขํ วิกฺขิปติ อปเนตีติ อโตฺถ๚ รูปาทีสุ สตฺตา วิสตฺตาติ **สตฺตา**๚ ตสฺสา ปน ปญฺญตฺติยา ขนฺธสนฺตาเน นิรุฬฺหภาวโต นิจฺฉนฺทราคาปิ ''สตฺตา''ติ วุจฺจนฺติ๚ ปชานาตีติ **ปญฺญา,** ยถาสภาวํ ปกาเรหิ ปฏิวิชฺฌตีติ อโตฺถ๚ **ยสฺสา**ติ อนิยมนํ๚ ''ตสฺส ปาเท นมสฺสิตฺวา''ติ เอเตน นิยมนํ เวทิตพฺพํ๚ **มเหสี**ติ มหนฺเต สีลกฺขนฺธาทโย เอสิ คเวสีติ มเหสิ๚ ญาตพฺพาติ เญยฺยา, สภาวธารณาทินา อเตฺถน ธมฺมา๚ ตตฺถ ''เญยฺยา''ติ วจเนน ธมฺมานํ อเญยฺยตฺตํ ปฏิกฺขิปติ๚ ''ธมฺมา''ติ วจเนน เญยฺยานํ สตฺตชีวาทิภาวํ ปฏิกฺขิปติ๚ เญยฺยา

จ เต ธมฺมา จาติ **เญยฺยธมฺมาฯ สเพฺพสู**ติ อนวเสสปริยาทานํฯ เตน อญฺญาตาภาวํ ทเสฺสติฯ **ปวตฺติตฺถา**ติ อุปฺปชฺชิตฺถฯ **ยถารุจี**ติ ยา ยา รุจิ ยถารุจิ, รุจีติ จ อิจฺฉา, กตฺตุกามตาสาฯ ยา ยา ปวตฺตา ตปฺปเภทา, ยถา วา รุจิ ตถา, รุจิอนุรูปํ ปวตฺตา ''ยถารุจิ ปวตฺติตฺถา''ติ วุจฺจติฯ ยถา ยถา วา รุจิ ปวตฺตา, ตถา ตถา ปวตฺตา ปญฺญา ''ยถารุจิ ปวตฺติตฺถา''ติ วุจฺจติฯ

ตตฺถ ภควติ ปวตฺตาว กรุณา ภควโต ปญฺญาย นิทสฺสนนฺติ คเหตพฺพาฯ สา หิ อสาธารณา มหากรุณา, น อญฺญาฯ **ยสฺสา**ติ จ กรุณาปญฺญานํ อุภินฺนมฺปิ อาธารปุคฺคลนิทสฺสนํฯ น หิ นิราธารา กรุณา อตฺถีติ ''กรุณา''ติ วุเตฺต ตทาธารภูโต ปุคฺคโล นิทเสฺสตโพฺพ โหติ, โส จ อิธ อโญฺญ วุโตฺต นตฺถิ, น จ อาสนฺนํ วเชฺชตฺวา ทูรสฺส คหเณ ปโยชนํ อตฺถีติ ''ยสฺสา''ติ นิทสฺสิตปุคฺคโลว กรุณาย อาธาโรฯ เตน อิทํ วุตฺตํ โหติ ''ยสฺส อตฺตโน กรุณา วิย ปญฺญาปิ ปวตฺติตฺถา''ติฯ กถํ ปน กรุณา สเตฺตสุ ปวตฺติตฺถ ยถา ปญฺญาปิ ธเมฺมสุ ปวตฺติตฺถาติ? นิรวเสสโต ยถารุจิ จฯ ภควโต หิ กรุณา กญฺจิ สตฺตํ อวเชฺชตฺวา สเพฺพสุ สเตฺตสุ นิรวเสเสสุ ปวตฺตติ, ปวตฺตมานา จ รุจิวเสน เอกสฺมิํ อเนเกสุ จ อเญฺญหิ อสาธารณา ปวตฺตติฯ น หิ อเญฺญสํ ''มโหฆปกฺขนฺทานํ สตฺตานํ นตฺถโญฺญ โกจิ โอฆา อุทฺธตา อญฺญตฺร มยา''ติ ปสฺสนฺตานํ กรุโณกฺกมนํ โหติ ยถา ภควโตติฯ ปญฺญาปิ ภควโต สเพฺพสุ ธเมฺมสุ นิรวเสเสสุ ปวตฺตติ, ปวตฺตมานา จ เอกสฺมิํ อเนเกสุ จ ธเมฺมสุ สภาวกิจฺจาทิชานเนน อนาวรณา อสาธารณา ปวตฺตติ ยถารุจิ, ยถา จ ปสฺสนฺตสฺส ภควโต กรุณา ยถารุจิ ปวตฺตติฯ ตํ สพฺพํ **ปฏิสมฺภิทามเคฺค** มหากรุณาญาณวิภงฺควเสน ชานิตพฺพํ, ปญฺญาย จ ยถารุจิ ปวตฺติ เสสาสาธารณญาณวิภงฺคาทิวเสนฯ ปญฺญาคหเณน จ ตีสุ กาเลสุ อปฺปฏิหตญาณํ จตุสจฺจญาณํ จตุปฏิสมฺภิทาญาณํ, กรุณาคหเณน มหากรุณาสมาปตฺติญาณสฺส คหิตตฺตา ตํ วเชฺชตฺวา อญฺญานิ อสาธารณญาณานิ จตุเวสารชฺชญาณํ ทสพลานิ ฉ อภิญฺญา จตุจตฺตาลีส ญาณวตฺถูนิ สตฺตสตฺตติญาณวตฺถูนีติ เอวมาทโย อเนเก ปญฺญาปฺปเภทา สงฺคยฺหนฺติ, ตสฺมา ตสฺสา ตสฺสา ปญฺญาย ปวตฺติวเสน ยถารุจิ ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ เตนาห ''กรุณา วิย…เป…. ยถารุจี''ติฯ

ตตฺถ **กรุณา**คหเณน มหาโพธิยา มูลํ ทเสฺสติฯ มหาทุกฺขสมฺพาธปฺปฏิปนฺนญฺหิ สตฺตนิกายํ ทิสฺวา ''ตสฺส นตฺถโญฺญ โกจิ สรณํ, อหเมตํ มุโตฺต โมเจสฺสามี''ติ กรุณาย สโญฺจทิตมานโส อภินีหารํ ทีปงฺกรสฺส ภควโต ปาทมูเล กตฺวา โพธิสมฺภาเร สโมธาเนตฺวา อนุปุเพฺพน สโมฺพธิํ ปโตฺตติ กรุณา มหาโพธิยา มูลนฺติฯ **สเตฺตสู**ติ เอเตน มหาโพธิยา ปโยชนํ ทเสฺสติฯ สตฺตา หิ มหาโพธิํ ปโยเชนฺติฯ สตฺตสนฺตารณตฺถญฺหิ สพฺพญฺญุตา อภิปตฺถิตาฯ ยถาห –

> ''กิํ เม เอเกน ติเณฺณน, ปุริเสน ถามทสฺสินา;
> สพฺพญฺญุตํ ปาปุณิตฺวา, สนฺตาเรสฺสํ สเทวก''นฺติฯ (พุ. วํ. ๒. ๕๖);

ปญฺญาคหเณน มหาโพธิํ ทเสฺสติฯ สพฺพญฺญุตาย หิ ปทฏฺฐานภูตํ มคฺคญาณํ, มคฺคญาณปทฏฺฐานญฺจ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ''มหาโพธี''ติ วุจฺจตีติฯ **เญยฺยธเมฺมสุ สเพฺพสู**ติ เอเตน สนฺตาเรตพฺพานํ สตฺตานํ อภิเญฺญยฺยปริเญฺญยฺยปหาตพฺพภาเวตพฺพสจฺฉิกาตเพฺพขนฺธายตนธาตุสจฺจินฺทฺริยปฏิจฺจสมุปฺปาทสติปฏฺฐานาทิเภเท กุสลาทิเภเท จ สพฺพธเมฺม ทเสฺสติฯ **ปวตฺติตฺถ ยถารุจี**ติ เอเตน ปฏิเวธปจฺจเวกฺขณปุพฺพงฺคมเทสนาญาณปฺปวตฺติทีปเนน ปโยชนสมฺปตฺติํ ทเสฺสติฯ สพฺพธมฺมานญฺหิ ปฏิเวธญาณํ โพธิปลฺลเงฺก อโหสิฯ มคฺคญาณเมว หิ ตนฺติฯ ปจฺจเวกฺขณญาณญฺจ วิเสเสน รตนฆรสตฺตาเห อโหสิฯ เอวํ ปฏิวิทฺธปจฺจเวกฺขิตานํ ธมฺมานํ ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนาทีสุ เทสนาญาณํ อโหสิ, วิเสเสน จ ปณฺฑุกมฺพลสิ

ลายํ สตฺตปฺปกรณเทสนายนฺติฯ เทสนาญาเณน จ เทเสนฺต ภควา สเตฺตสุ หิตปฏิปตฺตึ ปฏิปชฺชตีติฯ เอเตน สเพฺพน อตฺตหิตปฏิปตฺตึ ปรหิตปฏิปตฺติญฺจ ทเสฺสติฯ มหาโพธิทสฺสเนน หิ อตฺตหิตปฏิปตฺติ, อิตเรหิปิ ปรหิตปฏิปตฺติ ทสฺสิตาติฯ เตน อตฺตหิตปฏิปนฺนาทีสุ จตูสุ ปุคฺคเลสุ ภควโต จตุตฺถปุคฺคลภาวํ ทเสฺสติ, เตน จ อนุตฺตรทกฺขิเณยฺยภาวํ นิรติสยปณามารหภาวญฺจ อตฺตโน จ กิริยาย เขตฺตงฺคตภาวํ ทเสฺสติฯ

เอตฺถ จ **กรุณา**คหเณน โลกิเยสุ มหคฺคตภาวปฺปตฺตาสาธารณคุณทีปนโต สพฺพโลกิยคุณสมฺปตฺติ ภควโต ทสฺสิตา โหติ, **ปญฺญา**คหเณนปิ สพฺพญฺญุตญฺญาณปทฏฺฐานมคฺคญาณทีปนโต สพฺพโลกุตฺตรคุณสมฺปตฺติฯ กรุณาวจเนน จ อุปคมนํ นิรุปกฺกิเลสํ, ปญฺญาวจเนน อปคมนํ ทเสฺสติฯ อุปคมนํ ทเสฺสนฺโต จ โลเก สญฺชาตสํวฑฺฒภาวํ ทเสฺสติ, อปคมนํ ทเสฺสนฺโต โลเกน อนุปลิตฺตตํฯ ‘‘กรุณา วิย สเตฺตสู’’ติ จ โลกสมญฺญานุรูปํ ภควโต ปวตฺตึ ทเสฺสติ, ‘‘เญยฺยธเมฺมสุ สเพฺพสุ ยถารุจิ ปญฺญา ปวตฺติตฺถา’’ติ เอเตน สมญฺญาย อนติธาวนํฯ สพฺพธมฺมสภาวานวโพเธ หิ สติ สมญฺญํ อติธาวิตฺวา ‘‘สโตฺต ชีโว อตฺถี’’ติ ปรามสนํ โหตีติฯ สเพฺพสญฺจ พุทฺธคุณานํ กรุณา อาทิ ตนฺนิทานภาวโต, ปญฺญา ปริโยสานํ ตโต อุตฺตริกรณียาภาวโตฯ อาทิปริโยสานทสฺสเนน จ สเพฺพ พุทฺธคุณา ทสฺสิตาว โหนฺติฯ กรุณาคหเณน จ สีลกฺขนฺธปุพฺพงฺคโม สมาธิกฺขโนฺธ ทสฺสิโต โหติฯ กรุณานิทานญฺหิ สีลํ ตโต ปาณาติปาตาทิวิรติปฺปวตฺติโต ตสฺสา จ ฌานตฺตยสมฺปโยคโตฯ ปญฺญาวจเนน ปญฺญากฺขโนฺธฯ สีลญฺจ สพฺพพุทฺธคุณานํ อาทิ, สมาธิ มชฺฌํ, ปญฺญา ปริโยสานนฺติ เอวมฺปิ อาทิมชฺฌปริโยสานกลฺยาณา สเพฺพ พุทฺธคุณา ทสฺสิตา โหนฺติฯ

๒. เอวํ สเงฺขเปน สพฺพพุทฺธคุเณหิ ภควนฺตํ โถเมตฺวา ยสฺสา สํวณฺณนํ กตฺตุกาโม, ตาย อภิธมฺมเทสนาย อเญฺญหิ อสาธารณาย โถเมตุํ **‘‘ทยาย ตายา’’**ติอาทิมาหฯ ตสฺสา ปน เทสนาย นิทานญฺจ สมุฏฺฐานญฺจ ทเสฺสตุํ **‘‘ทยาย ตายา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ นิทานญฺจ ทุวิธํ อพฺภนฺตรํ พาหิรญฺจาติฯ อพฺภนฺตรํ กรุณา, พาหิรํ เทสกาลาทิฯ สมุฏฺฐานํ เทสนาปญฺญาฯ ตตฺถ อพฺภนฺตรนิทานํ ทเสฺสนฺโต **‘‘ทยาย ตาย สเตฺตสุ, สมุสฺสาหิตมานโส’’**ติ อาหฯ ตตฺถ **ทยา**ติ กรุณา อธิเปฺปตาฯ ตาย หิ สมุสฺสาหิโต อภิธมฺมกถามคฺคํ สมฺปวตฺตยีติฯ **ตายา**ติ อยํ **ต**-สโทฺท ปุเพฺพ วุตฺตสฺส ปฏินิเทฺทโส โหติฯ

ปุริมคาถาย จ ปธานภาเวน ปญฺญา นิทฺทิฏฺฐา, ตพฺพิเสสนภาเวน กรุณาฯ สา หิ ตสฺสา นิทสฺสนภูตา อปฺปธานา ตํ วิเสเสตฺวา วินิวตฺตา, ตสฺมา ‘‘ตายา’’ติ ปฏินิเทฺทสํ นารหติฯ ยา จ ปธานภูตา ปญฺญา, สา เทสนาย สมุฏฺฐานํ, น สมุสฺสาหินีติ ตสฺสา จ ปฏินิเทฺทโส น ยุโตฺตติ? ปญฺญาย ตาว ปฏินิเทฺทโส น ยุโตฺตติ สุวุตฺตเมตํ, กรุณาย ปน ปฏินิเทฺทโส โน น ยุโตฺต ‘‘ทยาย ตายา’’ติ ทฺวินฺนํ ปทานํ สมานาธิกรณภาวโตฯ สมานาธิกรณานญฺหิ ทฺวินฺนํ ปทานํ รูปกฺขนฺธาทีนํ วิย วิเสสนวิเสสิตพฺพภาโว โหติฯ รูป-สโทฺท หิ อญฺญกฺขนฺธนิวตฺตนตฺถํ วุจฺจมาโน วิเสสนํ โหติ, ขนฺธ-สโทฺท จ นิวเตฺตตพฺพคเหตพฺพสาธารณวจนภาวโต วิเสสิตโพฺพ, เอวมิธาปิ ‘‘ทยาย ตายา’’ติ ทฺวินฺนํ ปทานํ เอกวิภตฺติยุตฺตานํ สมานาธิกรณภาวโต วิเสสนวิเสสิตพฺพภาโว โหติฯ ตตฺถ ทยา สมุสฺสาหินีติ ปธานา, นิวเตฺตตพฺพคเหตพฺพสาธารณวจนญฺจิทํฯ ตสฺมา ‘‘ทยายา’’ติ วิเสสิตพฺพวจนเมตํ, ตสฺส จ ยถา วิเสสนํ โหติ ‘‘ตายา’’ติ อิทํ วจนํ, ตถา ตสฺส ปฏินิเทฺทสภาโว โยเชตโพฺพฯ น หิ ปญฺญาปฏินิเทฺทสภาเว ทยาวิเสสนํ ต-สโทฺท โหติ, กรุณาปฏินิเทฺทสภาเว จ โหตีติฯ ปธานญฺจ ปญฺญํ วเชฺชตฺวา ‘‘ทยายา’’ติ เอเตน สมฺพชฺฌมาโน ‘‘ตายา’’ติ อยํ ต-สโทฺท อปฺปธานาย กรุณาย ปฏินิเทฺทโส ภวิตุมรหติฯ อย

เมตฺถ อโตฺถ – ยาย ทยาย สมุสฺสาหิโต, น สา ยา กาจิ, สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส ปน นิทสฺสนภูตา มหากรุณา, ตาย สมุสฺสาหิโตติฯ

กถํ ปน กรุณา ''ทยา''ติ ญาตพฺพา, นนุ วุตฺตํ ''ทยาปนฺนุ''ติ เอตสฺส **อฏฺฐกถายํ** (ที. นิ. อฏฺฐ. ๑.๘) ''เมตฺตจิตฺตตํ อาปนฺนุ''ติ, ตสฺมา ทยา เมตฺตาติ ยุเชฺชยฺย, น กรุณาติ? ยทิ เอวํ ''อทยาปนฺนุ''ติ เอตสฺส อฏฺฐกถายํ ''นิกฺกรุณตํ อาปนฺนุ''ติ วุตฺตนฺติ ทยา เมตฺตาติ จ น ยุเชฺชยฺย, ตสฺมา ทยา-สโทฺท ยตฺถ ยตฺถ ปวตฺตติ, ตตฺถ ตตฺถ อธิปฺปายวเสน โยเชตโพฺพฯ ทยา-สโทฺท หิ อนุรกฺขณตฺถํ อโนฺตนีตํ กตฺวา ปวตฺตมาโน เมตฺตาย จ กรุณาย จ ปวตฺตตีติ โน น ยุชฺชติฯ เอวญฺหิ อฏฺฐกถานํ อวิโรโธ โหตีติฯ กรุณา จ เทสนาย นิทานภาเวน วุตฺตา, น เมตฺตา ''อจฺจนฺตเมว หิ ตํ สมยํ ภควา กรุณาวิหาเรน วิหาสี''ติ (ที. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑; ม. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑ มูลปริยายสุตฺตวณฺณนา; สํ. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑.๑; อ. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑.๑) เอวมาทีสุ, ตสฺมา อิธ กรุณาว ทยาวจเนน คหิตาติ เวทิตพฺพาฯ สา หิ สมุสฺสาหินี, น เมตฺตา, เมตฺตา ปน ปญฺญาคติกปวตฺตินี โหตีติฯ

''สเตฺตสู''ติ กสฺมา เอวํ วุตฺตํ, นนุ ''ตายา''ติ เอเตน วจเนน สตฺตวิสยา กรุณา คหิตาติ? โน น คหิตา, ปุริมคาถาย ปน ''สเตฺตสุ กรุณา ยถารุจิ ปวตฺติตฺถา''ติ สปฺปเทสสตฺตวิสยา นิปฺปเทสสตฺตวิสยา จ สพฺพา วุตฺตา, อิธ ปน นิปฺปเทสสตฺตวิสยตํ คเหตุํ ''สเตฺตสู''ติ นิปฺปเทสสตฺตวิสยภูตา ทสฺสิตาฯ เตน สพฺพสตฺตวิสยาย กรุณาย สมุสฺสาหิโต อภิธมฺมกถามคฺคํ เทวานํ สมฺปวตฺตยิ, น เทววิสยาย เอว, ตสฺมา สพฺพสตฺตหิตตฺถํ อภิธมฺมกถามคฺคํ เทวานํ สมฺปวตฺตยิ, น เทวานํเยว อตฺถายาติ อยมโตฺถ ทสฺสิโตว โหติฯ อถ วา ''สเตฺตสู''ติ อิทํ น ทยาย อาลมฺพนนิทสฺสนํ, สมุสฺสาหนวิสโย ปน เอเตน ทสฺสิโตฯ อภิธมฺมกถามคฺคปฺปวตฺตนตฺถญฺหิ ภควา กรุณาย น เทเวสุเยว สมุสฺสาหิโต , สพฺพโพธเนเยฺยสุ ปน สเตฺตสุ สมุสฺสาหิโต สเพฺพสํ อตฺถาย ปวตฺตตฺตา, ตสฺมา **สเตฺตสุ สมุสฺสาหิตมานโส**ติ สเตฺตสุ วิสยภูเตสุ นิมิตฺตภูเตสุ วา สมุสฺสาหิตมานโส อุโยฺยชิตจิโตฺตติ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ

เอวํ อพฺภนฺตรนิทานํ ทเสฺสตฺวา พาหิรนิทานํ ทเสฺสโนฺต **''ปาฏิหีราวสานมฺหี''**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ยสฺมิํ กาเล ภควตา อภิธมฺมกถามโคฺค ปวตฺติโต, ตํ ทเสฺสตุํ **''ปาฏิหีราวสานมฺหิ วสโนฺต''**ติ วุตฺตํฯ ''อวสานมฺหิ วสโนฺต ติทสาลเย''ติ วจนโต ยสฺสาวสานมฺหิ ติทสาลเย วสิ, ตํ กณฺฑมฺพมูเล กตํ ยมกปาฏิหาริยํ อิธ **''ปาฏิหีร''**นฺติ วุตฺตํ, น โพธิมูลาทีสุ กตํ ปาฏิหาริยํ, นาปิ อาเทสนานุสาสนิโยติ วิญฺญายติ, ปากฏตฺตา จ อาสนฺนตฺตา จ ตเทว คหิตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ปาฏิหาริยปทสฺส วจนตฺถํ (อุทา. อฏฺฐ. ๑; อิติวุ. อฏฺฐ. นิทานวณฺณนา) ''ปฏิปกฺขหรณโต ราคาทิกิเลสาปนยนโต ปาฏิหาริย''นฺติ วทนฺติ, ภควโต ปน ปฏิปกฺขา ราคาทโย น สนฺติ เย หริตพฺพาฯ ปุถุชฺชนานมฺปิ หิ วิคตุปกฺกิเลเส อฏฺฐงฺคคุณสมนฺนาคเต จิเตฺต หตปฏิปเกฺข อิทฺธิวิธํ ปวตฺตติ, ตสฺมา ตตฺถ ปวตฺตโวหาเรน จ น สกฺกา อิธ ''ปาฏิหาริย''นฺติ วตฺตุํฯ สเจ ปน มหาการุณิกสฺส ภควโต เวเนยฺยคตา จ กิเลสา ปฏิปกฺขา, เตสํ หรณโต **''ปาฏิหาริย''**นฺติ วุตฺตํ, เอวํ สติ ยุตฺตเมตํฯ อถ วา ภควโต จ สาสนสฺส จ ปฏิปกฺขา ติตฺถิยา, เตสํ หรณโต ปาฏิหาริยํฯ เต หิ ทิฏฺฐิหรณวเสน ทิฏฺฐิปฺปกาสเน อสมตฺถภาเวน จ อิทฺธิอาเทสนานุสาสนีหิ หริตา อปนีตา โหนฺตีติฯ อถ วา **ปฏี**ติ อยํ สโทฺท ''ปจฺฉา''ติ เอตสฺส อตฺถํ โพเธติ ''ตสฺมิํ ปฏิปวิฏฺฐมฺหิ, อโญฺญ อาคญฺฉิ พฺราหฺมโณ''ติอาทีสุ (สุ. นิ. ๙๘๕; จูฬนิ. ปารายนวคฺค, วตฺถุคาถา ๔) วิย, ตสฺมา สมาหิเต จิเตฺต วิคตุปกฺกิเลเส จ กตกิเจฺจน ปจฺฉา หริตพฺพํ ปวเตฺตตพฺพนฺติ ปฏิหาริยํ, อตฺตโน วา อุปกฺกิเลเสสุ จตุตฺถชฺฌานมเคฺคหิ หริเตสุ ปจฺฉา หรณํ ปฏิหาริยํ, อิทฺธิอาเทสนานุสาสนิโย จ วิคตุปกฺกิเลเสน กตกิเจฺจน จ สตฺตหิตตฺถํ ปุน ปว

เตฺตพฺพา, หริเตสุ จ อตฺตโน อุปกฺกิเลเสสุ ปรสตฺตานํ อุปกฺกิเลสหรณานิ โหนฺตีติ ปฏิหาริยานิ ภวนฺติ, ปฏิหาริยเมว **ปาฏิหาริยํ**ฯ ปฏิหาริเย วา อิทฺธิอาเทสนานุสาสนิสมุทาเย ภวํ เอเกกํ **ปาฏิหาริย**นฺติ วุจฺจติฯ ปฏิหาริยํ วา จตุตฺถชฺฌานํ มคฺโค จ ปฏิปกฺขหรณโต, ตตฺถ ชาตํ, ตสฺมึ วา นิมิตฺตภูเต, ตโต วา อาคตนฺติ **ปาฏิหาริยํ**ฯ ปาฏิหาริยเมว อิธ ‘‘ปาฏิหีร’’นฺติ วุตฺตํฯ **อวสานมฺหิ วสโนฺต**ติ เอเตหิ กาลํ นิทเสฺสติฯ ปาฏิหีรกรณาวสาเนน หิ ติทสาลยวาเสน จ ปริจฺฉิโนฺน อภิธมฺมกถามคฺคปฺปวตฺตนสฺส กาโลติ ฯ **ติทสาลเย**ติ เทสํ นิทเสฺสติฯ โส หิ อภิธมฺมกถามคฺคปฺปวตฺตนสฺส เทโส ตตฺถ วสเนฺตน ปวตฺติตตฺตาติฯ

๓. ตตฺถาปิ เทสวิเสสทสฺสนตฺถํ **‘‘ปาริจฺฉตฺตกมูลมฺหี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ยุคนฺธเร**ติ สีตปพฺพเตสุโก เทฺวจตฺตาลีสโยชนสหสฺสุเพฺพโธ, อาทิโจฺจ จ ตทุเพฺพธมคฺคจารี, โส สติ สมฺภเว ยถา ยุคนฺธเร โสเภยฺย, เอวํ โสภมาโน นิสิโนฺนติ อโตฺถฯ

๔-๕. อิทานิ ปุคฺคเล ธมฺมปฏิคฺคาหเก อปทิสโนฺต **‘‘จกฺกวาฬสหเสฺสหี’’**ติอาทิมาหฯ **สพฺพโส**ติ สมนฺตโต อาคมฺม สเพฺพหิ ทิสาภาเคหิ, สนฺนิเวสวเสน วา สมนฺตโต สนฺนิวิเฏฺฐหิ ทสหิ จกฺกวาฬสหเสฺสหีติ อธิปฺปาโย, น สพฺพโส จกฺกวาฬสหเสฺสหิ ทสหิ ทสหีติฯ เอวํ สติ จตฺตาลีสจกฺกวาฬสหเสฺสหิ อธิเกหิ วา อาคมนํ วุตฺตํ สิยา, น เจตํ อธิเปฺปตนฺติฯ สมนฺตโต สนฺนิสิเนฺนนาติ วา โยเชตพฺพํฯ สมํ, สมฺมา วา นิสิเนฺนน **สนฺนิสิเนฺนน,** อญฺญมญฺญํ อพฺยาพาเธตฺวา ภควติ คารวํ กตฺวา โสตํ โอทหิตฺวา นิสชฺชโทเส วชฺชิตเพฺพ วเชฺชตฺวา นิสิเนฺนนาติ อโตฺถฯ มาตรํ ปมุขํ กตฺวา สนฺนิสิเนฺนน เทวานํ คเณน ปริวาริโตติ วา, มาตรํ ปมุขํ กตฺวา อภิธมฺมกถามคฺคํ สมฺปวตฺตยีติ วา โยชนา กาตพฺพาฯ

อิทานิ เทสนาย สมุฏฺฐานํ ทเสฺสโนฺต **‘‘ตสฺสา ปญฺญาย เตชสา’’**ติ อาหฯ ยา สา อาทิมฺหิ กรุณาย อุปมิตา สพฺพเญฺญยฺยธมฺมานํ ยถาสภาวชานนสมตฺถา, เตสํ เทเสตพฺพปฺปการชานนสมตฺถา, โพเธตพฺพปุคฺคลานํ อาสยาธิมุตฺติยาทิวิภาวนสมตฺถา จ ปญฺญา, ตสฺสา จ ยถาวุตฺตพลโยคโตติ อโตฺถฯ เตน สพฺพญฺญุตญฺญาณเมว อภิธมฺมกถาย สมุฏฺฐานภาเว สมตฺถํ, นาญฺญนฺติ อิมมตฺถํ ทีเปโนฺต อภิธมฺมกถาย อสาธารณภาวํ ทเสฺสติฯ **มโคฺค**ติ อุปาโยฯ ขนฺธายตนาทีนํ กุสลาทีนญฺจ ธมฺมานํ อวโพธสฺส, สจฺจปฺปฏิเวธเสฺสว วา อุปายภาวโต **‘‘อภิธมฺมกถามโคฺค’’**ติ วุโตฺตฯ ปพโนฺธ วา ‘‘มโคฺค’’ติ วุจฺจติฯ โส หิ ทีฆตฺตา มโคฺค วิยาติ **มโคฺค,** ตสฺมา อภิธมฺมกถาปพโนฺธ **‘‘อภิธมฺมกถามโคฺค’’**ติ วุโตฺตฯ **เทวานํ คเณน ปริวาริโต**ติ วตฺวา ปุน **เทวาน**นฺติ วจนํ เตสํ คหณสมตฺถตํ ทีเปติฯ น หิ อสมตฺถานํ ภควา เทเสตีติฯ

๖. เอวํ กรุณาปญฺญามุเขหิ คุเณหิ ภควโต อภิธมฺมกถามคฺคปฺปวตฺตเนน จ หิตปฺปฏิปตฺติยา ปรมปณามารหตํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ อธิเปฺปตํ ปณามํ กโรโนฺต อาห **‘‘ตสฺส ปาเท นมสฺสิตฺวา’’**ติฯ ภควโต โถมเนเนว จ ธมฺมสฺส สฺวากฺขาตตา สงฺฆสฺส จ สุปฺปฏิปนฺนตา ทสฺสิตา โหติ ตปฺปภวสฺส อนญฺญถาภาวโต, ตสฺมา ปณามารหํ ตญฺจ รตนทฺวยํ ปณมโนฺต **‘‘สทฺธมฺมญฺจสฺส…เป…. จญฺชลิ’’**นฺติ อาหฯ ตตฺถ ยสฺมา พุโทฺธ ‘‘สเทวเก โลเก ตถาคโต วนฺทนีโย’’ติ, สโงฺฆ จ ‘‘สุปฺปฏิปโนฺน…เป…. อญฺชลิกรณีโย’’ติ (อ. นิ. ๖.๑๐) วุโตฺต, ตสฺมา **‘‘ตสฺส ปาเท นมสฺสิตฺวา, กตฺวา สงฺฆสฺส จญฺชลิ’’**นฺติ วุตฺตํฯ ธโมฺม ปน สฺวากฺขาตตาทิคุณยุโตฺต ตถานุสฺสรเณน ปูเชตโพฺพ โหติ ‘‘ตเมว ธมฺมํ สกฺกตฺวา ครุํกตฺวา อุปนิสฺสาย วิหเรยฺย’’นฺติ (สํ. นิ. ๑.๑๗๓; อ. นิ. ๔.๒๑) วจนโต, กายวาจาจิเตฺตหิ สพฺพถา ปูเชตโพฺพ, ตสฺมา **‘‘สทฺธมฺมญฺจสฺส ปูเชตฺวา’’**ติ วุตฺตํฯ **สิรีมโต**ติ เอตฺถ **สิรี**ติ ปญฺญาปุญฺญานํ อธิวจนนฺติ วทนฺติฯ อถ วา ปุญฺญนิพฺพตฺตา สรีรโสภคฺคาทิสมฺปตฺติ กตปุเญฺญ นิสฺสยติ, กต

ปุเญฺญหิ วา นิสฺสียตีติ ‘‘สิรี’’ติ วุจฺจติ, สา จ อติสยวตี ภควโต อตฺถีติ สิรีมา, ภควา, ตสฺส **สิรีมโต**ฯ

๗. **นิปจฺจการสฺสา**ติ ปณามกิริยายฯ **อานุภาเวนา**ติ พเลนฯ **โสเสตฺวา**ติ สุกฺขาเปตฺวา อนฺตรธาเปตฺวา อตฺถํ ปกาสยิสฺสามีติ สมฺพนฺโธฯ **อนฺตราเย**ติ อตฺถปฺปกาสนสฺส อุปฆาตเกฯ **อเสสโต**ติ นิเสฺสเส สกเลฯ

๘. อิทานิ อภิธมฺมสฺส คมฺภีรตฺถตฺตา อตฺถปฺปกาสนสฺส ทุกฺกรภาวํ ทีเปตุํ **‘‘วิสุทฺธาจารสีเลนา’’**ติอาทินา อภิยาจนํ ทเสฺสติฯ ถุลฺลจฺจยาทิวิสุทฺธิยา **วิสุทฺธาจาโร,** ปาราชิกสงฺฆาทิเสสวิสุทฺธิยา **วิสุทฺธสีโล**ฯ จาริตฺตวาริตฺตวิสุทฺธิยา วา **วิสุทฺธาจารสีโล,** เตนฯ **สกฺกจฺจ**นฺติ จิตฺตีํ กตฺวาฯ **อภิยาจิโต**ติ อภิมุขํ ยาจิโตฯ เตน อนาทริยํ อตฺถปฺปกาสเน กาตุํ อสกฺกุเณยฺยํ ทเสฺสติฯ

๙. อิทานิ ยสฺส อตฺถํ ปกาเสตุกาโม, ตํ ทเสฺสตุํ **‘‘ยํ เทวเทโว’’**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ย**นฺติ อภิธมฺมํฯ **เทวเทโว**ติ วิสุทฺธิสมฺมุติอุปฺปตฺติเทวานํ เทโวฯ โลเก หิ เย ‘‘สรณํ ปรายณ’’นฺติ คนฺตพฺพา คติภูตา, เต ‘‘เทวา’’ติ วุจฺจนฺติ, ภควา จ สพฺพเทวานํ คติภูโตติ ฯ **นยโต**ติ สเงฺขปโตฯ **สมาจิกฺขี**ติ สมฺมา อาจิกฺขิ ยถา เถโร พุชฺฌติฯ เวเนยฺยสเตฺต วิเนตีติ **วินายโก,** นายกวิรหิโต วา, สยมฺภูติ อโตฺถฯ

๑๐-๑๒. **ยญฺจา**ติ ยญฺจ อภิธมฺมํ ภิกฺขูนํ ปยิรุทาหาสีติ สมฺพนฺโธฯ **ปยิรุทาหาสี**ติ กเถสิฯ **อิตี**ติ อิมินา อนุกฺกเมนฯ ‘‘โย ธาริโต’’ติ **ย**นฺติ อุปโยควเสน วุโตฺต ยํ-สโทฺท **ธาริโต**ติ ปจฺจเตฺตน สมฺพชฺฌมาโน ปจฺจตฺตวเสน ปริณมติ, ตสฺมา โย ธาริโต, โย จ สงฺคีโต, ตสฺส อตฺถํ ปกาสยิสฺสามีติ โยชนา กาตพฺพาฯ เวเทน ปญฺญาย อีหติ ปวตฺตตีติ **เวเทโห,** เตน มุนินาฯ **อภิณฺหโส**ติ พหุโสฯ **อภิธมฺมสฺสา**ติ เอตํ ‘‘อตฺถํ ปกาสยิสฺสามี’’ติ เอเตน โยเชตพฺพํฯ อิทานิ โย อตฺถปฺปกาสนสฺส นิสฺสโย, ตํ ทเสฺสตุํ **‘‘อาทิโต’’**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อาทิโต**ติ อาทิมฺหิ ปฐมสงฺคีติยํฯ

๑๓. ยา อฎฺฐกถา สงฺคีตา, กสฺส ปน สา อฎฺฐกถาติ? อญฺญสฺส วุตฺตสฺส อภาวา ‘‘ยสฺส อตฺถํ ปกาสยิสฺสามี’’ติ วุตฺตํ, อธิการวเสน ‘‘ตสฺส อภิธมฺมสฺสา’’ติ วิญฺญายติฯ **สงฺคีตา**ติ อตฺถํ ปกาเสตุํ ยุตฺตฎฺฐาเน ‘‘อยํ เอตสฺส อโตฺถ, อยํ เอตสฺส อโตฺถ’’ติ สงฺคเหตฺวา วุตฺตา, ปจฺฉาปิ จ ทุติยตติยสงฺคีตีสุ **อนุสงฺคีตา**ฯ

๑๔-๑๖. **อภิสงฺขตา**ติ รจิตาฯ **ตโต**ติ อฎฺฐกถาโตฯ **ตนฺตินยานุค**นฺติ ตนฺติคตึ อนุคตํฯ **ภาส**นฺติ มาคธภาสํฯ **นิกายนฺตรลทฺธีหี**ติ อนฺตรนฺตรา อนุปฺปเวสิตาหิฯ **อสมฺมิสฺส**นฺติ อโวกิณฺณํฯ **อนากุล**นฺติ สนิกาเยปิ อนาวิลํ ปริจฺฉินฺนํฯ อสมฺมิโสฺส อนากุโล จ โย มหาวิหารวาสีนํ อตฺถวินิจฺฉโย, ตํ ทีปยนฺโต อตฺถํ ปกาสยิสฺสามีติ ฯ เอเตน **ติปิฎกจูฬนาคเตฺถรา**ทีหิ วุโตฺต เถรวาโทปิ สงฺคหิโต โหติฯ อถ วา ตมฺพปณฺณิภาสํ อปเนตฺวา มาคธภาสญฺจ อาโรเปตฺวา ปกาสิยมาโน โย อภิธมฺมสฺส อโตฺถ อสมฺมิโสฺส อนากุโลเยว จ โหติ มหาวิหารวาสีนญฺจ วินิจฺฉยภูโต, ตํ อตฺถํ ‘‘เอโส มหาวิหารวาสีนํ วินิจฺฉโย’’ติ ทีปยนฺโต ปกาสยิสฺสามิฯ ตปฺปกาสเนเนว หิ โส ตถา ทีปิโต โหตีติฯ

๑๗. **โตสยนฺโต วิจกฺขเณ**ติ วิจกฺขเณ โตสยนฺโต คเหตพฺพํ คเหตฺวานาติ เอวํ โยเชตฺวา ‘‘คเหตพฺพฎฺฐาเนเยว คหิตํ สุฎฺฐุ กต’’นฺติ เอวํ โตสยนฺตติ อตฺถํ วทนฺติฯ เอวํ สติ ค

เหตุพฺพคฺคหเณเนว โตสนํ กตํ, น อเญฺญน อตฺถปฺปกาสเนนาติ เอตํ อาปชฺชยฺยฯ โตสยโนฺต อตฺถํ ปกาสยิสฺสามีติ เอวํ ปน โยชนาย สติ คเหตพฺพคฺคหณํ อญฺญญฺจ สพฺพํ อตฺถปฺปกาสนํ โหตีติ สเพฺพน เตน โตสนํ กตํ โหติ, ตสฺมา โตสยโนฺต อตฺถํ ปกาสยิสฺสามีติ ยุตฺตรูปาฯ

๑๘-๒๐. อิทานิ ยํ อตฺถปฺปกาสนํ กตฺตุกาโม, ตสฺส มหตฺตํ ปริหริตุํ **''กมฺมฎฺฐานานี''**ติ อาทิมาหฯ **อตฺถวณฺณนน**ฺติ เอตฺถ วณฺณนา นาม วิวริตฺวา วิตฺถาเรตฺวา วจนํฯ **อิตี**ติ ''อปเนตฺวา ตโต ภาส''นฺติ เอวมาทินา ยถาทสฺสิตปฺปกาเรนฯ อิติ โสตูนํ อุสฺสาหุปฺปาทนสฺส เหตุํ ทเสฺสติฯ **อภิธมฺมกถ**นฺติ อภิธมฺมฎฺฐกถํฯ **นิสาเมถา**ติ สุณาถฯ อิทานิ อวสฺสํ อยํ โสตพฺพาเยวาติ ทฬฺหํ อุสฺสาเหโนฺต อาห **''ทุลฺลภา หิ อยํ กถา''**ติฯ

วีสติคาถาวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

นิทานกถาวณฺณนา

อฎฺฐสาลินิํ ตาว วเณฺณเนฺตหิ อาจริเยหิ ตสฺสา สนฺนิเวโส วิภาเวตโพฺพฯ ตสฺมา อิทํ วุจฺจติ –

''วจนโตฺถ ปริเจฺฉโท, สนฺนิเวโส จ ปาฬิยา;
สาคเรหิ ตถา จินฺตา, เทสนาหิ คมฺภีรตาฯ

''เทสนาย สรีรสฺส, ปวตฺติคฺคหณํ ตถา;
เถรสฺส วาจนามคฺค-ตปฺปภาวิตตาปิ จฯ

''ปฎิเวธา ตถา พุทฺธ-วจนาทีหิ อาทิโต;
อาภิธมฺมิกภาวสฺส, สาธนํ สพฺพทสฺสิโนฯ

''วินเยนาถ โคสิงฺค-สุเตฺตน จ มเหสินา;
ภาสิตตฺตสฺส สํสิทฺธิ, นิทาเนน จ ทีปิตาฯ

''ปกาเสตฺวา อิมํ สพฺพํ, ปฎิญฺญาตกถา กตา;
อฎฺฐสาลินิยา เอตํ, สนฺนิเวสํ วิภาวเย''ติฯ

วจนตฺถวิชานเนน วิทิตาภิธมฺมสามญฺญตฺถสฺส อภิธมฺมกถา วุจฺจมานา โสเภยฺยาติ อภิธมฺมปริชานนเมว อาทิมฺหิ ยุตฺตรูปนฺติ ตทตฺถํ ปุจฺฉติ **''ตตฺถ เกนเฎฺฐน อภิธโมฺม''**ติฯ ตตฺถ **ตตฺถา**ติ ''อภิธมฺมสฺส อตฺถํ ปกาสยิสฺสามี''ติ ยทิทํ วุตฺตํ, ตสฺมิํฯ ''ยสฺส อตฺถํ ปกาสยิสฺสามี''ติ ปฎิญฺญาตํ, โส อภิธโมฺม เกนเฎฺฐน อภิธโมฺมติ อโตฺถฯ **ตตฺถา**ติ วา ''อภิธมฺมกถ''นฺติ เอตสฺมิํ วจเน โย อภิธโมฺม วุโตฺต, โส เกนเฎฺฐน อภิธโมฺมติ อโตฺถฯ **ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสเฎฺฐนา**ติ เอตฺถ ธโมฺม อติเรโก ธมฺมาติเรโก, สุตฺตนฺตาธิกา ปาฬีติ อโตฺถฯ ธโมฺม วิเสโส ธมฺมวิเสโส ธมฺมาติสโย, วิจิตฺตา ปาฬีติ อโตฺถ, ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสา เอว อโตฺถ **ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสโฎฺฐ**ฯ ทฺวินฺนมฺปิ อตฺถานํ อภิธมฺมสทฺทสฺส อตฺถภาเวน สามญฺญโต เอกวจนนิเทฺทโส กโตฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา ''อภิกฺกมนฺติ, อภิกฺกนฺตวณฺณา''ติอาทีสุ วิย อติเรกวิเสสฎฺฐทีปโก อภิสโทฺท, ตสฺมา อยมฺปิ ธโมฺม ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสเฎฺฐน ''อภิธโมฺม''ติ วุจฺจตีติ สมฺพโนฺธฯ

ตตฺถ สิยา – ‘‘อภิกฺกมนฺติ, อภิกฺกนฺตวณฺณา’’ติ เอตฺถ ธาตุสทฺทสฺส ปุรโต ปยุชฺชมาโน อภิสทฺโท กิริยาย อติเรกวิเสสภาวทีปโก โหตีติ ยุตฺตํ อุปสคฺคภาวโต, ธมฺมสทฺโท ปน น ธาตุสทฺโทติ เอตสฺมา ปุรโต อภิสทฺโท ปโยคเมว นารหติฯ อถาปิ ปยุเชฺชยฺย, กิริยาวิเสสกา อุปสคฺคา, น จ ธมฺโม กิริยาติ ธมฺมสฺส อติเรกวิเสสภาวทีปนํ น ยุตฺตนฺติ? โน น ยุตฺตํฯ อญฺญสฺสปิ หิ อุปสคฺคสฺส อธาตุสทฺทา ปุรโต ปยุชฺชมานสฺส อกิริยายปิ อติเรกวิเสสภาวทีปกสฺส ทสฺสนโตติ เอตมตฺถํ วิภาเวตุํ อติฉตฺตาทิอุทาหรณํ ทเสฺสนฺโต อาห **‘‘ยถา’’**ติอาทิฯ **เอวเมวา**ติ ยถา ฉตฺตาติเรกฉตฺตวิเสสาทิอเตฺถน อติฉตฺตาทโย โหนฺติ อติสทฺทสฺส อุปสคฺคสฺส อธาตุสทฺทสฺสปิ ปุรโต ปยุชฺชมานสฺส อกิริยาย จ ตพฺภาวทีปกตฺตา, เอวมยมฺปิ ธ โมฺม ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสเฏฺฐน **‘‘อภิธโมฺม’’**ติ วุจฺจติ อภิ-สทฺทสฺส อุปสคฺคสฺส อธาตุสทฺทสฺสปิ ปุรโต ปยุชฺชมานสฺส อกิริยาย จ ตพฺภาวทีปกตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ

เอกเทเสเนว วิภตฺตาติ ‘‘กตเม จ, ภิกฺขเว, ปญฺจกฺขนฺธา? รูปกฺขโนฺธ…เป…. วิญฺญาณกฺขโนฺธฯ กตโม จ, ภิกฺขเว, รูปกฺขโนฺธ? ยํ กิญฺจิ รูปํ อตีตา…เป…. สนฺติเก วา, อยํ วุจฺจติ รูปกฺขโนฺธ’’ติเอวมาทินา (สํ. นิ. ๓.๔๘; วิภ. ๒) อุเทฺทสนิเทฺทสมเตฺตเนว วิภตฺตา, ‘‘ตตฺถ กตมํ รูปํ อตีต’’นฺติเอวมาทินา (วิภ. ๓) ปฏินิเทฺทสสฺส อภิธมฺมภาชนียสฺส ปญฺหปุจฺฉกสฺส จ อภาวา น นิปฺปเทเสนฯ อภิธมฺมํ ปตฺวา ปน…เป…. นิปฺปเทสโตว วิภตฺตา, ตสฺมา อยมฺปิ ธ โมฺม ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสเฏฺฐน **‘‘อภิธโมฺม’’**ติ วุจฺจติ นิปฺปเทสานํ ติณฺณมฺปิ นยานํ อติเรกปาฬิภาวโต วิเสสปาฬิภาวโต จาติ อธิปฺปาโยฯ สุตฺตเนฺต พาวีสติยา อินฺทฺริยานํ เอกโต อนาคตตฺตา อินฺทฺริยวิภเงฺค สุตฺตนฺตภาชนียํ นตฺถิฯ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวนฺตี’’ติ อาทินา ปฏิจฺจสมุปฺปาเท ตสฺส ตสฺส ปจฺจยธมฺมสฺส ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํ ปจฺจยภาโว อุทฺทิโฎฺฐ, อุทฺทิฎฺฐธมฺมานญฺจ กุสลาทิภาโว ปุจฺฉิตฺวา วิสฺสเชฺชตโพฺพ, น เจตฺถ ‘‘อวิชฺชาสงฺขารา’’ติ เอวํ วุโตฺต อุเทฺทโส อตฺถีติ ปญฺหปุจฺฉกํ นตฺถิฯ สุตฺตเนฺต ปญฺจ สิกฺขาปทานิ อุทฺทิฎฺฐานิ ปาณาติปาตา เวรมณีติอาทีนิฯ สา ปน เวรมณี ยทิ สภาวกิจฺจาทิวเสน วิภชีเยยฺย, ‘‘อารติ วิรตี’’ติอาทินา อภิธมฺมภาชนียเมว โหติฯ อถาปิ จิตฺตุปฺปาทวเสน วิภชีเยยฺย, ตถาปิ อภิธมฺมภาชนียเมว โหติฯ อโญฺญ ปน เวรมณีนํ วิภชิตพฺพปฺปกาโร นตฺถิ, เยน ปกาเรน สุตฺตนฺตภาชนียํ วตฺตพฺพํ สิยาฯ ตสฺมา สิกฺขาปทวิภเงฺค สุตฺตนฺตภาชนียํ นตฺถิฯ

วจนตฺถโต อภิธเมฺม ญาเต ปริเจฺฉทโต ญาเปตุํ อาห **‘‘ปกรณปริเจฺฉทโต’’**ติอาทิฯ **กติปยาว ปญฺหวารา อวเสสา**ติ ธมฺมหทยวิภเงฺค อนาคตา หุตฺวา มหาธมฺมหทเย อาคตา ธมฺมหทยวิภงฺควจนวเสน อวเสสา กติปยาว ปญฺหวาราติ อโตฺถฯ เอเตฺถว สงฺคหิตาติ **‘‘อปุพฺพํ นตฺถี’’**ติ วุตฺตํฯ **อปฺปมตฺติกาว ตนฺติ อวเสสา**ติ ธมฺมหทยวิภเงฺค อนาคนฺตฺวา มหาธมฺมหทเย อาคตตนฺติโต ยทิ ปถวีอาทีนํ วิตฺถารกถา มหาธาตุกถา รูปกณฺฑธาตุวิภงฺคาทีสุ, อถ ธาตุกถาย วิตฺถารกถา ธาตุกถาย อนาคนฺตฺวา มหาธาตุกถาย อาคตตนฺติ อปฺปมตฺติกาวาติ อธิปฺปาโยฯ

ยํ ปน วุตฺตํ ‘‘สาวกภาสิตตฺตา ฉเฑฺฑถ น’’นฺติ, ตํ พุทฺธภาสิตภาวทสฺสเนน ปฏิเสเธตุํ **‘‘สมฺมาสมฺพุโทฺธ หี’’**ติอาทิมาหฯ **จตูสุ ปเญฺหสู**ติ ‘‘อุปลพฺภติ นุปลพฺภตี’’ติ ปฏิญฺญาย คหิตาย ปฏิเกฺขปคหณตฺถํ ‘‘โย สจฺจิกโฎฺฐ’’ติ วุตฺตํ สจฺจิกฎฺฐํ นิสฺสยํ กตฺวา อุปาทาย ปวตฺตา เทฺวปิ ปญฺจกา เอโก ปโญฺห, ‘‘สพฺพตฺถา’’ติ สรีรํ สพฺพํ วา เทสํ อุปาทาย ปวตฺตา เอโก, ‘‘สพฺพทา’’ติ กาลมุปาทาย เอโก, ‘‘สเพฺพสู’’ติ ยทิ ขนฺธายตนาทโย คหิตา, เต อุปาทาย ปวตฺตา, อถ ปน ‘‘โย สจฺจิกโฎฺฐ สพฺพตฺถ สพฺพทา’’ติ เอเตหิ น โกจิ สจฺจิกโฎฺฐ เทโส กาโล วา อคฺคหิโต อตฺถิ, เต ปน สามญฺญวเสน คเหตฺวา อนุโยโค กโต, น เภทวเสนาติ เภทวเสน

คเหตฺวา อนุยุญฺชิตุํ ‘‘สเพฺพสู’’ติ วุตฺตา สจฺจิกฏฺฐเทสกาลปฺปเทเส อุปาทาย จ ปวตฺตา เอโกติ เอเตสุ จตูสุฯ **ทฺวินฺนํ ปญฺจกานนฺ**ติ เอตฺถ ‘‘ปุคฺคโล อุปลพฺภติ…เป…. มิจฺฉา’’ติ เอกํ, ‘‘ปุคฺคโล นุปลพฺภติ…เป…. มิจฺฉา’’ติ (กถา. ๑๘) เอกํ, ‘‘ตฺวํ เจ ปน มญฺญสิ…เป…. อิทํ เต มิจฺฉา’’ติ (กถา. ๓) เอกํ, ‘‘เอเส เจ ทุนฺนิคฺคหิเต…เป…. อิทํ เต มิจฺฉา’’ติ เอกํ, ‘‘น เหวํ นิคฺคเหตเพฺพ, เตน หิ ยํ นิคฺคณฺหาสิ…เป…. สุกตา ปฏิปาทนา’’ติ (กถา. ๑๐) เอกนฺติ เอวํ นิคฺคหกรณํ, ปฏิกมฺมกรณํ, นิคฺคหสฺส สุนิคฺคหภาวํ อิจฺฉโต ปฏิญฺญาฐปเนน ปฏิกมฺมเวฐนํ, ปฏิกมฺมสฺส ทุปฺปฏิกมฺมภาวํ อิจฺฉโต ตํนิทสฺสเนน นิคฺคหสฺส ทุนฺนิคฺคหภาวทสฺสเนน นิคฺคหนิเพฺพฐนํ, อนิคฺคหภาวาโรปนาทินา เฉโทติ อยํ เอโก ปญฺจโก, โย อฏฺฐกถายํ อนุโลมปญฺจกปฏิกมฺมจตุกฺกนิคฺคหจตุกฺกอุปนยนจตุกฺกนิคมนจตุกฺก นาเมหิ สกวาทิปุพฺพปเกฺข อนุโลมปจฺจนีกปญฺจโกติ วุโตฺต, ปรวาทิปุพฺพปเกฺข จ เอวเมว ปจฺจนียานุโลมปญฺจโกติ วุโตฺตฯ เอวํ เทฺว ปญฺจกา เวทิตพฺพาฯ เอวํ เสสปเญฺหสุปีติ อฏฺฐ ปญฺจกา **อฏฺฐมุขา วาทยุตฺตี**ติ วุตฺตาฯ **ยุตฺตี**ติ อุปาโย, วาทสฺส ยุตฺติ **วาทยุตฺติ,** วาทปฺปวตฺตนสฺส อุปาโยติ อโตฺถฯ

อนุโลมปจฺจนีกปญฺจเก อาทินิคฺคหํ ทเสฺสตฺวา ปจฺจนียานุโลมปญฺจเก จ อาทินิคฺคหเมว ทเสฺสตฺวา มาติกํ ฐเปตุํ **‘‘สา ปเนสา’’**ติอาทิมาหฯ **ปุคฺคโล**ติ อตฺตา สโตฺต ชีโวฯ **อุปลพฺภตี**ติ ปญฺญาย อุปคนฺตฺวา ลพฺภติฯ **สจฺจิกฏฺฐปรมเฏฺฐนา**ติ มายามรีจิอาทโย วิย นาภูตากาเรน, อนุสฺสวาทีหิ คเหตพฺพา วิย น อนุตฺตมตฺถภาเวน, อถ โข ภูเตน อุตฺตมตฺถภาเวน อุปลพฺภตีติ ปุจฺฉติฯ อิตโร ตาทิสํ อิจฺฉโนฺต ปฏิชานาติฯ ปุน โย สจฺจิกฏฺฐปรมเฏฺฐน อุปลพฺภติ, โส สจฺจิกฏฺฐปรมฏฺฐโต อโญฺญ ตทาธาโร, อญฺญตฺร วา เตหิ, เตสํ วา อาธารภูโต, อนโญฺญ วา ตโต รุปฺปนาทิสภาวโต สปฺปจฺจยาทิสภาวโต วา อุปลพฺภมาโน อาปชฺชตีติ อนุยุญฺชติ **‘‘โย สจฺจิกโฏฺฐ…เป…. ปรมเฏฺฐนา’’**ติฯ อิตโร ปุคฺคลสฺส รูปาทีหิ อญฺญตฺตํ อนญฺญตฺตญฺจ อนิจฺฉโนฺต **‘‘น เหว’’**นฺติ ปฏิกฺขิปติฯ ปุน สกวาที ปฏิญฺญาย เอกตฺตาปนฺนํ อปฺปฏิกฺขิปิตพฺพํ ปฏิกฺขิปตีติ กตฺวา นิคฺคหํ อาโรเปโนฺต อาห **‘‘อาชานาหิ นิคฺคห’’**นฺติฯ **‘‘ปุคฺคโล นุปลพฺภตี’’**ติ ปุโฏฺฐ สกวาที ปุคฺคลทิฏฺฐึ ปฏิเสเธโนฺต **‘‘อามนฺตา’’**ติ ปฏิชานาติฯ ปุน อิตโร โย สจฺจิกเฏฺฐน นุปลพฺภติ ปุคฺคโล, โส สจฺจิกฏฺฐปรมฏฺฐโต อโญฺญ วา อนโญฺญ วา นุปลพฺภตีติ อาปชฺชติ อญฺญสฺส ปการสฺส อภาวาติ อนุยุญฺชติ **‘‘โย สจฺจิกโฏฺฐ…เป…. ปรมเฏฺฐนา’’**ติฯ ยสฺมา ปน ปุคฺคโล สเพฺพน สพฺพํ นุปลพฺภติ, ตสฺมา ตสฺส อญฺญตฺตานญฺญตฺตานุโยโค อนนุโยโค ปุคฺคลลทฺธึ ปฏิเสเธนฺตสฺส อนาปชฺชนโตติ **‘‘น เหว’’**นฺติ ปฏิกฺขิปติฯ อิตโร ปฏิญฺญาย อาปชฺชนเลสเมว ปสฺสโนฺต อวิปรีตํ อตฺถํ อสมฺพุชฺฌโนฺตเยว นิคฺคหํ อาโรเปติ **‘‘อาชานาหิ นิคฺคห’’**นฺติฯ

อิตีติ ยํ ทิสฺวา มาติกา ฐปิตา, เอวํ เทสิตตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ **ยถา กิ**นฺติ เยน ปกาเรน พุทฺธภาสิตํ นาม ชาตํ, ตํ นิทสฺสนํ กินฺติ อโตฺถฯ **ยโตนิทานนฺ**ติ ยํการณา ฉอชฺฌตฺติกพาหิรายตนาทินิทานนฺติ อโตฺถฯ **ปปญฺจสญฺญาสงฺขา**ติ ตณฺหามานทิฏฺฐิปปญฺจสมฺปยุตฺตา สญฺญาโกฏฺฐาสาฯ **สมุทาจรนฺตี**ติ อชฺฌาจรนฺติฯ **เอตฺถ เจ**ติ เอเตสุ อายตนาทีสุ ตณฺหามานทิฏฺฐีหิ อภินนฺทิตพฺพํ อภิวทิตพฺพํ อโชฺฌสิตพฺพญฺจ นตฺถิ เจ ฯ นนุ นตฺถิเยว, กสฺมา ‘‘นตฺถิ เจ’’ติ วุตฺตนฺติ? สจฺจํ นตฺถิ, อปฺปหีนาภินนฺทนาภิวทนโชฺฌสานานํ ปน ปุถุชฺชนานํ อภินนฺทิตพฺพาทิปฺปการานิ อายตนาทีนิ โหนฺตีติ เตสํ น สกฺกา ‘‘นตฺถี’’ติ วตฺตุํ, ปหีนาภินนฺทนาทีนํ ปน สพฺพถา นตฺถีติ ‘‘นตฺถิ เจ’’ติ วุตฺตํฯ **เอเสวโนฺต**ติ อภินนฺทนาทีนํ นตฺถิภาวกโร มโคฺคตปฺปฏิปฺปสฺสทฺธิภูตํ ผลํ วา ราคานุสยาทีนํ อโนฺต อวสานํ, อปฺปวตฺตีติ อโตฺถฯ

ชานํ ชานาตีติ สพฺพญฺญุตญฺญาเณน ชานิตพฺพํ ชานาติฯ น หิ ปเทสญาณวา ชานิตพฺพํ สพฺพํ ชานาตีติฯ **ปสฺสํ ปสฺสตี**ติ ทิพฺพจกฺขุปญฺญาจกฺขุธมฺมจกฺขุพุทฺธจกฺขุสมนฺตจกฺขุสงฺขาเตหิ ปญฺจหิ จกฺขูหิ ปสฺสิตพฺพํ ปสฺสติฯ อถ วา **ชานํ ชานาตี**ติ ยถา อเญฺญ สวิปลฺลาสา กามรูปปริญฺญาวาทิโน ชานนฺตาปิ วิปลฺลาสวเสน ชานนฺติ, น เอวํ ภควา , ภควา ปน ปหีนวิปลฺลาสตฺตา ชานโนฺต ชานาติเยว, ทิฏฺฐิทสฺสนสฺส จ อภาวา ปสฺสโนฺต ปสฺสติเยวาติ อโตฺถฯ **จกฺขุภูโต**ติ ปญฺญาจกฺขุมยตฺตา สเตฺตสุ จ ตทุปฺปาทนโต โลกสฺส จกฺขุภูโตฯ **ญาณภูโต**ติ เอตสฺส จ เอวเมว อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ **ธมฺมา** โพธิปกฺขิยาฯ **พฺรหฺมา** มโคฺค, เตหิ อุปฺปนฺนตฺตา โลกสฺส จ ตทุปฺปาทนโต ตพฺภูโตฯ **วตฺตา**ติ จตุสจฺจธเมฺม วทตีติ วตฺตาฯ **ปวตฺตา**ติ จิรํ สจฺจปฺปฏิเวธํ ปวเตฺตโนฺต วทตีติ ปวตฺตาฯ **อตฺถสฺส นิเนฺนตา**ติ อตฺถํ อุทฺธริตฺวา ทเสฺสตา, ปรมตฺถํ วา นิพฺพานํ ปาปยิตาฯ **อมตสฺส ทาตา**ติ อมตสจฺฉิกิริยํ สเตฺตสุ อุปฺปาเทโนฺต อมตํ ททาตีติ อมตสฺส ทาตาฯ โพธิปกฺขิยธมฺมานํ ตทายตฺตภาวโต **ธมฺมสฺสามี**ฯ **สุวณฺณาลิงฺค**นฺติ สุวณฺณมยํ อาลิงฺคํ ขุทฺทกมุทิงฺคํฯ สุปุปฺผิตสตปตฺตปทุมมิว สสฺสิริกํ สโสภํ **สุปุปฺผิตสตปตฺตสสฺสิริกํ**ฯ

อนุโมทิตกาลโต ปฏฺฐาย...เป.... พุทฺธภาสิตํ นาม ชาตนฺติ เอเตน อนุโมทนา พุทฺธภาสิตภาวสฺส การณนฺติ อยมโตฺถ วุโตฺต วิย ทิสฺสติ, เอวญฺจ สติ กถาวตฺถุสฺส พุทฺธภาสิตภาโว น สิยา อนนุโมทิตตฺตา, ตสฺมา เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพ – ‘‘มหากจฺจายโน เอวํ วิภชิสฺสตี’’ติ ทิสฺวา ภควา มาติกํ นิกฺขิปิตฺวา วิหารํ ปวิโฏฺฐ, ตเถว จ เถโร ภควตา ทินฺนนเยน ฐปิตมาติกาย วิภชีติ พุทฺธภาสิตํ นาม ชาตํ, ตํ ปน อนุโมทนาย ปากฏํ ชาตนฺติ เอตมตฺถํ สนฺธาย ‘‘เอวํ สตฺถารา…เป.… นาม ชาต’’นฺติ วุตฺตนฺติฯ

อิทานิ ปาฬิยา สนฺนิเวสํ ทเสฺสตุํ **‘‘ตตฺถ ธมฺมสงฺคณีปกรเณ’’**ติอาทิมาหฯ **กามาวจรกุสลโต อฎฺฐา**ติ กามาวจรกุสเล จตฺตาโร ขเนฺธ คเหตฺวา ตโต อฏฺฐ จิตฺตานิ อุทฺธรติฯ ปฐมา วิภตฺตีติปิ วทนฺติฯ **เอกูนนวุติ จิตฺตานี**ติ ยตฺถ เอตานิ จิตฺตานิ วิภตฺตานิ, เต ปาฬิปฺปเทสา ‘‘เอกูนนวุติ จิตฺตานี’’ติ วุตฺตาฯ เตสญฺจ สมุทาโย จิตฺตวิภตฺติ, ตสฺมา อุปปนฺนเมตํ **‘‘เอกูนนวุติ จิตฺตานิ จิตฺตวิภตฺตี’’**ติฯ มาติกญฺจ อุทฺทิสิตฺวา ตตฺถ เอเกกํ ปทํ อุทฺธริตฺวา ยสฺมา จิตฺตานิ วิภตฺตานิ, ตสฺมา มาติกาปิ จิตฺตวิภตฺติอโนฺตคธาเยวาติ จิตฺตุปฺปาทกณฺฑํ มาติกาปทภาชนียวเสน ทุวิธนฺติ อิทมฺปิ วจนํ ยุชฺชติฯ

มูลโตติ ‘‘ตีณิ กุสลมูลานี’’ติอาทินา (ธ. ส. ๙๘๕) กุสลาทีนํ มูลวเสน สงฺขิปิตฺวา วจนํฯ ‘‘เวทนากฺขโนฺธ’’ติอาทินา **ขนฺธโต**ฯ ‘‘กายกมฺม’’นฺติอาทินา **ทฺวารโต**ฯ ‘‘สุขภูมิยํ กามาวจเร’’ติอาทินา (ธ. ส. ๙๘๘) **ภูมิโตฯ อโตฺถ**ติ เหตุผลํฯ **ธโมฺม**ติ เหตุ ฯ ‘‘ตีณิ กุสลมูลานิ ตีณิ อกุสลมูลานี’’ติอาทินา (ธ. ส. ๙๘๕-๙๘๖) เหตุวเสน สงฺคโห **ธมฺมโต** นิเกฺขโปฯ ‘‘ตํสมฺปยุโตฺต, ตํสมุฏฺฐานา ตเทกฏฺฐา จ กิเลสา’’ติอาทินา (ธ. ส. ๙๘๕-๙๘๖) เหตุผลวเสน สงฺคโห **อตฺถโต** นิเกฺขโปฯ อถ วา **ธโมฺม**ติ ภาสิโตฯ **อโตฺถ**ติ ภาสิตโตฺถฯ ‘‘ตโย กุสลเหตู’’ติ (ธ. ส. ๑๐๕๙) **ธโมฺม**ฯ ‘‘ตตฺถ กตเม ตโย กุสลเหตู อโลโภ’’ติอาทิ (ธ. ส. ๑๐๖๐) **อโตฺถ,** โส จ **ธโมฺม**ฯ ‘‘ตตฺถ กตโม อโลโภ’’ติอาทิ (ธ. ส. ๑๐๖๑) **อโตฺถ**ติ เอวํ อตฺถธมฺมวเสน นิเกฺขโป เวทิตโพฺพฯ **นามโต**ติ ‘‘ตีณิ กุสลมูลานี’’ติ วุตฺตธมฺมานํ อโลโภติอาทินามวเสนฯ **ลิงฺคโต**ติ อุทฺทิฏฺฐสฺส เอกเสฺสว ธมฺมสฺส ‘‘อโลโภ อลุพฺภนา อลุพฺภิตตฺต’’นฺติ (ธ. ส. ๑๐๖๑) ปุริสาทิลิงฺควเสน นิเกฺขโปฯ

คณนจารนฺติ คณนปฺปวตฺตึฯ **สมาเนนฺตี**ติ สมานํ กโรนฺติ ปูเรนฺติ, ตถา **สมาเนตพฺพ**นฺติ เอตฺถาปิฯ ‘‘วิชฺชาภาคิโน อวิชฺชาภาคิโน’’ติ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๑๐๑) เอวมาทีสุ เอตฺถ วิญฺญาเตสุ อาภิธมฺมิกเตฺถรา สุตฺตนฺตํ สุณนฺตา จินฺเตนฺตา จ สุตฺตเนฺตสุ ‘‘วิชฺชาภาคิโน’’ติอาทีสุ อาคเตสุ อตฺถสฺส วิญฺญาตตฺตา น กิลมนฺตีติ เอตมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํ **‘‘อาภิธมฺมิกเตฺถรานํ…เป…. อกิลมตฺถํ ฐปิตา’’**ติฯ

อนมตโคฺคติ อญฺญาตโคฺคฯ **ขนฺธนฺตร**นฺติ ขนฺธนานตฺตํ, ขนฺธเมว วาฯ คเหตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา สณฺหํ, สุขุมาย ปญฺญาย คเหตพฺพโต สุขุมญฺจ ธมฺมํ **สณฺหสุขุมธมฺมํ**ฯ พลวตา ญาณเวเคน ปวตฺตตฺตา พลวโต ญาณเวคสฺส นิมิตฺตภาวโต จ **พลวํ**ฯ คมฺภีรเมว **คมฺภีรคตํ,** คมฺภีรานิ วา คตานิ คมนานิ เอตสฺส สนฺตีติ **คมฺภีรคตํฯ ยถานุปุพฺพ**นฺติ ยถานุปุเพฺพนฯ **นิขิเลนา**ติ นิรวเสเสน เทสิตํ, ปญฺจขิลรหิเตน วา ภควตา เทสิตํฯ **รูปคตํวา**ติ หตฺถคตํ รูปํ วิย จกฺขุนาฯ ‘‘ปฎิเวธญาเณน สมนฺตปฎฺฐานํ โย ปสฺสติ, โส อเตฺถว, โน นตฺถี’’ติ อตฺตานํ สนฺธาย เถโร วทตีติฯ

ขุทฺทกวตฺถุวิภเงฺค อาคเตสุ เอกาธิเกสุ อฎฺฐสุ กิเลสสเตสุ อฎฺฐสตตณฺหาวิจริตานิ อปเนตฺวา เสสา ทฺวาสฎฺฐิ ทิฎฺฐิโย จ อุปฺปนฺนานุปฺปนฺนภาเวน ทิคุณิตานิ ทิยฑฺฒกิเลสสหสฺสานิ ทสาธิกานิ โหนฺติ, อปฺปกํ ปน อูนมธิกํ วา น คณนูปคํ โหตีติ **‘‘ทิยฑฺฒกิเลสสหสฺส’’**นฺติ วุตฺตํฯ อิตเรสํ อตีตาทิภาวามสนา อคฺคหณํ เขปเน ทฎฺฐพฺพํฯ

เมจกปฎาติ นีลนิภา ปฎาฯ **จิตฺตสมุฎฺฐานา วณฺณธาตู**ติ จิตฺตปจฺจยอุตุสมุฎฺฐานา วณฺณธาตูติ อโตฺถ คเหตโพฺพฯ กสฺมา? น หิ จิตฺตสมุฎฺฐานํ รูปํ พหิ นิคจฺฉตีติ, จิตฺตสมุฎฺฐานรูปปรมฺปราย อาคตตฺตา ปน เอวํ วุตฺตํฯ อถ วา **จิตฺตสมุฎฺฐานา วณฺณธาตู**ติ เอตฺถ ปจฺจยอุตุสทฺทานํ โลปํ กตฺวา โสเยว ปุเพฺพ วุโตฺต อโตฺถ สุวณฺณตา สุสฺสรตา วิยฯ เอตฺถ หิ ‘‘สุสฺสรตา’’ติ อุปาทินฺนกาธิกาเร อาคตํ, น จ สโทฺท อุปาทินฺนโก อตฺถิ, ตสฺมา อุปาทินฺนกรูปโอฎฺฐตาลุอาทินิสฺสยตฺตา เอวํ วุตฺตนฺติ, เอวเมตฺถาปิ จิตฺตปจฺจยอุตุสมุฎฺฐานํ สนฺธาย ‘‘จิตฺตสมุฎฺฐานา วณฺณธาตู’’ติ วทติฯ

กายสกฺขินฺติ ปจฺจกฺขํฯ **ทนฺตาวรณ**นฺติ โอฎฺฐทฺวยํฯ **มุขาทาน**นฺติ มุขวิวรํฯ **สิลิฎฺฐ**นฺติ สํคตํ สุสณฺฐิตํฯ **สเร นิมิตฺตํ คเหตฺวา**ติ ‘‘ธโมฺม เอโส วุจฺจตี’’ติ ธมฺมสฺสรวเสน นิมิตฺตํ คเหตฺวา, น กิเลสานุพฺยญฺชนวเสนฯ **เอกปฺปหาเรนา**ติ เอตฺถ **ปหาโร**ติ ทิวสสฺส ตติโย ภาโค วุจฺจติฯ **เอวํ สเนฺต**ติ ปุเพฺพ วุตฺตมคฺคเหตฺวา วาจนามคฺคสฺส เถรปฺปภวตฺตวจนเมว คเหตฺวา เตน ปุริมวจนญฺจ ปฎิกฺขิปโนฺต โจเทติฯ

เตเนตเมตสฺสาติ วินยสฺสฯ **อตฺตตฺถปรตฺถาทิเภเท**ติ โย ตํ สุตฺตํ สชฺฌายติ สุณาติ วาเจติ จินฺเตติ เทเสติ, สุเตฺตน สงฺคหิโต สีลาทิอโตฺถ ตสฺสปิ โหติ, เตน ปรสฺส สาเธตพฺพโต ปรสฺสปิ โหตีติ ตทุภยํ ตํ สุตฺตํ สูเจติ ทีเปติฯ ตถา ทิฎฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกเตฺถ โลกิยโลกุตฺตรเตฺถติ เอวมาทิเภเท อเตฺถ **อาทิ**สเทฺทน สงฺคณฺหาติฯ **อตฺถ**สโทฺท จายํ หิตปริยายวจนํ, น ภาสิตตฺถวจนํฯ ยทิ สิยา, สุตฺตํ อตฺตโนปิ ภาสิตตฺถํ สูเจติ ปรสุตฺตสฺสปีติ อยมโตฺถ สิยา, สุเตฺตน จ โย อโตฺถ ปกาสิโต, โส ตเสฺสว โหตีติ น เตน ปรโตฺถ สูจิโต โหติ, เตน จ สูเจตพฺพสฺส ปรตฺถสฺส นิวเตฺตตพฺพสฺส อภาวา อตฺตคฺคหณํ น กตฺตพฺพํ, อตฺตตฺถปรตฺถวินิมุตฺตสฺส ภาสิตตฺถสฺส อภาวา อาทิคฺคหณญฺจ น กตฺตพฺพํ, ตสฺมา ยถาวุตฺตสฺส อตฺถสฺส สุเตฺต อสมฺภวโต สุตฺตาธารสฺส ปุคฺคลสฺส วเสน อตฺตตฺถปรตฺถา วุตฺตาฯ

อถ วา สุตฺตํ อนเปกฺขิตฺวา เย อตฺตตฺถาทโยปิ อตฺถปฺปเภทา วุตฺตา **นิเทฺทเส** (มหานิ. ๖๙; จูฬนิ. โมฆราชมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๘๕) ‘‘อตฺตโตฺถ ปรโตฺถ อุภยโตฺถ ทิฎฺฐธมฺมิโก อโตฺถ สมฺปรายิโก อโตฺถ อุตฺตาโน อโตฺถ คมฺภีโร อโตฺถ คุโฬฺห อโตฺถ ปฎิจฺฉโนฺน อโตฺถ เนโยฺย อโตฺถ นีโต อโตฺถ อนวโชฺช อโตฺถ นิกฺกิเลโส อโตฺถ โวทาโน อโตฺถ ปรมโตฺถ อโตฺถ’’ติ, เต สุตฺตํ สูเจตีติ อโตฺถฯ อถ วา ‘‘อตฺตนา จ อปฺปิโจฺฉ โหตี’’ติ อตฺตตฺถํ, ‘‘อปฺปิจฺฉกถญฺจ ปเรสํ กตฺตา โหตี’’ติ ปรตฺถํ สูเจตีติฯ เอวํ ‘‘อตฺตนา จ ปาณาติปาตา ปฎิวิรโต โหตี’’ติอาทิสุตฺตานิ (อ. นิ. ๔.๙๙) โยเชตพฺพานิฯ วินยาภิธเมฺมหิ จ วิเสเสตฺวา สุตฺตสทฺทสฺส อโตฺถ วตฺตโพฺพ, ตสฺมา เวเนยฺยชฺฌาสยวสปฺปวตฺตาย เทสนาย อตฺตหิตปรหิตาทีนิ สาติสยํ ปกาสิตานิ โหนฺติ, น อาณาธมฺมสภาววสปฺปวตฺตายาติ อิทเมว **‘‘อตฺถานํ สูจนโต สุตฺต’’**นฺติ วุตฺตํฯ

สุเตฺต จ อาณาธมฺมสภาวา เวเนยฺยชฺฌาสยํ อนุวตฺตนฺติ, น วินยาภิธเมฺมสุ วิย เวเนยฺยชฺฌาสโย อาณาธมฺมสภาเว อนุวตฺตติ, ตสฺมา เวเนยฺยานํ เอกนฺตหิตปฎิลาภสํวตฺตนิกา สุตฺตนฺตเทสนา โหตีติ **‘‘สุวุตฺตา เจตฺถ อตฺถา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ปสวตี**ติ ผลติ ฯ **‘‘สุตฺตาณา’’**ติ เอตสฺส อตฺถํ ปกาเสตุํ **‘‘สุฎฺฐุ จ เน ตายตี’’**ติ วุตฺตํฯ อตฺตตฺถปรตฺถาทิวิธาเนสุ จ สุตฺตสฺส ปมาณภาโว เตสญฺจ สงฺคาหกตฺตํ โยเชตพฺพํ, ตทตฺถปฺปกาสเน ปธานตฺตา สุตฺตสฺส อิตเรหิ วิเสสนญฺจฯ **เอต**นฺติ ‘‘อตฺถานํ สูจนโต’’ติอาทิกํ อตฺถวจนํฯ **เอตสฺสา**ติ สุตฺตสฺสฯ

อภิกฺกมนฺตีติ เอตฺถ **อภิ**-สโทฺท กมนสฺส วุทฺธิภาวํ อติเรกตฺตํ ทีเปติฯ **อภิกฺกเนฺตนา**ติ จ เอตฺถ กนฺติยา อธิกตฺตํ วิเสสภาวนฺติ ยุตฺตํ กิริยาวิเสสกตฺตา อุปสคฺคสฺสฯ **อภิญฺญาตา, อภิราชา, อภิวินเย**ติ เอตฺถ ลกฺขณปูชิตปริจฺฉิเนฺนสุ รตฺติอาทีสุ **อภิ**-สโทฺท วตฺตตีติ กถเมตํ ยุเชฺชยฺยาติ? ลกฺขณกรณญาณปูชนปริเจฺฉทกิริยาทีปนโต ตาหิ จ กิริยาหิ รตฺติราชวินยานํ ยุตฺตตฺตาฯ ภาวนาผรณวุฑฺฒีหิ **วุทฺธิมโนฺตฯ อารมฺมณาทีหี**ติ อารมฺมณสมฺปยุตฺตกมฺมทฺวารปฎิปทาทีหิฯ **อวิสิฎฺฐ**นฺติ อญฺญมญฺญวิสิเฎฺฐสุ วินยสุตฺตนฺตาภิธเมฺมสุ อวิสิฎฺฐํ สมานํ ปิฎกสทฺทนฺติ อโตฺถฯ **ยถาวุเตฺตเนวา**ติ ‘‘เอวํ ทุวิธเตฺถนา’’ติอาทินา นเยนฯ

กเถตพฺพานํ อตฺถานํ เทสกายเตฺตน อาณาทิวิธินา อติสชฺชนํ ปโพธนํ **เทสนา**ฯ สาสิตพฺพปุคฺคลคเตน ยถาปราธาทินา สาสิตพฺพภาเวน อนุสาสนํ วินยนํ **สาสนํ**ฯ กเถตพฺพสฺส สํวราสํวราทิโน อตฺถสฺส กถนํ วจนปฎิพทฺธกรณํ **กถาฯ เภท**-สโทฺท วิสุํ วิสุํ โยเชตโพฺพ ‘‘เทสนาเภทํ สาสนเภทํ กถาเภทญฺจ ยถารหํ ปริทีปเย’’ติฯ **เภท**นฺติ นานตฺตํ, นานากรณนฺติ อโตฺถฯ สิกฺขา จ ปหานานิ จ คมฺภีรภาโว จ **สิกฺขาปหานคมฺภีรภาวํ,** ตญฺจ **ปริทีปเยฯ ย**นฺติ ปริยตฺติอาทิํฯ **ยถา**ติ อุปารมฺภาทิเหตุ ปริยาปุณนาทิปฺปกาเรหิฯ

ตีสุปิ เจเตสุ เอเต ธมฺมตฺถเทสนาปฎิเวธาติ เอตฺถ ตนฺติอโตฺถ ตนฺติเทสนา ตนฺติอตฺถปฎิเวโธ จ ตนฺติวิสยา โหนฺตีติ วินยปิฎกาทีนํ อตฺถเทสนาปฎิเวธาธารภาโว ยุโตฺต, ปิฎกานิ ปน ตนฺติโยเยวาติ ธมฺมาธารภาโว กถํ ยุเชฺชยฺยาติ? ตนฺติสมุทายสฺส อวยวตนฺติยา อาธารภาวโต, ธมฺมาทีนญฺจ ทุโกฺขคาหภาวโต เตหิ วินยาทโย คมฺภีราติ วินยาทีนญฺจ จตุพฺพิโธ คมฺภีรภาโว วุโตฺต, ตสฺมา ‘‘ธมฺมาทโย เอว ทุโกฺขคาหตฺตา คมฺภีรา, น วินยาทโย’’ติ น โจเทตพฺพเมตํฯ ตตฺถ ปฎิเวธสฺส ทุกฺกรภาวโต ธมฺมตฺถานํ, เทสนาญาณสฺส ทุกฺกรภาวโต เทสนาย จ ทุโกฺขคาหภาโว เวทิตโพฺพฯ ปฎิเวธสฺส ปน อุปฺปาเทตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา ตพฺพิสยญาณุปฺปตฺติยา จ ทุกฺกรภาวโต ทุโกฺขคาหตา เวทิตพฺพาฯ

เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาติ เอเตน วจนเตฺถน ธมฺมสฺส เหตุภาโว กถํ ญาตโพฺพติ? ‘‘ธมฺมปฏิสมฺภิทา’’ติ เอตสฺส สมาสปทสฺส อวยวปทตฺถํ ทเสฺสเนฺตน ‘‘เหตุมฺหิ ญาณ’’นฺติ วุตฺตตฺตาฯ ‘‘ธเมฺม ปฏิสมฺภิทา’’ติ เอตฺถ หิ ‘‘ธเมฺม’’ติ เอตสฺส อตฺถํ ทเสฺสเนฺตน ‘‘เหตุมฺหี’’ติ วุตฺตํ, ‘‘ปฏิสมฺภิทา’’ติ เอตสฺส จ อตฺถํ ทเสฺสเนฺตน ‘‘ญาณ’’นฺติ, ตสฺมา เหตุธมฺมสทฺทา เอกตฺถา ญาณปฏิสมฺภิทาสทฺทา จาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสเนฺตน สาธิโต ธมฺมสฺส เหตุภาโวฯ อตฺถสฺส เหตุผลภาโว จ เอวเมว ทฎฺฐโพฺพฯ **ยถาธมฺม**นฺติ เอตฺถ **ธมฺม**-สโทฺท เหตุํ เหตุผลญฺจ สพฺพํ คณฺหาติฯ สภาววาจโก เหส, น ปริยตฺติเหตุภาววาจโก, ตสฺมา **ยถาธมฺม**นฺติ โย โย อวิชฺชา สงฺขาราทิธโมฺม, ตสฺมิํ ตสฺมินฺติ อโตฺถฯ **ธมฺมาภิลาโป**ติ อตฺถพฺยญฺชนโก อวิปรีตาภิลาโปฯ เอเตน ‘‘ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๑๘-๗๒๐) เอตฺถ วุตฺต ธมฺมนิรุตฺติํ ทเสฺสติฯ **อนุโลมาทิวเสน วา กถน**นฺติ เอเตน ตสฺสา ธมฺมนิรุตฺติยา อภิลาปํ กถนํ ตสฺส วจนสฺส ปวตฺตนํ ทเสฺสติฯ **อธิปฺปาโย**ติ เอเตน ‘‘เทสนาติ ปญฺญตฺตี’’ติ เอตํ วจนํ ธมฺมนิรุตฺตาภิลาปํ สนฺธาย วุตฺตํ, น ตพฺพินิมุตฺตํ ปญฺญตฺติํ สนฺธายาติ ทเสฺสติฯ

โส จ โลกิยโลกุตฺตโรติ เอวํ วุตฺตํ อภิสมยํ เยน ปกาเรน อภิสเมติ, ยญฺจ อภิสเมติ, โย จ ตสฺส สภาโว, เตหิ ปากฎํ กาตุํ **‘‘วิสยโต อสโมฺมหโต จ อตฺถาทิอนุรูปํ ธมฺมาทีสุ อวโพโธ’’**ติ อาหฯ ตตฺถ หิ **วิสยโต** อตฺถาทิอนุรูปํ ธมฺมาทีสุ อวโพโธ อวิชฺชาทิธมฺมสงฺขาราทิอตฺถตทุภยปญฺญาปนารมฺมโณ โลกิโย อภิสมโยฯ **อสโมฺมหโต** อตฺถาทิอนุรูปํ ธมฺมาทีสุ อวโพโธ นิพฺพานารมฺมโณ มคฺคสมฺปยุโตฺต ยถาวุตฺตธมฺมตฺถปญฺญตฺตีสุ สโมฺมหวิทฺธํสโน โลกุตฺตโร อภิสมโยติฯ อภิสมยโต อญฺญมฺปิ ปฏิเวธตฺถํ ทเสฺสตุํ **‘‘เตสํ เตสํ วา’’**ติอาทิมาหฯ ‘‘ปฏิเวธนํ ปฏิเวโธ’’ติ อิมินา หิ วจนเตฺถน อภิสมโย, ปฏิวิชฺฌียตีติ ปฏิเวโธติ อิมินา ตํตํรูปาทิธมฺมานํ อวิปรีตสภาโว จ ปฏิเวโธติ ยุชฺชติฯ

ยถาวุเตฺตหิ ธมฺมาทีหิ ปิฎกานํ คมฺภีรภาวํ ทเสฺสตุํ **‘‘อิทานิ ยสฺมา เอเตสุ ปิฎเกสู’’**ติ อาทิมาหฯ **โย เจตฺถา**ติ เอเตสุ ตํตํปิฎกคเตสุ ธมฺมาทีสุ โย ปฏิเวโธ เอเตสุ จ ปิฎเกสุ เตสํ เตสํ ธมฺมานํ โย อวิปรีตสภาโวติ โยเชตโพฺพฯ ทุโกฺขคาหตา จ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ อยํ ปเนตฺถ วิเสโส ‘‘อวิปรีตสภาวสงฺขาโต ปฏิเวโธ ทุพฺพิเญฺญยฺยตาย เอว ทุโกฺขคาโห’’ติฯ

ยนฺติ ปริยตฺติทุคฺคหณํ สนฺธาย วุตฺตํฯ **อตฺถ**นฺติ ภาสิตตฺถํ ปโยชนตฺถญฺจฯ **น อุปปริกฺขนฺตี**ติ น วิจาเรนฺติฯ **น นิชฺฌานํ ขมนฺตี**ติ นิชฺฌานปญฺญํ น ขมนฺติ, นิชฺฌายิตฺวา ปญฺญาย ทิสฺวา โรเจตฺวา น คเหตพฺพา โหนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ **อิตี**ติ เอวํ เอตาย ปริยตฺติยา **วาทปฺปโมกฺขานิสํสา** อตฺตโน อุปริ ปเรหิ อาโรปิตวาทสฺส นิคฺคหสฺส ปโมกฺขปฺปโยชนา หุตฺวา ธมฺมํ ปริยาปุณนฺติฯ **วาทปฺปโมโกฺข**ติ วา นินฺทาปโมโกฺขฯ **ยสฺส จตฺถายา**ติ ยสฺส จ สีลาทิปริปูรณสฺส อนุปาทาวิโมกฺขสฺส วา อตฺถายฯ **ธมฺมํ ปริยาปุณนฺตี**ติ ญาเยน ปริยาปุณนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ **อสฺสา**ติ อสฺส ธมฺมสฺสฯ **นานุโภนฺตี**ติ น วินฺทนฺติฯ เตสํ เต ธมฺมา ทุคฺคหิตตฺตา อุปารมฺภมานทปฺปมกฺขปลาสาทิเหตุภาเวน ทีฆรตฺตํ อหิตาย ทุกฺขาย สํวตฺตนฺติฯ ภณฺฑาคาเร นิยุโตฺต ภณฺฑาคาริโก, ภณฺฑาคาริโก วิยาติ ภณฺฑาคาริโก, ธมฺมรตนานุปาลโกฯ อญฺญํ อตฺถํ อนเปกฺขิตฺวา ภณฺฑาคาริกเสฺสว สโต ปริยตฺติ **ภณฺฑาคาริกปริยตฺติ**ฯ

ตาสํเยวาติ อวธารณํ ปาปุณิตพฺพานํ ฉฬภิญฺญาจตุปฏิสมฺภิทานํ วินเย ปเภทวจนาภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ เวรญฺชกเณฺฑ หิ ติโสฺส วิชฺชาว วิภตฺตาติฯ ทุติเย **ตาสํเยวา**ติ อวธารณํ จตโสฺส ปฏิสมฺภิทา อเปกฺขิตฺวา กตํ, น ติโสฺส วิชฺชาฯ ตา หิ ฉสุ อภิญฺญาสุ อโนฺตคธาติ สุ

เตฺต วิภตฺตาเยวาติฯ ญตฺวา สงฺคยฺหมานนฺติ โยชนาฯ **เตส**นฺติ เตสํ ปิฏกานํฯ **สพฺพมฺปี**ติ สพฺพมฺปิ พุทฺธวจนํฯ

อตฺถานุโลมนามโต **อนุโลมิโก**ฯ อนุโลมิกตฺตํเยว วิภาเวตุํ **''กสฺมา ปนา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ **เอกนิกายมฺปี**ติ เอกสมูหมฺปิฯ โปณิกา จ จิกฺขลฺลิกา จ ขตฺติยา, เตสํ นิวาโส **โปณิกนิกาโย จิกฺขลฺลิกนิกาโย** จฯ เอวํ ธมฺมกฺขนฺธโต จตุราสีติ ธมฺมกฺขนฺธสหสฺสานีติ พุทฺธวจนปิฏกาทีนิ นิฏฺฐาเปตฺวา อเนกจฺฉริยปาตุภาวปฏิมณฺฑิตาย สงฺคีติยา ปฐมพุทฺธวจนาทิโกสโพฺพ วุตฺตปฺปเภโท อโญฺญปิ อุทฺทานสงฺคหาทิเภโท สงฺคีติยา ญายตีติ เอตสฺส ทสฺสนตฺถํ **''เอวเมตํ สพฺพมฺปี''**ติอาทิ อารทฺธํฯ **อยํ อภิธโมฺม ปิฏกโต อภิธมฺมปิฏก**นฺติอาทินา ปิฏกาทิภาวทสฺสเนเนว มชฺฌิมพุทฺธวจนภาโว ตถาคตสฺส จ อาทิโต อาภิธมฺมิกภาโว ทสฺสิโตติ เวทิตโพฺพฯ

เอตฺถ สิยา ''ยทิ ตถาคตภาสิตภาโว อภิธมฺมสฺส สิโทฺธ สิยา, มชฺฌิมพุทฺธวจนภาโว จ สิโทฺธ ภเวยฺย, โส เอว จ น สิโทฺธ''ติ ตสฺส วินยาทีหิ พุทฺธภาสิตภาวํ สาเธตุํ วตฺถุํ ทเสฺสโนฺต **''ตํ ธารยเนฺตสุ ภิกฺขูสู''**ติอาทิมาหฯ **สพฺพสามยิกปริสายา**ติ สพฺพนิกายิกปริสาย ปญฺจปิ นิกาเย ปริยาปุณนฺติยาฯ **น อุคฺคหิต**นฺติ สกลสฺส วินยปิฏกสฺส อนุคฺคหิตตฺตา อาหฯ **วินยมตฺตํ อุคฺคหิต**นฺติ วิภงฺคทฺวยสฺส อุคฺคหิตตฺตา อาหฯ วินยํ อวิวเณฺณตุกามตาย ''อภิธมฺมํ ปริยาปุณสฺสู''ติ ภณนฺตสฺส อนาปตฺตึ, อภิธเมฺม อโนกาสกตํ ภิกฺขุํ ปญฺหํ ปุจฺฉนฺติยา ปาจิตฺติยญฺจ วทเนฺตน ภควตา อภิธมฺมสฺส พุทฺธภาสิตภาโว ทีปิโต พุทฺธภาสิเตหิ สุตฺตาทีหิสหวจนโต, พาหิรกภาสิเตสุ จ อีทิสสฺส วจนสฺส อภาวาฯ

อิโตปิ พลวตรํ อาภิธมฺมิกสฺส สาธุการทาเนน วิจิกิจฺฉาวิเจฺฉทสฺส กตตฺตาฯ กมฺมโต อญฺญํ กมฺมํ **กมฺมนฺตรํ,** ตํ กามาวจราทึ รูปาวจราทิภาเวน, กณฺหวิปากาทึ สุกฺกวิปากาทิภาเวน กเถโนฺต อาโลเฬติฯ

ชินจเกฺกติ ชินสาสเนฯ **วิสํวาเทตี**ติ วิปฺปลเมฺภติฯ **เภทกรวตฺถูสุ เอกสฺมิ**นฺติ ''ภาสิตํ ลปิตํ ตถาคเตน อภาสิตํ อลปิตํ ตถาคเตนาติ ทีเปตี''ติ เอกสฺมึ สนฺทิสฺสติฯ **อุตฺตริปิ เอวํ วุตฺตโพฺพ...เป.... น อเญฺญสํ วิสโย...เป.... นิทานกิจฺจํ นาม นตฺถี**ติ อปากฏานํ กาลเทสเทสกปริสานํ ปากฏภาวกรณตฺถํ ตทุปเทสสหิเตน นิทาเนน ภวิตพฺพํ, อเญฺญสํ อวิสยตฺตา เทสโก ปากโฏ, โอกฺกนฺติกาลาทีนํ ปากฏตฺตา กาโล จ, เทวโลเก เทสิตภาวสฺส ปากฏตฺตา เทสปริสา จ ปากฏาติ กึ นิทานกิจฺจํ สิยาติฯ

ยตฺถ ขนฺธาทโย นิปฺปเทเสน วิภตฺตา, โส อภิธโมฺม นาม, ตสฺมา ตสฺส นิทาเนน ขนฺธาทีนํ นิปฺปเทสโตปิ ปฏิวิทฺธฏฺฐาเนน ภวิตพฺพนฺติ อธิปฺปาเยน เถโร **''มหาโพธินิทาโน อภิธโมฺม''**ติ ทเสฺสติฯ ''โส เอวํ ปชานามิ สมฺมาทิฏฺฐิปจฺจยาปิ เวทยิต''นฺติอาทินา (สํ. นิ. ๕.๑๒) นเยน ปจฺจยาทีหิ เวทนํ อุปปริกฺขโนฺต ขนฺธาทิปเทสานํ เวทนากฺขนฺธาทีนํ วเสน วิหาสิฯ **ธเมฺม**ติ กุสลาทิอรณเนฺตฯ

ธมฺมํ ปริวเตฺตโนฺตติ สาฎฺฐกถํ ปาฬึ ปริวเตฺตโนฺต เอตํ ปรวาทีโจทนํ ปตฺวา **''อยํ ปรวาที''**ติอาทิมาหฯ อมฺหาทิเสสุ นิทานํ ชานเนฺตสุ ปฏิสรเณสุ วิชฺชมาเนสุ อปฺปฏิสรโณ อรเญฺญ กนฺทโนฺต วิย นิทานสพฺภาเว สกฺขิภูเตสุปิ อเมฺหสุ วิชฺชมาเนสุ อสกฺขิกํ อฑฺฑํ กโรโนฺต วิย โหติ, นิทานสฺส อตฺถิภาวมฺปิ น ชานาติ, นนุ เอตํ นิทานนฺติ กเถโนฺต เอวมาหฯ **เอกเมวา**ติ เทสนานิทานเมว อชฺฌาสยานุรูเปน เทสิตตฺตาฯ **เทฺว นิทานานี**ติ อธิคนฺตพฺพเท

เสตพุพธมฺมานุรูเปน เทสิตตฺตาฯ อภิธมฺมาธิคมสฺส มูลํ อธิคมํ นิเทตีติ **อธิคมนิทานํฯ โพธิ อภินีหารสทฺธายา**ติ ยาย สทฺธาย ทีปงฺกรทสพลสฺส สนฺติเก โพธิยา จิตฺตํ อภินีหริ ปณิธานํ อกาสิฯ

สุเมธกถาวณฺณนา

จตฺโร จ อสงฺขิเยติ (พุ. วํ. อฏฺฐ. ๒.๑-๒) อุทฺธํ อาโรหนวเสน อติกฺกมิตฺวา อมรํ นาม นครํ อโหสีติ วจนเสสโยชนา กาตพฺพาฯ **ทสหี**ติ หตฺถิอสฺสรถเภรีสงฺขมุทิงฺควีณาคีตสมฺม ตาเฬหิ ‘‘อสฺนาถ ปิวถ ขาทถา’’ติ ทสเมน สเทฺทนฯ เต ปน เอกเทเสน ทเสฺสตุํ **‘‘หตฺถิสทฺท’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ **หตฺถิสทฺทน**ฺติ กรณเตฺถ อุปโยโค ทฏฺฐโพฺพฯ เภรีสงฺข รถานญฺจ สเทฺทหิ อวิวิตฺตนฺติ วา โฆสิตนฺติ วา โยเชตพฺพํฯ **หตฺถิสทฺทน**ฺติ วา หตฺถิสทฺทวนฺตํ นครํฯ **ขาทถ ปิวถ เจวา**ติ อิติ-สโทฺท ญาตตฺถตฺตา อปฺปยุโตฺต ทฏฺฐโพฺพฯ

สพฺพงฺคสมฺปนฺนํ อุยฺยานโปกฺขรณีอาทิสมฺปนฺนตฺตาฯ **ลกฺขเณ**ติ อิตฺถิลกฺขเณ ปุริสลกฺขเณ จฯ **อิติหาเส**ติ โปราเณฯ **สธเมฺม**ติ อตฺตโน เตวิชฺชธเมฺม จ ยญฺญวิธิอาทิเก จฯ **ปารมิ**นฺติ ปารญฺญาณํ ปาราธิคมํ คโตฯ **จิเนฺตสห**นฺติ จิเนฺตสึ อหํ สุเมธภูโตติ สตฺถา วทติฯ **อตฺถิ เหหิตี**ติ โส วิชฺชมาโน ภวิสฺสติฯ **น เหตุเย**ติ อภวิตุํฯ **เอวเมวา**ติ เอวเมวํฯ **น คเวสตี**ติ น คนฺตุํ เอสติ น อิจฺฉติ นานุคจฺฉติ วาฯ **โธเว**ติ โธวเนฺตฯ **เสรี**ติ สายตฺติโกฯ **สยํวสี**ติ สวโสฯ **มหาโจรสโม วิยา**ติ กายสาราควเสน ทุจฺจริตาเนสเนหิ กุสลภณฺฑเจฺฉทนาฯ **นาถา**ติ นาถ วโนฺตฯ **ปญฺจโทสวิวชฺชิต**นฺติ เอวมาทิกสฺส อโตฺถ เกสฺจิ อฏฺฐกถาโปตฺถเกสุ ลิขิโตติ กตฺวา น วกฺขามฯ

สาสเนติ เอตฺถ ตาปสสาสนํ ฌานาภิญฺญา จฯ **วสีภูตสฺส** สโตฯ มยิ เอวํภูเต ทีปงฺกโร ชิโน อุปฺปชฺชิฯ โสเธติ ชโนฯ **อญฺชสํ วฏุมายน**นฺติ ปริยายวจเนหิ มคฺคเมว วทติฯ **มา นํ อกฺกมิตฺถา**ติ เอตฺถ **น**นฺติ ปทปูรณมเตฺต นิปาโตฯ **ฆาติยามห**นฺติ เอตฺถ จ **อ**-อิติ จ **หํ**-อิติ จ นิปาตา, **อหํ**-อิติ วา เอโก นิปาโต สานุนาสิโก กโตฯ **อาหุตีน**นฺติ ทกฺขิณาหุตีนํฯ **ม**นฺติ มม, มํ วา อพฺรวิฯ

กเปฺป อติกฺกมิตฺวา วุเตฺตปิ โพธิมฺหิ มาตาทิสํกิตฺตเน สงฺคณฺหิตุํ **‘‘โพธิ ตสฺส ภควโต’’**ติอาทิมาหฯ **สุเขนา**ติ อุตฺตเมน สุเขนฯ **อสโม**ติ ตาปเสหิ อสโมฯ อภิญฺญาสุขโตปิ วิสิฏฺฐํ **อีทิสํ** พุทฺธตฺตพฺยากรณชํ **สุขํ อลภึ**ฯ **ยา**ติ ยานิ นิมิตฺตานิฯ **อาภุชตี**ติ อาวตฺตติฯ **อภิรวนฺตี**ติ สทฺทํ กโรนฺติฯ **ฉุทฺธา**ติ นิกฺขนฺตาฯ **นุทฺธํสตี**ติ น อุทฺธํ คจฺฉติฯ **อุภย**นฺติ อุภยวจนํฯ **ธุวสฺสต**นฺติ เอกนฺตสสฺสตํ, อวิปรีตเมวาติ อโตฺถฯ **อาปนฺนสตฺตาน**นฺติ คพฺภินีนํฯ **ยาวตา**ทส ทิสา, ตตฺถฯ **ธมฺมธาตุยา**ติ ธมฺมธาตุยํ, สเพฺพสุ ธเมฺมสุ วิจินามีติ อโตฺถฯ

ยสฺส สมฺปุโณฺณ, ตํ **วมเตว** อุทกํ นิเสฺสสํฯ **เอเต**ติ เอกิสฺสาปิ ทานปารมิตาย อเนกปฺปการตาย พหุวจนนิเทฺทโส กโตฯ **ปฏิลคฺคิตํ** รกฺขตีติ วจนเสโส, ภุมฺมเตฺถ วา อุปโยโค ฯ **จตูสุ ภูมีสู**ติ ปาติโมกฺขาทีสุ สํวรภูมีสุฯ **อเทฺวชฺฌมานโส**ติ กทาจิ ขมนํ กทาจิ อกฺขมนํ, กสฺสจิ ขมนํ กสฺสจิ อกฺขมนนฺติ เอวํ เทฺวธาภาวํ อนาปนฺนมานโส หุตฺวาฯ สจฺจสฺส วีถิ นาม ทิฏฺฐาทิ จ อทิฏฺฐาทิ จ ยถาภูตํว วตฺถุฯ **อธิฏฺฐาน**นฺติ กุสลสมาทานาธิฏฺฐานํ, สมาทิเนฺนสุ กุสเลสุ อจลตา อธิฏฺฐานํ นามฯ **ปถวิยา อุเปกฺขนํ** นาม วิการานาปตฺติฯ **อญฺญตฺรา**ติ อญฺญํฯ **สภาวรสลกฺขเณ**ติ เอตฺถ **ภาโว**ติ อวิปรีตตา วิชฺชมานตา, สห ภาเวน สภาโว, อวิปรีโต อตฺตโน โพธิปริปาจนกิจฺจสงฺขาโต รโส, อนวชฺชวตฺถุปริจฺจาคาทิสงฺขาตํ ลกฺขณญฺจ

สภาวรสลกฺขณํ, ตโต **สมฺมสโต** ฯ **ธมฺมเตเชนา**ติ ญาณเตเชนฯ **จลตา**ติ จลตาย กมฺปนตายฯ **เสสี**ติ สยิฯ **มา ภาถา**ติ มา ภายิตฺถฯ **สพฺพีติโย**ติ สพฺพา อีติโย อุปทฺทวา ตํ วิวชฺชนฺตุฯ

สุเมธกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปวจฺฉตีติ เทติฯ **โยเคนา**ติ อุปาเยนฯ **สมึสู**ติ สนฺนิปตึสุฯ **อปฺปตฺตมานสา**ติ อปฺปตฺตอรหตฺตา ภิกฺขู ครหิตา ภวนฺติฯ **ริตฺตา**ติ สุญฺญา อนฺตรหิตาฯ **สาลกลฺยาณี** นาม เอโก รุโกฺขฯ พุทฺธจกฺกวตฺติกาเลเยว กิร เอกาเหเนว อุปฺปชฺชติฯ

ลิงฺคสมฺปตฺตีติ ปุริสลิงฺคตาฯ **เหตู**ติ ติเหตุกปฏิสนฺธิตาฯ **คุณสมฺปตฺตี**ติ อภิญฺญาสมาปตฺติลาภิตาฯ **อธิกาโร**ติ พุทฺธานํ สกฺการกรณํฯ **ฉนฺทตา**ติ พุทฺธตฺตปฺปตฺติยํ ฉนฺทสมาโยโคฯ **สพฺพงฺคสมฺปนฺนา**ติ อฏฺฐงฺคานิ สโมธาเนตฺวา กตปณิธานาฯ **ปกฺขิกา**ติ ปีฐสปฺปิกาฯ **ปณฺฑกา**ติ อุภยลิงฺครหิตาฯ โพธิสตฺตา จ พฺรหฺมโลกูปปตฺติปฐมกปฺปิเกสุ กาเลสุ อุภยลิงฺครหิตา โหนฺติ, น ปน ปณฺฑกปริยาปนฺนาติ เอตมตฺถํ ทเสฺสตุํ **“ปริยาปนฺนา น ภวนฺตี”**ติ วุตฺตํ, ยถาวุเตฺตสุ วา โทเสสุ สเพฺพสุ **ปริยาปนฺนา น ภวนฺติ,** โพธิสเตฺตสุ วา ปริยาปนฺนาตทโนฺตคธา, ปริจฺฉินฺนสํสารตฺตา วา ปริยาปนฺนา โพธิสตฺตา อุภโตพฺยญฺชนปณฺฑกา น ภวนฺตีติ อโตฺถฯ **สพฺพตฺถ สุทฺธโคจรา** ยสฺมา, ตสฺมา **มิจฺฉาทิฏฺฐึ น เสวนฺติ**ฯ **มิจฺฉาทิฏฺฐิ**นฺติ นตฺถิกาเหตุกากิริยทิฏฺฐึฯ **ภวาภเว**ติ ขุทฺทเก เจว มหเนฺต จ ภเวฯ **โภชปุเตฺต**ติ ลุทฺทเกฯ **ลคน**นฺติ สโงฺคฯ **อณฺญูถา**ติ ลีนตาฯ **คามณฺฑลา**ติ คามทารกาฯ **รูป**นฺติ วิปฺปการํฯ อยํ ตาว นิทานกถา ยาย อภิธมฺมสฺส พุทฺธภาสิตตาสิทฺธีติ อตฺถโยชนา กาตพฺพาฯ

นิทานกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑. จิตฺตุปฺปาทกณฺฑํ

ติกมาติกาปทวณฺณนา

อิทานิ ปฏิญฺญาตกถํ กาตุํ **“อิทานิ อิติ เม...เป.... กถโนกาโส สมฺปโตฺต”**ติอาทิมาหฯ **อิโต ปฏฺฐายา**ติ กุสลธมฺมปทโต ปฏฺฐายฯ

๑. **สพฺพปเทหิ ลทฺธนาโม**ติ ตีสุปิ ปเทสุ เวทนาสทฺทสฺส วิชฺชมานตฺตา เตน ลทฺธนาโม สพฺพปเทหิ ลทฺธนาโม โหติฯ นนุ สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธมฺมาติ จตฺตาริ ปทานิ, เอวํ เสเสสุปีติ ทฺวาทเสตานิ ปทานิ, น ตีณีติ เวทนาสทฺทสฺส ปทตฺตยาวยวตฺตํ สนฺธาย ‘‘สพฺพปเทหี’’ติ วุเจฺจยฺย, น ยุตฺตํฯ ‘‘เวทนายา’’ติ หิ วิสุํ ปทํ น กสฺสจิ ปทสฺส อวยโว โหติ, นาปิ สุขาทิปทภาวํ ภชตีติ เตน ลทฺธนาโม กถํ สพฺพปเทหิ ลทฺธนาโม สิยาติ? อธิเปฺปตปฺปการตฺถคมกสฺส ปทสมุทายสฺส ปทตฺตาฯ ปชฺชติ อวพุชฺฌียติ เอเตนาติ หิ ปทํ, ‘‘สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธมฺมา’’ติ เอเตน จ ปทสมุทาเยน ยถาธิเปฺปโต อโตฺถ สมโตฺต วิญฺญายติ, ตสฺมา โส ปทสมุทาโย ‘‘ปท’’นฺติ วุจฺจติฯ เอวํ อิตเรปิ เวทิตพฺพาฯ ตสฺมา เตสํ ติณฺณํ สมุทายานํ อวยเวน ลทฺธนาโม สพฺพปเทหิ ลทฺธนาโมติ ยุโตฺตฯ

คนฺถโต จ อตฺถโต จาติ เอตฺถ เหตุปทสเหตุกปทาทีหิ สมฺพนฺธตฺตา คนฺถโต จ เหตุอตฺถสเหตุกตฺถาทีหิ สมฺพนฺธตฺตา อตฺถโต จ อญฺญมญฺญสมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ สเหตุกเหตุสมฺปยุตฺตทุกา หิ เหตุทุเก เหตูหิ สมฺพนฺธตฺตา เหตุทุกสมฺพนฺธา, เหตุสเหตุกทุโก เหตุทุกสเหตุกทุกสมฺพโนฺธ อุภเยกปทวเสนฯ ตถา เหตุเหตุสมฺปยุตฺตทุโก เหตุทุกเหตุสมฺปยุตฺตทุกสมฺพโนฺธ , นเหตุสเหตุกทุโก เอกทฺวิปทวเสน เหตุทุกสเหตุกทุกสมฺพโนฺธติฯ **กณฺณิกา วิยา**ติ ปุปฺผมยกณฺณิกา วิยฯ **ฆฏา วิยา**ติ ปุปฺผหตฺถกาทีสุ ปุปฺผาทีนํ สมูโห วิยฯ กณฺณิกาฆฏาทีสุ หิ ปุปฺผาทีนิ วณฺฏาทีหิ อญฺญมญฺญสมฺพนฺธานิ โหนฺตีติ ตถาสมฺพนฺธตา เอเตสํ ทุกานํ วุตฺตาฯ **ทุกสามญฺญโต**ติ อเญฺญหิ เหตุทุกาทีหิ ทุกวเสน สมานภาวาฯ **อเญฺญหี**ติ สารมฺมณทุกาทีหิฯ อสงฺคหิโต ปเทโส เยสํ อตฺถิ, เต **สปฺปเทสา**ฯ เยสํ ปน นตฺถิ, เต **นิปฺปเทสา**ฯ

‘‘กจฺจิ นุ โภโต กุสล’’นฺติ เอวํ ปุจฺฉิตเมวตฺถํ ปากฏํ กตฺวา ปุจฺฉิตุํ ‘‘กจฺจิ โภโต อนามย’’นฺติ วุตฺตํ, ตสฺมา กุสลสโทฺท อนามยโตฺถ โหติฯ **พาหิติกสุเตฺต** (ม. นิ. ๒.๓๖๑) ภควโต กายสมาจาราทโย วเณฺณเนฺตน ธมฺมภณฺฑาคาริเกน ‘‘โย โข, มหาราช, กายสมาจาโร อนวโชฺช’’ติ กุสโล กายสมาจาโร วุโตฺตฯ น หิ ภควโต สุขวิปากํ กมฺมํ อตฺถีติ สพฺพสาวชฺชรหิตา กายสมาจาราทโย กุสลาติ วุตฺตาฯ **กุสเลสุ ธเมฺมสู**ติ จ โพธิปกฺขิยธมฺมา ‘‘กุสลา’’ติ วุตฺตาฯ เต จ วิปสฺสนามคฺคผลสมฺปยุตฺตา น เอกเนฺตน สุขวิปากาเยวาติ อนวชฺชโตฺถ กุสลสโทฺทฯ **องฺคปจฺจงฺคาน**นฺติ กุสลสทฺทโยเคน ภุมฺมเตฺถ สามิวจนํ, องฺคปจฺจงฺคานํ วา นามกิริยาปโยชนาทีสูติ อโตฺถฯ **นจฺจคีตสฺสา**ติ จ สามิวจนํ ภุมฺมเตฺถ, นจฺจคีตสฺส วิเสเสสูติ วา โยเชตพฺพํฯ กุสลานํ ธมฺมานํ สมาทานเหตุ เอวมิทํ ปุญฺญํ ปวฑฺฒตีติ ปุญฺญวิปากนิพฺพตฺตกกมฺมํ ‘‘กุสล’’นฺติ วุตฺตํฯ **ธมฺมา โหนฺตี**ติ สุญฺญธมฺมตฺตา สภาวมตฺตา โหนฺตีติ อโตฺถฯ เอวํ **ธเมฺมสุ ธมฺมานุปสฺสี**ติ เอตฺถาปิ สุญฺญตโตฺถ ธมฺมสโทฺท ทฏฺฐโพฺพฯ

สลยนฺติ...เป.... วิทฺธํเสนฺตีติ เอตฺถ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อตฺถวจนํฯ อถ วา สลนสฺส อตฺถทีปนานิ จลนาทีนิ ตีณิ ตทงฺคปฺปหานาทีหิ โยเชตพฺพานิฯ อปฺปหีนภาเวน สนฺตาเน สยมานา อกุสลา ธมฺมา ราคาทิอสุจิสมฺปโยคโต นานาวิธทุกฺขเหตุโต จ **กุจฺฉิเตน อาการเรน สยนฺติ**ฯ ญาณวิปฺปยุตฺตานมฺปิ ญาณํ อุปนิสฺสยปจฺจโย โหตีติ สเพฺพปิ กุสลา ธมฺมา

กุเสน ญาเณน ปวเตฺตตพฺพาติ **กุสลา**ฯ อุปฺปนฺนํสานุปฺปนฺนํสภาเคสุ สงฺคหิตตฺตา **อุภยภาคคตํ สํกิเลสปกฺขํ** ปหานานุปฺปาทเนหิ **ลุนนฺติ** สมฺมปฺปธานทฺวยํ วิยฯ

สตฺตาทิคาหกานํ จิตฺตานํ โคจรา สตฺตาทโย วิย ปญฺญาย อุปปริกฺขิยมานา น นิสฺสภาวา, กินฺตุ อตฺตโน สภาวํ ธาเรนฺตีติ **ธมฺมา**ฯ น จ ธาริยมานสภาวา อโญฺญ ธโมฺม นาม อตฺถิฯ น หิ รุปฺปนาทีหิ อเญฺญ รูปาทโย, กกฺขฬาทีหิ จ อเญฺญ ปถวีอาทโย ธมฺมา วิชฺชนฺตีติฯ อญฺญถา ปน อวโพเธตุํ น สกฺกาติ นามวเสน วิญฺญาตาวิญฺญาเต สภาวธเมฺม อเญฺญ วิย กตฺวา ‘‘อตฺตโน สภาวํ ธาเรนฺตี’’ติ วุตฺตํฯ สปฺปจฺจยธเมฺมสุ วิเสสํ ทเสฺสโนฺต **‘‘ธารียนฺติ วา ปจฺจเยหี’’**ติ อาหฯ **ธารียนฺตี**ติ อุปธารียนฺติ, ลกฺขียนฺตีติ อโตฺถฯ

อกุสลาติ กุสลปฏิเสธนมตฺตํ กุสลาภาวมตฺตวจนํ ตทญฺญมตฺตวจนํ วา เอตํ น โหติ, กินฺตุ ตปฺปฏิปกฺขวจนนฺติ ทเสฺสตุํ **‘‘มิตฺตปฏิปกฺขา อมิตฺตา วิยา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตปฺปฏิปกฺขวจนตา จ อพฺยากตตติยราสิวจเนน วิญฺญายติฯ ยทิ หิ กุสลาภาวมตฺตวจนํ อกุสลสโทฺท, เตน น โกจิ ธโมฺม วุโตฺตติ อพฺยากตวจเนเนว จ ตติโย ราสิ วุโตฺต น สิยา, กุสลา เจว ธมฺมา อพฺยากตา จาติ ทุโกวายํ อาปชฺชติ, น ติโก, เอวญฺจ สติ อกุสลวจเนน น โกจิ อโตฺถฯ อถ สิยา, ‘‘อนพฺยากตา’’ติ จ วตฺตพฺพํ สิยา กุสลานํ วิย อพฺยากตานญฺจ อภาวมตฺตสมฺภวา, ตสฺมา อภาวมตฺตวจเน อพฺยากตภาวมตฺตํ วิย กุสลาภาวมตฺตํ อกุสลํ น โกจิ ราสีติ ‘‘อพฺยากตา’’ติ ตติโย ราสิ น สิยาฯ ตติยราสิภาเวน จ อพฺยากตา วุตฺตาติ อกุสโล จ เอโก ราสีติ วิญฺญายติฯ ตสฺมา นาภาววจนตา, สภาวธารณาทิอเตฺถน ธมฺมสเทฺทน สมานาธิกรณภาวโต จ อกุสลสทฺทสฺส กุสลาภาวมตฺตวจนตา น โหติ, นาปิ ตทญฺญมตฺตวจนตา ตติยราสิวจนโต เอวฯ ยทิ หิ กุสเลหิ อเญฺญ อกุสลา เจตสิเกหิ อเญฺญ อเจตสิกา วิย, กุสลากุสลวจเนหิ สเพฺพสํ ธมฺมานํ สงฺคหิตตฺตา อสงฺคหิตสฺส ตติยราสิสฺส อภาวา เจตสิกทุโก วิย อยญฺจ ทุโก วตฺตโพฺพ สิยา ‘‘กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา’’ติ, น ‘‘อพฺยากตา’’ติ ตติโย ราสิ วตฺตโพฺพ, วุโตฺต จ โส, ตสฺมา น ตทญฺญมตฺตวจนํ อกุสลสโทฺท, ปาริเสเสน ตปฺปฏิปเกฺขสุ อ-การสฺส ปโยคทสฺสนโต โลเก ‘‘อมิตฺตา’’ติ สาสเน ‘‘อโลโภ’’ติ อิธาปิ ตปฺปฏิปกฺขวจนตา อกุสลสทฺทสฺส สิทฺธา, ตตฺถ นิรุฬฺหตฺตา จ น อิตรวจนตา, ตปฺปฏิปกฺขภาโว จ วิรุทฺธสภาวตฺตา ตปฺปเหยฺยภาวโต จ เวทิตโพฺพ, น กุสลวินาสนโตฯ น หิ กุสลา อกุสเลหิ ปหาตพฺพา, มหาพลวตาย ปน กุสลาเยว ปโยคนิปฺผาทิตา สทานุสยิเต อกุสเล ตทงฺควิกฺขมฺภนสมุเจฺฉทวเสน ปชหนฺตีติฯ

น พฺยากตาติ อกถิตาฯ กถํ ปเนเต อกถิตา โหนฺติ, นนุ ‘‘สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา’’ติ อาทีหิ ติกทุกปเทหิ จกฺขุวิญฺญาณาทิวจเนหิ ผสฺสาทิวจเนหิ จ กถิตาติ? โน น กถิตา, ตานิ ปน วจนานิ อิธ อนธิเปฺปตานิ อวุตฺตตฺตา อนนุวตฺตนโตฯ น หิ ‘‘สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธมฺมา’’ติอาทึ วตฺวา ‘‘อพฺยากตา’’ติ วุตฺตํ, ตสฺมา น ตานิ อิธ อนุวตฺตนฺตีติ ตพฺพจนียภาเวน อกถิตตา น โหติ, กุสลากุสลวจนานิ ปน อิธ วุตฺตตฺตา อนุวตฺตนฺตีติ ตพฺพจนียภาเวน อกถิตตา ญายตีติ **‘‘กุสลากุสลภาเวน อกถิตาติ อโตฺถ’’**ติ อาหฯ **น พฺยากตา**ติ วา อวิปากา, อพฺยากตวจเนเนว จ อวิปากตฺถา ญายนฺติฯ น หิ ภควโต วจนํ ญาปกสาธนียํ, อาสยานุสยจริยาทิกุสเลน ภควตา เยสํ อวโพธนตฺถํ ธมฺมา วุตฺตา เตสํ วจนานนฺตรํ ตทตฺถปฏิเวธโต, ปจฺฉิเมหิ ปน ยถา เตสํ อวโพธนตฺถํ ภควตา ตํ ตํ วจนํ วุตฺตํ, ยถา จ เตหิ ตทโตฺถ ปฏิวิโทฺธ, ตํ สพฺพํ อาจริเย ปยิรุปาสิตฺวา สุตฺวา เวทิตพฺพํ โหติ, ตสฺมา การณํ อวตฺวา **‘‘กุสลากุสลภาเวน อกถิตาติ อโตฺถ’’**ติ อาหฯ โย จ วเทยฺย ‘‘อกุสลวิปากภาเวน อกถิตตฺตา, กุสลา อพฺยากตาติ อาปชฺชนฺติ, กุสลวิปากภาเวน อกถิตตฺตา อกุสลาปี’’ติ, โสปิ ‘‘อญฺญาปกสาธนียวจโน ภควา’’ติ นิวาเรตโพฺพ อนุวตฺตมานวจนวจนียภาเวน อกถิตสฺส จ อพฺยากตภาว

โตฯ น หิ อวิปากวจนํ วุตฺตํ กุสลวจนญฺจ อวุตฺตํ, ยโต อวิปากวจนสฺส อธิกตภาโว กุสลสฺส จ ตพฺพจนียภาเวน อกถิตภาโว สิยา, ตสฺมา น กุสลานํ อพฺยากตตา, เอวํ อกุสลานญฺจ อนพฺยากตภาเว โยชนา กาตพฺพาฯ

อถ วา **วิ**-สโทฺท วิโรธวจโน, **อา**-สโทฺท อภิมุขภาวปฺปกาสโน, ตสฺมา อตฺตโน ปจฺจเยหิ อญฺญมญฺญวิโรธาภิมุขา กตา, ลกฺขณวิโรธโต วินาสกวินาสิตพฺพโต จาติ พฺยากตา, กุสลากุสลาฯ น พฺยากตาติ **อพฺยากตา**ฯ เต หิ ลกฺขณโต กุสลากุสลา วิย วิรุทฺธา น โหนฺติฯ น หิ อวิปากตา ทุกฺขวิปากตา วิย สุขวิปากตาย สุขวิปากตา วิย จ ทุกฺขวิปากตาย สุขทุกฺขวิปากตาหิ วิรุชฺฌตีติ นาปิ เต กิญฺจิ ปชหนฺติ, น จ เต เกนจิ ปหาตพฺพาติ อยเมตฺถ อตฺตโนมติฯ

อนวชฺชสุขวิปากลกฺขณาติ เอตฺถ นตฺถิ เอเตสํ อวชฺชนฺติ อนวชฺชา, ครหิตพฺพภาวรหิตา นิโทฺทสาติ อโตฺถฯ เตน เนสํ อครหิตพฺพภาวํ ทเสฺสติ, น คารยฺหวิรหมตฺตํ ฯ อเญฺญปิ อตฺถิ นิโทฺทสา อพฺยากตาติ อนวชฺชวจนมเตฺตน เตสมฺปิ กุสลตาปตฺติโทสํ ทิสฺวา ตํ ปริหริตุํ สุขวิปากวจนํ อาหฯ อวชฺชปฏิปกฺขา วา อิธ อนวชฺชาติ วุตฺตา, น **พาหิติกสุเตฺต** (ม. นิ. ๒.๓๖๑) วิย ปฏิปฺปสฺสทฺธาวชฺชา วิรหิตาวชฺชมตฺตา วา, ตสฺมา อนวชฺชวจเนน อวชฺชวินาสนภาโว ทสฺสิโตฯ อพฺยากเตหิ ปน วิสิฏฺฐํ กุสลากุสลานํ สาธารณํ สวิปากตาลกฺขณนฺติ ตสฺมิํ ลกฺขเณ วิเสสทสฺสนตฺถํ สุขวิปากวจนํ อโวจฯ สิโทฺธ หิ ปุริเมเนว อกุสลาพฺยากเตหิ กุสลานํ วิเสโสติฯ สุโข วิปาโก เอเตสนฺติ สุขวิปากาฯ เตน กุสลากุสลานํ สามเญฺญ วิปากธมฺมภาเว สุขวิปากวิปจฺจนสภาวํ ทเสฺสติ, น เตสํ สุขวิปากสพฺภาวเมวฯ อนวชฺชา จ เต สุขวิปากา จาติ อนวชฺชสุขวิปากาฯ กุสลา ลกฺขียนฺติ เอเตนาติ ลกฺขณํ, อนวชฺชสุขวิปากลกฺขณํ เอเตสนฺติ **อนวชฺชสุขวิปากลกฺขณา**ฯ นนุ เต เอว กุสลา อนวชฺชสุขวิปากา, กถํ เต สยเมว อตฺตโน ลกฺขณํ โหนฺตีติ? วิญฺญาตาวิญฺญาตสทฺทตฺถภาเวน ลกฺขณลกฺขิตพฺพภาวยุตฺติโตฯ กุสลสทฺทตฺถวเสน หิ อวิญฺญาตา กุสลา ลกฺขิตพฺพา โหนฺติ, อนวชฺชสุขวิปากสทฺทตฺถภาเวน วิญฺญาตา ลกฺขณนฺติ ยุตฺตเมตํฯ อถ วา ลกฺขียตีติ ลกฺขณํ, สภาโวฯ อนวชฺชสุขวิปากา จ เต ลกฺขณญฺจาติ **อนวชฺชสุขวิปากลกฺขณา,** อนวชฺชสุขวิปากา หุตฺวา ลกฺขิยมานา สภาวา กุสลา นามาติ อโตฺถฯ

อถ วา อนวชฺชวจเนน อนวชฺชตฺตํ อาห, สุขวิปากวจเนน สุขวิปากตฺตํ, ตสฺมา อนวชฺชญฺจ สุขวิปาโก จ อนวชฺชสุขวิปากํ, ตํ ลกฺขณํ เอเตสํ กรณเตฺถ จ กมฺมเตฺถ จ ลกฺขณสเทฺท สภาวภูตนฺติ **อนวชฺชสุขวิปากลกฺขณา,** อนวชฺชสุขวิปากสภาเวน ลกฺขิยมานา ตํสภาววโนฺต จ กุสลาติ วุตฺตํ โหติฯ ตตฺถ อนวชฺชวจเนน ปวตฺติสุขตํ กุสลานํ ทเสฺสติ, สุขวิปากวจเนน วิปากสุขตํฯ ปุริมญฺหิ อตฺตโน ปวตฺติสภาววเสน ลกฺขณตาวจนํ, ปจฺฉิมํ กาลนฺตเร วิปากุปฺปาทนสมตฺถตายาติฯ ตถา ปุริเมน กุสลานํ อตฺตสุทฺธิํ ทเสฺสติ , ปจฺฉิเมน วิสุทฺธวิปากตํฯ ปุริเมน จ กุสลํ อกุสลสภาวโต นิวเตฺตติ, ปจฺฉิเมน อพฺยากตสภาวโต สวิปากตฺตทีปกตฺตา ปจฺฉิมสฺสฯ ปุริเมน วา วชฺชปฏิปกฺขภาวทสฺสนโต กิจฺจเฏฺฐน รเสน อกุสลวิทฺธํสนรสตํ ทีเปติ, ปจฺฉิเมน สมฺปตฺติอเตฺถน อิฏฺฐวิปากรสตํฯ ปุริเมน จ อุปฏฺฐานาการเฏฺฐน ปจฺจุปฏฺฐาเนน โวทานปจฺจุปฏฺฐานตํ ทเสฺสติ, ปจฺฉิเมน ผลเตฺถน สุขวิปากปจฺจุปฏฺฐานตํฯ ปุริเมน จ โยนิโสมนสิการํ กุสลานํ ปทฏฺฐานํ วิภาเวติฯ ตโต หิ เต อนวชฺชา ชาตาติฯ ปจฺฉิเมน กุสลานํ อเญฺญสํ ปทฏฺฐานภาวํ ทเสฺสติฯ เต หิ สุขวิปากสฺส การณํ โหนฺตีติฯ เอตฺถ จ สุขวิปากสเทฺท สุขสโทฺท อิฏฺฐปริยายวจนนฺติ ทฏฺฐโพฺพฯ อิฏฺฐจตุกฺขนฺธวิปากา หิ กุสลา, น สุขเวทนาวิปากาวฯ สงฺขารทุโกฺขปสมสุขวิปากตาย จ สมฺภโว เอว นตฺถิฯ น หิ ตํวิปาโกติฯ ยทิ ปน วิปากสโทฺท ผลปริยายวจนํ, นิสฺสนฺทวิปาเกน อิฏฺฐรูเปนาปิ สุขวิปากตา โยเชตพฺพาฯ

สาวชฺชทุกฺขวิปากลกฺขณาติ เอตฺถ จ วุตฺตวิธิอนุสาเรน อโตฺถ จ โยชนา จ ยถาสมฺภวํ เวทิตพฺพาฯ วิปาการหตา กุสลากุสลานํ ลกฺขณภาเวน วุตฺตา, ตพฺภาเวน อกถิตา อพฺยากตา อวิปาการหสภาวา โหนฺตีติ อาห **“อวิปากลกฺขณา อพฺยากตา”**ติฯ ยเถว หิ สุขทุกฺขวิปาการหา สุขทุกฺขวิปากาติ เอวํลกฺขณตา กุสลากุสลานํ วุตฺตา, เอวมิธาปิ อวิปาการหา อวิปากาติ เอวํลกฺขณตา อพฺยากตานํ วุตฺตาฯ ตสฺมา ‘‘อโหสิ กมฺมํ นาโหสิ กมฺมวิปาโก น ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก นตฺถิ กมฺมวิปาโก, อตฺถิ กมฺมํ นตฺถิ กมฺมวิปาโก น ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก, ภวิสฺสติ กมฺมํ น ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๓๔) เอวํปการานํ กุสลากุสลานํ กุสลากุสลภาวานาปตฺติ อพฺยากตภาวาปตฺติ วา น โหติฯ น หิ เต สุขทุกฺขวิปาการหา น โหนฺติ วิปากธมฺมตฺตา, อวิปาการหา วา น โหนฺติ อวิปากธมฺมตฺตาภาวาติฯ

กุสลาติ วา ธมฺมาติ วาติอาทีนีติ กุสลธมฺมปทานิ เทฺว, อกุสลธมฺมปทานิ เทฺว, อพฺยากตธมฺมปทานิ เทฺวติฯ **เอกตฺถนานตฺถานี**ติ วิสุํ วิสุํ ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ อญฺญมญฺญาเปกฺขํ เอกตฺถนานตฺถตํ โจเทติ, น ฉนฺนํฯ โทสเมตฺถ วตฺตุกาโม โจทโก ปุจฺฉตีติ ญตฺวา อาจริโย อาห **“กิเญฺจตฺถ”**ติฯ เอตฺถ เอกตฺถนานตฺถตายํ กิญฺจิ วตฺตพฺพํ อสมตฺตา เต โจทนา, อวสิฏฺฐํ ตาว พฺรูหีติ วุตฺตํ โหติฯ ยทิ เอกตฺถานิ อินฺทสกฺกสทฺทานํ วิย สทฺทมเตฺต เอว เภโท, เอวํ กุสลธมฺมสทฺทานํ, น อเตฺถติฯ ยถา ‘‘อิโนฺท สโกฺก’’ติ วุเตฺต ‘‘อิโนฺท อิโนฺท’’ติ วุตฺตสทิสํ โหติ, เอวํ ‘‘กุสลา ธมฺมา’’ติ อิทํ วจนํ ‘‘กุสลา กุสลา’’ติ วุตฺตสทิสํ โหติฯ เอวํ อิตเรสุปิ ‘‘อกุสลา อกุสลา’’ติ วุตฺตสทิสตา ‘‘อพฺยากตา อพฺยากตา’’ติ วุตฺตสทิสตา จ โยเชตพฺพาฯ อถ นานตฺถานิ, อินฺทกุเวรสทฺทานํ วิย สทฺทโต อตฺถโต จ กุสลธมฺมสทฺทานํ เภโท, ตถา อกุสลธมฺมสทฺทาทีนนฺติ ฉหิ ปเทหิ จตูหิ ปเทหิ จ ฉ จตฺตาโร จ อตฺถา ภินฺนา วุตฺตาติ กุสลตฺติกาทีนํ กุสลฉกฺกาทิภาโว, เหตุทุกาทีนญฺจ เหตุจตุกฺกาทิภาโว อาปชฺชตีติฯ

นนุ ติณฺณํ ธมฺมสทฺทานํ ติณฺณํ อินฺทสทฺทานํ วิย รูปาเภทา อตฺถาเภโทติ ฉกฺกภาโว น ภวิสฺสติ, ตสฺมา เอวมิทํ วตฺตพฺพํ สิยา ‘‘ติกทุกานํ จตุกฺกติกภาโว อาปชฺชตี’’ติ, น วตฺตพฺพํ, ติณฺณํ ธมฺมสทฺทานํ เอกตฺถานํ ติณฺณํ อินฺทสทฺทานํ วิย วจเน ปโยชนาภาวา วุตฺตานํ เตสํ มาสสทฺทานํ วิย อภินฺนรูปานญฺจ อตฺถเภโท อุปปชฺชตีติ, เอวมฺปิ ยถา เอโก มาสสโทฺท อภินฺนรูโป กาลํ อปรณฺณวิเสสํ สุวณฺณมาสญฺจ วทติ, เอวํ ธมฺมสโทฺทปิ เอโก ภิเนฺน อเตฺถ วตฺตุมรหตีติ กาลาทีนํ มาสปทตฺถตาย วิย ตพฺพจนียภินฺนตฺถานํ ธมฺมปทตฺถตาย อเภโทติ จตุกฺกติกภาโว เอว อาปชฺชตีติ, นาปชฺชติ เอกสฺส สทฺทสฺส ชาติคุณกิริยาภินฺนานํ อนภิธานโตฯ น หิ มาส-สโทฺท เอโก ชาติภินฺนานํ กาลาทีนํ อนฺตเรน สรูเปกเสสํ วาจโก โหติฯ อิธ จ ยทิ สรูเปกเสโส กโต สิยา, ทุติโย ตติโย จ ธมฺม-สโทฺท น วตฺตโพฺพ สิยา, วุโตฺต จ โส, ตสฺมา กุสลาทิ-สทฺทา วิย อภินฺนกุสลาทิชาตีสุ รูปสามเญฺญปิ มาส-สทฺทา วิย ตโย วินิวตฺตอญฺญชาตีสุ วตฺตมานา ตโย เทฺว จ ธมฺม-สทฺทา อาปนฺนาติ ติกทุกานํ ฉกฺกจตุกฺกภาโว เอว อาปชฺชตีติฯ

ปทานญฺจ อสมฺพโนฺธติ กุสลธมฺมปทานํ อญฺญมญฺญํ ตถา อกุสลธมฺมปทานํ อพฺยากตธมฺมปทานญฺจ อสมฺพโนฺธ อาปชฺชตีติ อโตฺถฯ ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนญฺหิ อิจฺฉิโต สมฺพโนฺธ, น สเพฺพสํ ฉนฺนํ จตุนฺนํ วา อญฺญมญฺญนฺติฯ อิทํ ปน กสฺมา โจเทติ, นนุ นานตฺถเตฺต สติ อตฺถนฺตรทสฺสนตฺถํ วุจฺจมาเนสุ ธมฺม-สเทฺทสุ กุสลากุสลาพฺยากต-สทฺทานํ วิย อสมฺพโนฺธ วุโตฺต ยุโตฺต เอวาติ? สจฺจเมตํ, อสมฺพนฺธํ ปน สิทฺธํ กตฺวา ปุริมโจทนา กตา ‘‘ติกทุกานํ ฉกฺกจตุกฺกภาโว อาปชฺชตี’’ติ, อิธ ปน ตํ อสมฺพนฺธํ สาเธตุํ อิทํ โจทิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อถ วา เอวเมตฺถ โยชนา กาตพฺพา – ยทิ ปน ฉกฺกจตุกฺกภาวํ น อิจฺฉสิ, ปทานํ สมฺพเนฺธน ภวิตพฺพํ ยถา

วุตฺตนเยน, โส จ สมานวิภตฺตีนํ ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ สมฺพโนฺธ เอกตฺถเตฺต สติ ยุเชฺชยฺย, ตฺวํ ปน นานตฺถตํ วทสีติ ปทานญฺจ เต อสมฺพโนฺธ อาปชฺชติ, เนว นาปชฺชตีติฯ นิยมนโตฺถ **จ**-สโทฺทฯ **ปุพฺพาปร...เป.... นิปฺปโยชนานิ นาม โหนฺตี**ติ ฉกฺกจตุกฺกภาวํ อนิจฺฉนฺตสฺส, นานตฺถตํ ปน อิจฺฉนฺตสฺสาติ อธิปฺปาโยฯ อวสฺสญฺจ สมฺพโนฺธ อิจฺฉิตโพฺพ ปุพฺพาปรวิโรธาปตฺติโตติ ทเสฺสตุํ **“ยาปิ เจสา”**ติอาทิมาหฯ ปุจฺฉา หิ ปทวิปลฺลาสกรเณน ธมฺมา เอว กุสลาติ กุสลธมฺม-สทฺทานํ อิธ อุทฺทิฏฺฐานํ เอกตฺถตํ ทีเปติ, ตว จ นานตฺถตํ วทนฺตสฺส เนว หิ ธมฺมา กุสลาติ กตฺวา ตายปิ ปุจฺฉาย วิโรโธ อาปชฺชติ, วุจฺจติ จ ตถา สา ปุจฺฉาติ น นานตฺถตา ยุชฺชติฯ

อปโร นโยติ ‘‘กุสลา ธมฺมา’’ติอาทีนํ ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ เอกตฺถตฺตเมว ติณฺณํ ธมฺมสทฺทานํ เอกตฺถนานตฺถเตฺตหิ โจเทติฯ **ติณฺณํ ธมฺมานํ เอกตฺตา**ติอาทิมฺหิ ยถา ตีหิ อินฺท-สเทฺทหิ วุจฺจมานานํ อินฺทตฺถานํ อินฺทภาเวน เอกตฺตา ตโต อนเญฺญสํ สกฺกปุรินฺททสหสฺสกฺขสทฺทตฺถานํ เอกตฺตํ, เอวํ ติณฺณํ ธมฺม-สทฺทตฺถานํ ธมฺมภาเวน เอกตฺตา ตโต อนเญฺญสํ กุสลากุสลาพฺยากต-สทฺทตฺถานํ เอกตฺตํ อาปชฺชตีติ อโตฺถฯ **ธโมฺม นาม ภาโว**ติ สภาวธารณาทินา อเตฺถน ธโมฺมติ วุโตฺต, โส จ สภาวเสฺสว โหติ, นาสภาวสฺสาติ อิมินา อธิปฺปาเยน วทติฯ โหตุ ภาโว, ตโต กินฺติ? ยทิ ติณฺณํ ธมฺมสทฺทานํ นานตฺถตา, ตีสุ ธเมฺมสุ โย โกจิ เอโก ธโมฺม ภาโว, ตโต อนญฺญํ กุสลํ อกุสลํ อพฺยากตํ วา เอเกกเมว ภาโวฯ ภาวภูตา ปน ธมฺมา อเญฺญ เทฺว อภาวา โหนฺตีติ เตหิ อนเญฺญ กุสลาทีสุ เทฺว เย เกจิ อภาวาฯ โยปิ จ โส เอโก ธโมฺม ภาโวติ คหิโต, โสปิ สมานรูเปสุ ตีสุ ธมฺมสเทฺทสุ อยเมว ภาวโตฺถ โหตีติ นิยมสฺส อภาวา อญฺญสฺส ภาวตฺตเตฺต สติ อภาโว โหตีติ ตโต อนญฺญสฺสปิ อภาวตฺตํ อาปนฺนนฺติ กุสลาทีนํ สเพฺพสมฺปิ อภาวตฺตาปตฺติ โหติฯ น หิ อินฺทสฺส อมนุสฺสเตฺต ตโต อนเญฺญสํ สกฺกาทีนํ มนุสฺสตฺตํ อตฺถีติฯ

นนุ เอวมฺปิ เอกสฺส ภาวตฺตํ วินา อเญฺญสํ อภาวตฺตํ น สกฺกา วตฺตุํ, ตตฺถ จ เอเกเนว ภาเวน ภวิตพฺพนฺติ นิยมาภาวโต ติณฺณมฺปิ ภาวเตฺต สิเทฺธ เตหิ อนเญฺญสํ กุสลาทีนมฺปิ ภาวตฺตํ สิทฺธํ โหตีติ? น โหติ ติณฺณํ ธมฺม-สทฺทานํ นานตฺถภาวสฺส อนุญฺญาตตฺตาฯ น หิ ติณฺณํ ภาวเตฺต นานตฺถตา อตฺถิ, อนุญฺญาตา จ สา ตยาติฯ นนุ ติณฺณํ ธมฺมานํ อภาวเตฺตปิ นานตฺถตา น สิยาติ? มา โหตุ นานตฺถตา, ตว ปน นานตฺถตํ ปฏิชานนฺตสฺส ‘‘เอโส โทโส’’ติ วทามิ, น ปน มยา นานตฺถตา เอกตฺถตา วา อนุญฺญาตาติ กุโต เม วิโรโธ สิยาติฯ อถ วา **อภาวตฺตํ อาปเนฺนหิ ธเมฺมหิ อนเญฺญ กุสลาทโยปิ อภาวา เอว สิยุ**นฺติ อิทํ วจนํ อนิยเมน เย เกจิ เทฺว ธมฺมา อภาวตฺตํ อาปนฺนา, เตหิ อนเญฺญสํ กุสลาทีสุ เยสํ เกสญฺจิ ทฺวินฺนํ กุสลาทีนํ อภาวตฺตาปตฺติํ สนฺธาย วุตฺตํ เอกสฺส ภาวตฺตาฯ ยมฺปิ วุตฺตํ **“เตหิ จ อโนฺญ กุสลปโรปิ อภาโว สิยา”**ติ, ตํ อนิยมทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ, น สเพฺพสํ อภาวสาธนตฺถํฯ อยญฺหิ ตตฺถ อโตฺถ อกุสลปรสฺส วา อพฺยากตปรสฺส วา ธมฺมสฺส ภาวเตฺต สติ เตหิ อโญฺญ กุสลปโรปิ อภาโว สิยาติฯ

สพฺพเมตํ อการณนฺติ เอตฺถ การณํ นาม ยุตฺติฯ กุสลกุสลสทฺทานํ วิย เอกนฺตเอกตฺถตํ, กุสลรูปจกฺขุม-สทฺทานํ วิย เอกนฺตนานตฺถตญฺจ วิกเปฺปตฺวา ยายํ ปุนรุตฺติ ฉกฺกจตุกฺกาปตฺติ อสมฺพนฺธวิโรธาภาวาปตฺติ โทสาโรปนยุตฺติ วุตฺตา, สพฺพา สา อยุตฺติ, ตถา เอกตฺถนานตฺถตาภาวโตติ วุตฺตํ โหติฯ ยา ยา อนุมติ **ยถานุมติ** อนุมติยา อนุมติยา โวหารสิทฺธิโตฯ อนุมติยา อนุรูปํ วา **ยถานุมติ,** ยถา อนุมติ ปวตฺตา, ตถา ตทนุรูปํ โวหารสิทฺธิโตติ อโตฺถฯ อนุมติ หิ วิเสสนวิเสสิตพฺพาภาวโต อจฺจนฺตมภิเนฺนสุ กตฺถจิ กิริยาคุณาทิปริคฺคหวิเสเสน อวิวฏฺสทฺทตฺถวิวรณตฺถํ ปวตฺตา ยถา ‘‘สโกฺก อิโนฺท ปุรินฺทโท’’ติฯ กตฺถจิ อจฺจนฺตํ ภิเนฺนสุ ยถา

‘‘ธโว ขทิโร ปลาโส จ อานียนฺตู’’ติฯ กตฺถจิ วิเสสนวิเสสิตพฺพภาวโต เภทาเภทวเนฺตสุ เสยฺยถาปิ ‘‘นีลุปฺปลํ ปณฺฑิตปุริโส’’ติ, ตาย ตาย อนุมติยา ตทนุรูปญฺจ เต เต โวหารา สิทฺธาฯ ตสฺมา อิหาปิ กุสลธมฺม-สทฺทานํ วิเสสนวิเสสิตพฺพภาวโต วิเสสตฺถสามญฺญตฺถปริคฺคเหน สมาเน อเตฺถ เภทาเภทยุเตฺต ปวตฺติ อนุมตาติ ตาย ตาย อนุมติยา ตทนุรูปญฺจ สิโทฺธ เอโส โวหาโรฯ ตสฺมา วุตฺตํ ‘‘สพฺพเมตํ อการณ’’นฺติฯ

อตฺตโน อตฺตโน อตฺถวิเสสํ ตสฺส ทีเปนฺตีติ อตฺตนา ปริคฺคหิตํ อตฺตนา วุจฺจมานํ อนวชฺชสุขวิปากาทิกุสลาทิภาวํ ธมฺม-สทฺทสฺส ทีเปนฺติ ตทตฺถสฺส ตพฺภาวทีปนวเสนาติ อธิปฺปาโยฯ น หิ ธมฺม-สโทฺท กุสลาทิภาโว โหตีติฯ **อิมินาวา**ติ ‘‘ธมฺม-สโทฺท ปริยตฺติอาทีสุ ทิสฺสตี’’ติอาทินา ‘‘อตฺตโน สภาวํ ธาเรนฺตี’’ติอาทินา จ นเยนฯ โส หิ สพฺพตฺถ สมาโน, น กุสล-สโทฺท อาโรคฺยาทีสุ ทิสฺสตีติ ‘‘กุจฺฉิเต สลยนฺตี’’ติอาทิโก, โส จ วิเสสนโย ‘‘อิโต ปรํ วิเสสมตฺตเมว วกฺขามา’’ติ เอเตน อปนีโตติ ทฏฺฐโพฺพฯ น หิ กุสลาทิวิเสสํ คเหตฺวา ปวตฺตา สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตาติอาทโย วิเสสาติฯ

๒. **สุขสฺส จ ปหานา**ติ เอตฺถ สุขินฺทฺริยํ ‘‘สุข’’นฺติ วุตฺตํ, ตญฺจ สุขเวทนาว โหตีติ **‘‘สุขเวทนายํ ทิสฺสตี’’**ติ วุตฺตํ, น ปน ‘‘ติโสฺส อิมา, ภิกฺขเว, เวทนา สุขา เวทนา’’ติเอวมาทีสุ (สํ. นิ. ๔.๒๔๙ อาทโย) สุข-สโทฺท วิย สุขเวทนาสเทฺทน สมานตฺถตฺตาฯ อยญฺหิ สุขินฺทฺริยโตฺถ สุข-สโทฺท กายสุขนํ กายานุคฺคหํ สาตวิเสสํ คเหตฺวา ปวโตฺต, น ปน สุขา เวทนา ‘‘ยํ กิญฺจิ เวทนํ เวเทติ สุขํ วา (ม. นิ. ๑.๔๐๙), โย สุขํ ทุกฺขโต’’ติเอวมาทีสุ (สํ. นิ. ๔.๒๕๓) สุข-สโทฺท วิย สาตสามญฺญํ คเหตฺวา ปวโตฺตติฯ ยสฺมิํ สติ สุขเหตูนํ ปวตฺติ, ตํ สุขมูลํฯ พุทฺธุปฺปาเท จ กามสมติกฺกมาทิเก วิราเค จ สติ สุขเหตูนํ ปุญฺญปสฺสทฺธิอาทีนํ ปวตฺติ โหตีติ ตํ **‘‘สุขมูลํ สุข’’**นฺติ วุตฺตํฯ สุขสฺส จ อารมฺมณตฺตา **‘‘รูปํ สุข’’**นฺติ วุตฺตํฯ **ปุญฺญานี**ติ ยทิทํ วจนํ, ตํ **สุขสฺส จ อธิวจนํ** อิฏฺฐวิปากสฺส อธิวจนํ ตทตฺถสฺส อิฏฺฐวิปากวิปจฺจนโตติ อโตฺถฯ **สุขปจฺจยานํ** รูปาทีนํ อิฏฺฐานํ **ฐานํ** โอกาโส สคฺคา นนฺทนญฺจาติ **‘‘สุขา สคฺคา สุขํ นนฺทน’’**นฺติ วุตฺตํฯ **ทิฏฺฐธเมฺม**ติ อิมสฺมิํ อตฺตภาเวฯ **สุขวิหารา**ติ ปฐมชฺฌานวิหาราทีฯ นีวรณาทิพฺยาพาธรหิตตฺตา **‘‘อพฺยาพชฺฌา’’**ติ วุตฺตาฯ สพฺพสงฺขารทุกฺขนิพฺพาปนโต ตํนิโรธตฺตา วา **‘‘นิพฺพานํ สุข’’**นฺติ วุตฺตํฯ **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘อทุกฺขมสุขํ สนฺตํ, สุขมิเจฺจว ภาสิต’’นฺติ อทุกฺขมสุเขฯ ‘‘เทฺวปิ มยา, อานนฺท, เวทนา วุตฺตา ปริยาเยน สุขา เวทนา ทุกฺขา เวทนา’’ติ (สํ. นิ. ๔.๒๖๗) สุโขเปกฺขาสุ จ อิฏฺฐาสูติ เอวมาทีสุ ปวตฺติ สงฺคหิตาฯ

ทุกฺขวตฺถูติ ทุกฺขสฺส โอกาโสฯ อตฺตโน ปจฺจเยหิ อุปฺปชฺชมานมฺปิ หิ ตํ ทุกฺขํ ชาติอาทีสุ วิชฺชมาเนสุ ตพฺพตฺถุกํ หุตฺวา อุปฺปชฺชติฯ **ทุกฺขปจฺจเย**ติ ทุกฺขเหตุมฺหิ, ทุกฺขสฺส ชนเกติ อโตฺถฯ **ทุกฺขปจฺจยฏฺฐาเน**ติ ทุกฺขชนกกมฺมสฺส สหายภูตานํ อนิฏฺฐรูปาทิปจฺจยานํ ฐาเนฯ ปจฺจยสโทฺท หิ ชนเก ชนกสหาเย จ ปวตฺตตีติฯ **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺข’’นฺติอาทินา (สํ. นิ. ๓.๑๕, ๔๕-๔๖, ๗๖) สงฺขารทุกฺขาทีสุ ปวตฺติ ทฏฺฐพฺพาฯ สมฺปยุเตฺต วตฺถุญฺจ กรชกายํ สุขยติ ลทฺธสฺสาเท อนุคฺคหิเต กโรตีติ **สุขา**ฯ สุขาติ เวทนาสทฺทมเปกฺขิตฺวา สุขภาวมตฺตสฺส อปฺปกาสเนน นปุํสกลิงฺคตา น กตาฯ สภาวโต สงฺกปฺปโต จ ยํ อิฏฺฐํ, ตทนุภวนํ อิฏฺฐาการานุภวนํ วา **อิฏฺฐานุภวนํ**ฯ

สมนฺติ อวิสมํฯ สมา เอกีภาวูปคตา วิย ยุตฺตา, สมํ วา สห ยุตฺตาติ โยเชตพฺพํฯ **เอกุปฺปาทา**ติ เอโก สมาโน อุปฺปาโท เอเตสนฺติ **เอกุปฺปาทา,** สมานปจฺจเยหิ สหุปฺปตฺติกาติ อโตฺถฯ สหุปฺปตฺติกานํ รูปารูปานญฺจ อญฺญมญฺญสมฺปยุตฺตตา อาปเชฺชยฺยาติ **‘‘เอกนิโรธ

า”ติ วุตฺตํ, เย สมานุปฺปาทา สมานนิโรธา จ, เต สมฺปยุตฺตาติ รูปารูปานํ อญฺญมญฺญสมฺปโยโค นิวาริโต โหติฯ เอวมฺปิ อวินิโพฺภครูปานํ อญฺญมญฺญสมฺปยุตฺตตา อาปชฺชยฺยาติ “**เอกวตฺถุกา**”ติ วุตฺตํ, เย เอกุปฺปาทา เอกนิโรธา เอกวตฺถุกา จ, เต สมฺปยุตฺตาติฯ เอวมฺปิ อวินิโพฺภครูเปสุ เอกํ มหาภูตํ เสสมหาภูโตปาทารูปานํ นิสฺสยปจฺจโย โหตีติ เตน ตานิ เอกวตฺถุกานีติ, จกฺขาทินิสฺสยภูตานิ วา ภูตานิ เอกํ วตฺถุ เอเตสุ สนฺนิสฺสิตนฺติ เอกวตฺถุกานีติ กเปฺปนฺตสฺส เตสํ สมฺปยุตฺตตาปตฺติ สิยาติ ตนฺนิวารณตฺถํ “**เอการมฺมณา**”ติ วุตฺตํ, เย เอกุปฺปาทา…เป…. เอการมฺมณา จ โหนฺติ, เต สมฺปยุตฺตาติฯ ปฏิโลมโต วา **เอการมฺมณา**ติ วุเตฺต เอกวีถิยญฺจ ปญฺจวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนานํ นานาวีถิยํ ปรสนฺตาเน จ เอกสฺมึ อารมฺมเณ อุปฺปชฺชมานานํ ภินฺนวตฺถุกานํ สมฺปยุตฺตตา อาปชฺชยฺยาติ “**เอกวตฺถุกา**”ติ วุตฺตํ, เย เอกวตฺถุกา หุตฺวา เอการมฺมณา, เต สมฺปยุตฺตาติฯ เอวมฺปิ สมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณาทีนํ สมฺปยุตฺตตา อาปชฺชยฺยาติ “**เอกนิโรธา**”ติ วุตฺตํ, เย เอกนิโรธา หุตฺวา เอกวตฺถุกา เอการมฺมณา, เต สมฺปยุตฺตาติฯ กึ ปน นานุปฺปาทาปิ เอวํ ติวิธลกฺขณา โหนฺติ, อถ เอกุปฺปาทา เอวาติ วิจารณาย เอกุปฺปาทา เอว เอวํ ติวิธลกฺขณา โหนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ “**เอกุปฺปาทา**”ติ วุตฺตํฯ

๓. **วิปกฺกภาวมาปนฺนานํ อรูปธมฺมาน**นฺติ ยถา สาลิพีชาทีนํ ผลานิ ตํสทิสานิ นิพฺพตฺตานิ วิปกฺกานิ นาม โหนฺติ, วิปากนิรุตฺติญฺจ ลภนฺติ, น มูลงฺกุรปตฺตขนฺธนาฬานิ, เอวํ กุสลากุสลานํ ผลานิ อรูปธมฺมภาเวน สารมฺมณภาเวน สุกฺกกณฺหาทิภาเวน จ ตํสทิสานิ วิปกฺกภาวมาปนฺนานีติ วิปากนิรุตฺตึ ลภนฺติ, น รูปธมฺมา กมฺมนิพฺพตฺตาปิ กมฺมาสทิสาติ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ **ชาติชราสภาวา**ติ ชายนชีรณสภาวาฯ **วิปากปกติกา**ติ วิปจฺจนปกติกาฯ วิปจฺจนสภาวตา จ อนุปจฺฉินฺนาวิชฺชาตณฺหามานสนฺตาเน สพฺยาปารตา, เตน อภิญฺญาทิกุสลานํ ภาวนายปหาตพฺพาทิอกุสลานญฺจ วิปากานุปฺปาทเนปิ วิปากธมฺมตา สิทฺธา โหติฯ **วิปกฺกภาว**นฺติ เจตฺถ **ภาว**-สเทฺทน สภาโว เอว วุโตฺตฯ ตํ ยถาวุตฺตํ วิปกฺกสภาวํ ทุติยสฺส วุตฺตํ วิปจฺจนสภาวญฺจ คเหตฺวา “**อุภยสภาวปฏิเกฺขปวเสนา**”ติ อาหฯ

๔. **อุเปเตน อาทินฺนา อุปาทินฺนา**ฯ กึ ปน ตํ อุเปตํ, เกน จ อุเปตํ, กถญฺจ อุเปตํ, เก จ เตน อาทินฺนาติ? สติ จ โลกุตฺตรานํ เกสญฺจิ อารมฺมณภาเว ตนฺนิวตฺตนตฺถํ อุเปตสทฺทสมฺพนฺธินา อุปย-สเทฺทน วุจฺจมานาหิ จตุพฺพิธุปาทานภูตาหิ ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อุเปตํ, เตหิ จ อารมฺมณกรณวเสน อุเปตํ, น สมนฺนาคมวเสนฯ สติ จ สพฺพเตภูมกธมฺมานํ อุปาทานารมฺมณเตฺต เยหิ วิปากกฏตฺตารูปานิ อเมฺหหิ นิพฺพตฺตตฺตา อมฺหากํ เอตานิ ผลานีติ คณฺหเนฺตหิ วิย อาทินฺนานิ, ตานิ เตภูมกกมฺมานิ กมฺมภาเวน เอกตฺตํ อุปเนตฺวา อุเปตนฺติ อิธ คหิตานิฯ เตหิ จ นิพฺพตฺตานิ วิปากกฏตฺตารูปานิ อุปาทินฺนา ธมฺมาติ สพฺพเมตํ ทเสฺสตุํ “**อารมฺมณกรณวเสนา**”ติอาทิ วุตฺตํฯ อยญฺจ อตฺถนโย ยถาสมฺภวํ โยเชตโพฺพ, น วจนานุปุเพฺพนาติฯ เอตฺถาห – ยทิ อารมฺมณกรณวเสน ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อุเปเตน อาทินฺนา อุปาทินฺนา, สพฺพเตภูมกธมฺมา จ ตณฺหาทีนํ อารมฺมณา โหนฺติ, น จ อุเปตสโทฺท กเมฺม เอว นิรุโฬฺห, เตน กมฺมเสฺสว คหเณ การณํ นตฺถิ, ตสฺมา สพฺพเตภูมกธมฺมปจฺจยุปฺปนฺนานํ อวิชฺชาทิเหตูหิ นิพฺพตฺตานํ สงฺขาราทิผลานํ อุปาทินฺนตฺตํ อาปชฺชติ เตสมฺปิ เตหิผลภาเวน คหิตตฺตาฯ **อุป**-สเทฺทน จ อุเปตตามตฺตํ โชติตํ, น อารมฺมณกรณํ สมนฺนาคมนิวตฺตกํ, **อาทินฺน**-สเทฺทน จ คหิตตามตฺตํ วุตฺตํ, น กมฺมสมุฏฺฐานตาวิเสโสฯ ตสฺมา สพฺพปจฺจยุปฺปนฺนานํ อุปาทินฺนตฺตํ อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ โพธเนยฺยชฺฌาสยวเสน เทสนาปวตฺติโตฯ เยสญฺหิ โพธนตฺถํ ‘‘อุปาทินฺนา’’ติ เอตํ วุตฺตํ, เต เตเนว วจเนน ยถาวุตฺตปฺปกาเร ธเมฺม พุชฺฌิสฺสุ, เอตรหิ ปน ตาวตา พุชฺฌิตุํ อสโกฺกเนฺตน สุตฺวา ตทโตฺถ เวทิตโพฺพติ เอสา อตฺถวิภาวนา กตา “**กมฺมุนา**”ติฯ

อยํ ปน อปโร อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพ – อุป-สโทฺท อุเปตํ ทีเปติฯ อยญฺหิ อุป-สโทฺท สมาเส ปยุชฺชมาโน ‘‘อติมาลา’’ติอาทีสุ อติ-สโทฺท วิย อติกฺกมนํ สสาธนํ อุปคมนํ สสาธนํ วทติ, อุปคมนญฺจ อุปาทานอุปโย, เตน อุปคตํ อุเปตํฯ กึ ปน ตนฺติ? ยํ อสติ อุปาทาเน น โหติ, ตํ ‘‘อุปาทานปจฺจยา ภโว’’ติ เอวํ วุตฺตํ เตภูมกกมฺมํ ปจฺจยภาเวน ปุริมชาตุปฺปเนฺนน อุปาทาเนน อุปคตตฺตา ‘‘อุเปต’’นฺติ วุจฺจติฯ น หิ โกจิ อนุปคฺคมฺม อนิจฺฉโนฺต กมฺมํ กโรตีติฯ เตน **อุเปเตน กมฺมุนา** ปุนพฺภวสฺส อาทานํ โหติฯ กมฺมุนา หิ สาสเวน สตฺตา อาทิยนฺติ ปุนพฺภวํ, ตสฺมา อาทาตพฺพภาเวน ปากโฏ ปุนพฺภโวฯ โส จ อุปฺปตฺติภโว เตภูมกวิปากกฏตฺตารูป สงฺคโห ‘‘ภวปจฺจยา ชาตี’’ติ เอตฺถ ชาติวจเน สมวรุโทฺธติ อุปาทินฺนวจเนน อุปฺปตฺติภโว วุจฺจติ, อุปฺปตฺติภโว จ เตภูมกวิปากกฏตฺตารูปานีติ ธาตุกถายํ ปกาสิตเมตํฯ ตสฺมา **อุเปเตน อาทินฺนา**ติ เต เอว ธมฺมา วุจฺจนฺตีติ สิโทฺธ อยมโตฺถติฯ อุปาทินฺน-สทฺทสฺส อตฺถํ วตฺวา ตํ วิสฺสเชฺชตฺวา อุปาทานิย-สทฺทสฺส วิสุํ อุปาทินฺนสทฺทานเปกฺขํ อตฺถํ วตฺตุํ ‘‘**อารมฺมณภาวํ อุปคนฺตฺวา**’’ติอาทิมาหฯ ตสฺมา เอว อวิเสเสตฺวา ‘‘**อุปาทานสฺส อารมฺมณปจฺจยภูตาน เมตํ อธิวจน**’’นฺติ วุตฺตํฯ ตํ ปน อุปาทานิยํ อุปาทินฺนํ อนุปาทินฺนนฺติ ทุวิธํฯ ตสฺมา ตํ วิเส สเนน ทเสฺสโนฺต ‘‘**อุปาทินฺนา จ เต อุปาทานิยา จา**’’ติอาทิมาหฯ

๕. **สํกิเลโส**ติ ทส กิเลสวตฺถูนิ วุจฺจนฺติฯ **สํกิลิฏฺฐา**ติ เตหิ วิพาธิตา อุปตาปิตา จฯ เต ปน ยสฺมา สํกิเลสสมฺปยุตฺตา เอกุปฺปาทาทีหิ นินฺนานตฺตา เอกีภาวมิว คตา วิสาทีหิ วิย สปฺปิอาทโย วิทูสิตา มลีนา วิพาธิตา อุปตาปิตา จ นาม โหนฺติ, ตสฺมา อาห ‘‘**สํกิเลเสน สมนฺนาคตา สํกิลิฏฺฐา**’’ติฯ **สํกิเลสํ อรหนฺตี**ติ สํกิเลสสฺส อารมฺมณภาเวน ตํ ลทฺธุํ อรหนฺตีติ อโตฺถฯ **อารมฺมณภาวานติกฺกมนโต**ติ เอเตน สํกิเลสานติกฺกมนเมว ทเสฺสติ, วตฺถยุคิกสุงฺก สาลิกสทฺทานํ วิย สํกิเลสิก-สทฺทสฺส ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

๖. สห วิตเกฺกน โหนฺตีติ วจนเสโส โยเชตโพฺพ อวุจฺจมานสฺสปิ ภวติ-อตฺถสฺส วิญฺญายมานตฺตาฯ **มตฺตา**ติ ปมาณวาจกํ เอกํ ปทนฺติ คเหตฺวา ‘‘**วิจาโรว มตฺตา เอเตส**’’นฺติ อโตฺถ วุโตฺตฯ อญฺญตฺถ อวิปฺปโยคีสุ วิตกฺกวิจาเรสุ วิจาโรว เอเตสํ มตฺตา, ตโต อุทฺธํ วิตเกฺกน สมฺปโยคํ น คจฺฉนฺตีติ อโตฺถฯ อยมปโร อโตฺถ – มตฺต-สโทฺท วิเสสนิวตฺติอโตฺถฯ สวิตกฺกสวิจารา ธมฺมา หิ วิตกฺกวิสิเฏฺฐน วิจาเรน สวิจารา, เอเต ปน วิจารมเตฺตน วิตกฺกสงฺขาตวิเสสรหิเตน, ตสฺมา ‘‘**วิจารมตฺตา**’’ติ วุจฺจนฺติ, วิจารมตฺตวโนฺตติ อโตฺถฯ วิจารมตฺตวจเนน อวิตกฺกเตฺต สิเทฺธ อวิตกฺกานํ อเญฺญสมฺปิ อตฺถิภาวโชตนตฺถํ อวิตกฺกวจนํฯ อวิตกฺกา หิ วิจารมตฺตา จ สนฺติ อวิจารา จาติ นิวเตฺตตพฺพา คเหตพฺพา จ โหนฺติ, เตสุ อวุจฺจมาเนสุ นิวเตฺตตพฺพคเหตพฺพสฺส อทสฺสิตตฺตา วิจารมตฺตาวอวิตกฺกาติ อาปเชฺชยฺยาติฯ วิเสสนวิเสสิตพฺพภาโว ปน ยถากามํ โหตีติ สามเญฺญน อวิตกฺกภาเวน สห วิจารมตฺตตาย ธมฺมวิเสสนภาวํ ทเสฺสตุํ ‘‘**อวิตกฺกวิจารมตฺตา**’’ติ ปทานุกฺกโม กโตฯ

อถ วา สวิจารา ทุวิธา สวิตกฺกา อวิตกฺกา จ, เตสุ อวิตเกฺก นิวเตฺตตุํ อาทิปทํ วุตฺตํฯ อวิจารา จ ทุวิธา สวิตกฺกา อวิตกฺกา จ, เตสุ สวิตเกฺก นิวเตฺตตุํ ตติยปทํ วุตฺตํฯ เย ปน ทฺวีหิปิ นิวตฺติตา อวิตกฺกา สวิตกฺกา จ สวิจารา อวิจารา จ, เตสุ อญฺญตรทสฺสนํ วา กตฺตพฺพํ สิยา อุภยทสฺสนํ วาฯ อุภยทสฺสเน กริยมาเน ยทิ ‘‘สวิตกฺกสวิจารา’’ติ วุเจฺจยฺย, อาทิปทตฺถตาว อาปชฺชติฯ อถ ‘‘อวิตกฺกอวิจารา’’ติ วุเจฺจยฺย, อนฺตปทตฺถตาฯ อถ ปน ‘‘อวิตกฺกสวิจารา สวิตกฺกอวิจารา’’ติ วุเจฺจยฺย, อชฺฌตฺตพหิทฺธานํ วิย อตฺถนฺตราภาโว วา สงฺกรโทโส วา เอกเสฺสว สวิตกฺกาวิตกฺกตาสวิจาราวิจารตาวิโรโธ วา อาปเชฺชยฺย, ตสฺมา อญฺญตรทสฺสเนน อิตรมฺปิ ปกาเสตุํ อวิตกฺกวจเนน ทุวิปฺปกาเรสุ วตฺตเพฺพสุ สวิตกฺกอวิจาเร นิวเตฺตตฺวา อวิ

ตกฺกสวิจาเร ทเสฺสโนฺต อาห **“อวิตกฺกวิจารมตฺตา”**ติฯ อถ วา วิตกฺกาภาเวน เอเต วิจารมตฺตา, น วิจารโต อญฺญสฺส กสฺสจิ ธมฺมสฺส อภาวาติ ทเสฺสตุํ อวิตกฺกวจเนน วิจารมตฺตา วิเสสิตาฯ

๗. **อุเปกฺขตี**ติ เวทยมานาปิ มชฺฌตฺตเวทนา สุขาการเร ทุกฺขาการเร จ อุทาสินา โหตีติ อโตฺถฯ อถ วา อุเปตา ยุตฺตา สุขทุกฺขานํ อวิรุทฺธา อิกฺขา อนุภวนํ **อุเปกฺขาฯ วิเสสทสฺสนวเสนา**ติ นานตฺตทสฺสนวเสนฯ ยทิ หิ ปีติสหคตา เอว สุขสหคตา สิยุํ, ‘‘ปีติสหคตา’’ติ เอเต เนว สิทฺธตฺตา ‘‘สุขสหคตา’’ติ อิทํ น วตฺตพฺพํ สิยา, ‘‘สุขสหคตา’’ติ วา วุจฺจมาเน ‘‘ปีติสหคตา’’ติ น วตฺตพฺพํ, ตโต ติกํ ปูเรเนฺตน ทุกฺขสหคตปทํ วตฺตพฺพํ สิยา, เอวญฺจ สติ ‘‘เวทนาตฺติโก เอวาย’’นฺติ วุตฺตวจนํ อาปชฺชติ, ตสฺมา ‘‘ปีติสหคตา’’ติ วตฺวา ‘‘สุขสหคตา’’ติ วทโนฺต ปีติวิปฺปยุตฺตมฺปิ สุขํ อตฺถีติ ตติยชฺฌานกายวิญฺญาณสมฺปยุตฺตํ สุขํ สปฺปีติกสุขโต ภินฺนํ กตฺวา ทเสฺสตีติ อธิปฺปาโยฯ อถ วา ปีติสุขานํ ทุพฺพิเญฺญยฺยนานตฺตานํ นานตฺตทสฺสนตฺถํ อยํ ติโก วุโตฺตฯ ‘‘ปีติสหคตา’’ติ เอตฺถ หิ สุเขกเทโส สงฺคหิโต, น ปีติฯ ‘‘สุขสหคตา’’ติ เอตฺถ ปีติ สงฺคหิตา, น สุขํฯ ปีติวิปฺปยุตฺตสุขสหคตา จ ปุริเมน อสงฺคหิตา ปจฺฉิเมน สงฺคหิตาติ สิโทฺธ ปีติสุขานํ วิเสโสติฯ

๘. **นิพฺพานํ ทสฺสนโต**ติ นิพฺพานารมฺมณตํ สนฺธายาหฯ อถ วา ธมฺมจกฺขุ ปุนปฺปุนํ นิพฺพตฺตเนน ภาวนาภาวํ อปฺปตฺตํ ทสฺสนํ นาม, ธมฺมจกฺขุ จ ปริญฺญาทิกิจฺจกรเณน จตุสจฺจธมฺมทสฺสนํ ตทติสโย, ตสฺมา นเตฺถตฺถ โคตฺรภุสฺส ทสฺสนภาวาปตฺตีติฯ **อุภยปฏิเกฺขปวเสนา**ติ ทฺวีหิ ปเทหิ วุตฺตธมฺมปฏิเกฺขปวเสน, น ปหายกปฏิเกฺขปวเสนฯ ตถา หิ สติ ทสฺสนภาวนาหิ อโญฺญ สมุเจฺฉทวเสน ปหายโก อตฺถิ, เตน ปหาตพฺพา เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตพฺพาติ อยมโตฺถ อาปชฺชติ, น จ อโญฺญ ปหายโก อตฺถิ อเญฺญหิ วิกฺขมฺภิตานญฺจ ปุนปฺปวตฺติสพฺภาวา, นาปิ ปหาตพฺพา ตติยปเทน สงฺคยฺหนฺติ, กินฺตุ อปฺปหาตพฺพา เอวาติฯ ตสฺมา ปหาตพฺพปทํ ปเจฺจกํ โยเชตฺวา เนว ทสฺสเนน ปหาตพฺพา น ภาวนาย ปหาตพฺพาติ ทสฺสเนน ภาวนาย ปหาตเพฺพหิ อเญฺญ คหิตาติ เวทิตพฺพาฯ

๙. **เอวมตฺถํ อคฺคเหตฺวา**ติ อตฺถายุตฺติโต จ สทฺทายุตฺติโต จ อคฺคเหตพฺพตํ ทเสฺสติฯ ทสฺสนภาวนาหิ อปฺปหาตพฺพเหตุมเตฺตสุ หิ คยฺหมาเนสุ อเหตุกา อสงฺคหิตาติ ยถาธิเปฺปตสฺส อตฺถสฺส อปริปุณฺณตฺตา อตฺถายุตฺติ, ปหาตพฺพสทฺทสฺส นิจฺจสาเปกฺขเตฺต จ สติ น สมฺพนฺธีสทฺทโต ปหายกโต อญฺญํ ปฏิเสธํ อเปกฺขมานสฺส เหตุสเทฺทน สมาโส อุปปชฺชตีติ สทฺทายุตฺติ จ เวทิตพฺพาฯ **เอวมโตฺถ คเหตโพฺพ**ติ ปหาตพฺพ-สทฺทํ ปฏิเสเธน อโยเชตฺวา เยสํ อญฺญปทเตฺถ สมาโส, ตพฺพิเสสนํ อตฺถีติ อิทํ ปฏิเสเธน โยเชตฺวา ทสฺสนภาวนาหิ ปหาตโพฺพ เหตุ เอเตสํ เนวตฺถีติ อโตฺถ คเหตโพฺพติ วุตฺตํ โหติฯ เอวญฺจ สติ ยถาธิเปฺปตโตฺถ สโพฺพ สงฺคหิโตติฯ อตฺถายุตฺติ มา โหตุ, สโทฺท ปน อิธาปิ น ยุโตฺตฯ เอกนฺตโยคีนํ อตฺถิ-สทฺทเมว หิ อเปกฺขมานานํ อุภินฺนํ ปหาตพฺพเหตุ-สทฺทานํ สมาโส ยุโตฺต, น ปฏิเสธํ อเปกฺขมานานนฺติ, ตสฺมา คเหตพฺพตฺถทสฺสนมตฺตํ เอตํ กตํ, สโทฺท ปน ยถา ยุชฺชติ, ตถา โยเชตโพฺพฯ เอวํ ปน ยุชฺชติ – ปหาตโพฺพ เหตุ เอเตสํ อตฺถีติ ปหาตพฺพเหตุกาฯ เกน ปหาตโพฺพติ? ทสฺสเนน ภาวนาย จฯ ตยิทํ ปหาตพฺพเหตุกปทํ ทสฺสนภาวนาปเทหิ วิสุํ วิสุํ โยเชตฺวา เตหิ ยุเตฺตน เย ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา เนว โหนฺติ, ภาวนาย ปหาตพฺพเหตุกา จ น โหนฺตีติ ปฏิเสธญฺจ วิสุํ วิสุํ โยเชตฺวา เต เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตพฺพเหตุกาติ วุจฺจนฺติฯ เนววิปากนวิปากธมฺมธมฺมวจนํ วิย หิ ปุริมปททฺวยสงฺคหิตธมฺมปฏิเสธเนน ตทญฺญธมฺมนิทสฺ

สนเมตํ โหติ, น อเหตุกปทํ วิย เหตุวิรหปฺปกาสเนนาติฯ เอวญฺจ กตฺวา เทฺว ปฏิเสธา ยุตฺตา โหนฺติฯ

เหตุเยว หิ เตสํ นตฺถิ, โย ทสฺสนภาวนาหิ ปหาตโพฺพ สิยาติ ปุริมสฺมิญฺหิ อเตฺถ เหตูนํ ทสฺสนภาวนาหิ ปหาตพฺพตา ปฏิกฺขิตฺตา, ปฏิเกฺขโป จ ปหาตพฺพาสงฺกาสพฺภาเว โหติ, ปหาตพฺพาสงฺกา จ เหตุมฺหิ สติ สิยา, เตสํ ปน อเหตุกานํ เหตุเยว นตฺถิ, โย ทสฺสนภาวนาหิ ปหาตโพฺพ สิยา, ตทภาวา ปหาตพฺพาสงฺกา นตฺถีติ ตํนิวารณโตฺถ ปฏิเกฺขโป น สมฺภวติ, ตสฺมา ‘‘เนวทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตโพฺพ เหตุ เอเตส’’นฺติ เอวํ อเหตุกานํ คหณํ น ภเวยฺยาติ อโตฺถฯ อถ วา **อิตรถา หิ อเหตุกานํ อคฺคหณํ ภเวยฺยา**ติ อตฺถสฺส ปากฏตฺตา น การณสาธนีโย เอโสติ คเหตพฺพตฺถเสฺสว การณํ วทโนฺต **‘‘เหตุเยว หิ เตสํ นตฺถี’’**ติอาทิมาหฯ เตสญฺหิ เนวทสฺสเนน น ภาวนายปหาตพฺพเหตุกปทวจนียานํ โย ทสฺสนภาวนาหิ ปหาตโพฺพ สิยา, โส เอวํปกาโร เหตุ นตฺถิฯ เต หิ อเนกปฺปการา สเหตุกา อเหตุกา จาติ, ตสฺมา เนวทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตโพฺพ เหตุ เอเตสํ อตฺถีติ อยมโตฺถ คเหตโพฺพติ อโตฺถฯ

๑๐. **ตํ อารมฺมณํ กตฺวา**ติ อิทํ จตุกิจฺจสาธนวเสน อารมฺมณกรณํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อญฺญถา โคตฺรภุผลปจฺจเวกฺขณาทีนมฺปิ อปจยคามิตา อาปเชฺชยฺยาติฯ อถ วา เหตุภาเวน อปจยํ นิพฺพานํ คจฺฉนฺตีติ **อปจยคามิโน**ฯ นิพฺพานสฺส หิ อนิพฺพตฺตนิยเตฺตปิ สมุทยปฺปหานสมุทยนิโรธานํ อธิคมอธิคนฺตพฺพภาวโต เหตุเหตุผลภาโว มคฺคนิพฺพานานํ ยุชฺชติฯ ยถาห ‘‘ทุกฺขนิโรเธ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๑๙)ฯ **อโตฺถ**ติ หิ เหตุผลํฯ **ธโมฺม**ติ เหตูติฯ ปุริมปจฺฉิมานํ ปุริเมสสมฺปยุตฺตา วุตฺตา, ปจฺฉิเม เกวลาฯ ปุริเม วิย ปน ปจฺฉิเม อเตฺถปิ อริยมคฺคสีเสน สพฺพโลกุตฺตรกุสลจิตฺตุปฺปาทา คเหตพฺพาฯ ทุติเย อตฺถวิกเปฺป ‘‘อาจยํ คามิโน’’ติ วตฺตเพฺพ อนุนาสิกโลโป กโตติ ทฎฺฐโพฺพฯ อาจินนฺตีติ วา อาจยา, อาจยา หุตฺวา คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติปิ อโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ

๑๑. สตฺต ปน เสกฺขา สิกฺขนสีลาติ เสกฺขา, เตสํ อิเมติ **เสกฺขา,** อญฺญาสาธารณา มคฺคผลตฺตยธมฺมาฯ **สยเมว สิกฺขนฺตี**ติ สิกฺขนสีลานเมตํ นิทสฺสนํฯ เย หิ ธมฺมา สิกฺขนฺติ, เต สิกฺขนสีลา โหนฺตีติฯ อกฺขรโตฺถ ปน สิกฺขา เอเตสํ สีลนฺติ เสกฺขาติฯ **น เสกฺขา**ติ ยตฺถ เสกฺขภาวาสงฺกา อตฺถิ, ตตฺถายํ ปฏิเสโธติ โลกิยนิพฺพาเนสุ อเสกฺขภาวานาปตฺติ ทฎฺฐพฺพาฯ สีลสมาธิปญฺญาสงฺขาตา หิ สิกฺขา อตฺตโน ปฏิปกฺขกิเลเสหิ วิปฺปมุตฺตา ปริสุทฺธา อุปกฺกิเลสานํ อารมฺมณภาวมฺปิ อนุปคมนโต เอตา สิกฺขาติ วตฺตุํ ยุตฺตา อฎฺฐสุ มคฺคผเลสุ วิชฺชนฺติ, ตสฺมา จตุมคฺคเหฎฺฐิมผลตฺตยธมฺมา วิย อรหตฺตผลธมฺมาปิ ตาสุ สิกฺขาสุ ชาตาติ จ, ตํสิกฺขาสมงฺคิโน อรหโต อิตเรสํ วิย เสกฺขเตฺต สติ เสกฺขสฺส เอเตติ จ, สิกฺขา สีลํ เอเตสนฺติ จ เสกฺขาติ อาสงฺกิตพฺพา สิยุนฺติ ตทาสงฺกานิวตฺตนตฺถํ ‘‘อเสกฺขา’’ติ ยถาวุตฺตเสกฺขภาวปฏิเสโธ กโตฯ อรหตฺตผเล หิ ปวตฺตมานา สิกฺขา ปรินิฎฺฐิตสิกฺขากิจฺจตฺตา น สิกฺขากิจฺจํ กโรนฺติ, เกวลํ สิกฺขาผลภาเวเนว ปวตฺตนฺติ, ตสฺมา ตา น สิกฺขาวจนํ อรหนฺติ, นาปิ ตํสมงฺคิโน เสกฺขวจนํ, น จ ตํสมฺปยุตฺตา สิกฺขนสีลาติ สิกฺขาสุ ชาตาติอาทิอเตฺถหิ อคฺคผลธมฺมา เสกฺขา น โหนฺติ, เหฎฺฐิมผเลสุ ปน สิกฺขา สกทาคามิมคฺควิปสฺสนาทีนํ อุปนิสฺสยภาวโต สิกฺขากิจฺจํ กโรนฺตีติ สิกฺขาวจนํ อรหนฺติ, ตํสมงฺคิโน จ เสกฺขวจนํ, ตํสมฺปยุตฺตา จ สิกฺขนสีลวุตฺตีติ ตตฺถ ธมฺมา ยถาวุเตฺตหิ อเตฺถหิ เสกฺขา โหนฺติ เอวฯ

เสกฺขาติ วา อปริโยสิตสิกฺขา ทสฺสิตาฯ อนนฺตรเมว ‘‘อเสกฺขา’’ติ วจนํ ปริโยสิตสิกฺขานํ ทสฺสนนฺติ น โลกิยนิพฺพานานํ อเสกฺขตาปตฺติฯ **วุฑฺฒิปฺปตฺตา วา เสกฺขา**ติ เอตสฺมึ อตฺเถ เสกฺขธมฺเมสุ เอว เกสญฺจิ วุฑฺฒิปฺปตฺตานํ อเสกฺขตา อาปชฺชติ, เตน อรหตฺตมคฺคธมฺมา วุฑฺฒิปฺปตฺตา จ ยถาวุตฺเตหิ จ อตฺเถหิ เสกฺขาติ กตฺวา อเสกฺขา อาปนฺนาติ? น, ตํสทิเสสุ ตโพฺพหาราฯ อรหตฺตมคฺคโต หิ นินฺนานากรณํ อรหตฺตผลํ ฐเปตฺวา ปริญฺญาทิกิจฺจกรณํ วิปากภาวญฺจ, ตสฺมา เต เอว เสกฺขา ธมฺมา อรหตฺตผลภาวํ อาปนฺนาติ สกฺกา วตฺตุํ, กุสลสุขโต จ วิปากสุขํ สนฺตตรตาย ปณีตตรนฺติ วุฑฺฒิปฺปตฺตา จ เต ธมฺมา โหนฺตีติ **อเสกฺขา**ติ วุจฺจนฺตีติฯ

๑๒. กิเลสวิกฺขมฺภนาสมตฺถตาทีหิ **ปริตฺตา**ฯ ‘‘กิเลส…เป…. ตายา’’ติ อตฺถตฺตยมฺปิ กุสเลสุ ยุชฺชติ, วิปากกิริเยสุ ทีฆสนฺตานตาวฯ ปมาณกเรหิ วา โอฬาริเกหิ กามตณฺหาทีหิ ปริจฺฉินฺนา **ปริตฺตา**ฯ เตหิ อปริจฺฉินฺนตฺตา สุขุเมหิ รูปตณฺหาทีหิ ปริจฺฉินฺนา ปมาณมหตฺตํ คตาติ **มหคฺคตา**ฯ อปริจฺฉินฺนา **อปฺปมาณา**ฯ

๑๔. **อตปฺปกฏฺฐนา**ติ ทิวสมฺปิ ปจฺจเวกฺขิยมานา โลกุตฺตรธมฺมา ติตฺตึ น ชเนนฺติ สมาปชฺชิยมานาปิ ผลธมฺมาติฯ

๑๕. มาตุฆาตาทีสุ ปวตฺตมานาปิ หิตสุขํ อิจฺฉนฺตาว ปวตฺตนฺตีติ เต ธมฺมา หิตสุขาวหา เม ภวิสฺสนฺตีติ อาสีสิตา โหนฺติ, ตถา อสุภาสุขานิจฺจานเตฺตสุ สุภาทิวิปริยาสทฬฺหตาย อานนฺตริยกมฺมนิยตมิจฺฉาทิฏฺฐีสุ ปวตฺติ โหตีติ เต ธมฺมา อสุภาทีสุ สุภาทิวิปรีตปฺปวตฺติกา โหนฺติฯ **มิจฺฉาสภาวา**ติ มุสาสภาวาฯ อเนเกสุ อานนฺตริเยสุ กเตสุ ยํ ตตฺถ พลวํ, ตํ วิปจฺจติ, น อิตรานีติ เอกนฺตวิปากชนกตาย นิยตตา น สกฺกา วตฺตุนฺติ **‘‘วิปากทาเน สตี’’**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ขนฺธเภทานนฺตร**นฺติ จุติอนนฺตรํฯ จุติ หิ **มรณนิเทฺทเส** (วิภ. ๑๙๓) ‘‘ขนฺธานํ เภโท’’ติ วุตฺตาติฯ เอเตน วจเนน สติ ผลทาเน จุติอนนฺตโร เอว, น อโญฺญ เอเตสํ ผลกาโลติ ผลกาลนิยเมเนว นิยตตา วุตฺตา โหติ, น ผลทานนิยเมนาติ นิยตผลกาลานํ อเญฺญสมฺปิ อุปปชฺชเวทนียานํ ทิฏฺฐธมฺมเวทนียานมฺปิ นิยตตา อาปชฺชติ, ตสฺมา วิปากธมฺมธมฺมานํ ปจฺจยนฺตรวิกลตาทีหิ อวิปจฺจมานานมฺปิ อตฺตโน สภาเวน วิปากธมฺมตา วิย พลวตา อานนฺตริเยน วิปาเก ทิเนฺน อวิปจฺจมานานมฺปิ อานนฺตริยานํ ผลทาเน นิยตสภาวา อานนฺตริยสภาวา จ ปวตฺตีติ อตฺตโน สภาเวน ผลทานนิยเมเนว นิยตตา อานนฺตริยตา จ เวทิตพฺพาฯ อวสฺสญฺจ นิยตสภาวา อานนฺตริยสภาวา จ เตสํ ปวตฺตีติ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพเมตํ อญฺญสฺส พลวโต อานนฺตริยสฺส อภาเว จุติอนนฺตรํ เอกเนฺตน ผลทานโตฯ

นนุ เอวํ อเญฺญสมฺปิ อุปปชฺชเวทนียานํ อญฺญสฺมึ วิปากทายเก อสติ จุติอนนฺตรเมว เอกเนฺตน ผลทานโต อานนฺตริยสภาวา นิยตสภาวา จ ปวตฺติ อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ อสมานชาติเกน เจโตปณิธิวเสน อุปฆาตเกน จ นิวเตฺตตพฺพวิปากตฺตา อนนฺตเรกนฺตผลทายกตฺตาภาวา, น ปน อานนฺตริยกานํ ปฐมชฺฌานาทีนํ ทุติยชฺฌานาทีนิ วิย อสมานชาติกํ ผลนิวตฺตกํ อตฺถิ สพฺพานนฺตริยกานํ อวีจิผลตฺตา, น จ เหฏฺฐุปฺปตฺตึ อิจฺฉโต สีลวโต เจโตปณิธิ วิย อุปรูปปตฺติชนกกมฺมผลํ อานนฺตริยกผลํ นิวเตฺตตุํ สมโตฺถ เจโตปณิธิ อตฺถิ อนิจฺฉนฺตเสฺสว อวีจิปาตนโต, น จ อานนฺตริยโกปฆาตกํ กิญฺจิ กมฺมํ อตฺถิ, ตสฺมา เตสํเยว อนนฺตเรกนฺตวิปากชนกสภาวา ปวตฺตีติฯ

อเนกานิ จ อานนฺตริยกานิ กตานิ เอกเนฺต วิปาเก สนฺนิยตตฺตา อุปรตาวิปจฺจนสภาวาสงฺกตฺตา นิจฺฉิตานิ สภาวโต นิยตาเนวฯ จุติอนนฺตรํ ปน ผลํ อนนฺตรํ นาม ตสฺมึ อนนฺตเร นิ

ยุตฺตานิ ตนฺนิพฺพตฺตเนน อนนฺตรกรณสีลานิ อนนฺตรปฺปโยชนานิ จาติ สภาวโต อานนฺตริยกาเนว จ โหนฺติฯ เตสุ ปน สมานสภาเวสุ เอเกน วิปาเก ทินฺเน อิตรานิ อตฺตนา กตฺตพฺพสฺส กิจฺจสฺส เตเนว กตตฺตา น ทุติยํ ตติยมฺปิ จ ปฏิสนฺธึ กโรนฺติ, น สมตฺถตาวิฆาตตฺตาติ นตฺถิ เตสํ นิยตานนฺตริยตานิวตฺตีติฯ น หิ สมานสภาวํ สมานสภาวสฺส สมตฺถตํ วิหนตีติฯ เอกสฺส ปน อญฺญานิปิ อุปตฺถมฺภกานิ โหนฺตีติ ทฏฺฐพฺพานีติฯ **สมฺมา สภาวา**ติ สจฺจสภาวาฯ

๑๖. ปริปุณฺณมคฺคกิจฺจตฺตา จตฺตาโร อริยมคฺคาว อิธ ''มคฺคา''ติ วุตฺตาฯ **ปจฺจยเฏฺฐนา**ติ มคฺคปจฺจยเฏฺฐนฯ นิเกฺขปกเณฺฑปิ หิ เย มคฺคปจฺจยํ ลภนฺติ, น ปน สยํ มคฺคปจฺจยภาวํ คจฺฉนฺติ, เต มคฺคเหตุกาติ ทเสฺสตุํ ''อริยมคฺคสมงฺคิสฺส มคฺคงฺคานิ ฐเปตฺวา''ติอาทิ (ธ. ส. ๑๐๓๙) วุตฺตํฯ โย ปน ตเตฺถว ''อริยมคฺคสมงฺคิสฺส อโลโภ อโทโส อโมโห, อิเม ธมฺมา มคฺคเหตู''ติ อาทินโย วุโตฺต, ตํ ทเสฺสตุํ **''มคฺคสมฺปยุตฺตา วา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ ''อริยมคฺคสมงฺคิสฺส สมฺมาทิฎฺฐิ มโคฺค เจว เหตุ จา''ติอาทินา ปน วุตฺตนยํ ทเสฺสตุํ **''สมฺมาทิฎฺฐิสย''**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ ปน อสงฺคหิตสงฺคณฺหนวเสน ปฏิปาฏิยา ตโย นยา วุตฺตา, เหตุพหุตาวเสน ตติโย นโย อิธ ทุติโย วุโตฺตฯ

อภิภวิตฺวา ปวตฺตนเฏฺฐนาติ สหชาตาธิปติปิ ปุพฺพาภิสงฺขารวเสน เชฏฺฐกภาเว ปวตฺตมาโน สหชาเต อตฺตโน วเส อนุวตฺตยมาโน เต อภิภวิตฺวา ปวตฺตติ, อารมฺมณาธิปติปิ ตทารมฺมเณ ธเมฺม ตเถว อตฺตานํ อนุวตฺตยมาโน เต ธเมฺม อภิภวิตฺวา อารมฺมณภาเวน ปวตฺตติ, น ปจฺจุปฺปนฺนภาเวน, ตสฺมา อธิปติทฺวยมฺปิ สงฺคหิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ''มโคฺค อธิปติ เอเตส''นฺติ อยญฺจ อโตฺถ นิเกฺขปกเณฺฑ อุทาหรณวเสน อาคตํ อตฺถนยํ คเหตฺวา วุโตฺตฯ ยสฺมา ปน **ปฏฺฐาเน** (ปฏฺฐา. ๒.๑๖.๑๑) ''มคฺคาธิปตึ ธมฺมํ ปฏิจฺจ มคฺคาธิปติ ธโมฺม อุปฺปชฺชติ นาธิปติปจฺจยา, มคฺคาธิปตี ขเนฺธ ปฏิจฺจ มคฺคาธิปติ อธิปตี''ติ วุตฺตํ, ตสฺมา มโคฺค อธิปติ มคฺคาธิปตีติ อยมฺปิ อโตฺถ ปาฬิยํ สรูเปกเสสวเสน สมานสทฺทตฺถวเสน วา สงฺคหิโตติ เวทิตโพฺพฯ

๑๗. **อนุปฺปนฺนา**ติ เอเตน สโพฺพ อุปฺปนฺนภาโว ปฏิสิโทฺธ, น อุปฺปนฺนธมฺมภาโว เอวาติ เตน อุปฺปนฺนา วิคตา อตีตาปิ น สงฺคหิตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ ยทิ หิ สงฺคหิตา สิยุํ, ''อนุปฺปโนฺน ธโมฺม อุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย''ติเอวมาทิ วุเจฺจยฺยุ, น ตุ วุตฺตนฺติฯ อนาคตานิ วิปากกฏตฺตารูปานิ อตีเต อนาคเต วา กเมฺม ปุริมนิปฺผเนฺน เอว อุปฺปชฺชิสฺสนฺติ , นานิปฺผเนฺนติ ปรินิฏฺฐิตการเณกเทสาเนว โหนฺติ, ตสฺมา ตานิ **''อวสฺสํ อุปฺปชฺชิสฺสนฺตีติ อุปฺปาทิโน ธมฺมา''**ติ วุจฺจนฺติฯ

๑๘. **อตฺตโน สภาว**นฺติ กกฺขฬผุสนาทิสภาวํฯ

๒๐. **เอวํ ปวตฺตมานา**ติ เอวํ จกฺขาทิภาเวน ผุสนาทิภาเวน จ เอกสนฺตติปริยาปนฺนตาวเสน ปวตฺตมานาฯ อตฺตานํ อธิ **อชฺฌตฺตา**ติ **อธิ**-สโทฺท สมาสวิสเย อธิการตฺถํ ปวตฺติอตฺถญฺจ คเหตฺวา ปวตฺตตีติ อตฺตานํ อธิกิจฺจ อุทฺทิสฺส ปวตฺตา **อชฺฌตฺตาฯ เตนา**ติ ยสฺส ฌานา วุฏฺฐหิตฺวา อชฺฌตฺตํ พหิทฺธา อชฺฌตฺตพหิทฺธา จ สุญฺญตํ อาเนญฺชญฺจ มนสิกโรโต อชฺฌตฺตสุญฺญตาทีสุ จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ น ปสีทติ น สนฺติฏฺฐติ นาธิมุจฺจติ, โย จ อิติห ตตฺถ สมฺปชาโน, **เตน ภิกฺขุนาฯ ตสฺมิเยว ปุริมสฺมึ สมาธินิมิเตฺต**ติ ปฐมชฺฌานาทิสมาธินิมิเตฺตฯ **อชฺฌตฺตเมวา**ติ ฌานโคจเร กสิณาทิมฺหิฯ **จิตฺตํ สณฺฐเปตพฺพ**นฺติ ปฐมชฺฌานาทิจิตฺตํ สณฺฐเปตพฺพํฯ **อชฺฌตฺตรโต**ติ โคจรชฺฌเตฺต นิพฺพาเน รโต, สมาธิโคจเร กมฺมฏฺฐาเน วา รโตฯ ''สมาหิโต เอโก สนฺตุสิโต ตมาหุ ภิกฺขุ''นฺติ (ธ. ป. ๓๖๒) คาถาเสโสฯ

อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนนฺติ เอตฺถ ฌานํ สกสนฺตติปริยาปนฺนตฺตา ‘‘อชฺฌตฺต’’นฺติ วุตฺตนฺติ นิยกชฺฌตฺตโตฺถ อชฺฌตฺต-สโทฺท โหติฯ **อชฺฌตฺต**นฺติ สกสนฺตตินิยกํฯ อชฺฌเตฺต ภวา **อชฺฌตฺติกา**ติ นิยกชฺฌเตฺตสฺปิ อพฺภนฺตรา จกฺขาทโย วุจฺจนฺติฯ เอตฺถ ปน อชฺฌตฺติก-สโทฺท จกฺขาทีสุ ปวตฺตมาโน ทสฺสิโต , น อชฺฌตฺตสโทฺท, อตฺถิ จ อชฺฌตฺตอชฺฌตฺติกสทฺทานํ พหิทฺธาพาหิร-สทฺทานํ วิย วิเสโสฯ อชฺฌตฺติกสโทฺท หิ สปรสนฺตานิเกสุ สเพฺพสุ จกฺขาทีสุ รูปาทีสุ พาหิร-สโทฺท วิย ปวตฺตติ, อชฺฌตฺต-สโทฺท ปน สกสนฺตานิเกเสฺวว จกฺขุรูปาทีสุ ตโต อเญฺญเสฺวว พหิทฺธา-สโทฺท วิย ปวตฺตตีติ ตสฺมา สทฺทโต อตฺถโต จ อสมานตฺตา น อิท เมตฺถ อุทาหรณํ ยุตฺตนฺติฯ อยํ ปเนตฺถ อธิปฺปาโย ทฏฺฐโพฺพ – อชฺฌเตฺต ภวา อชฺฌตฺติกาติ อยญฺหิ วจนโตฺถฯ ยญฺจ อชฺฌเตฺต ภวํ, เตน อชฺฌเตฺตเนว ภวิตพฺพํ, เตน ตํวาจกสฺส อชฺฌตฺต-สทฺทสฺส อชฺฌตฺติก-สทฺทสฺส จ สมานตฺถตาฯ อุภินฺนมฺปิ สทฺทานํ สมานตฺถภาวโต อชฺฌตฺตชฺฌเตฺต ปวตฺตมาเน อชฺฌตฺติก-สเทฺท อชฺฌตฺต-สโทฺท ตตฺถ ปวโตฺตติ สกฺกา วตฺตุนฺติฯ

อยํ โข ปนานนฺท, วิหาโรติ **วิหารสุญฺญตาสุเตฺต** (ม. นิ. ๓.๑๘๗) สงฺคณิการามตาย รูปาทิรติยา จ อาทีนวํ วตฺวา ตปฺปฏิปกฺขวิหารทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ **อชฺฌตฺตํ สุญฺญต**นฺติ วิสยภูตํ อิสฺสริยฏฺฐานภูตํ สุญฺญตํ, สุญฺญตาผลสมาปตฺตินฺติ อโตฺถฯ จิตฺติสฺสรา หิ พุทฺธา ภควโนฺต ธมฺมํ เทเสนฺตาปิ ยํ มุหุตฺตํ ตุณฺหี ภวิตพฺพํ โหติ, ตํ มุหุตฺตํ ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชนฺติ, ปเคว อญฺญสฺมึ กาเล, ตสฺมา สพฺพตฺถาปิ อิสฺสริยานํ พหุลํ ผลสมาปตฺติยํ อิสฺสริยสฺส ปวตฺตนโต ผลสมาปตฺติ ‘‘อิสฺสริยฏฺฐาน’’นฺติ วุตฺตาฯ อรหตฺตผลาธิคเมน วา ตถาคตานํ อิสฺสริยํ นิพฺพตฺตํ ตํชนเกเนว มเคฺคนาติ ตํ เตสํ อิสฺสริยฏฺฐานํฯ วิสโย จ อนญฺญตฺถภาโวว ยถา ‘‘อากาเส สกุณา อุทเก มจฺฉา’’ติ, พุทฺธา จ อญฺญตฺถ ทิสฺสมานาปิ วิเวกปพฺภารตาย ผลสมาปตฺตินินฺนาว, เตน ตสฺสา ตสฺสา กิริยาย อนนฺตรํ ผลสมาปตฺติยํเยว ภวนฺตีติ สา เตสํ วิสโย, ตพฺพิสยตา จ **สจฺจกสุเตฺตน** (ม. นิ. ๑.๓๖๔ อาทโย) ทีเปตพฺพาฯ

๒๒. เยสํ ทฏฺฐพฺพภาโว อตฺถิ, เต **สนิทสฺสนา**ฯ จกฺขุวิญฺญาณโคจรภาโวว ทฏฺฐพฺพภาโว, ตสฺส รูปายตนา อนเญฺญตฺตปิ อเญฺญหิ ธเมฺมหิ รูปายตนํ วิเสเสตุํ อญฺญํ วิย กตฺวา **‘‘สห นิทสฺสเนนาติ สนิทสฺสนา’’**ติ วุตฺตํฯ ธมฺมสภาวสามเญฺญน หิ เอกีภูเตสุ ธเมฺมสุ โย นานตฺตกโร สภาโว, โส อโญฺญ วิย กตฺวา อุปจริตุํ ยุโตฺต ฯ เอวญฺหิ อตฺถวิเสสาวโพโธ โหตีติฯ สยญฺจ นิสฺสยวเสน จ สมฺปตฺตานํ อสมฺปตฺตานญฺจ ปฏิมุขภาโว อญฺญมญฺญปตนํ ปฏิหนนภาโว, เยน พฺยาปาราทิวิการปจฺจยนฺตรสหิเตสุ จกฺขาทีนํ วิสเยสุ วิการุปฺปตฺติฯ

ติกมาติกาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทุกมาติกาปทวณฺณนา

๑-๖. **มูลเฏฺฐนา**ติ สุปฺปติฏฺฐิตภาวสาธเนน มูลภาเวน, น ปจฺจยมตฺตเฏฺฐน เหตุธมฺมา เหตู ธมฺมาติ สมาสาสมาสนิเทฺทสภาโว ทฺวินฺนํ ปาฐานํ วิเสโสฯ **ตเถวา**ติ สมฺปโยคโตวฯ สเหตุกานํ เหตุสมฺปยุตฺตภาวโต **“สมฺปโยคโต”**ติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ, น สหสทฺทสฺส สมฺปโยคตฺถตฺตาฯ **สห**-สโทฺท ปน เอกปฺปเณฺช อุปฺปาทโต ยาว ภงฺคา สเหตุกานํ เหตูหิ สมานเทสคหณานํ เหตุอาทิสพฺภาวํ ทีเปติ, **สมฺปยุตฺต**-สโทฺท เอกุปฺปาทาทิวเสน สห เหตูหิ เอกีภาวุปคมนํ, ตโต เอว จ ทฺวินฺนํ ทุกานํ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ ธมฺมนานตฺตาภาเวปิ หิ ปทตฺถนานเตฺตน ทุกนฺตรํ วุจฺจติฯ น หิ เหตุทุกสงฺคหิเตหิ ธเมฺมหิ อเญฺญ สเหตุกทุกาทีหิ วุจฺจนฺติ, เต เอว ปน สเหตุกาเหตุกาทิภาวโต สเหตุกทุกาทีหิ วุตฺตาฯ เอวํ สเหตุกทุกสงฺคหิตา เอว เหตุสมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺตภาวโต เหตุสมฺปยุตฺตทุเกน วุตฺตาฯ น หิ ธมฺมานํ อวุตฺตตาเปกฺขํ ทุกนฺตรวจนนฺติ นตฺถิ ปุนรุตฺติโทโสฯ เทเสตพฺพปฺปการชานนญฺหิ เทสนาวิลาโส ตถา เทสนาญาณญฺจาติฯ เตน ธมฺมานํ ตปฺปการตา วุตฺตา โหติฯ สกเลกเทสวเสน ปฐมทุกํ ทุติยตติเยหิ สทฺธิํ โยเชตฺวา จตุตฺถาทโย ตโย ทุกา วุตฺตาฯ สกลญฺหิ ปฐมทุกํ ทุติยทุเกกเทเสน สเหตุกปเทน ตติยทุเกกเทเสน เหตุสมฺปยุตฺตปเทน จ โยเชตฺวา ยถากฺกมํ จตุตฺถปญฺจมทุกา วุตฺตา, ตถา ปฐมทุเกกเทสํ นเหตุปทํ สกเลน ทุติยทุเกน โยเชตฺวา ฉฏฺฐทุโก วุโตฺตฯ **อิทมฺปิ สมฺภวตี**ติ เอเตน อวุตฺตมฺปิ สมฺภววเสน ทีปิตนฺติ ทเสฺสติฯ สมฺภโว หิ คหณสฺส การณนฺติฯ ยถา เหตุสเหตุกาติ อิทํ สมฺภวตีติ กตฺวา คหิตํ, เอวํ เหตุอเหตุกาติ อิทมฺปิ สมฺภวตีติ กตฺวา คเหตพฺพเมวาติ เอวํ อญฺญตฺถาปิ โยเชตพฺพํฯ

เอวํ ปฐมทุกํ ทุติยตติยทุเกสุ ทุติยปเทหิ โยเชตฺวา ‘‘เหตู เจว ธมฺมา อเหตุกา จ, อเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตู, เหตู เจว ธมฺมา เหตุวิปฺปยุตฺตา จ, เหตุวิปฺปยุตฺตา เจว ธมฺมา น จ เหตู’’ติ เย เทฺว ทุกา กาตพฺพา, เตสํ สมฺภววเสเนว สงฺคหํ ทเสฺสตฺวา **โข ปน**-ปเทน อปเรสมฺปิ ทุกานํ สงฺคหํ ทเสฺสตุํ **“ตตฺร ยเทต”**นฺติอาทิมาหฯ **ตตฺรา**ติ ปาฬิยํฯ **อยํ อติเรกโตฺถ**ติ อิทานิ ยํ วกฺขติ, ตมตฺถมาหฯ ตตฺถ ปน **อเญฺญปิ อญฺญถาปี**ติ เอเตสํ วิสุํ ปวตฺติยา เทฺว ทุกา ทสฺสิตา, สห ปวตฺติยา ปน อยมฺปิ ทุโก เวทิตโพฺพ ‘‘เหตู เจว ธมฺมา เหตุสมฺปยุตฺตาปิ เหตุวิปฺปยุตฺตาปี’’ติ, เอเตสุ ปน ปญฺจสุ ทุเกสุ ทุติยทุเกน ตติยทุโก วิย, จตุตฺถทุเกน ปญฺจมทุโก วิย จ ฉฏฺฐทุเกน นินฺนานตฺถตฺตา ‘‘น เหตุ โข ปน ธมฺมา เหตุสมฺปยุตฺตาปิ เหตุวิปฺปยุตฺตาปี’’ติ อยํ ทุโก น วุโตฺตฯ ทสฺสิตนินฺนานตฺถนโย หิ โส ปุริมทุเกหีติฯ อิตเรสุ จตูสุ เหตู เจว อเหตุกทุเกน สมานตฺถตฺตา เหตู เจว เหตุวิปฺปยุตฺตทุโก, เหตุสเหตุกทุเกน สมานตฺถตฺตา เหตุเหตุสมฺปยุตฺตทุโก จ นเหตุเหตุสมฺปยุตฺตทุโก วิย น วตฺตโพฺพฯ เตสุ ปน ทฺวีสุ ปจฺฉิมทุเก ‘‘เหตู โข ปน ธมฺมา สเหตุกา’’ติ ปทํ จตุตฺถทุเก ปฐมปเทน นินฺนานากรณตฺตา น วตฺตพฺพํ, ‘‘เหตู โข ปน ธมฺมา อเหตุกา’’ติ ปทํ ‘‘เหตู เจว ธมฺมา อเหตุกา’’ติ เอเตน นินฺนานตฺตา น วตฺตพฺพํฯ อวสิเฏฺฐ ปน เอกสฺมิํ ทุเก ‘‘อเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตู’’ติ ปทํ ฉฏฺฐทุเก ทุติยปเทน เอกตฺถตฺตา น วตฺตพฺพํฯ อิทานิ ‘‘เหตู เจว ธมฺมา อเหตุกา จา’’ติ อิทเมเวกํ ปทํ อวสิฏฺฐํ, น จ เอเกน ปเทน ทุโก โหตีติ ตญฺจ น วุตฺตนฺติฯ จตุตฺถทุเก ทุติยปเทน ปน สมานตฺถสฺส ฉฏฺฐทุเก ปฐมปทสฺส วจนํ ทุกปูรณตฺถํ, เอเตน วา คติทสฺสเนน สพฺพสฺส สมฺภวนฺตสฺส สงฺคโห กโตติ ทฏฺฐโพฺพฯ ตถา หิ สโพฺพ สมฺภวทุโก ปฐมทุเก ทุติยตติยทุกปเกฺขเปน ทสฺสิโต, เตสุ จ ปฐมทุกปเกฺขเปนาติฯ

๗-๑๓. สมานกาเลน อสมานกาเลน กาลวิมุตฺเตน จ ปจฺจเยน นิปฺผนฺนานํ ปจฺจยายตฺตานํ ปจฺจยภาวมตฺเตน เตสํ ปจฺจยานํ อตฺถิตํ ทีเปตุํ **สปฺปจฺจย**วจนํ, น สเหตุกวจนํ วิย สมานกาลานเมว, นาปิ สนิทสฺสนํ วิย ตํสภาวสฺส อนตฺถนฺตรภูตสฺสฯ **สงฺขต**-สทฺโท ปน สเมเตหินิปฺผาทิตภาวํ ทีเปตีติ อยเมเตสํ วิเสโส ทุกนฺตรวจเน การณํฯ เอตฺถ จ **อปฺปจฺจยา อสงฺขตา**ติ พหุวจนนิเทฺทโส อวินิจฺฉิตตฺถปริเจฺฉทสฺสนวเสน มาติกาฐปนโต กโตติ เวทิตพฺพํฯ อุเทฺทเสน หิ กุสลาทิสภาวานํ ธมฺมานํ อตฺถิตามตฺตํ วุจฺจติ, น ปริเจฺฉโทติ อปริเจฺฉเทน พหุวเจน อุเทฺทโส วุโตฺตติฯ **รูป**นฺติ รูปายตนํ ปถวิยาทิ วาฯ ปุริมสฺมิํ อตฺถวิกเปฺป รูปายตนสฺส อสงฺคหิตตา อาปชฺชตีติ **รุปฺปนลกฺขณํ วา รูป**นฺติ อยํ อตฺถนโย วุโตฺตฯ ตตฺถ **รูป**นฺติ รุปฺปนสภาโวฯ น ลุชฺชติ น ปลุชฺชตีติ โย คหิโต ตถา น โหติ, โส โลโกติ ตํคหณรหิตานํ โลกุตฺตรานํ นตฺถิ โลกตาฯ ทุกฺขสจฺจํ วา โลโก, ตตฺถ เตเนว โลกสภาเวน วิทิตาติ **โลกิยา**ฯ

เอวํ สเนฺต จกฺขุวิญฺญาเณน วิชานิตพฺพสฺส รูปายตนสฺส เตเนว นวิชานิตพฺพสฺส สทฺทายตนาทิกสฺส จ นานตฺตา ทฺวินฺนมฺปิ ปทานํ อตฺถนานตฺตโต ทุโก โหติฯ เอวํ ปน ทุเก วุจฺจมาเน ทุกพหุตา อาปชฺชติ, ยตฺตกานิ วิญฺญาณานิ, ตตฺตกา ทุกา วุตฺตา สมตฺตา ฐเปตฺวา สพฺพธมฺมารมฺมณานิ วิญฺญาณานิฯ เตสุ จ ทุกสฺส ปเจฺฉโท อาปชฺชติ, ตถา จ สติ ‘‘เกนจี’’ติ ปทํ สพฺพวิญฺญาณสงฺคาหกํ น สิยา, นิเทฺทเสน จ วิรุทฺธํ อิทํ วจนํฯ โย จ ตตฺถ ‘‘เย เต ธมฺมา จกฺขุวิเญฺญยฺยา, น เต ธมฺมา โสตวิเญฺญยฺยาติ อยํ ทุโก น โหตี’’ติ ปฏิเสโธ กโต, โส จ กถํ ยุเชฺชยฺยฯ น หิ สมตฺถา อฏฺฐกถา ปาฬิํ ปฏิเสเธตุนฺติ, น จ **เกนจิ**-สทฺทสฺส เตเนวาติ อยํ ปทโตฺถ สมฺภวติ, **‘‘เกนจี’’**ติ เอตสฺส อาทิปทสฺส อนิยมิตํ ยํ กิญฺจิ เอกํ ปทโตฺถ, ตํ วตฺวา วุจฺจมานสฺส **‘‘เกนจี’’**ติ ทุติยปทสฺส ยํ กิญฺจิ อปรํ อนิยมิตํ ปทโตฺถติ โลกสิทฺธเมตํ, ตเถว จ นิเทฺทโส ปวโตฺต, น เจตฺถ วิญฺญาตพฺพธมฺมเภเทน ทุกเภโท สมโตฺต อาปชฺชติ ยตฺตกา วิญฺญาตพฺพา, ตตฺตกา ทุกาติ, ตสฺมา นตฺถิ ทุกพหุตาฯ น หิ เอกํเยว วิญฺญาตพฺพํ เกนจิ วิเญฺญยฺยํ เกนจิ น วิเญฺญยฺยญฺจ, กินฺตุ อปรมฺปิ อปรมฺปีติ สพฺพวิญฺญาตพฺพสงฺคเห ทุโก สมโตฺต โหติ, เอวญฺจ สติ ‘‘เกนจี’’ติ ปทํ อนิยเมน สพฺพวิญฺญาณสงฺคาหกนฺติ สิทฺธํ โหติ, วิญฺญาณนานเตฺตน จ วิญฺญาตพฺพํ ภินฺทิตฺวา อยํ ทุโก วุโตฺต, น วิญฺญาตพฺพานํ อตฺถนฺตรตายาติฯ เอตสฺส ปน ทุกสฺส นิเกฺขปราสินิเทฺทโส ทุกสงฺคหิตธเมฺมกเทเสสุ ทุกปททฺวยปฺปวตฺติทสฺสนวเสน ปวโตฺตฯ อตฺถุทฺธารนิเทฺทโส นิรวเสสทุกสงฺคหิตธมฺมทสฺสนวเสนาติ เวทิตพฺพํฯ

๑๔-๑๙. **จกฺขุโตปิ...เป.... มนโตปี**ติ จกฺขุวิญฺญาณาทิวีถีสุ ตทนุคตมโนวิญฺญาณวีถีสุ จ กิญฺจาปิ กุสลาทีนมฺปิ ปวตฺติ อตฺถิ, กามาสวาทโย เอว ปน วณโต ยูสํ วิย ปคฺฆรณกอสุจิภาเวน สนฺทนฺติ, ตสฺมา เต เอว **‘‘อาสวา’’**ติ วุจฺจนฺติฯ ตตฺถ หิ ปคฺฆรณกอสุจิมฺหิ นิรุโฬฺห อาสวสโทฺทติฯ **ธมฺมโต ยาว โคตฺรภุ**นฺติ ตโต ปรํ มคฺคผเลสุ อปฺปวตฺติโต วุตฺตํฯ เอเต หิ อารมฺมณกรณวเสน ธเมฺม คจฺฉนฺตา ตโต ปรํ น คจฺฉนฺตีติฯ นนุ ตโต ปรํ ภวงฺคาทีนิปิ คจฺฉนฺตีติ เจ? น, เตสมฺปิ ปุเพฺพ อาลมฺพิเตสุ โลกิยธเมฺมสุ สาสวภาเวน อโนฺตคธตฺตา ตโต ปรตาภาวโตฯ เอตฺถ จ โคตฺรภุวจเนน โคตฺรภุโวทานผลสมาปตฺติปุเรจาริกปริกมฺมานิ วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิ, ปฐมมคฺคปุเรจาริกเมว วา โคตฺรภุ อวธินิทสฺสนภาเวน คหิตํ, ตโต ปรํ มคฺคผลสมานตาย ปน อเญฺญสุ มเคฺคสุ มคฺควีถิยํ ผลสมาปตฺติวีถิยํ นิโรธานนฺตรญฺจ ปวตฺตมาเนสุ ผเลสุ นิพฺพาเน จ ปวตฺติ นิวาริตา อาสวานนฺติ เวทิตพฺพาฯ **สวนฺตี**ติ คจฺฉนฺติฯ ทุวิโธ หิ อวธิ อภิวิธิวิสโย อนภิวิธิวิสโย จฯ อภิวิธิวิสยํ กิริยา พฺยาเปตฺวา ปวตฺตติ ‘‘อาภวคฺคา ภควโต ยโส คโต’’ติ, อิตรํ พหิ กตฺวา ‘‘อาปาฏลิปุตฺตา วุโฎฺฐ เทโว’’ติฯ อยญฺจ **อา**-กาโร อภิวิธิอโตฺถ อิธ คหิโตติ **‘‘อโนฺตกรณโตฺถ’’**ติ วุตฺตํฯ

จิรปาริวาสิยโฏฺฐ จิรปริวุตฺถตา ปุราณภาโวฯ **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘ปุริมา, ภิกฺขเว, โกฏิ น ปญฺญายติ ภวตณฺหายา’’ติ (อ. นิ. ๑๐.๖๒) อิทํ สุตฺตํ สงฺคหิตํฯ อวิชฺชาสวภวาสวานญฺจ จิรปริวุตฺถตาย ทสฺสิตาย ตพฺภาวภาวีนํ กามาสวทิฏฺฐาสวานญฺจ จิรปริวุตฺถตา ทสฺสิตา โหติฯ อเญฺญสุปิ ยถาวุเตฺต ธเมฺม โอกาสญฺจ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตมาเนสุ มานาทีสุ วิชฺชมาเนสุ อตฺตตฺตนิยาทิคฺคาหวเสน อภิพฺยาปนํ มทกรณวเสน อาสวสทิสตา จ เอเตสํเยว, นาเญฺญสนฺติ เอเตเสฺวว อาสวสโทฺท นิรุโฬฺห ทฏฺฐโพฺพฯ อายตํ วา สวนฺติ ผลนฺตีติ **อาสวา** ฯ น หิ กิญฺจิ สํสารทุกฺขํ อาสเวหิ วินา อุปฺปชฺชมานํ อตฺถีติฯ อารมฺมณภาเวน เย ธมฺมา วโณ วิย อาสเว ปคฺฆรนฺติ, เต อสมฺปโยเค อตพฺภาเวปิ สห อาสเวหีติ **สาสวา,** อาสววโนฺตติ อโตฺถฯ

โอสานทุเก ‘‘โน อาสวา โข ปนา’’ติ อวตฺวา **‘‘อาสววิปฺปยุตฺตา โข ปนา’’**ติ วจนํ สาสวานํ สเหตุกานํ วิย สมฺปยุเตฺตหิ ตํสหิตตา น โหตีติ ทสฺสนตฺถํฯ เอวํ เสสโคจฺฉเกสุปิ ยถาสมฺภวํ วิปฺปยุตฺตคฺคหเณ ปโยชนํ ทฏฺฐพฺพํฯ อปิจ ‘‘โน อาสวา โข ปน ธมฺมา สาสวา’’ติ อิทํ ปทํ จตุตฺถทุเก ทุติยปเทน นินฺนานํ, น จ เอเกน ทุโก โหติ, ตสฺมา อาสววิปฺปยุตฺตปทเมว คเหตฺวา โอสานทุกโยชนา ญายาคตาติ กตาฯ เหตุโคจฺฉเก ปน เหตุวิปฺปยุตฺตานํ สเหตุกตา นตฺถีติ เต คเหตฺวา ทุกโยชนาย อสกฺกุเณยฺยตฺตา นเหตุปทํ คเหตฺวา โอสานทุกโยชนา กตาฯ เย วา ปน ปฐเม ทุเก ทุติยสฺส ปเกฺขเป เอโก, ตติยสฺส เทฺว, ปฐมสฺส ทุติเย เอโก, ตติเย เทฺว, ทุติยสฺส ตติเย เอโก, ทุติเย จ ตติยสฺส เอโกติ อฏฺฐ ทุกา ลพฺภนฺติ, เตสุ ตีหิ อิตเร จ นยโต ทสฺสิตาติ เวทิตพฺพาฯ เอส นโย เสสโคจฺฉเกสุปิฯ

๒๐-๒๕. กิเลสกมฺมวิปากวฏฺฏานํ ปจฺจยภาเวน ตตฺถ สํโยเชนฺติ, สติปิ อเญฺญสํ ตปฺปจฺจยภาเว น วินา สํโยชนานิ เตสํ ตปฺปจฺจยภาโว อตฺถิ, โอรมฺภาคิยุทฺธมฺภาคิยสงฺคหิเตหิ จ ตํตํภวนิพฺพตฺตกกมฺมนิยโม ภวนิยโม จ โหติ, น จ อุปจฺฉินฺนสํโยชนสฺส กตานิปิ กมฺมานิ ภวํ นิพฺพเตฺตนฺตีติฯ สํโยเชตพฺพาติ วา **สํโยชนิยา,** สํโยชเน นิยุตฺตาติ วาฯ ทูรคตสฺสปิ อากฑฺฒนโต นิสฺสริตุํ อปฺปทานวเสน พนฺธนํ สํโยชนํ, คนฺถกรณํ สงฺขลิกจกฺกลกานํ วิย ปฏิพทฺธตากรณํ วา คนฺถนํ คโนฺถ, สํสิลิสกรณํ โยชนํ โยโคติ อยเมเตสํ วิเสโสติ เวทิตโพฺพฯ ธมฺมานํ สภาวกิจฺจวิเสสญฺญุนา ปน ภควตา สมฺปยุเตฺตสุ อารมฺมเณสุ ตปฺปจฺจเยสุ จ เตหิ เตหิ นิปฺผาทิยมานํ ตํ ตํ กิจฺจวิเสสํ ปสฺสเนฺตน เต เต ธมฺมา ตถา ตถา อาสวสํโยชนคนฺถาทิวเสน วุตฺตาติ ‘‘กิมตฺถํ เอเตเยว ธมฺมา เอวํ วุตฺตา, กสฺมา จ วุตฺตา เอว ปุน วุตฺตา’’ติ น โจเทตพฺพเมตํฯ

๒๖-๓๗. **คนฺถนิยา**ติ เอตฺถ อยมโญฺญ อโตฺถ ‘‘คนฺถกรณํ คนฺถนํ, คนฺถเน นิยุตฺตาติ คนฺถนิยา, คนฺถยิตุํ สกฺกุเณยฺยา, คนฺถยิตุํ อรหนฺตีติ วา คนฺถนิยา’’ติฯ เอวํ โอฆนิยาทีสุปิ ทฏฺฐพฺพํฯ เตนาติกฺกมตีติ เอตํ ธาตฺวตฺถํ คเหตฺวา **โอฆนิยา**ติ ปทสิทฺธิ กตาฯ

๕๐-๕๔. ธมฺมสภาวํ อคฺคเหตฺวา ปรโต อามสนฺตีติ **ปรามาสาฯ ปรโต**ติ นิจฺจาทิโตฯ **อามสนฺตี**ติ สภาวปฏิเสเธน ปริมชฺชนฺติฯ

๕๕-๖๘. สภาวโต วิชฺชมานํ อวิชฺชมานํ วา วิจิตฺตสญฺญาย สญฺญิตํ อารมฺมณํ อคฺคเหตฺวา อปฺปวตฺติโต อาลมฺพมานา ธมฺมา **สารมฺมณา**ฯ จินฺตนํ คหณํ อารมฺมณูปลทฺธิฯ เจตสิ นิยุตฺตา, เจตสา สํสฏฺฐา วา **เจตสิกา**ฯ ทุพฺพิเญฺญยฺยนานตฺตตาย เอกีภาวมิวุปคมนํ นิรนฺตรภาวุปคมนํฯ เยสํ รูปานํ จิตฺตํ สหชาตปจฺจโย โหติ, เตสํ จิตฺตสฺส จ สุวิเญฺญยฺยนานตฺตนฺติ นิรนฺตรภาวานุปคมนํ เวทิตพฺพํฯ **เอกโต วตฺตมานาปี**ติ **อปิ**-สโทฺท โก ปน วาโท เอกโต อวตฺตมานาติ เอตมตฺถํ ทีเปติฯ อิทเมตฺถ วิจาเรตพฺพํ – อวินิโพฺภครูปานํ กึ อญฺญมญฺญํ สํสฏฺฐ

ตา, อุทาหุ วิสํสฏฺฐตาติ? วิสุํ อารมฺมณภาเวน สุวิเญฺญยฺยนานตฺตตฺตา น สํสฏฺฐตา, นาปิ วิสํสฏฺฐตา สํสฏฺฐาติ อนาสงฺกนียสภาวตฺตาฯ จตุนฺนญฺหิ ขนฺธานํ อญฺญมญฺญํ สํสฏฺฐสภาวตฺตา รูปนิพฺพาเนหิปิ โส สํสฏฺฐภาโว อตฺถิ นตฺถีติ สิยา อาสงฺกา, ตสฺมา เตสํ อิตเรหิ, อิตเรสญฺจ เตหิ วิสํสฏฺฐสภาวตา วุจฺจติ, น ปน รูปานํ รูเปหิ กตฺถจิ สํสฏฺฐตา อตฺถีติ ตทาสงฺกาภาวโต วิสํสฏฺฐตา จ รูปานํ รูเปหิ น วุจฺจตีติฯ เอส หิ เตสํ สภาโวติฯ **จิตฺตสํสฏฺฐสมุฏฺฐานา**ทิปเทสุ สํสฏฺฐสมุฏฺฐานาทิสทฺทา จิตฺตสทฺทาเปกฺขาติ ปเจฺจกํ จิตฺตสทฺทสมฺพนฺธตฺตา จิตฺตสํสฏฺฐา จ เต จิตฺตสมุฏฺฐานา จาติ ปเจฺจกํ โยเชตฺวา อโตฺถ วุโตฺตฯ **อุปาทิยเนฺตวา**ติ ภูตานิ คณฺหนฺติ เอว, นิสฺสยนฺติ เอวาติ อโตฺถฯ ยถา ภูตานิ อุปาทิยนฺติ คยฺหนฺติ นิสฺสียนฺติ, น ตถา เอตานิ คยฺหนฺติ นิสฺสียนฺติ, ตสฺมา **อุปาทา**ฯ อถ วา ภูตานิ อมฺุญฺจิตฺวา เตสํ วณฺณนิภาทิภาเวน คเหตพฺพโต **อุปาทา**ฯ

๗๕-๘๒. **สํกิลิฏฺฐตฺติเก วุตฺตนเยนา**ติ **สํ**-สทฺทํ อปเนตฺวา กิลิสนฺตีติ กิเลสาติอาทินา นเยนฯ

๘๓-๑๐๐. **กามาวจรา**ทีสุ อยมปโร อโตฺถ – กามตณฺหา กาโม, เอวํ รูปารูปตณฺหา รูปํ อรูปญฺจฯ อารมฺมณกรณวเสน ตานิ ยตฺถ อวจรนฺติ, เต **กามาวจรา**ทโยติฯ เอวญฺหิ สติ อญฺญภูมีสุ อุปฺปชฺชมานานํ อกามาวจราทิตา กามาวจราทิตา จ นาปชฺชตีติ สิทฺธํ โหติฯ **นิเกฺขปกเณฺฑ**ปิ ‘‘เอตฺถาวจรา’’ติ วจนํ อวีจิปรนิมฺมิตปริจฺฉิโนฺนกาสาย กามตณฺหาย อารมฺมณภาวํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ, ตโทกาสตา จ ตณฺหาย ตนฺนินฺนตาย เวทิตพฺพาฯ ยทิ ปริยาปนฺนสทฺทสฺส อโนฺตคธาติ อยมโตฺถ, มคฺคาทิธมฺมานญฺจ โลกุตฺตรโนฺตคธตฺตา ปริยาปนฺนตา อาปชฺชติฯ น หิ ‘‘ปริยาปนฺนา’’ติ เอตฺถ เตภูมกคหณํ อตฺถีติ? นาปชฺชติ สพฺพทา ปวตฺตมานสฺส ปจฺจกฺขสฺส โลกสฺส วเสน ปริยาปนฺนนิจฺฉยโตฯ อถ วา ปริเจฺฉทการิกาย ตณฺหาย ปริจฺฉินฺทิตฺวา อาปนฺนา ปฏิปนฺนา คหิตาติ **ปริยาปนฺนา**ฯ

อนีย-สโทฺท พหุลา กตฺตุอภิธายโกติ วฏฺฏจารกโต นิยฺยนฺตีติ นิยฺยานียา, นี-การสฺส รสฺสตฺตํ ย-การสฺส จ ก-การตฺตํ กตฺวา **“นิยฺยานิกา”**ติ วุตฺตํ, นิยฺยานกรณสีลา วา **นิยฺยานิกา**ฯ อุตฺตริตพฺพสฺส อญฺญสฺส นิทฺทิฏฺฐสฺส อภาวา นิทฺทิสิยมานา สอุตฺตรา ธมฺมาว อุตฺตริตพฺพาติ **“อตฺตาน”**นฺติ อาหฯ **ราคาทีน**นฺติ ราคาทีนํ ทสนฺนํ กิเลสานํ สพฺพนิยตากุสลานํ วาฯ เตหิ นานปฺปการทุกฺขนิพฺพตฺตเกหิ อภิภูตา สตฺตา กนฺทนฺติ อกนฺทนฺตาปิ กนฺทนการณภาวโตฯ ยสฺมา ปน ปหาเนกฏฺฐตาวเสน จ **“สรณา”**ติ อาห, ตสฺมา ‘‘ราคาทีน’’นฺติ วจเนน ราคโทสโมหาว คหิตาติ ญายติฯ **รณ**-สโทฺท วา ราคาทิเรณูสุ นิรุโฬฺห ทฏฺฐโพฺพ, รณํ วา ยุทฺธํ, ‘‘กามา เต ปฐมา เสนา’’ติ (สุ. นิ. ๔๓๘; มหานิ. ๒๘, ๖๘, ๑๔๙; จูฬนิ. นนฺทมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๔๗) เอวมาทิกา จ อกุสลา เสนา อริยมคฺคยุเทฺธน เชตพฺพตฺตา สยุทฺธตฺตา **“สรณา”**ติ วุจฺจนฺตีติฯ **อรณวิภงฺคสุเตฺต** (ม. นิ. ๓.๓๒๓ อาทโย) ปน สทุกฺขา สอุปฆาตา สอุปายาสา สปริฬาหา มิจฺฉาปฏิปทาภูตา กามสุขานุโยคาทโย ‘‘สรณา’’ติ วุตฺตาติ ทุกฺขาทีนํ รณภาโว ตนฺนิพฺพตฺตกสภาวานํ อกุสลานํ สรณตา จ เวทิตพฺพาฯ

ปิฏฺฐิทุกา สมตฺตาฯ

สุตฺตนฺติกทุกมาติกาปทวณฺณนา

๑๐๑-๑๐๘. วิชฺชาราสโนฺตคธธมฺมา วิชฺชาสภาคตาย ตเทกเทเส วิชฺชาโกฏฺฐาเส วตฺตนฺตีติ วุตฺตาฯ วชิรสฺส ยตฺถ ตํ ปตติ, ตตฺถ อเภชฺชํ นาม กิญฺจิ มณิปาสาณาทิ นตฺถิ, น จ เตน

คมนมโคฺค วิรุหติ, เอวเมว อรหตฺตมเคฺคน ยตฺถ โส อุปฺปชฺชติ, ตสฺมึ สนฺตาเน อเภชฺช กิเลโส นาม นตฺถิ, น จ ภินฺนํ ปุน วิรุหตีติ วชิรุปมตา เวทิตพฺพาฯ **ตทุปจาเรน พาลา** ยถา ‘‘มญฺจา โฆสนฺตี’’ติฯ **กณฺหาภิชาตี**ติ อปายา วุจฺจนฺติ มนุสฺเสสุ จ โทภคฺคิยํฯ ตปนสฺส วา ทุกฺขสฺส หิตาติ **ตปนิยา**ฯ

ทาสาทีสุปิ สิริวฑฺฒกาทิสทฺทา วิย อตฺถตฺตา วจนมตฺตเมว อธิการํ กตฺวา ปวตฺตา **อธิวจนา**ฯ ยสฺมา ปน อธิวจนนิรุตฺติปญฺญตฺติปทานิ สมานตฺถานิ, สพฺพญฺจ วจนํ อธิวจนาทิภาวํ ภชติ, ตสฺมา เตสุปิ วจนวิเสเสสุ วิเสเสน ปวตฺเตหิ อธิวจนาทิสเทฺทหิ สพฺพานิ วจนานิ อตฺถปฺปกาสนสามญฺเญน วุตฺตานีติ เอเตนาธิปฺปาเยน อยํ อตฺถโยชนา กตาติ เวทิตพฺพาฯ อถ วา **อธิ**-สโทฺท อุปริภาเค, อุปริ วจนํ **อธิวจนํ**ฯ กสฺส อุปริ? ปกาเสตพฺพสฺส อตฺถสฺสาติ วิทิโตวายมโตฺถฯ อธีนํ วา วจนํ **อธิวจนํ**ฯ เกน อธีนํ? อเตฺถนฯ ตถา ตํตํอตฺถปฺปกาสเน นิจฺฉิตํ, นิยตํ วา วจนํ **นิรุตฺติ**ฯ ปถวีธาตุปุริสาทิตํตํปกาเรน ญาปนโต **ปญฺญตฺตี**ติ เอวํ อธิวจนาทิปทานํ สพฺพวจเนสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ อญฺญถา สิริวฑฺฒกธนวฑฺฒกปฺปการานเมว อภิลาปานํ อธิวจนตา, อภิสงฺขโรนฺตีติ เอวํปการานเมว นิทฺธารณวจนานํ นิรุตฺติตา, ตโกฺก วิตโกฺกติ เอวํปการานเมว เอกเมวตฺถํ เตน เตน ปกาเรน ญาเปนฺตานํ ปญฺญตฺติตา จ อาปเชฺชยฺยาติฯ

๑๐๙-๑๑๘. ผโสฺส เวทนาติ สพฺพทาปิ อรูปธมฺมานํ ผสฺสาทินามกตฺตา ปถวิยาทีนํ เกสกุมฺภาทินามนฺตราปตฺติ วิย นามนฺตรานาปชฺชนโต จ สทา อตฺตนาว กตนามตาย จตุกฺขนฺธนิพฺพานานิ **นามกรณเฎฺฐน นามํฯ นมนํ** อวินาภาวโต อารมฺมณาภิมุขตา, นมนเหตุภูตตา **นามนํ**ฯ อถ วา อธิวจนสมฺผโสฺส วิย อธิวจนํ นามมนฺตเรน เย อนุปจิตโพธิสมฺภารานํ คหณํ น คจฺฉนฺติ, เต นามายตฺตคฺคหณา **นามํ**ฯ รูปํ ปน วินาปิ นามสาธนํ อตฺตโน รุปฺปนสภาเวน คหณํ อุปยาตีติ **รูปํ**ฯ

๑๑๙-๑๒๓. อิโต ปุเพฺพ ปริกมฺมํ ปวตฺตํ, อิโต ปรํ ภวงฺคํ, มเชฺฌ สมาปตฺตีติ เอวํ สมาปตฺตีนํ อปฺปนาปริเจฺฉทปญฺญา **สมาปตฺติกุสลตา**ฯ **วุฎฺฐาเน กุสลภาโว** ปุเพฺพ วุฎฺฐาเน ปริเจฺฉทกรณญาณํฯ ลกฺขณาทิวเสน อนิจฺจาทิวเสน จ มนสิ กรณํ **มนสิกาโร**ฯ

๑๒๔-๑๓๔. สุจิสีลตา **โสรจฺจํ**ฯ สา หิ โสภนกมฺมรตตาติฯ สโมฺมทกสฺส, สโมฺมทโก วา มุทุภาโว **สโมฺมทกมุทุภาโว,** สณฺหวาจตาฯ **‘‘อคุตฺตทฺวารตา’’**ติ วุเตฺต เกสุ ทฺวาเรสูติ น ปญฺญายตีติ **‘‘อินฺทฺริเยสู’’**ติ วุตฺตํฯ สมฺปชานาตีติ สมฺปชาโน, ตสฺส ภาโว **สมฺปชญฺญํ**ฯ ตทปิ ญาณํ ยสฺมา สมฺปชานาติ, ตสฺมา **‘‘สมฺปชานาตีติ สมฺปชญฺญ’’**นฺติ อาหฯ **อปฺปฎิสงฺขาเน** นิมิเตฺต วิสเย วาฯ **วีริยสีเสนา**ติ วีริยปาโมเกฺขนฯ **อุปฺปนฺนํ พล**นฺติ วีริโยปตฺถเมฺภน หิ กุสลภาวนา พลวตี ถิรา อุปฺปชฺชตีติ ตถา อุปฺปนฺนา พลวตี กุสลภาวนา พลวโนฺต สตฺตโพชฺฌงฺคาติปิ วุจฺจนฺติฯ กสิณนิมิตฺตํ วิย สญฺญาณํ วิย สวิคฺคหํ วิย จ สุฎฺฐุ อุปลเกฺขตพฺพาการํ ‘‘นิมิตฺต’’นฺติ วุจฺจติฯ สมโถ จ เอวํ อาการโรติ ‘‘นิมิตฺต’’นฺติ วุโตฺตฯ ตถา หิ โส ปจฺจเวกฺขเณฺตน ปจฺจเวกฺขณโต คยฺหตีติฯ อุทฺธจฺจมิว จิตฺตํ น วิกฺขิปตีติ, วิเกฺขปปฎิเกฺขโป วา **อวิเกฺขโป**ฯ

๑๓๕-๑๔๒. สีลเมว ปุนปฺปุนํ อาเสวิยมานํ โลกิยํ โลกุตฺตรมฺปิ สีลํ ปริปูเรตีติ **‘‘สีลปริปูรณโต’’**ติ วุตฺตํฯ **สีลสฺส สมฺปทา**ติ การณสีลมฺปิ ผลสีลมฺปิ สมฺปนฺนสมุทายสฺส เอกเทสวเสน วุตฺตํฯ อถ วา ‘‘กตเม จ ถปติ อกุสลา สีลา? อกุสลํ กายกมฺมํ อกุสลํ วจีกมฺมํ ปาปโก อา

ชีโว’’ติ (ม. นิ. ๒.๒๖๔) วุตฺตตฺตา สพฺพมฺปิ กุสลากุสลํ ‘‘สีล’’นฺติ คเหตฺวา ตตฺถ กุสลสีลํ นิทฺธาเรตฺวา **“สีลสมฺปทา”**ติ วุตฺตํฯ เอวํ **ทิฏฺฐิสมฺปทา**ปิ เวทิตพฺพาฯ

ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ โข ปน ยถาทิฏฺฐิสฺส จ ปธานนฺติ กมฺมสฺสกตญฺญาณาทิสงฺขาตา ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ เจวาติ ปฏิปาฏิยา ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ โข ปนาติ จ ปททฺวยสฺส สมานตฺตา ปญฺญาฯ **ยถาทิฏฺฐิสฺสา**ติ นิพฺพตฺติตปฺปการทิฏฺฐิสฺส นิพฺพเตฺตตพฺพปธานานุรูปทิฏฺฐิสฺส วา ยถาทิฏฺฐิปวตฺตกิริยสฺส วาฯ **สํเวโค**ติ สโหตฺตปฺปํ ญาณํ, โอตฺตปฺปเมว วาฯ สมตฺตํ ตุสฺสนํ ติตฺติ สนฺตุฏฺฐิ, นตฺถิ เอตสฺส สนฺตุฏฺฐีติ อสนฺตุฏฺฐิ, อสนฺตุฏฺฐิสฺส ภาโว **อสนฺตุฏฺฐิตา**ฯ วีริยปฺปวาเห ปวตฺตมาเน อนฺตรา เอว ปฏิคมนํ นิวตฺตนํ ปฏิวานํ, ตํ อสฺส อตฺถีติ ปฏิวานี , น ปฏิวานี อปฺปฏิวานี, ตสฺส ภาโว **อปฺปฏิวานิตา**ฯ วิมุจฺจนํ นาม อารมฺมเณ อธิมุตฺตตา กิเลเสหิ สพฺพสงฺขาเรหิ จ นิสฺสฏตา จฯ **ปฏิสนฺธิวเสนา**ติ กิเลสานํ ตํตํมคฺควชฺฌานํ อุปฺปนฺนมคฺค ขนฺธสนฺตาเน ปุน สํทหนวเสนฯ **อนุปฺปาทภูเต**ติ ตํตํผเลฯ **อนุปฺปาทปริโยสาเน**ติ อนุปฺปาทกโร มโคฺค อนุปฺปาโท, ตสฺส ปริโยสาเนฯ

สุตฺตนฺติกทุกมาติกาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทุกมาติกาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

กามาวจรกุสลปทภาชนียวณฺณนา

๑. ‘‘เย วา ปน…เป…. อรูปิโน ธมฺมา’’ติ อิทํ ‘‘ผโสฺส โหตี’’ติ เอวมาทิกํ วิย น วิสุํ ‘‘เตปิ โหนฺตี’’ติ โหติ-สเทฺทน สมฺพนฺธํ กตฺวา วุตฺตํ, อุทฺทิฏฺฐาวเสเส จ ปน คเหตฺวา ‘‘อิเม ธมฺมา กุสลา’’ติ อเปฺปตุํ วุตฺตนฺติ อปฺปนาย อวโรธิตํฯ เอวญฺจ กตฺวา นิเทฺทเสปิ เอตสฺส ปท ภาชนียํ น วุตฺตนฺติฯ สรูเปน ปน อทสฺสิตตฺตา ‘‘อตฺถี’’ติ วตฺวา ทุติเยน โหติ-สเทฺทน สมฺพ นฺธ นิเทฺทโส จ น กโต, สเงฺขเปน ปน อุทฺทิสิตฺวา สเงฺขเปเนว เย วา ปน ธมฺมา นิทฺทิฏฺฐาติ เอตสฺส ธมฺมสฺส อุเทฺทเส อวโรโธ ยุโตฺตฯ ธมฺมนิเทฺทเส จ นิเทฺทสาวสาเน วุตฺตสฺสาติฯ

ปุจฺฉาปริเจฺฉทวจเนเนว ปุจฺฉาภาเว วิญฺญาเต ปุจฺฉาวิเสสญาปนตฺถํ อาห **‘‘อยํ กเถตุ กมฺยตาปุจฺฉา’’**ติฯ **ปญฺจวิธา หีติ มหานิเทฺทเส** (มหานิ. ๑๕๐; จูฬนิ. ปุณฺณกมาณวปุจฺ ฉานิเทฺทส ๑๒; เมตฺตคูมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๑๘) อาคตา ปุจฺฉา ทเสฺสติฯ **ลกฺขณ**นฺติ ญาตุํ อิจฺฉิโต โย โกจิ สภาโวฯ **อญฺญาต**นฺติ เยน เกนจิ ญาเณน อญฺญาตภาวํ อาหฯ **อทิฏฺฐ**นฺติ ทสฺสนภูเตน ญาเณน ปจฺจกฺขํ วิย อทิฏฺฐตํฯ **อตุลิต**นฺติ ‘‘เอตฺตกํ อิท’’นฺติ ตุลาภูตาย ปญฺญาย อตุลิตตํฯ **อตีริต**นฺติ ตีรณภูตาย ปญฺญาย อกตญาณกิริยาสมาปนตํฯ **อวิภูต**นฺติ ญาณสฺส อปากฏภาวํ ฯ **อวิภาวิต**นฺติ ญาเณน อปากฏีกตภาวํฯ อทิฏฺฐํ โชตียติ เอตายาติ **อทิฏฺฐโชตนา**ฯ อนุมติยา ปุจฺฉา **อนุมติปุจฺฉา** ฯ ‘‘ตํ กึ มญฺญถ, ภิกฺขเว’’ติอาทิปุจฺฉาย หิ ‘‘กา ตุมฺหากํ อนุมตี’’ติ อนุมติ ปุจฺฉิตา โหติฯ **กเถตุกมฺยตา**ติ กเถตุกมฺยตายฯ

ปเภทโต ธมฺมานํ เทสนนฺติ มาติกาเทสนํ อาหฯ ตตฺถ หิ ปุรโต กุสลาทิเก ปเภเท วตฺ วา ปจฺฉโต ธมฺมา วุตฺตาติ **‘‘ปเภทวนฺตทสฺสนตฺถ’’**นฺติ นิเทฺทสํ อาหฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – มาติ กาย สวิเสสนา ธมฺมา วุตฺตา, เต จ วิเสสิตพฺพตฺตา ปธานา, ปธานญฺจ อิติกตฺตพฺพตาย ยุชฺช ตีติ ธมฺมานเมว ปธานานํ ปุจฺฉิตพฺพตา วิสฺสชฺชิตพฺพตา จ โหติ, ตสฺมา เต ปุจฺฉิตเพฺพ ทเสฺส ตุํ **‘‘กตเม ธมฺมา’’**ติ วุตฺตํ, เต ปน วิเสสวโนฺต ปุจฺฉิตาติ ทเสฺสตุํ ปุน **‘‘กุสลา’’**ติ วุตฺตนฺติ เอวํ ปเภทวนฺตทสฺสนตฺถํ อยํ ปทานุกฺกโม กโตติฯ ‘‘อิเม ธมฺมา กุสลา’’ติ วิสฺสชฺชเนปิ เอวเมว โยชนา กาตพฺพาฯ **‘‘ปเภทโต ธมฺมานํ เทสนํ ทีเปตฺวา’’**ติ เอตสฺส อตฺถํ วิวริตุํ **‘‘อิมสฺมิญฺ หี’’**ติอาทิมาหฯ อเนกปฺปเภทา เทเสตพฺพาติ สมฺพโนฺธฯ **ตสฺมา**ติ อโวหารเทสนโต ธมฺมาน เมว เทเสตพฺพตฺตา เตสญฺจ ฆนวินิโพฺภคปฏิสมฺภิทาญาณาวหนโต ปเภทวนฺตานํ เทเสต พฺพตฺตา ‘‘กุสลา…เป…. ทีเปตฺวา’’ติ เอเตน สมฺพโนฺธฯ เอวเมว หิ ยถาวุตฺตทีปนสฺส เหตุํ สการณํ ปกาเสตุํ ปุน **‘‘ธมฺมาเยวา’’**ติอาทิ วุตฺตนฺติฯ **ธมฺมา**ติ สามญฺญมตฺตวจเนน สมูหา ทิฆนวเสน เอกตฺตคฺคหณํ โหตีติ เอกตฺตวินิโพฺภคกรณํ ฆนวินิโพฺภคญาณํ อาวหติ ปเภทเท สนา, ตถา กุสลาทิธมฺมานํ อพฺยากตาทิอตฺถานญฺจ ทีปนโต ธมฺมปฏิสมฺภิทาทิญาณญฺจ อาว หติฯ **‘‘ปเภทวนฺตทสฺสนตฺถ’’**นฺติ เอตํ วิวริตุํ **‘‘อิทานิ เย เตนา’’**ติอาทิมาหฯ **ปเภท…เป. … ยุชฺชติ** อิติกตฺตพฺพตายุตฺตสฺส วิเสสนตฺตาฯ อถ วา อุเทฺทโส ธมฺมปฺปธาโน, ปุจฺฉา สํสยิตปฺปธานา, น จ ธมฺมภาโว สํสยิโต, กุสลาทิเภโท ปน สํสยิโตติ นิจฺฉิตสํสยิตวเสนายํ ป ทานุกฺกโม กโตฯ

เอตฺถาติ เอตสฺมึ วจเนฯ กิมตฺถมาห ภควาติ ตํ ทเสฺสตุํ อาห **‘‘สมเย นิทฺทิสิ จิตฺต’’**นฺ ติฯ **ปริโยสาเน**ติ สมเย จิตฺตนิเทฺทสสฺส ‘‘ยสฺมึ…เป…. อารพฺภา’’ติ เอตสฺส ปริโยสาเนฯ **ตสฺมึ สมเย**ติ ตสฺมึ จิตฺตุปฺปาทสมเย ฯ จิเตฺตน สมยํ นิยเมตฺวาน อถ ปจฺฉา โพเธตุนฺติ สมฺพ โนฺธฯ วิชฺชมาเนปิ โภชนคมนาทิสมยนานเตฺต สมวายาทินานเตฺต จ ยถาวุตฺตจิตฺตนิยมิตา วิ เสสิตา อญฺญสฺมึ สมเย ยถาธิเปฺปตานํ ผสฺสาทีนํ อภาวา จิตฺตนิยมิเต สมเย ผสฺสาทโย โพ

เธตุํ วิเสสนเมว ตาว จิตฺตํ ทเสฺสตุํ สมเย จิตฺตํ นิทฺทิสีติ อโตฺถฯ วิเสสิตโพฺพปิ หิ สมโย อตฺต โน อุปการตฺถํ วิเสสนภาวํ อาปชฺชติ, วิเสสนภูตญฺจ จิตฺตํ ตทุปการตฺถํ วิเสสิตพฺพภาวนฺติฯ สนฺตติฆนาทีนํ อยํ วิเสโส – ปุริมปจฺฉิมานํ นิรนฺตรตาย เอกีภูตานมิว ปวตฺติ **สนฺตติฆนตา,** ตถา ผสฺสาทีนํ เอกสมูหวเสน ทุพฺพิเณฺญยฺยกิจฺจเภทวเสน เอการมฺมณตาวเสน จ เอกีภูตา นมิว ปวตฺติ **สมูหาทิฆนตา**ติฯ

กาลญฺจ สมยญฺจาติ ยุตฺตกาลญฺจ ปจฺจยสามคฺคิญฺจฯ **ขโณ**ติ โอกาโสฯ ตถาคตุปฺปา ทาทิโก หิ มคฺคพฺรหฺมจริยสฺส โอกาโส ตปฺปจฺจยปฏิลาภเหตุตฺตาฯ ขโณ เอว จ **สมโยฯ โย** ‘‘ขโณ’’ติ จ ‘‘สมโย’’ติ จ วุจฺจติ, โส **เอโกวา**ติ อโตฺถฯ **มหาสมโย**ติ มหาสมูโหฯ **สมโยปิ โข**ติ สิกฺขาปริปูรณสฺส เหตุปิฯ **สมยปฺปวาทเก**ติ ทิฎฺฐิปฺปวาทเกฯ ตตฺถ หิ นิสินฺนา ติตฺถิยา อตฺตโน อตฺตโน สมยํ ปวทนฺตีติฯ **อตฺถาภิสมยา**ติ หิตปฎิลาภาฯ อภิสเมตโพฺพติ อภิสมโย, อภิสมโย อโตฺถ **อภิสมยโฎฺฐ**ติ ปีฬนาทีนิ อภิสมิตพฺพภาเวน เอกีภาวํ อุปเนตฺวา วุตฺตานิ, อภิสมยสฺส วา ปฏิเวธสฺส วิสยภูโต อโตฺถ **อภิสมยโฎฺฐ**ติ ตาเนว ตถา เอกเตฺตน วุตฺตานิฯ ตตฺถ **ปีฬนํ** ทุกฺขสจฺจสฺส ตํสมงฺคิโน หึ สนํ อวิปฺผาริกตากรณํฯ **สนฺตาโป** ทุกฺขทุกฺขตาทิภา เวน สนฺตาปนํ ปริทหนํฯ

‘‘อิธา’’ติ วจนํ อกุสเลสุ อพฺยากเตสุ จ เกสุจิ ขณสฺส อสมฺภวโตฯ นนุ กุสลานญฺจ นว เมน ขเณน วินา อุปฺปตฺติ โหตีติ? โน น โหติ, น ปน นวโม เอว ขโณ, จตุจกฺกานิปิ ขโณติ วุตฺ ตานิฯ สพฺพนฺติเมน ปริเจฺฉเทน อตฺตสมฺมาปณิธิขณมนฺตเรน นตฺถิ กุสลสฺส อุปฺปตฺตีติ ขโณ อิธ คหิโตฯ อินฺทฺริยวิสยมนสิการาธีนํ วิญฺญาณนฺติ เอวมาทิ สาธารณผลํ ทฎฺฐพฺพํฯ **นวโม**ติ อฎฺฐกฺขเณ อุปาทาย วุตฺตํฯ **จตุจกฺกํ วตฺตตี**ติ ปุน ปติรูปเทสวาสาทิสมฺปตฺติ จตุจกฺกํ วิปริ วตฺตตีติ อโตฺถฯ **โอกาสภูตานี**ติ อตฺตโน นิพฺพตฺติยา ‘‘อิทานิ อุปฺปชฺชนฺตุ กุสลานี’’ติ อนุ มติทานํ วิย ภูตานิฯ

จิตฺตกาโลติ ธเมฺมเนว สตา กาโล วิเสสิโต, น ตสฺส ปวตฺติตฺถ ปวตฺติสฺสติ ปวตฺตตีติ เอ เตน อวตฺถาวิเสเสน, นาปิ ตสฺส วิชานนกิเจฺจน, ตสฺมา เอวํวิเธ ธเมฺม อุปาทาย ปญฺญโตฺตติ วุโตฺตฯ กมปฺปวตฺตา วิเสสา เอว ปฏิปาฎีติ พีชภาโว จ ปฏิปาฎีติ วตฺตุมรหตีติ อิมินาธิปฺปา เยน **‘‘พีชกาโลติ ธมฺมปฏิปาฎึ อุปาทาย ปญฺญโตฺต’’**ติ อาหฯ **ธมฺมปฏิปาฎึ วา**ติ อฎฺฐ กลาปธเมฺม สนฺธายาหฯ สญฺจิตา วิย คยฺหมานกาลา เอว **กาลสญฺจโย** , ยถา วา ตถา วา กา โลติ เอกํ สภาวํ คเหตฺวา อภินิเวสํ กโรนฺตสฺส ตทภินิเวสนิเสธนตฺถํ **‘‘โส ปเนส สภาวโต อ วิชฺชมานตฺตา ปญฺญตฺติมตฺตโก’’**ติ อาหฯ ญตฺวา วิเญฺญโยฺยติ สมฺพนฺโธฯ **อิตโร ปน เหตู**ติ เอส สมโย ปจฺจโยว วิเญฺญโยฺยฯ **เอตฺถา**ติ เอตสฺมึ อธิกาเร น เหตุเหตุ สาธารณเหตุ จาติ อโตฺถฯ สมวาโย ปจฺจยสามคฺคี, เหตุ ปน เอเกโก ปจฺจโยติ อยเมเตสํ วิเสโส เวทิต โพฺพฯ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อเนกปจฺจยทสฺสเนน ตํตํทฺวาริกานํ กุสลานญฺจ ตปฺปจฺจยตํ ทเสฺ สติฯ

ปริคฺคโห กโต อฎฺฐกถาจริเยหิฯ **เอกการณวาโท**ติ ปกติการณวาโท, อิสฺสรการณวา โท วาฯ **อญฺญมญฺญาเปโกฺข**ติ อวยวานํ อญฺญมญฺญาเปกฺขตาย สมุทาโย วุโตฺตฯ อเปกฺ ขา จ ยาว สหายการณสมาคโม น โหติ, ตาว ผลสฺส อนิปฺผาทนํ สมาคเม นิปฺผาทน สมตฺถสฺส นิปฺผาทนญฺจฯ สมาคโม จ เยสุ ยุชฺชมาเนสุ นิพฺยาปาเรสุปิ ผลสฺส ปวตฺติ, เตสํ สพฺภาโวติฯ

อสามคฺคี…เป…. ปตฺติโตติ จกฺขุรูปาโลกมนสิการานํ อสมเวตานํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส อเหตุภาเว สติ สมเวตานญฺจ ตํสภาววินิวตฺติโต เหตุภาวานาปตฺติโตติ อโตฺถฯ น หิ สภาวนฺตรํ อเญฺญน สหิตํ สภาวนฺตรํ โหตีติฯ **เอกสฺมิ**นฺติ อนฺธสเต เอเกกสฺมึ อเนฺธติ อธิปฺปาโยฯ อญฺญถา ยถารุตวเสน อเตฺถ คยฺหมาเน เอกสฺส อนฺธสฺส ทสฺสนาสมตฺถตา สเพฺพสมฺปิ น โหติ, นาปิ เอกสฺส อสมตฺถตาย สเพฺพสมฺปิ อสมตฺถตา วุตฺตา, กินฺตุ สเพฺพสํ วิสุํ อสมตฺถตาย เอวาติ อุปมาวจนํ น ยุเชฺชยฺย, นาปิ อุปโมปมิตพฺพสมฺพโนฺธฯ น หิ อุปมิตเพฺพสุ จกฺขาทีสุ เอกสฺส อสมตฺถตาย สเพฺพสมฺปิ อสมตฺถตา วุตฺตา, กินฺตุ สเพฺพสํ วิสุํ อสมตฺถตาย สหิตานํ อสมตฺถตาติฯ **อนฺธสตํ ปสฺสตี**ติ จ อนฺธสตํ สหิตํ ปสฺสตีติ อธิปฺปาโย อญฺญถา วุตฺตนเยน อุปมิตพฺพาสมานตาปตฺติโตฯ **สาธา…เป…. ฐิตภาโว**ติ เยสุ วิชฺชมาเนสุ ผลปฺปวตฺติ เตสํ สโมธาเน, ยถา ปวตฺตมาเนสุ เตสุ ผลปฺปวตฺติ, ตถา ปวตฺติมาหฯ น เยสํ เกสญฺจิ อเนเกสํ สโมธานมตฺตํ สามคฺคีฯ น หิ สทฺทคนฺธรสโผฎฺฐพฺพสโมธานํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส, กฎฺฐกปาลปาสาณสโมธานํ วา โสตวิญฺญาณสฺส เหตูติฯ **ต**นฺติ ตํ ทสฺสนํฯ **อสา…เป…. สิโทฺธ**ติ นายมโตฺถ สาเธตโพฺพ วิสุํ อเหตูนํ จกฺขาทีนํ สหิตานํ เหตุภาวสฺส ปจฺจกฺขสิทฺธตฺตาติ อโตฺถฯ น หิ ปจฺจกฺขสิเทฺธ ยุตฺติมคฺคนํ ยุตฺตนฺติฯ

มนุสฺสตฺตาทีนํ ขณาวยวานํ สามคฺคี ขณสามคฺคี, ตํ วินา โส นวมจกฺกสมฺปตฺติสงฺขาโต ขโณ นตฺถิฯ สา เอว หิ ขณสามคฺคี โส ขโณติ อโตฺถฯ **ขณ…เป…. ทีเปติ** อตฺตโน ทุลฺลภตายาติ อโตฺถฯ ขณโตฺถ วา สมยสโทฺท ขณสงฺขาโต สมโยติ วุโตฺตฯ โส ยสฺมึ ทุลฺลเภ ขเณ สตีติ อิมสฺสตฺถสฺส วิภาวนวเสน ตทายตฺตาย กุสลุปฺปตฺติยา ทุลฺลภภาวํ ทีเปติฯ เอเตนุปาเยน **สมวาย…เป…. วุตฺตึ ทีเปตี**ติ เอตฺถ อิโต ปเรสุ จ โยชนา ตสฺส ตสฺส ตํตํทีปเน กาตพฺพาฯ

ตสฺส ปุริสสฺสาติ ‘‘เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว จตฺตาโร ทฬฺหธมฺมา ธนุคฺคหา สิกฺขิตา กตหตฺถา กตุปาสนา จตุทฺทิสา ฐิตา อสฺสุ, อถ ปุริโส อาคเจฺฉยฺย ‘อหํ อิเมสํ…เป…. กตุปาสนานํ กเณฺฑ ขิเตฺต ขิเตฺต อปฺปตฺติฏฺฐิเต ปถวิยํ คเหตฺวา อาหริสฺสามี’’’ติ (สํ. นิ. ๒.๒๒๘) เอวํ วุตฺตชวนปุริสสฺสฯ **ตาว ปริตฺตโก**ติ คมนสฺสาทานํ เทวปุตฺตานํ เหฏฺฐุปริยาเยน ปฏิมุขํ ธาวนฺตานํ สิรสิ ปาเท จ พทฺธขุรธาราสนฺนิปาตโต จ ปริตฺตตโร กาโลฯ กาลสงฺขาโต สมโย จิตฺตปริจฺฉิโนฺน วุจฺจมาโน เตเนว ปริเจฺฉทกจิเตฺตน ‘‘เอวํ ปริโตฺต อห’’นฺติ อตฺตโน ปริตฺตตํ ทีเปติฯ ยถา จาหํ, เอวํ สโพฺพ กุสลจิตฺตปฺปวตฺติกาโลติ ตสฺส ปริตฺตตํ ทีเปติฯ สทฺทสฺส ทีปนา วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพาฯ

ปกติวาทีนํ มหโต วิย อณุวาทีนํ ทฺวิอณุกสฺส วิย จ เอกเสฺสวฯ **เหตุ…เป…. วุตฺติตํ ทีเปตี**ติ ปจฺจยายตฺตวุตฺติทีปนโต ตปฺปรภาวา เหตุสงฺขาตสฺส ปรายตฺตวุตฺติทีปนตา วุตฺตาฯ สติ ปน ปจฺจยายตฺตภาเว ปจฺจยสามคฺคีอายตฺตตา สมวายสงฺขาเตน ทีปิยตีติ อตปฺปรภาวโต ตสฺส ตํทีปนตา น วุตฺตาฯ อเนน สมเยน กตฺตุภูเตน, อเนน สมเยน วา กรณภูเตน ภควตา ปฏิเสธิโตติ อโตฺถฯ เอส นโย ปุริมาสุ ทีปนาสุฯ

อธิกรณวเสนาติ อาธารวเสนฯ **เอตฺถา**ติ กาลสมูหสงฺขาเต สมเย คหิเตติ อโตฺถฯ กาโลปิ หิ จิตฺตปริจฺฉิโนฺน สภาวโต อวิชฺชมาโนปิ อาธารภาเวเนว สญฺญาโต ‘‘อธิกรณ’’นฺติ วุโตฺต ตํขณปฺปวตฺตานํ ตโต ปุเพฺพ ปรโต จ อภาวาฯ **ภาโว**ติ กิริยาฯ กิริยาย กิริยนฺตรลกฺขณํ ภาเวนภาวลกฺขณํฯ ยถา คาวีสุ ทุยฺหมานาสุ คโต, ทุทฺธาสุ อาคโตติ โทหนกิริยา คมนกิริยาย ลกฺขณํ โหติ, เอวมิหาปิ ‘‘ยสฺมึ สมเย ตสฺมึ สมเย’’ติ จ วุเตฺต สตีติ อยมโตฺถ วิญฺญายมา

โน เอว โหติ อญฺญกิริยาสมฺพนฺธาภาเวน ปทตฺถสฺส สตฺตาวิรหาภาวโตติ สมยสฺส สตฺตา กิริยาย จิตฺตุปฺปาทกิริยา ผสฺสาทิภวนกิริยา จ ลกฺขียตีติ อุภยตฺถ สมยสเทฺท ภุมฺมนิเทฺทโส กโต ลกฺขณภูตภาวยุโตฺตติฯ

อุทฺทานโตติ อุเทฺทสโต สเงฺขปโตฯ กิเลสกาโม วตฺถุกามภาวํ ภชโนฺต กามนียวเสน ภชติ, น กามนวเสนาติ กามนวเสน กิเลสกาโม เอว โหติ, น วตฺถุกาโมฯ **ทุวิโธเปโส**ติ วจเนน ทุวิธสฺสปิ สหิตสฺส อวจรณปฺปเทสํ สงฺคณฺหาติฯ เตน วตฺถุกามเสฺสว ปวตฺติเทโส รูปารูปธาตุทฺวยํ อปนีตํ โหติฯ นนุ จ ทุวิโธปิ สหิโต รูปารูปธาตูสุ ปวตฺตติ รูปารูปาวจรธมฺมานํ วตฺถุกามตฺตา ตทารมฺมณานํ รูปารูปราคานญฺจ กิเลสกามภาวสิทฺธิโตติ? ตํ น, พหลกิเลสสฺส กามราคสฺส กิเลสกามภาเวน อิธ สงฺคหิตตฺตาฯ เอวญฺจ กตฺวา รูปารูปธาตูสุ ปวตฺตมาเนสุ กามาวจรธเมฺมสุ นิกนฺติ อิธ น สงฺคหิตา สุขุมตฺตาฯ ‘‘อุทฺทานโต เทฺว กามา’’ติ สพฺพกาเม อุทฺทิสิตฺวาปิ หิ ‘‘ทุวิโธเปโส’’ติ เอตฺถ ตเทกเทสภูตา อญฺญมญฺญสหิตตาปริจฺฉินฺนา กามราคตพฺพตฺถุกธมฺมาว สงฺคหิตาติ, นิรวเสโส วา กิเลสกาโม กามราโค กามตณฺหารูปตณฺหาอรูปตณฺหานิโรธตณฺหาเภโท อิธ ปวตฺตตีติ อนวเสสปฺปวตฺติตํ สนฺธาย ‘‘ทุวิโธเปโส’’ติ วุตฺตํ, วตฺถุกาโมปิ จ อปฺปโก อิธาปิ น วตฺตติ รูปารูปาวจรวิปากมโตฺต, ตถาปิ ปริปุณฺณวตฺถุกามตฺตา กามาวจรธมฺมาว อิธ คหิตาฯ เอวญฺจ กตฺวา สสตฺถาวจโรปมา ยุตฺตา โหติฯ ‘‘รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวตี’’ติ (ธ. ส. ๑๖๓; วิภ. ๖๒๕) เอตฺถ รูปภโว อุตฺตรปทโลปํ กตฺวา ‘‘รูป’’นฺติ วุโตฺต, เอวมิธาปิ อุตฺตรปทโลโป ทฏฺฐโพฺพฯ อญฺญถา หิ จิตฺตํ กามาวจราวจรนฺติ วุเจฺจยฺยาติฯ **อารมฺมณกรณวเสนา**ติอาทิเก ‘‘กาโม’’ติ สพฺพํ ตณฺหมาห, ตสฺมา **‘‘กามเญฺจสา’’**ติอาทิ วุตฺตํ, ‘‘กาเม อวจาเรตีติ กามาวจาร’’นฺติ วตฺตเพฺพ **จา**-สทฺทสฺส รสฺสตฺตํ กตํฯ

รุฬฺหิสเทฺทนาติ ญาณสมฺปยุเตฺตสุ รุเฬฺหน สเทฺทน, ญาณสมฺปยุเตฺตสุ วา ปวตฺติตฺวา อนวชฺชสุขวิปากตาย ตํสทิเสสุ ญาณวิปฺปยุเตฺตสุ รุเฬฺหน สเทฺทนฯ อถ วา กิญฺจิ นิมิตฺตํ คเหตฺวา สติปิ อญฺญสฺมึ ตํนิมิตฺตยุเตฺต กิสฺมิญฺจิเทว วิสเย สมฺมุติยา จิรกาลตาวเสน นิมิตฺตวิรเหปิ ปวตฺติ รุฬฺหิ นาม ยถา ‘‘มหิยํ เสตีติ มหึโส, คจฺฉนฺตีติ คาโว’’ติ, เอวํ กุสลสทฺทสฺสปิ รุฬฺหิภาโว เวทิตโพฺพฯ ปญฺญานิเทฺทเส ‘‘โกสลฺล’’นฺติ อภิธเมฺม (ธ. ส. ๑๖) วุตฺตํ, ตสฺส จ ภาวา กุสลสทฺทปฺปวตฺตีติ โกสลฺลโยคา กุสลนฺติ อยํ อภิธมฺมปริยาโย โหติฯ **กุสล**นฺติ กุสลภาวํ อาหฯ

วิปากาทีนํ อวชฺชปฏิปกฺขตา นตฺถีติ กุสลเมว อนวชฺชลกฺขณํ วุตฺตํฯ **อนวชฺชลกฺขณเมวา**ติ สุขวิปากสภาวสฺส ลกฺขณภาวนิวารณตฺถํ อวธารณํ กตํ, ตํนิวารณญฺจ ตสฺส ปจฺจุปฏฺฐานตํ วตฺถุกามตาย กตํฯ สมฺปตฺติอตฺถเน รเสน **โวทานภาวรสํ**ฯ ผลเฏฺฐน ปจฺจุปฏฺฐาเนน **อิฏฺฐวิปากปจฺจุปฏฺฐานํฯ สภาโว** กกฺขฬาทิผุสนาทิโก อสาธารโณฯ **สามญฺญํ** สาธารโณ อนิจฺจาทิสภาโวฯ อิธ จ กุสลลกฺขณํ สพฺพกุสลสาธารณสภาวตฺตา สามญฺญํ ทฏฺฐพฺพํ, อกุสลาทีหิ อสาธารณตาย **สภาโว** วาฯ **อุปฏฺฐานากาโร**ติ คเหตพฺพภาเวน ญาณสฺส อุปฏฺฐหนากาโรฯ **ผลํ** ปน อตฺตโน การณํ ปฏิจฺจ ตปฺปฏิพิมฺพภาเวน, ปฏิมุขํ วา อุปฏฺฐาตีติ **ปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ

วิชานาตีติ สญฺญาปญฺญากิจฺจวิสิฏฺฐํ วิสยคฺคหณํ อาหฯ สพฺพจิตฺตสาธารณตฺตา ยตฺถ ยตฺถ ยถา ยถา อโตฺถ ลพฺภติ, ตตฺถ ตตฺถ ตถา ตถา คเหตโพฺพติฯ ยํ อาเสวนปจฺจยภาเวน **จิโนติ,** ยญฺจ กมฺมุนา อภิสงฺขตตฺตา **จิตํ,** ตํ ตถา **‘‘จิตฺต’’**นฺติ วุตฺตํฯ ยํ ปน ตถา น โหติ, ตํ ปริตฺ

ตกิริยทฺวยํ อนฺติมชวนญฺจ ลพฺภมานจินฺตนวิจิตฺตตาทิวเสน “**จิตฺต**”นฺติ เวทิตพฺพํฯ หสิตุปฺปาโท ปน อญฺญชวนคติโกวฯ **จิตฺตานํ ปนา**ติ วิจิตฺรานนฺติ อโตฺถฯ ตทโนฺตคธตฺตา หิ สมุทายโวหาเรน อวยโวปิ “**จิตฺต**”นฺติ วุจฺจติ ยถา ปพฺพตนทีสมุทฺทาทิเอกเทเสสุ ทิเฏฺฐสุ ปพฺพตาทโย ทิฏฺฐาติ วุจฺจนฺตีติฯ **จรณํ** นาม คเหตฺวา จริตพฺพจิตฺตปโฏฯ **รูปานี**ติ พิมฺพานิฯ

อชฺฌตฺติกนฺติ อินฺทฺริยพทฺธํ วทติฯ **จิตฺตกตเมวา**ติ จิตฺตสฺส มูลการณตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ กมฺมสฺส เหตํ จิตฺตํ การณนฺติฯ ตํ ปน อตฺถํ วิภาเวตุํ “**กายกมฺมาทิเภท**”นฺติอาทิมาหฯ **ลิงฺคนานตฺต**นฺติ สณฺฐานนานตฺตํ, ภินฺนสณฺฐานงฺคปจฺจงฺควโต สรีรสฺส วา นานตฺตํฯ โวหารวเสน อิตฺถิปุริสาทิภาเวน โวหริตเพฺพสุ ปตฺถนาวิเสสา อุปฺปชฺชนฺติ, ตโต กมฺมวิเสสาฯ เอวมิทํ **กมฺมนานตฺตํ** โวหารนานตฺตโต โหติฯ **อปา…เป…. กาทิตา**ติ เอวมาทีสุ **อาทิ**-สเทฺทหิ คติยา อุปปตฺติยา อตฺตภาเว โลกธเมฺมสุ จ นานาการณานิ สุตฺตาคตานิ สงฺคณฺหาติฯ

กมฺมนานตฺตาทิวเสนาติ เอตฺถ กุสลากุสลวเสน **กมฺมนานตฺตํ** เวทิตพฺพํฯ วิสทิสสภาวตา หิ นานตฺตนฺติฯ กุสลกมฺมสฺส ทานาทิวเสน กายสุจริตาทิภาเวน จ **ปุถุตฺตํ,** อกุสลกมฺมสฺส จ มจฺฉริยาทีหิ กายทุจฺจริตาทีหิ จ **ปุถุตฺตํ** เวทิตพฺพํฯ พหุปฺปการตา หิ ปุถุตฺตนฺติ ฯ อนฺนทานาทิวเสน ทานาทีนํ ปาณาติปาตาวิรติอาทิวเสน กายสุจริตาทีนํ อาวาสมจฺฉริยาทิวเสน มจฺฉริยาทีนํ ปาณาติปาตาทิวเสน กายทุจฺจริตาทีนญฺจ **ปเภโท** เวทิตโพฺพฯ เอเกกสฺส หิ ปการสฺส เภโท ปเภโทติฯ นานตฺตาทีนํ **ววตฺถานํ** ตถา ตถา ววตฺถิตตา นิจฺฉิตตาฯ เอเตนุปาเยน ลิงฺคนานตฺตาทีนิ เวทิตพฺพานิฯ กมฺมนานตฺตาทีหิ นิพฺพตฺตานิ หิ ตานีติฯ

ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ลิงฺคสฺส กมฺมโต ปวตฺติํ ตทนุกฺกเมน ปจฺจุปฺปนฺนกมฺมสฺส นิปฺผตฺติญฺจ ทเสฺสตฺวา ตโต อนาคตลิงฺคนานตฺตาทินิปฺผตฺติทสฺสเนน สํสารํ ฆเฏโนฺต “**กมฺมนานากรณํ ปฏิจฺจา**”ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ปุริเมน กมฺมวจเนน อวิชฺชาสงฺขารา, ลิงฺคาทิวจเนน วิญฺญาณาทีนิ ภวปริโยสานานิ, คติอาทิวจเนน ชาติชรามรณานิ คหิตานีติ ทฏฺฐพฺพานิฯ ตตฺถ **คตี**ติ นิรยาทโย ปญฺจ คติโย วุจฺจนฺติ, ตาสํ นานากรณํ อปทาทิภาโวฯ ตา หิ ตถา ภินฺนาติฯ **อุปปตฺตี**ติ โคมหิํสาทิขตฺติยาทิจาตุมหาราชิกาทิอุปปตฺติโย, ตาสํ นานากรณํ อุจฺจาทิตาฯ ขตฺติโย เอว หิ เอกโจฺจ กุลโภคอิสฺสริยาทีหิ **อุโจฺจ** โหติ, เอกโจฺจ **นีโจ**ฯ เตหิ เอว หีนตาย **หีโน,** ปธานภาวํ นีตตาย **ปณีโต,** อฑฺฒตาย **สุคโต,** ทลิทฺทตาย **ทุคฺคโต**ฯ กุลวเสน วา **อุจฺจนีจตา,** อิสฺสริยวเสน **หีนปณีตตา,** โภควเสน **สุคตทุคฺคตตา** โยเชตพฺพาฯ **สุวณฺณทุพฺพณฺณตา**ติ โอทาตสามาทิวณฺณสุทฺธิอสุทฺธิวเสน วุตฺตํฯ **สุชาตทุชฺชาตตา**ติ นิโคฺรธปริมณฺฑลาทิอาโรหปริณาเหหิ ลกฺขเณหิ วา อตฺตภาวปริปุณฺณาปริปุณฺณชาตตาวเสนฯ **สุสณฺฐิตทุสฺสณฺฐิตตา**ติ องฺคปจฺจงฺคานํ สณฺฐานวเสนฯ

อปรมฺปิ วุตฺตํ อชฺฌตฺติกจิตฺตสฺส ยถาวุตฺตสฺส จิตฺตกตภาวสาธกํ สุตฺตํ “**กมฺมโต**”ติ อาทิฯ กมฺมญฺหิ จิตฺตโต นิพฺพตฺตนฺติ ตโต นิปฺผชฺชมานํ สพฺพมฺปิ จิตฺตํ จิตฺตกตเมวาติ สาเธติฯ กมฺมนิพฺพตฺตโต ลิงฺคโต ปวตฺตมานลิงฺคสญฺญา มูลการณโต กมฺมโต อาสนฺนการณโต ลิงฺคโต จ ปวตฺตา โหตีติ “**กมฺมโต…เป…. ปวตฺตเร**”ติ อาหฯ อถ วา ลิงฺคญฺจ สญฺญา จ **ลิงฺคสญฺญา,** ตา ยถาสงฺขฺยํ กมฺมโต ลิงฺคโต จ ปวตฺตเรติ อโตฺถฯ **สญฺญาโต เภทํ คจฺฉนฺตี**ติ เต อิตฺถิปุริสาทิลิงฺคสญฺญาโต อิตฺถิปุริสาทิโวหารเภทํ ธมฺมา คจฺฉนฺติ, ตถา ตถา โวหริตพฺพาติ อโตฺถฯ อิมาย คาถาย อตีตปจฺจุปฺปนฺนทฺธปฏิจฺจสมุปฺปาทวเสน จิตฺตกตํ จิตฺตํ ทสฺสิตํฯ

โลโก เอว ปชาตตฺตา **ปชา**ติ ปุริมปาทสฺส วิวรณํ ปจฺฉิมปาโท ทฏฺฐพฺโพฯ ยถา รถสฺส อาณิ นิพนฺธนา, เอวํ สตฺตโลกรถสฺส กมฺมํ นิพนฺธนนฺติ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํฯ อิมาย จ คาถาย อทฺธทฺวยวเสน จิตฺตสฺส กมฺมวิญฺญาณกตตา ทสฺสิตาฯ **กิตฺติ**นฺติ ปรมฺมุขา กิตฺตนํ ปตฺถฏยสตํฯ **ปสํส**นฺติ สมฺมุขา ปสํสนํ ถุติํฯ **กมฺมนานากรณ**นฺติ กมฺมโต นิพฺพตฺตนานากรณํ กมฺมเชหิ อนุมิยมานํ กมฺมเสฺสว วา นานากรณํฯ

กมฺมสฺสกาติ กมฺมสยาฯ กมฺมสฺส ทายํ เตน ทาตพฺพํ อาทิยนฺตีติ **กมฺมทายาทา**ฯ อณฺฑชาทีนญฺจ โยนีนํ กมฺมโต นิพฺพตฺตตฺตา กมฺมเมว โยนิ อตฺตภาวปฏิลาภนิมิตฺตํ เอเตสนฺติ **กมฺมโยนี**ฯ พนฺธนเฏฺฐน กมฺมํ พนฺธุ เอเตสนฺติ **กมฺมพนฺธู**ฯ

จิตฺตสฺสาติ กมฺมวิญฺญาณสฺสฯ ตสฺส ปน อลโทฺธกาสตา อเญฺญน กเมฺมน ปฏิพาหิตตฺตา ตทวิปจฺจโนกาเส ปุคฺคลสฺส นิพฺพตฺตตฺตา จ เวทิตพฺพาฯ วิชฺชมานมฺปิ อปราปริยเวทนียกมฺมวิญฺญาณํ กาลคติปโยคาทิสหการีปจฺจยวิกลตาย **อวเสสปจฺจยเวกลฺลํ** ทฏฺฐพฺพํฯ **เอกจฺจจิตฺต**นฺติ จิเตฺตน กตฺตพฺพจิเตฺรน เอกจฺจภูตํ เตน กตฺตพฺพจิตฺรมาหฯ

อนุภวิตฺวา ภวิตฺวา จ อปคตํ **ภูตาปคตํ**ฯ อนุภูตภูตตา หิ ภูตตาสามเญฺญน ภูตสเทฺทน วุตฺตาฯ สามญฺญเมว หิ อุปสเคฺคน วิเสสียตีติฯ อนุภูตสโทฺท จ กมฺมวจนิจฺฉาภาวโต อนุภวกวาจโก ทฏฺฐโพฺพฯ วิกปฺปคาหวเสน ราคาทีหิ ตพฺพิปเกฺขหิ จ อกุสลํ กุสลญฺจ อารมฺมณรสํ อนุภวติ, น วิปาโก กมฺมเวคกฺขิตฺตตฺตา, นาปิ กิริยา อเหตุกานํ อติทุพฺพลตาย สเหตุกานญฺจ ขีณกิเลสสฺส ฉฬงฺคุเปกฺขาวโต อุปฺปชฺชมานานํ อติสนฺตวุตฺติตฺตาฯ เอตฺถ จ ปุริมนเย กุสลากุสลเมว วตฺตุํ อธิปฺปายวเสน ‘‘ภูตาปคต’’นฺติ วุตฺตํฯ ยํ ‘‘อุปฺปนฺนานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ ปหานาย อุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ ฐิติยา’’ติ (สํ. นิ. ๕.๖๕๑-๖๖๒; วิภ. ๓๙๐-๓๙๑) เอตฺถ อุปฺปนฺนนฺติ คเหตฺวา ตํสทิสานํ ปหานํ, วุทฺธิ จ วุตฺตา, ปจฺฉิมนเย ปน **จ**-สเทฺทน กุสลากุสลญฺจ อากฑฺฒิตฺวา สพฺพํ สงฺขตํ วุตฺตํ ภูตาปคตภาวาภิธานาธิปฺปาเยนฯ

วิปจฺจิตุํ โอกาสกรณวเสน อุปฺปตติํ อตีตกมฺมญฺจ ตโต อุปฺปชฺชิตุํ อารโทฺธ อนาคโต วิปาโก จ **“โอกาสกตุปฺปนฺน**”นฺติ วุโตฺตฯ ยํ อุปฺปนฺนสเทฺทน วินาปิ วิญฺญายมานํ อุปฺปนฺนํ , ตํ สนฺธาย ‘‘นาหํ, ภิกฺขเว, สเญฺจตนิกาน’’นฺติอาทิ (อ. นิ. ๑๐.๒๑๗, ๒๑๙) วุตฺตํฯ **ตาสุ ตาสุ ภูมีสู**ติ มนุสฺสเทวาทิอตฺตภาวสงฺขาเตสุ อุปาทานกฺขเนฺธสุฯ ตสฺมิํ ตสฺมิํ สนฺตาเน อนุปฺปตฺติอนาปาทิตตาย **อสมูหตํ**ฯ เอตฺถ จ ลทฺธภูมิกํ **“ภูมิลทฺธ**”นฺติ วุตฺตํ อคฺคิอาหิโต วิยฯ โอกาสกตุปฺปนฺนสเทฺทปิ จ โอกาโส กโต เอเตนาติ, โอกาโส กโต เอตสฺสาติ จ ทุวิธเตฺถปิ เอวเมว กตสทฺทสฺส ปรนิปาโต เวทิตโพฺพฯ

สพฺพทา อวตฺตมานมฺปิ คมิยจิตฺตํ ปฏิปกฺขปจฺจเวกฺขณาย อวิกฺขมฺภิตตฺตา **“อุปฺปนฺน**”นฺติ วุตฺตํฯ **อนุตรธาเปตี**ติ วิกฺขมฺภิกา อานาปานสฺสติ วิกฺขเมฺภติฯ **อนฺตราเยวา**ติ ภูมิลเทฺธ สภูมิยํ อโพฺพจฺฉิเนฺน วิจฺฉินฺทิตฺวาติ อโตฺถฯ อนตีตํ อนนาคตญฺจ ขณตฺตเยกเทสคตมฺปิ อุปฺปชฺชมานํ **“ขณตฺตยคต**”นฺติ วุตฺตํฯ เทสนาย ปธาเนน คหิโต อโตฺถ **“สีส**”นฺติ วุจฺจติฯ โลกิยธมฺมญฺหิ เทเสตพฺพํ ปตฺวา เทสนาย จิตฺตํ ปุพฺพงฺคมํ โหติ, ธมฺมสภาวํ วา สนฺธาเยตํ วุตฺตํฯ **อกุสลา**ติ สเพฺพปิ อกุสลา ธมฺมา วุตฺตาฯ เจตนาติ เกจิฯ **อกุสลภาคิยา**ติ ราคาทโย เอกนฺตอกุสลาฯ **อกุสลปกฺขิกา**ติ ผสฺสาทโยปิ ตปฺปกฺขิกาฯ **มโน เตสํ ธมฺมานํ ปฐมํ อุปฺปชฺชตี**ติ สหชาโตปิ มโน สมฺปยุเตฺต สงฺคณฺหิตฺวา อธิปติภาเวน ปวตฺตมาโน ปฐมํ อุปฺปโนฺน วิย โหตีติ เอวํ วุโตฺตฯ สมฺปยุตฺตาปิ ตทนุวตฺตนตาย อนุวเทว อกุสลา ธมฺมาติ วุตฺตา, อนนฺตรปจฺจยมนํ วา สนฺธาย มโนปุพฺพงฺคมตา วุตฺตาฯ **จิเตฺตน นียตี**ติ อภิสงฺขารวิญฺ

ญาณํ สนฺธายาห, ตณฺหาสมฺปยุตฺตํ วาฯ **ปภสฺสร**นฺติ สภาวปณฺฑรตํ สนฺธายาหฯ **อรกฺขิเต**ติ สติยา อนุนยปฏิฆาทีหิ อรกฺขิเต, ราคาทีหิ **พฺยาปเนฺน,** เตหิ เอว **อวสฺสุเต**ฯ จิตฺตสฺส ปุพฺพงฺคมภาวสาธเน อญฺญมญฺญํ พลทานวเสน สุตฺตานุรกฺขณํ, อิธ วา อุปสํหตานํ อาภิธมฺมิเกหิ วิญฺญาตานํ จิรกาลปฺปวตฺติวเสน เวทิตพฺพํฯ

กตรปญฺญํ ตฺวนฺติอาทิ น ปาฬิอารุฬฺหํ, เอวํ ภควา ปุจฺฉตีติ อฏฺฐกถายเมว วุตฺตํฯ **ปญฺญา ปน กิมตฺถิยา**ติ อิทมฺปิ เอกํ สุตฺตํฯ ‘‘อภิญฺญตฺถา ปริญฺญตฺถา ปหานตฺถา’’ติ ตสฺส วิสฺสชฺชนํฯ

สาตนฺติ สภาววเสน วุตฺตํ, **มธุร**นฺติ มธุรํ วิยาติ อุปมาวเสนฯ **โปโนพฺภวิกา**ติ ปุนพฺภวกรณสีลาฯ ตตฺรตตฺราภินนฺทนโต นนฺที, นนฺทิภูโต ราโค นนฺทิราโค, นนฺทิราคภาเวน สหคตาติ **นนฺทิราคสหคตา**ติ น เอตฺถ สมฺปโยควเสน สหคตภาโว อตฺถีติ สหคตสโทฺท ตณฺหาย นนฺทิราคภาวํ โชเตติฯ **นนฺทิราคภูตา**ติ จสฺส อโตฺถฯ **นิสฺสเย**ติ ปาทเกฯ **รูปารูปารมฺมณาน**นฺติ ปถวีกสิณาทิอากาสาทิอารมฺมณานํฯ **สํสเฏฺฐ**ติ ขีโรทกํ วิย สโมทิเต เอกีภาวมิว คเตฯ **สหชาเต**ติ สมฺปยุตฺตสหชาเต, น สหชาตมเตฺตฯ **อิธาปี**ติ ‘‘อิมสฺมิมฺปิ ปเท อยเมว อโตฺถ อธิเปฺปโต’’ติ อิมิสฺสา อฏฺฐกถาย ยถาทสฺสิตสํสฏฺฐสโทฺท สหชาเต อธิเปฺปโตติฯ **อรูปํ รูเปนา**ติ ปฏิสนฺธิกฺขเณ วตฺถุนาฯ **อุกฺกฏฺฐนิเทฺทโส**ติ อนวเสสสงฺคเหน กโต อติสยนิเทฺทโสฯ

อนาภฏฺฐตาเยวาติ ‘‘ทิฏฺฐํ สุต’’นฺติอาทีสุ ทิฏฺฐตาทโย วิย อภาสิตพฺพตา อนาภฏฺฐตาฯ สพฺพากาเรน สทิสสฺส ทุติยจิตฺตสฺส สสงฺขาริกตาวจเนน อิมสฺส อสงฺขาริกตา วิญฺญายติ, ตสฺมา อภาสิตพฺพตาย น คหิโตติ อโตฺถ ยุชฺชติฯ อธิปฺปาโย ปน ปาฬิยํ อภาสิตตฺตา เอว ตตฺถ เทเสตพฺพภาเวน **น คหิโต** น สงฺคหิโต น ตสฺสตฺถสฺส อภาวาติฯ อถ วา ปาฬิยํ อนาภฏฺฐตาย เอว อฏฺฐกถายํ **น คหิโต** น ตสฺสโตฺถ วุโตฺตฯ **นิยเมตฺวาวา**ติ ปรโต เอวํวิธเสฺสว สสงฺขาริกภาววจนโต อิธ ตทวจเนเนว อสงฺขาริกภาวํ นิยเมตฺวาฯ

มโนวิญฺญาณนฺติ เอตฺถ ทฺวารํ วตฺถูติ วุตฺตํ, ทฺวาเรน วา ตํสหายภูตํ หทยวตฺถุ วุตฺตํฯ **สรสภาเวนา**ติ สกิจฺจภาเวนฯ อวิชฺชา หิ สงฺขารานํ ปจฺจยภาวกิจฺจา, อญฺญาสาธารโณ วา รสิตโพฺพ วิญฺญาตโพฺพ ภาโว สรสภาโว, อวิชฺชาสภาโว สงฺขารสภาโวติ เอวมาทิโกฯ ‘‘สรสสภาเวนา’’ติปิ ปาโฐ, โสเยว อโตฺถฯ อวิชฺชาปจฺจยาติ วา สรเสน, สงฺขาราติ สภาเวนฯ

เอกสมุฏฺฐานาทิตา รูปธเมฺมสุ เอว โยเชตพฺพา เตสุ ตโพฺพหารพาหุลฺลโตฯ อตีตาทิภาโว รูปารูปธเมฺมสุ, จิตฺตเจตสิกนิพฺพานานมฺปิ วา ยถาสภาวํ เอกทฺวินฺนํ โตฺจิสมุฏฺฐานตา โยเชตพฺพาฯ **อนาปาถคตา**ติ จกฺขาทีนํ อโคจรคตา สุขุมรชาทิรูปํ วิย วตฺถุปริตฺตตาย ตตฺตาโยคุเฬ ปติโตทกพินฺทุรูปํ วิย ขณปริตฺตตาย อติทูรตาย อจฺจาสนฺนาทิตาย อตีตานาคตตาย จฯ วิสโย อนญฺญตฺถภาเวน, โคจโร จ ตตฺถ จรเณน วุโตฺต, ตพฺพิสยนิจฺฉเยน มโน ปฏิสรณํฯ อยมโตฺถ สิโทฺธ โหติ อญฺญถา เตสํ ธมฺมารมฺมณภาเวน ‘‘เนสํ โคจรวิสยํ ปจฺจนุโภตี’’ติ วจนสฺส อนุปปตฺติโตฯ ทิพฺพจกฺขุทิพฺพโสตอิทฺธิวิธญาเณหิ ยถาวุตฺตนเยน อนาปาถคตานิ รูปาทีนิ อาลมฺพิยมานานิ น ธมฺมารมฺมณนฺติ กตฺถจิ วุจฺจมานานิ ทิฏฺฐานิ, อิตรถา จ ทิฏฺฐานิ ‘‘ทิเพฺพน จกฺขุนา รูปํ ปสฺสตี’’ติอาทีสูติฯ

อาปาถมาคจฺฉติ มนสา ปญฺจวิญฺญาเณหิ จ คเหตพฺพภาวูปคมเนนฯ **ฆเฏฺฏตฺวา**ติ ปฏิมุขภาวาปาถํ คนฺตฺวาฯ **สรภาณกสฺส** โอสารกสฺสฯ ปกติยา ทิฏฺฐาทิวเสน อาปาถคมนญฺจ

โภชนปริณามอุตุโภชนวิเสสอุสฺสาหาทีหิ กลฺยํ, โรคิโน วาตาทีหิ จ อุปทฺทุตํ วา กายํ อนุวตฺตนฺตสฺส ชาครสฺส ภวงฺคสฺส จลนปจฺจยานํ กายิกสุขทุกฺขอุตุโภชนาทิอุปนิสฺสยานํ จิตฺตปณิทหนสทิสาสทิสสมฺพนฺธทสฺสนาทิปจฺจยานํ, สุตฺตสฺส จ สุปินทสฺสเน ธาตุโกฺขภาทิปจฺจยานํ วเสน เวทิตพฺพํฯ อทิฏฺฐสฺส อสุตสฺส อนาคตพุทฺธรูปาทิโน ปสาททาตุกามตาวตฺถุสฺส ตํสทิสตาสงฺขาเตน ทิฏฺฐสุตสมฺพเนฺธเนวฯ น เกวลํ ตํสทิสตาว อุภยสมฺพโนฺธ, กินฺตุ ตพฺพิปกฺขตา ตเทกเทสตา ตํสมฺปยุตฺตตาทิโก จ เวทิตโพฺพฯ เกนจิ วุเตฺต กิสฺมิญฺจิ สุเต อวิจาเรตฺวา สทฺทหนํ **สทฺธา,** สยเมว ตํ วิจาเรตฺวา โรจนํ **รุจิ,** ‘‘เอวํ วา เอวํ วา ภวิสฺสตี’’ติ อาการวิจารณํ **อาการปริวิตโกฺก,** วิจาเรนฺตสฺส กตฺถจิ ทิฏฺฐิยา นิชฺฌานกฺขมนํ **ทิฏฺฐินิชฺฌานกฺขนฺติ**ฯ

เครุกหริตาลญฺชนาทิธาตูสุฯ **สุภนิมิตฺตํ** สุภคฺคหณสฺส นิมิตฺตํฯ ตํ สุภนิมิตฺตตฺตา รญฺชนียตฺตา จ **โลภสฺส วตฺถุ**ฯ นิยมิตสฺส จิตฺตสฺส วเสน **นิยมิตวเสน**ฯ เอวมิตเรสุ ทฺวีสุฯ อาโภโค **อาภุชิตํ**ฯ **ลูขปุคฺคลา** โทสพหุลาฯ อโทสพหุลา **สินิทฺธปุคฺคลาฯ ตทธิมุตฺตตา**ติ ปีตินินฺนจิตฺตตาฯ **อิเมหิ…เป…. เวทิตโพฺพ** ปีติยา โสมนสฺสวิปฺปโยคาสมฺภวโตติ อธิปฺปาโยฯ

ชีวิตวุตฺติยา อายตนภาวโต หตฺถาโรหาทิสิปฺปเมว **สิปฺปายตนํ**ฯ กสิวาณิชฺชาทิกมฺมเมว **กมฺมายตนํ**ฯ อายุเวทาทิวิชฺชา เอว **วิชฺชาฏฺฐานํฯ อพฺยาปเชฺช**ติ โทมนสฺสพฺยาปาทรหิเต รูปภเวฯ **ธมฺมปทา**ติ ธมฺมโกฏฺฐาสาฯ **ปิลวนฺตี**ติ อุปฏฺฐหนฺติ ปทิสฺสนฺติฯ **โยคา**ติ ภาวนาภิโยคา สมาธิโตฯ **วตฺถุวิสทกิริยา**ติ อชฺฌตฺติกพาหิรานํ วตฺถูนํ นิมฺมลภาวกิริยาฯ สทฺธาทีนํ อินฺทฺริยานํ อญฺญมญฺญานติวตฺตนํ **อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนตา** ฯ คมฺภีรานํ ญาเณน จริตพฺพานํ, คมฺภีรญาเณน วา จริตพฺพานํ สุตฺตนฺตานํ ปจฺจเวกฺขณา **คมฺภีรญาณจริยปจฺจเวกฺขณา**ฯ

วํโสติ อนุกฺกโมฯ **ตนฺตี**ติ สนฺตติฯ **ปเวณี**ติ สมฺพโนฺธฯ สพฺพเมตํ จาริตฺตกิริยาปพนฺธสฺส วจนํฯ จาริตฺตสีลตฺตา **สีลมยํ**ฯ ‘‘ทสฺสามี’’ติ วจีเภเทน วตฺถุสฺส ปริณตตฺตา ตโต ปฏฺฐาย ทานํ อารทฺธํ นาม โหติ , ยโต ตสฺส อตฺตโน ปริณามนาทีสุ อาปตฺติ โหติฯ วิชฺชมานวตฺถุสฺมิํ จินฺตนกาลโต ปฏฺฐาย ทานํ อารทฺธนฺติ ตตฺถ ทานมยํ กุสลํ โหตีติ อธิปฺปาโยฯ น หิ ทานวตฺถุํ อวิชฺชมานกมฺปิ สงฺขโรนฺตสฺส กุสลํ น โหตีติฯ ตํ ปน ทานมยสฺส ปุพฺพภาโคติ ตเทว ภเชยฺย, วุตฺตํ อฏฺฐกถายํฯ **กุลวํสาทิวเสนา**ติ อุทาหรณมตฺตเมเวตํฯ อตฺตนา สมาทินฺนวตฺตวเสน สปฺปุริสวตฺตคามชนปทวตฺตาทิวเสน จ จาริตฺตสีลตา เวทิตพฺพาฯ

สวตฺถุกนฺติ เภริอาทิวตฺถุสหิตํ กตฺวาฯ **วิชฺชมานกวตฺถุ**นฺติ เภริอาทิวตฺถุํฯ ธมฺมสฺสวนโฆสนาทีสุ จ สวตฺถุกํ กตฺวา สทฺทสฺส ทานํ สทฺทวตฺถูนํ ฐานกรณานํ สสทฺทปฺปวตฺติกรณเมวาติ ตสฺส จินฺตนํ วิชฺชมานวตฺถุปริจฺจาโค เวทิตโพฺพฯ ภาเชตฺวา ทเสฺสสิ ธมฺมราชา อิธ จ รูปารมฺมณาทิภาวํ, อญฺญตฺถ จ ‘‘ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, ปุญฺญกิริยวตฺถูนี’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๐๕) ทานมยาทิภาวํ, อปรตฺถ จ ‘‘กตเม ธมฺมา กุสลา? ตีณิ…เป…. ตํสมุฏฺฐานํ กายกมฺม’’นฺติอาทินา กายกมฺมาทิภาวญฺจ วทโนฺตฯ **อปริยาปนฺนา จา**ติ ปรมตฺถโต อวิชฺชมานตฺตา อญฺญายตนตฺตา จ อสงฺคหิตาฯ

ปริโภครโส ปริโภคปจฺจยํ ปีติโสมนสฺสํฯ อยํ ปน รสสมานตาวเสน คหณํ อุปาทาย รสารมฺมณนฺติ วุโตฺต, น สภาวโตฯ สภาเวน ปน คหณํ อุปาทาย ปีติโสมนสฺสํ ธมฺมารมฺมณเมว โหตีติ ‘‘สุขา เวทนา ธมฺมารมฺมณ’’นฺติ วุตฺตํฯ **อารมฺมณเมว นิพทฺธ**นฺติ รูปารมฺมณํ…เป…. ธมฺมารมฺมณนฺติ เอวํ นิยเมตฺวา วุตฺตํฯ **กมฺมสฺส อนิพทฺธตฺตา**ติ กมฺมสฺส อนิยตตฺตาฯ

ยถา หิ รูปาทีสุ เอการมฺมณํ จิตฺตํ อนญฺญารมฺมณํ โหติ, น เอวํ กายทฺวาราทีสุ เอกทฺวาริกกมฺมํ อญฺญสฺมึ ทฺวาเร นุปฺปชฺชติ, ตสฺมา กมฺมสฺส ทฺวารนิยมรหิตตฺตา ทฺวารมฺปิ กมฺมนิยมรหิตนฺติ อิธ อารมฺมณํ วิย นิยเมตฺวา น วุตฺตํฯ **วินา อารมฺมเณน อนุปฺปชฺชนโต**ติ เอตสฺสปิ จโตฺถ ''ยถา กายกมฺมาทีสุ เอกํ กมฺมํ เตน ทฺวาเรน วินา อญฺญสฺมึ ทฺวาเร จรติ, น เอวํ รูปาทีสุ เอการมฺมณํ จิตฺตํ เตนารมฺมเณน วินา อารมฺมณนฺตเร อุปฺปชฺชตี''ติ เวทิตโพฺพฯ น หิ ยถา วจีทฺวาเร อุปฺปชฺชมานมฺปิ ''กายกมฺม''นฺติ วุจฺจติ, เอวํ สทฺทารมฺมเณ อุปฺปชฺชมานํ ''รูปารมฺมณ''นฺติ วุจฺจติฯ

กามาวจรกุสลํ

กายกมฺมทฺวารกถาวณฺณนา

อิมสฺส ปนตฺถสฺสาติ กมฺมทฺวารานํ อญฺญมญฺญสฺมึ อนิยตตาย ''ทฺวาเร จรนฺติ กมฺมานี''ติอาทินา ปกาสนตฺถํฯ **ปญฺจ วิญฺญาณานี**ติ เอตฺถ ฉฏฺฐสฺส วิญฺญาณสฺส ตสฺส จ ทฺวารสฺส อนุเทฺทโส ทฺวารทฺวารวนฺตานํ สหาภาวาฯ นิยตรูปรูปวเสน จตุสมุฏฺฐานิกกายา วุตฺตาติ สทฺทสฺส วิการรูปาทีนญฺจ อสงฺคโหฯ

ปฐมชวนสมุฏฺฐิตา วาโยธาตุ ยทิปิ ตสฺมึ ขเณ รูปานํ เทสนฺตรุปฺปตฺติเหตุภาเวน จาเลตุํ น สโกฺกติ, ตถาปิ วิญฺญตฺติวิการสหิตาว สา เวทิตพฺพาฯ ทสสุ หิ ทิสาสุ ยํ ทิสํ คนฺตุกาโม องฺคปจฺจงฺคานิ วา ขิปิตุกาโม, ตํทิสาภิมุขาเนว รูปานิ สา สนฺถเมฺภติ สนฺธาเรติ จาติ ตทภิมุขภาววิการวตี โหติ, อธิปฺปายสหภาวี จ วิกาโร วิญฺญตฺตีติฯ เอวญฺจ กตฺวา อาวชฺชนสฺสปิ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกภาโว ยถาธิปฺปายวิการรูปุปฺปาทเนน อุปปโนฺน โหติ, ยโต พาตฺตึส จิตฺตานิ รูปิริยาปถวิญฺญตฺติชนกานิ วุตฺตานีติฯ โยชนํ คโต, ทสโยชนํ คโตติ วตฺตพฺพตํ อาปชฺชาเปติ อเนกสหสฺสวารํ อุปฺปนฺนาฯ

วาโยธาตุยา...เป.... ปจฺจโย ภวิตุนฺติ ถมฺภนจลเนสุ วาโยธาตุยา ปจฺจโย ภวิตุํ สมโตฺถ จิตฺตสมุฏฺฐานมหาภูตานํ เอโก อาการวิเสโส อตฺถิ, อยํ วิญฺญตฺติ นามฯ เตสญฺหิ ตทาการตฺตา วาโยธาตุ ถเมฺภติ จาเลติ จาติฯ **น จิตฺตสมุฏฺฐานา**ติ เอเตน ปรมตฺถโต อภาวํ ทเสฺสติฯ น หิ รูปํ อปฺปจฺจยํ อตฺถิ, น จ นิพฺพานวโชฺช อโตฺถ นิโจฺจ อตฺถีติฯ **วิญฺญตฺติตายา**ติ วิญฺญตฺติวิการตายฯ จิตฺตสมุฏฺฐานภาโว วิย มหาภูตวิการตาย อุปาทารูปภาโว จ อธิเปฺปโตติ เวทิตโพฺพฯ

กายิกกรณนฺติ กายทฺวารปฺปวตฺตํ จิตฺตกิริยํ, อธิปฺปายนฺติ อโตฺถฯ **กาเรติ มเญฺญ**ติ เอเตน วณฺณคฺคหณานุสาเรน คหิตาย วิญฺญตฺติยา ยํ กรณํ วิญฺญาตพฺพํ, ตสฺส วิชานเนน วิญฺญตฺติยา วิญฺญาตตฺตํ ทเสฺสติฯ น หิ วิญฺญตฺติรหิเตสุ รุกฺขจลนาทีสุ ''อิทเมส กาเรตี''ติ วิชานนํ โหตีติฯ จกฺขุวิญฺญาณสฺส หิ รูเป อภินิปาตมตฺตํ กิจฺจํ, น อธิปฺปายสหภุโน จลนวิการสฺส คหณํฯ จิตฺตสฺส ปน ลหุปริวตฺติตาย จกฺขุวิญฺญาณวีถิยา อนนฺตรํ มโนวิญฺญาเณน วิญฺญาตมฺปิ จลนํ จกฺขุนา ทิฏฺฐํ วิย มญฺญนฺติ อวิเสสวิทุโน, ตสฺมา ยถา นีลาภินิปาตวสปฺปวตฺตาย จกฺขุวิญฺญาณวีถิยา นีลนฺติ ปวตฺตาย มโนวิญฺญาณวีถิยา จ อนฺตรํ น วิญฺญายติ, เอวํ อวิญฺญายมานนฺตเรน มโนทฺวารวิญฺญาเณน คหิเต ตสฺมึ จิเตฺตน สเหว อนุปริวเตฺตกายถมฺภนวิการโจปนสงฺขาเต ''อิทเมส กาเรติ, อยมสฺส อธิปฺปาโย''ติ วิชานนํ โหติฯ

ตาลปณฺณาทิรูปานิ ทิสฺวา ตทนนฺตรปฺปวตฺตาย มโนทฺวารวีถิยา อวิญฺญายมานนฺตราย ตาลปณฺณาทีนํ อุทกาทิสหจาริปฺปการตํ สญฺญาณาการํ คเหตฺวา อุทกาทิคฺคหณํ วิยฯ **เอตฺถ อุทกํ ภวิสฺสตี**ติอาทินา จ อุทกาทิสมฺพนฺธนากาเรน รูปคฺคหณานุสารวิญฺญาเณน ยํ อุทกาทิ วิญฺญาตพฺพํ, ตสฺส วิชานเนน ตทาการสฺส วิญฺญาตตา วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ เอตสฺส ปน กายิกกรณคฺคหณสฺส อุทกาทิคฺคหณสฺส จ ปุริมสิทฺธสมฺพนฺธคฺคหณํ อุปนิสฺสโย โหตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ อถ ปน นาลมฺพิตาปิ วิญฺญตฺติ กายิกกรณคฺคหณสฺส จ ปจฺจโย ปุริมสิทฺธสมฺพนฺธคฺคหโณปนิสฺสยวเสน สาธิปฺปายวิการภูตวณฺณคฺคหณานนฺตรํ ปวตฺตมานสฺส อธิปฺปายคฺคหณสฺส อธิปฺปายสหภูวิการาภาเว อภาวโต, เอวํ สติ วณฺณคฺคหณานนฺตเรน อุทกาทิคฺคหเณเนว ตาลปณฺณาทิสญฺญาณาการา วิย วณฺณคฺคหณานนฺตเรน อธิปฺปายคฺคหเณเนว วิญฺญตฺติ ปากฏา โหตีติ ‘‘อิทญฺจิทญฺจ เอส กาเรติ มเญฺญ’’ติ อธิปฺปายวิชานเนเนว วิญฺญตฺติยา วิญฺญาตตา วุตฺตาฯ

อยํ โน ปหริตุกาโมติ อธิปฺปายวิชานเนน วิญฺญตฺติยา ปากฏภาวํ ทเสฺสติฯ น หิ ตทปากฏภาเว อธิปฺปายวิชานนํ โหตีติฯ **สมฺมุขี...เป.... เยว นาม โหตี**ติ อสมฺมุขีภูตตาย อนาปาถคตานํ รูปาทีนํ จกฺขุวิเญฺญยฺยาทิภาโว วิย สภาวภูตํ ตํ ทฺวิธา วิญฺญตฺติภาวํ สาเธติฯ ปรํ โพเธตุกามตาย วินาปิ อภิกฺกมนาทิปฺปวตฺตเนน โส จิตฺตสหภูวิกาโร อธิปฺปายํ วิญฺญาเปติ, สยญฺจ วิญฺญายตีติ ทฺวิธาปิ วิญฺญตฺติเยวาติ เวทิตพฺพาฯ

ตสฺมึ ทฺวาเร สิทฺธาติ เตน ทฺวาเรน วิญฺญาตพฺพภาวโต เตเนว ทฺวาเรน นามลาภโต ตสฺมึ ทฺวาเร ปากฏภาววเสน สิทฺธาฯ กุสลํ วา อกุสลํ วาติ ฐเปตพฺพํฯ กสฺมา? ยสฺมา ปรวาทิโน อวิปากสฺส กมฺมภาโว น สิโทฺธ, อิตรสฺส ปน สิโทฺธติ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกานํ เอกาทสนฺนํ กิริยจิตฺตานํ วเสน ติกํ ปูเรตฺวา ฐเปตพฺพํฯ

ทฺวาเร จรนฺติ กมฺมานีติ เอตฺถ อยมธิปฺปาโย – ยทิ ทฺวารา ทฺวารนฺตรจาริโน โหนฺติ, ทฺวารสเมฺภทา กมฺมสเมฺภโทปีติ กายกมฺมํ กายกมฺมทฺวารนฺติ อญฺญมญฺญววตฺถานํ น สิยา, กมฺมานมฺปิ กมฺมนฺตรจรเณ เอเสว นโยฯ ยทิ ปน ทฺวารานมฺปิ ทฺวารภาเวน กมฺมนฺตรจรณํ กมฺมานญฺจ ทฺวารนฺตรจรณํ น สิยา, สุฏฺฐุตรํ กมฺมทฺวารววตฺถานํ สิยาฯ น ปน กมฺมานํ ทฺวารนฺตเร อจรณํ อตฺถิ, กินฺตุ ทฺวาเร อญฺญสฺมิญฺจ จรนฺติ กมฺมานิ อญฺญานิปิฯ ยสฺมา ปน ทฺวาเร ทฺวารานิ น จรนฺติ, ตสฺมา อทฺวารจารีหิ ทฺวาเรหิ การณภูเตหิ กมฺมานิ ทฺวารนฺตเร จรนฺตานิปิ ววตฺถิตานิฯ น เกวลํ กมฺมาเนว, เตหิ ปน ทฺวารานิปีติ เอวํ กมฺมทฺวารานิ อญฺญมญฺญํ ววตฺถิตานิ ‘‘เยภุเยฺยนวุตฺติตาย ตพฺพหุลวุตฺติตาย จา’’ติ วุจฺจมานาย ววตฺถานยุตฺติยาฯ ตตฺถ ทฺวาราเปกฺขตฺตา กมฺมานํ กายกมฺมาทิภาวสฺส อทฺวารจารีหิ ทฺวาเรหิ ววตฺถานํ โหติ, น ปน ทฺวารนฺตรจารีหิ กเมฺมหิ ทฺวารานํ อววตฺถานํ กมฺมานเปกฺขกายทฺวาราทิภาเวหิ ทฺวาเรหิ ววตฺถิตานํ กายกมฺมาทีนํ กายกมฺมทฺวาราทิววตฺถานกรตฺตาฯ อถ วา ทฺวารนฺตเร จรนฺตานิปิ กายาทีหิ อุปลกฺขิตาเนว จรนฺติ ปาณาติปาตาทีนํ เอวํสภาวตฺตา อาณตฺติหตฺถวิการาทีหิ วุจฺจมานสฺสปิ กายาทีหิ สาเธตพฺพสภาวาวโพธโต, ตสฺมา น กมฺมนฺตรสฺส อตฺตนิ จรนฺตสฺสปิ ทฺวารนฺตรํ สนามํ เทติ, นาปิ กมฺมํ ทฺวารสฺส, ตํตํทฺวารเมว ปน กมฺมสฺส กมฺมญฺจ ทฺวารนฺตเร จรนฺตมฺปิ อตฺตโนเยว ทฺวารสฺส นามํ เทตีติ สิทฺธํ อญฺญมญฺญววตฺถานํฯ ปุเพฺพ ปน ทฺวาเรสุ อนิพทฺธตา กมฺมานํ ทฺวารนฺตรจรณเมว สนฺธาย วุตฺตา, น เอตํ ววตฺถานนฺติฯ

ตตฺถาติ เตสุ ทฺวารกเมฺมสุฯ **กายกมฺมสฺส อุปฺปชฺชนฏฺฐาน**นฺติ ตํสหชาตา วิญฺญตฺติเยว วุจฺจติฯ กิญฺจาปิ หิ สา ตสฺส เกนจิ ปกาเรน ปจฺจโย น โหติ, ตถาปิ กมฺมสฺส วิเสสิกา

วิญฺญตฺติ ตํสหชาตา โหตีติ ตสฺส อุปฺปตฺติฏฺฐานภาเวน วุตฺตา ยถาวุตฺตนิยเมน อญฺญวิเสสนสฺส กมฺมสฺส วิเสสนนฺตเร อุปฺปตฺติอภาวาฯ **กาเยน ปน กตตฺตา**ติ กายวิญฺญตฺตึ ชเนตฺวา ตาย ชีวิตินฺทฺริยุปเจฺฉทาทินิปฺผาทนโต อตฺตโน นิปฺผตฺติวเสน ‘‘กาเยน กตํ กมฺม’’นฺติ วุตฺตํฯ การณภูโต หิ ปเนตฺถ กาโยติฯ

อญฺญมญฺญํ ววตฺถิตาติ เอตฺถ กมฺมุนา กาโย กายกมฺมทฺวารนฺติ เอวํ ววตฺถิโต, น กาโย อิเจฺจวฯ ยถา สูจิกมฺมุนา สูจิกมฺมกรณนฺติ ววตฺถิตา, น สูจิ อิเจฺจว, ตถา อิทมฺปิ ทฏฺฐพฺพํฯ **อญฺญมญฺญํ ววตฺถิตา**ติ จ อญฺญมญฺญํ วิเสสิตาติ อโตฺถฯ **เอวํ สเนฺต**ติ ยถาวุตฺตํ ววตฺถานนิยมํ อคฺคเหตฺวา ‘‘ทฺวาเร จรนฺติ กมฺมานี’’ติอาทิวจนเมว คเหตฺวา โจเทติฯ ตตฺถ **เอวํ สเนฺต**ติ กมฺมานํ ทฺวารจรเณ อญฺญมเญฺญน จ ววตฺถาเน นามลาเภ วิเสสเน สตีติ อโตฺถฯ

กายกมฺมทฺวารกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

วจีกมฺมทฺวารกถาวณฺณนา

จตูหิ, ภิกฺขเว, องฺเคหิ สมนฺนาคตาติ เอตฺถ สุภาสิตภาสนสงฺขาตา อปิสุณวาจา, ธมฺมภาสนสงฺขาโต อสมฺผปฺปลาโป, ปิยภาสนสงฺขาตา อผรุสวาจา, สจฺจภาสนสงฺขาโต อมุสาวาโท จาติ เอตา วาจา ตถาปวตฺตา เจตนา ทฏฺฐพฺพาฯ **สหสทฺทา ปนา**ติ ตสฺส วิการสฺส สเทฺทน สห สมฺภูตตฺตา วุตฺตํฯ จิตฺตานุปริวตฺติตาย ปน โส น ยาว สทฺทภาวีติ ทฏฺฐโพฺพ, วิตกฺกวิปฺผารสโทฺท น โสตวิเญฺญโยฺยติ ปวเตฺตน มหาอฏฺฐกถาวาเทน จิตฺตสมุฏฺฐานสโทฺท วินาปิ วิญฺญตฺติฆฏฺฏเนน อุปฺปชฺชตีติ อาปชฺชติฯ ‘‘ยา ตาย วาจาย วิญฺญตฺตี’’ติ (ธ. ส. ๖๓๖) หิ วจนโต อโสตวิเญฺญยฺยสเทฺทน สห วิญฺญตฺติยา อุปฺปตฺติ นตฺถีติ วิญฺญายตีติฯ

จิตฺตสมุฏฺฐานํ สทฺทายตนนฺติ เอตฺถ จ น โกจิ จิตฺตสมุฏฺฐาโน สโทฺท อสงฺคหิโต นาม อตฺถีติ อธิปฺปาเยน มหาอฏฺฐกถาวาทํ ปฏิเสเธติฯ ฉพฺพิเธน รูปสงฺคหาทีสุ หิ ‘‘โสตวิเญฺญยฺย’’นฺติ ‘‘ทิฏฺฐํ สุต’’นฺติ เอตฺถ ‘‘สุต’’นฺติ จ น โกจิ สโทฺท น สงฺคยฺหตีติฯ มหาอฏฺฐกถายํ ปน วิญฺญตฺติสหชเมว ชิวฺหาตาลุจลนาทิกรวิตกฺกสมุฏฺฐิตํ สุขุมสทฺทํ ‘‘ทิพฺพโสเตน สุตฺวา อาทิสตี’’ติ **สุเตฺต ปฏฺฐาเน** จ โอฬาริกสทฺทํ สนฺธาย ‘‘โสตวิญฺญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วุตฺตนฺติ อิมินา อธิปฺปาเยน อโสตวิเญฺญยฺยตา วุตฺตา สิยาฯ สโทฺท จ อโสตวิเญฺญโยฺย จาติ วิรุทฺธเมตนฺติ ปน ปฏิเกฺขโป เวทิตโพฺพฯ วิญฺญตฺติปจฺจยา ฆฏฺฏนา **วิญฺญตฺติฆฏฺฏนา**ฯ วิญฺญตฺติ เอว วาฯ ฆฏฺฏนาการปฺปวตฺตภูตวิกาโร หิ ‘‘ฆฏฺฏนา’’ติ วุโตฺตฯ สงฺฆฏฺฏเนน สเหว สโทฺท อุปฺปชฺชติ, น ปุพฺพาปรภาเวนฯ **ปถวีธาตุยา**ติ อิทํ วาโยธาตุยา วิย จาลนํ ปถวีธาตุยา สงฺฆฏฺฏนํ กิจฺจํ อธิกนฺติ กตฺวา วุตฺตํ, วิการสฺส จ ตปฺปจฺจยภาโว วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ ตพฺพิการานญฺหิ ภูตานํ อญฺญมญฺญสฺส ปจฺจยภาโวติฯ อญฺญมฺปิ สพฺพํ วิธานํ กายวิญฺญตฺติยํ วิย เวทิตพฺพํฯ

ติสมุฏฺฐานิกกายํ...เป.... น ลพฺภติฯ น หิ จาลนํ อุปาทินฺนฆฏฺฏนนฺติฯ จาลนญฺหิ เทสนฺตรุปฺปาทนปรมฺปรตา, ฆฏฺฏนํ ปจฺจยวิเสเสน ภูตกลาปานํ อาสนฺนตรุปฺปาโทติฯ **อุปตฺถมฺภนกิจฺจมฺปิ นตฺถี**ติ อุปตฺถมฺภเนน วินา ปฐมจิตฺตสมุฏฺฐานาปิ ฆฏฺฏนากาเรน ปวตฺตตีติ ฆฏฺฏนตฺถํ อุปตฺถมฺภเนน ปโยชนํ นตฺถิ, ลทฺธาเสวเนน จิเตฺตเนว ฆฏฺฏนสฺส พลวภาวโต จาติ อธิปฺปาโยฯ อุปตฺถมฺภนํ นตฺถิ อตฺถีติ วิจาเรตฺวา คเหตพฺพํฯ

วจีกมฺมทฺวารกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

มโนกมฺมทฺวารกถาวณฺณนา

อยํ นาม เจตนา กมฺมํ น โหตีติ น วตฺตพฺพาติ อิทํ ยสฺส ทฺวารํ มโน, ตํทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ **กเปฺปตี**ติ ‘‘ตฺวํ ผุสนํ กโรหิ, ตฺวํ เวทยิต’’นฺติ เอวํ กเปฺปนฺตํ วิย ปวตฺตตีติ อโตฺถฯ **ปกปฺปน**ญฺจ ตเทวฯ **กิํ ปิณฺฑํ กโรตี**ติ อายูหนตฺถวเสน ปุจฺฉติฯ ผสฺสาทิธเมฺม หิ อวิปฺปกิเณฺณ กตฺวา สกิเจฺจสุ ปวตฺตนํ **อายูหนํ,** ตเตฺถว พฺยาปารณํ **เจตยนํ,** ตถากรณํ **อภิสงฺขรณ**นฺติฯ เตภูมกเสฺสว คหณํ โลกุตฺตรกมฺมสฺส กมฺมกฺขยกรตฺตาฯ

มโนกมฺมทฺวารกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

กมฺมกถาวณฺณนา

เจตยิตฺวา กมฺมํ กโรตีติ เอตฺถ ยสฺมา ปุริมเจตนาย เจตยิตฺวา สนฺนิฏฺฐานกมฺมํ กโรติ, ตสฺมา เจตนาปุพฺพกํ กมฺมํ ตํเจตนาสภาวเมวาติ เจตนํ อหํ กมฺมํ วทามีติ อโตฺถฯ อถ วา สมานกาลเตฺตปิ การณกิริยา ปุพฺพกาลา วิย วตฺตุํ ยุตฺตา, ผลกิริยา จ อปรกาลา วิยฯ ยสฺมา จ เจตนาย เจตยิตฺวา กายวาจาหิ โจปนกิริยํ มนสา จ อภิชฺฌาทิกิริยํ กโรติ, ตสฺมา ตสฺสา กิริยาย การิกํ เจตนํ อหํ กมฺมํ วทามีติ อโตฺถฯ **กาเย วา**ติ กายวิญฺญตฺติสงฺขาเต กาเย วาฯ **สตี**ติ ธรมาเน, อนิโรธิเต วาฯ กายสมุฏฺฐาปิกา เจตนา **กายสเญฺจตนา**ฯ เอตฺถ จ สุขทุกฺขุปฺปาทเกน กเมฺมน ภวิตพฺพํ, เจตนา จ สุขทุกฺขุปฺปาทิกา วุตฺตาติ ตสฺสา กมฺมภาโว สิโทฺธ โหติฯ **สเญฺจตนิย**นฺติ สเญฺจตนสภาววนฺตํฯ **สมิทฺธิเตฺถเรน** ‘‘สเญฺจตนิยํ, อาวุโส…เป…. มนสา สุขํ โส เวทยตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๓๐๐; กถา. ๕๓๙) อวิภชิตฺวา พฺยากโตฯ **สุขเวทนีย**นฺติ อาทินา ปน วิภชิตฺวา พฺยากาตโพฺพ โส ปโญฺห, ตสฺมา สมฺมา พฺยากโต นาม น โหติฯ อิตรทฺวเยปิ เอเสว นโยฯ ยถา ปน สุตฺตานิ ฐิตานิ, ตถา โจปนกิริยานิสฺสยภูตา กายวาจา อภิชฺฌาทิกิริยานิสฺสโย จ มโนทฺวารานิ, ยาย ปน เจตนาย เตหิ กายาทีหิ กรณภูเตหิ โจปนาภิชฺฌาทิกิริยํ กโรนฺติ วาสิอาทีหิ วิย เฉทนาทิํ, สา เจตนา กมฺมนฺติ ทฺวารปฺปวตฺติยมฺปิ กมฺมทฺวาราเภทนญฺจ กมฺมทฺวารววตฺถานญฺจ ทิสฺสติ, เอวญฺจ สติ ‘‘กาเยน เจ กตํ กมฺม’’นฺติ อาทิคาถาโย (ธ. ส. อฏฺฐ. ๑ กายกมฺมทฺวาร) อติวิย ยุชฺชนฺติฯ

โลกุตฺตรมโคฺค อิธ โลกิยกมฺมกถายํ อนธิเปฺปโตปิ ภชาปิยมาโน ตีณิ กมฺมานิ ภชติฯ **มเนน ทุสฺสีลฺย**นฺติ กายิกวาจสิกวีติกฺกมวชฺชํ สพฺพํ อกุสลํ สงฺคณฺหาติ, มิจฺฉาทิฏฺฐิสงฺกปฺปวายามสติสมาธิํ วาฯ ตมฺปิ เจตํ ‘‘มนสา สํวโร สาธู’’ติ (สํ. นิ. ๑.๑๑๖; ธ. ป. ๓๖๑) วุตฺตสฺส สํวรสฺส ปฏิปกฺขวเสน วุตฺตํ, น สีลวิปตฺติวเสนฯ น หิ สา มานสิกา อตฺถีติ มคฺคเสฺสว ภชาปนํ มหาวิสยตฺตาฯ โพชฺฌงฺคา หิ มโนกมฺมเมว ภเชยฺยุํ, น จ น สกฺกา มคฺคภชาปเนเนว เตสํ ภชาปนํ วิญฺญาตุนฺติฯ

กมฺมปถํ อปฺปตฺตานมฺปิ ตํตํทฺวาเร สํสนฺทนํ อวโรธนํ ทฺวารนฺตเร กมฺมนฺตรุปฺปตฺติยมฺปิ กมฺมทฺวาราเภทนญฺจ **ทฺวารสํสนฺทนํ** นามฯ ‘‘ติวิธา, ภิกฺขเว, กายสเญฺจตนา อกุสลํ กายกมฺม’’นฺติอาทินา (กถา. ๕๓๙) กมฺมปถปฺปตฺตาว สนฺนิฏฺฐาปกเจตนา กมฺมนฺติ วุตฺตาติ ปุริมเจตนา สพฺพา กายกมฺมํ น โหตีติ วุตฺตํฯ **อาณาเปตฺวา…เป…. อลภนฺตสฺสา**ติ อาณเตฺตหิ อมาริตภาวํ สนฺธาย วุตฺตํ, วจีทุจฺจริตํ นาม โหติ อกมฺมปถภาวโตติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อิเม สตฺตา

หญฺญนฺตู''ติ ปวตฺตพฺยาปาทวเสน **เจตนาปกฺขิกา วา ภวนฺติ** กายกมฺมโวหารลาภาฯ **อโพฺพหาริกา วา** มโนกมฺมโวหารวิรหาฯ สสมฺภารปถวีอาทีสุ อาปาทโย เอตฺถ นิทสฺสนํฯ

กุลุมฺพสฺสาติ คพฺภสฺส, กุลเสฺสว วาฯ ติโสฺสปิ สงฺคีติโย อารุฬฺหตาย อนนฺชานนโต **''ตว สุตฺตสฺสา''**ติ วุตฺตํฯ **ทสวิธา อิทฺธิ** ปฏิสมฺภิทามเคฺค อิทฺธิกถาย คเหตพฺพาฯ **ภาวนามยน**ฺติ อธิฏฺฐานิทฺธึ สนฺธาย วทติฯ ฌฏเภโท วิย ปรูปฆาโต, อุทกวินาโส วิย อิทฺธิวินาโส จ โหตีติ อุปมา สํสนฺทติฯ **ตว ปโณฺห**ติ ภาวนามยาย ปรูปฆาโต โหตีติ วุโตฺต ญาเปตุํ อิจฺฉิโต อโตฺถฯ **อาถพฺพณิทฺธิ** วิชฺชามยิทฺธิ โหติฯ **สตฺตเม ปเท**ติ มณฺฑลาทิโต สตฺตเม ปเทฯ

วจนนฺตเรน คเมตพฺพตฺถํ **เนยฺยตฺถํ,** สยเมว คมิตพฺพตฺถํ **นีตตฺถํฯ กิริยโต สมุฏฺฐาติ, อุทาหุ อกิริยโต**ติ เตนาธิเปฺปตํ สมฺปชานมุสาวาทํ สนฺธาย ปุจฺฉติ, น อุโปสถกฺขนฺธเก วุตฺตํฯ ตตฺถ อวุตฺตเมว หิ โส อนริยโวหารํ วุตฺตนฺติ คเหตฺวา โวหรตีติฯ **วาจาคิรน**ฺติ วาจาสงฺขาตํ คิรํ, วาจานุจฺจารณํ วาฯ

ขนฺทสิวาทโย เสฏฺฐาติ **ขนฺทา**ติ กุมาราฯ **สิวา**ติ มเหสฺสรา, มิจฺฉาทิฏฺฐิยา นิทสฺสนตฺถมิทํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ นตฺถิกทิฏฺฐาทโย เอว หิ กมฺมปถปฺปตฺตา กมฺมนฺติฯ **เจตนา ปเนตฺถ อโพฺพหาริกา**ติ กายทฺวาเร วจีทฺวาเร จ สมุฏฺฐิตาปิ กายกมฺมํ วจีกมฺมนฺติ จ โวหารํ น ลภติ อภิชฺฌาทิปฺปธานตฺตาฯ ''ติวิธา, ภิกฺขเว, มโนสเญฺจตนา อกุสลํ มโนกมฺม''นฺติ ปน วจนโต สภาเวเนว สา มโนกมฺมํ, น อภิชฺฌาทิปกฺขิกตฺตาติ ''อภิชฺฌาทิปกฺขิกาวา''ติ น วุตฺตํฯ อิมสฺมิํ ปน ฐาเน กายงฺควาจงฺคานิ อโจเปตฺวา จินฺตนกาเล เจตนาปิ เจตนาสมฺปยุตฺตธมฺมาปิ มโนทฺวาเร เอว สมุฏฺฐหนฺติ, ตสฺมา เจตนาย อโพฺพหาริกภาโว กถญฺจิ นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ

''ติวิธา , ภิกฺขเว, กายสเญฺจตนา กุสลํ กายกมฺม''นฺติอาทิวจนโต (กถา. ๕๓๙) ปาณาติปาตาทิปฏิปกฺขภูตา ตพฺพิรติวิสิฏฺฐา เจตนาว ปาณาติปาตวิรติอาทิกา โหนฺตีติ ''เจตนาปกฺขิกา วา''ติ วุตฺตํ, น ''วิรติปกฺขิกา''ติฯ **รกฺขตี**ติ อวินาเสตฺวา กเถติฯ **ภินฺทตี**ติ วินาเสตฺวา กเถติฯ

กมฺมกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

จกฺขุวิญฺญาณทฺวารนฺติ จกฺขุวิญฺญาณสฺส ทฺวารํฯ จกฺขุ จ ตํ วิญฺญาณทฺวารญฺจาติ วา **จกฺขุวิญฺญาณทฺวารํ**ฯ จกฺขุ วิญฺญาณทฺวารนฺติ วา อสมาสนิเทฺทโสฯ ตํ ปน จกฺขุเมวฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ ''จกฺขุนา สํวโร สาธู''ติอาทิกาย (ธ. ป. ๓๖๐) คาถาย ปสาทกายโจปนกายสํวเร เอกชฺฌํ กตฺวา กาเยน สํวโร วุโตฺต, ตํ อิธ ภินฺทิตฺวา อฏฺฐ สํวรา, ตปฺปฏิปกฺขภาเวน อสํวรา อฏฺฐ กถิตาฯ สีลสํวราทโยปิ ปเญฺจว สํวรา สพฺพทฺวาเรสุ อุปฺปชฺชมานาปิ, ตปฺปฏิปกฺขภาเวน ทุสฺสีลฺยาทีนิ อสํวราติ วุตฺตานิฯ ตตฺถ **ทุสฺสีลฺยํ** ปาณาติปาตาทิเจตนาฯ **มุฏฺฐสฺสจฺจํ** สติปฏิปกฺขา อกุสลา ธมฺมาฯ ปมาทนฺติ เกจิฯ สีตาทีสุ ปฏิโฆ **อกฺขนฺติ**ฯ ถินมิทฺธํ **โกสชฺชํ**ฯ

วินา วจีทฺวาเรน สุทฺธํ กายทฺวารสงฺขาตนฺติ อิทํ วจีทฺวารสลฺลกฺขิตสฺส มุสาวาทาทิโนปิ กายทฺวาเร ปวตฺติสพฺภาวา อสุทฺธตา อตฺถีติ ตํนิวารณตฺถํ วุตฺตํฯ น หิ ตํ กายกมฺมํ โหติฯ สุทฺธวจีทฺวาโรปลกฺขิตํ ปน วจีกมฺมเมว โหตีติฯ **เอตฺถ อสํวโร**ติ เอเตน สุทฺธกายทฺวาเรน อุปลกฺขิโต อสํวโร ทฺวารนฺตเร อุปฺปชฺชมาโนปิ วุโตฺตฯ ทฺวารนฺตรานุปลกฺขิตํ สพฺพํ ตํทฺวาริกา กุสลเญฺจติ เวทิตพฺพํฯ เอวญฺจ กตฺวา กมฺมปถสํสนฺทเน ''โจปนกายอสํวรทฺวารวเสน อุปฺปชฺชมาโน อสํวโร อกุสลํ กายกมฺมเมว โหตี''ติอาทิ ''อกุสลํ กายกมฺมํ โจปนกายอสํวรทฺวารว

เสน วจีอสํวรวเสน จ อุปฺปชฺชตี’’ติอาทินา สห อวิรุทฺธํ โหติฯ อสํวโร หิ ทฺวารนฺตเร อุปฺปชฺชมาโนปิ สทฺวาเร เอวาติ วุจฺจติ, สทฺวารวเสน อุปฺปโนฺนติ จ, กมฺมํ อญฺญทฺวาเร อญฺญทฺวารวเสน จาติ เอวํ อวิรุทฺธํฯ

อถ วา **เอตฺถา**ติ สุทฺธํ อสุทฺธนฺติ เอตํ อวิจาเรตฺวา เอตสฺมึ โจปเนติ วุตฺตํ โหติฯ เอวํ สติ ทฺวารนฺตโรปลกฺขิตํ กมฺมปถภาวปฺปตฺตตาย วจีมโนกมฺมํ โจปนกายอสํวรทฺวาเร อุปฺปนฺนํ, เสสํ สพฺพํ ตํทฺวารุปฺปนฺนากุสลํ วิย ‘‘โจปนกายอสํวโร’’ติ วุจฺจติฯ กมฺมปถภาวปฺปตฺติยา ทฺวารนฺตรุปฺปนฺนํ กายกมฺมญฺจ ตถา น วุจฺจตีติ กมฺมปถสํสนฺทนวิโรโธ สิยา, ตทวิโรธํ ตเตฺถว วกฺขามฯ สีลสํวราทโย ปญฺจ นิเกฺขปกเณฺฑ อาวิ ภวิสฺสนฺติฯ ตตฺถ ญาณสํวเร ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลสฺส, วีริยสํวเร จ อาชีวปาริสุทฺธิยา อโนฺตคธตา ทฎฺฐพฺพาฯ

อกุสลกมฺมปถกถาวณฺณนา

สรเสเนว จ ปตนสภาวสฺส ปาณสฺส อนฺตรา เอว อตีว ปาตนํ **อติปาโต,** สณิกํ ปติตุํ อทตฺวาว สีฆํ ปาตนนฺติ อโตฺถฯ อติกฺกมฺม วา สตฺถาทีหิ อภิภวิตฺวา ปาตนํ **อติปาโต**ฯ ปโยควตฺถุมหนฺตตาทีหิ **มหาสาวชฺชตา** เตหิ ปจฺจเยหิ อุปฺปชฺชมานาย เจตนาย พลวภาวโตฯ ยถาวุตฺตปจฺจยวิปริยาเยปิ ตํตํปจฺจเยหิ อุปฺปชฺชมานาย เจตนาย พลวาพลววเสเนว อปฺปสาวชฺชมหาสาวชฺชตา เวทิตพฺพาฯ **อิทฺธิมโย** กมฺมวิปากชิทฺธิมโย ทาฐาโกฎิกาทีนํ วิยฯ

โคตฺตรกฺขิตา สโคเตฺตหิ รกฺขิตาฯ **ธมฺมรกฺขิตา** สหธมฺมิเกหิ รกฺขิตาฯ สสามิกา **สารกฺขา**ฯ ยสฺสา คมเน รญฺญา ทโณฺฑ ฐปิโต, สา **สปริทณฺฑา**ฯ **อตฺถภญฺชโก**ติ กมฺมปถปฺปตฺตํ วุตฺตํฯ กมฺมปถกถา เหสาติฯ **อตฺตโน สนฺตกํ อทาตุกามตายา**ติอาทิ มุสาวาทสามญฺญโต วุตฺตํฯ หสาธิปฺปาเยน วิสํวาทนปุเรกฺขารเสฺสว มุสาวาโทฯ **สุญฺญภาว**นฺติ ปีติวิรหิตตาย ริตฺตตํฯ อตฺถวิปนฺนตาย **น หทยงฺคมา**ฯ **อคฺคณฺหเนฺต**ติ อสทฺทหเนฺต กมฺมปถเภโท น โหติฯ โย โกจิ ปน สมฺผปฺปลาโป ทฺวีหิ สมฺภาเรหิ สิชฺฌตีติฯ อตฺตโน ปริณามนํ จิเตฺตเนวาติ เวทิตพฺพํฯ **มิจฺฉา ปสฺสตี**ติ วิตถํ ปสฺสติฯ

โกฎฺฐาสโตติ ผสฺสปญฺจมกาทีสุ จิตฺตงฺคโกฎฺฐาเสสุ เย โกฎฺฐาสา โหนฺติ, ตโตติ อโตฺถฯ นนุ จ เจตนา กมฺมปเถสุ น วุตฺตาติ ปฎิปาฎิยา สตฺตนฺนํ กมฺมปถภาโว น ยุโตฺตติ? น, อวจนสฺส อญฺญเหตุตฺตาฯ น หิ เจตนาย อกมฺมปถตฺตา กมฺมปถราสิมฺหิ อวจนํ, กทาจิ ปน กมฺมปโถ โหติ, น สพฺพทาติ กมฺมปถภาวสฺส อนิยตตฺตา อวจนํฯ ยทา ปน กมฺมปโถ โหติ, ตทา กมฺมปถราสิสงฺคโห น นิวาริโตติฯ ‘‘ปญฺจ สิกฺขาปทา ปริตฺตารมฺมณา เอวา’’ติ เอเตน อทินฺนาทานาทีนํ สตฺตารมฺมณภาววิโรธํ ‘‘สตฺตสงฺขาเต สงฺขาเร เอว อารพฺภ ปวตฺติโต’’ติ สยเมว ปริหริสฺสติฯ ‘‘นตฺถิ สตฺตา โอปปาติกา’’ติ ปวตฺตมานา ทิฎฺฐิ เตภูมกธมฺมวิสยาวาติ สงฺขารารมฺมณตา วุตฺตาฯ วิปากนิสฺสนฺทผลานิ ยถากฺกมํ นิรยาทิวิปากทุคฺคตตาทีนิฯ

อกุสลกมฺมปถกถาวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

กุสลกมฺมปถกถาวณฺณนา

ปาณาติปาตาทีหิ ปน วิรติโยติ เอตํ ยาหิ วิรตีหิ สมฺปยุตฺตา เจตนา ‘‘กายวจีกมฺมานี’’ติ วุจฺจนฺติ, ตาสญฺจ กมฺมปถภาโว ยุโตฺตติ กตฺวา วุตฺตํฯ ตถา หิ วกฺขติ ‘‘ปฎิปาฎิยา สตฺต เจตนาปิ วฎฺฎนฺติ วิรติโยปี’’ติฯ **อลุลสสมํส**นฺติ ชีวมานกสสมํสํฯ โวโรเปตา หุตฺวา นาภิ

ชานามิฯ ทุสฺสีลฺยาทารมฺมณา ตทารมฺมณาฯ ชีวิตินฺทฺริยาทิอารมฺมณา กถํ ทุสฺสีลฺยาทีนิ ปชหนฺตีติ ตํ ทเสฺสตุํ **“ยถา ปนา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อนภิชฺฌา...เป.... วิรมนฺตสฺสา**ติ อภิชฺฌํ ปชหนฺตสฺสาติ อโตฺถฯ น หิ มโนทุจฺจริตา วิรติ อตฺถิ อนภิชฺฌาทีเหว ตปฺปหานโตฯ

กมฺมปถสํสนฺทนกถาวณฺณนา

กมฺมปถปฺปตฺตานํ ทุสฺสีลฺยาทีนํ อสํวรานํ ตถา ทุจฺจริตานญฺจ อกุสลกมฺมปเถหิ กมฺมปถปฺปตฺตานเมว จ สุสีลฺยาทีนํ สํวรานํ ตถา สุจริตานญฺจ กุสลกมฺมปเถหิ อตฺถโต นานตฺตาภาวทสฺสนํฯ อถ วา เตสํ ผสฺสทฺวาราทีหิ อวิโรธภาเวน ทีปนํ กมฺมปถสํสนฺทนนฺติ เกจิ วทนฺติ , ตเทตํ วิจาเรตพฺพํฯ น หิ ปญฺจผสฺสทฺวารปญฺจอสํวรทฺวารปญฺจสํวรทฺวาเรสุ อุปฺปนฺนานํ อสํวรานํ สํวรานญฺจ กมฺมปถตา อตฺถิ ปาณาติปาตาทีนํ ปรสนฺตกวตฺถุโลภปรสตฺตารมฺมณพฺยาปาทอเหตุกทิฏฺฐิอาทีนญฺจ เตสุ ทฺวาเรสุ อนุปฺปตฺติโตฯ ติวิธกอายทุจฺจริตาทีนิ จ กมฺมปถาติ ปากฏา เอวาติ กึ เตสํ กมฺมปเถหิ นานตฺตาภาวทสฺสเนน, น จ ทุจฺจริตานํ สุจริตานญฺจ ผสฺสทฺวาราทิวเสน อุปฺปตฺติ ทีปิตา, นาปิ อสํวรานํ สํวรานญฺจ ยโต เตสํ ผสฺสทฺวาราทีหิ อวิโรธภาเวน ทีปนา สิยา, เกวลํ ปน ผสฺสทฺวาราทิวเสน อุปฺปนฺนานํ อสํวรานํ สํวรานญฺจ กายกมฺมาทิตา ทีปิตาฯ ยทิ จ เอตฺตกํ กมฺมปถสํสนฺทนํ, ‘‘อกุสลํ กายกมฺมํ ปญฺจผสฺสทฺวารวเสน นุปฺปชฺชตี’’ติอาทิ กมฺมปถสํสนฺทนํ น สิยาฯ เอสาปิ ฉผสฺสทฺวาราทีหิ อวิโรธทีปนาติ เจ, วุตฺตเมว ปการนฺตเรน ทเสฺสตุํ ‘‘อถ วา’’ติ น วตฺตพฺพํฯ สมุจฺจยเตฺถ จ อถ วา-สเทฺท กมฺมปถปฺปตฺตาเนว ทุสฺสีลฺยาทีนิ กายกมฺมาทินาเมหิ วทเนฺตหิ มโนกมฺมสฺส ฉผสฺสทฺวารวเสน อุปฺปตฺติ น วตฺตพฺพาฯ น หิ ตํ จกฺขุทฺวาราทิวเสน อุปฺปชฺชตีติฯ ยทิ จ กมฺมปถปฺปตฺตาเอว อสํวราทโย คหิตา, ทุจฺจริเตหิ อเญฺญสํ อสํวรานํ อภาวา เตสญฺจ ตํตํกมฺมภาวสฺส วุตฺตตฺตา ‘‘โจปนกายอสํวรทฺวารวเสน อุปฺปโนฺน อสํวโร อกุสลํ กายกมฺมเมว โหตี’’ติอาทิ น วตฺตพฺพํ สิยาฯ วุจฺจมาเน หิ ตสฺมึ สงฺกโร สิยา, วจีมโนกมฺมานิปิ หิ กายทฺวาเร อุปฺปชฺชนฺติ, ตถา เสสทฺวาเรสุปิ กมฺมนฺตรานีติฯ

อถ ปน ทฺวารนฺตเร อุปฺปชฺชมานํ กมฺมนฺตรมฺปิ ตํทฺวาริกกมฺมเมว สิยา, ‘‘ติวิธํ กายทุจฺจริตํ อกุสลํ กายกมฺมเมวา’’ติอาทิ, ‘‘อกุสลํ กายกมฺมํ โจปนกายอสํวรทฺวารวเสน วาจาอสํวรทฺวารวเสน จ อุปฺปชฺชตี’’ติอาทิ จ วิรุเชฺฌยฺยฯ ทุจฺจริตานญฺหิ อญฺญทฺวารจรณํ อตฺถิ, น จสฺส ทฺวารนฺตรุปฺปนฺนํ กมฺมนฺตรํ โหตีติฯ ตสฺมา เหฏฺฐา กมฺมปถปฺปตฺตานํ เอว กายกมฺมาทิภาวสฺส วุตฺตตฺตา เสสานญฺจ ตํตํทฺวารุปฺปนฺนานํ กุสลากุสลานํ ทฺวารสํสนฺทเน ตํตํทฺวารปกฺขิกภาวสฺส กตตฺตา อิธ กมฺมปถํ อปฺปตฺตานญฺจ เจตนาภาวโต อกมฺมานญฺจ อสํวรานํ สํวรานญฺจ ภชาปิยมานานํ กมฺมปถานํ วิย กายกมฺมาทิตาทีปนํ, กมฺมปถปฺปตฺตานํ ติวิธกายทุจฺจริตาทีนํ ติวิธกายสุจริตาทีนญฺจ ทฺวารนฺตรจรเณปิ กายกมฺมาทิภาวาวิชหนทีปนํ, ยถาปกาสิตานญฺจ กมฺมปถภาวํ ปตฺตานํ อปตฺตานญฺจ อกุสลกายกมฺมาทีนญฺจ กุสลกายกมฺมาทีนญฺจ ผสฺสทฺวาราทีหิ อุปฺปตฺติปกาสนญฺจ กมฺมปถสํสนฺทนํ นามฯ กสฺมา? อกมฺมปถานํ กมฺมปเถสุ กมฺมปถานญฺจ อกมฺมปเถสุ สมานนามตาวเสน, กมฺมปถานํ กมฺมปเถสุ สามญฺญนามาวิชหนวเสน, อุภเยสญฺจ อุปฺปตฺติวเสน ทฺวาเรสุ เอตฺถ สํสนฺทิตตฺตาฯ

ตตฺถ ติวิธกมฺมทฺวารวเสน อุปฺปนฺนานํ กมฺมานํ ญาตกมฺมภาวตาย ตํตํกมฺมภาวสฺส อวจนียตฺตา กมฺมทฺวาเรสุ เตสํ อุปฺปตฺติยา จ วุตฺตตฺตา ปญฺจวิญฺญาณทฺวารวเสน อสํวราทีนํ อุปฺปตฺติปริยายวจนาภาวโต จ กมฺมทฺวารวิญฺญาณทฺวารานิ วิรชฺฌิตฺวา **“ปญฺจผสฺสทฺวารวเสน หิ อุปฺปโนฺน”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘ยมฺปิทํ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ สุขํ วา’’ติอาทินา ‘‘จกฺขุ

สมฺผสฺสปจฺจยา เวทนากฺขโนฺธ อตฺถิ กุสโล’’ติอาทินา จ ปญฺจผสฺสทฺวารวเสน อสํวราทีนํ อุปฺปตฺติปริยาโย วุโตฺต, น จ ‘‘ยมิทํ จกฺขุวิญฺญาณปจฺจยา’’ติอาทิวจนํ อตฺถีติฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ‘‘จกฺขุวิญฺญาณสหชาโต หิ ผโสฺส จกฺขุสมฺผโสฺส’’ติอาทิ (ธ. ส. ๑ กมฺมกถา; มหานิ. อฏฺฐ. ๘๖)ฯ เตน หิ อสํวรานํ สํวรานญฺจ จกฺขุสมฺผสฺสาทีหิ อสหชาตตฺตา มโนสมฺผสฺสสหชาตานญฺจ จกฺขุสมฺผสฺสทฺวาราทิวเสน อุปฺปตฺติ ทีปิตาติฯ ‘‘โส หิ กายทฺวาเร โจปนํ ปโตฺต อกุสลํ กายกมฺมํ โหตี’’ติอาทินา ‘‘โจปนกายอสํวรทฺวารวเสน อุปฺปโนฺน อกุสลํ กายกมฺมเมว โหตี’’ติอาทินา จ วจีกมฺมาทีนญฺจ กมฺมปถปฺปตฺตานํ อสํวรภูตานํ กายกมฺมาทิภาเว อาปเนฺน ‘‘จตุพฺพิธํ วจีทุจฺจริตํ อกุสลํ วจีกมฺมเมว โหตี’’ติอาทินา อปวาเทน นิวตฺติ ทฏฺฐพฺพาฯ เอวญฺจ กตฺวา ปุเพฺพ ทสฺสิเตสุ อสํวรวินิจฺฉเยสุ ทุติยวินิจฺฉเยสุ จ น โกจิ วิโรโธฯ น หิ วจีกมฺมาทิภูโต โจปนกายอสํวโร กายกมฺมาทิ โหตีติฯ

อกุสลํ มโนกมฺมํ ปน ฉผสฺสทฺวารวเสน อุปฺปชฺชติ, ตํ กายวจีทฺวาเรสุ โจปนํ ปตฺตํ อกุสลํ กายวจีกมฺมํ โหตีติ เอตฺถ กึ ตํ อกุสลํ มโนกมฺมํ นาม, เหฎฺฐา ทสฺสิตนเยน จ กายวจีทฺวาเรสุ อุปฺปนฺนํ ติวิธํ มโนทุจฺจริตํ โจปนํ อปฺปตฺตํ สพฺพากุสลญฺจฯ ยทิ เอวํ ตสฺส กายวจีกมฺมภาโว นตฺถีติ ‘‘โจปนปฺปตฺตํ กายวจีกมฺมํ โหตี’’ติ น ยุชฺชตีติ ? โน น ยุชฺชติ โจปนปฺปตฺตํ กาเย วาจาย จ อกุสลํ กมฺมํ โหตีติ อตฺถสิทฺธิโตฯ กมฺมํ ปน โหนฺตํ กึ กมฺมํ โหตีติ? มโนกมฺมเมว โหตีติฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – โจปนปฺปตฺตํ อกุสลํ กายทฺวาเร วจีทฺวาเร จ มโนกมฺมํ โหตีติฯ อถ วา ตํ-สทฺทสฺส มโนกเมฺมน สมฺพนฺธํ อกตฺวา ฉผสฺสทฺวารวเสน ยํ อุปฺปชฺชติ, ตนฺติ ยถาวุตฺตอุปฺปาทมตฺตปริจฺฉิเนฺนน สมฺพโนฺธ กาตโพฺพฯ กึ ปน ตนฺติ? กมฺมกถาย ปวตฺตมานตฺตา กมฺมนฺติ วิญฺญายติ, ตญฺจ มโนสมฺผสฺสทฺวาเร อุปฺปชฺชมานมฺปิ ติวิธํ กมฺมํ โหตีติฯ ยถา ตํ โหติ, ตํ ทเสฺสตุํ **‘‘กายวจีทฺวาเรสุ โจปนํ ปตฺต’’**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ นิยมสฺส อกตตฺตา โจปนปฺปตฺติ อุปลกฺขณภาเวน กายวจีกมฺมนามสาธิกาว, น ปน สพฺพมฺปิ โจปนปฺปตฺตํ กายวจีกมฺมเมว, นาปิ กุสลปเกฺข โจปนํ อปฺปตฺตํ กายวจีกมฺมํ น โหตีติ อยมโตฺถ สิโทฺธว โหตีติฯ

อถ วา **ตนฺติ** ตํ ฉผสฺสทฺวารวเสน อุปฺปชฺชมานํ มโนกมฺมนฺติ สพฺพํ มนสาปิ นิปฺผชฺชมานํ กมฺมํ มโนกมฺมนฺติ โจทกาธิปฺปาเยน คเหตฺวา วทติ, น ปุเพฺพ ทสฺสิตมโนกมฺมนฺติฯ โย หิ ปรสฺส อธิปฺปาโย ‘‘มนสา นิปฺผตฺติโต สเพฺพน มโนกเมฺมเนว ภวิตพฺพํ, น กายวจีกเมฺมนา’’ติ, ตํ นิวเตฺตตฺวา กมฺมตฺตยนิยมํ ทเสฺสตุํ อิทมารทฺธํ **‘‘ตํ กายวจีทฺวาเรสุ โจปนํ ปตฺต’’**นฺติอาทิฯ เอตฺถ จ สงฺกราภาโว ปุริมนเยเนว เวทิตโพฺพฯ อถ วา กมฺมนฺติ อวิเสเสน กมฺมสทฺทมเตฺตน สมฺพนฺธํ กตฺวา ยถาวุโตฺต กมฺมปฺปเภโท ยถา โหติ, ตํ ปการํ ทเสฺสติฯ อสงฺกโร จ วุตฺตนโยวฯ ยํ ปน วทนฺติ ‘‘กายวจีกมฺมสหชาตา อภิชฺฌาทโย ยทา เจตนาปกฺขิกา โหนฺติ, ตทา ตานิ มโนกมฺมานิ กายวจีกมฺมานิ โหนฺตี’’ติ, ตญฺจ น, เจตนาปกฺขิกานํ มโนกมฺมตฺตาภาวาฯ อโพฺพหาริกเตฺต จ มโนกมฺมตา สุฏฺฐุตรํ นตฺถิฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ‘‘อโพฺพหาริกา วา’’ติฯ ตสฺมา มโนกมฺมสฺส กายวจีกมฺมตา น วตฺตพฺพาฯ อภิชฺฌาทิกิริยาการิกาย เอว เจตนาย สมฺปยุตฺตา อภิชฺฌาทโย มโนกมฺมํ, น ปาณาติปาตาทิกายวจีกิริยาการิกายาติ ภิโยฺยปิ เตสํ มโนกมฺมตาติ น เตสํ มโนกมฺมานํ สตํ กายวจีกมฺมตา วตฺตพฺพาติฯ เอวํ กมฺมานํ ทฺวาเรสุ ทฺวารานญฺจ กเมฺมสุ อนิยตตฺตา ทฺวารนิพนฺธนํ น กตํฯ อิทานิ อกเตปิ จ ทฺวารนิพนฺธเน เยสํ ทฺวารานํ วเสน อิทํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, เตสํ ตํตํทฺวารกมฺมปถานญฺจ วเสน อุปฺปตฺติยา ยถาภฏฺฐปาฬิยา วุตฺตาย จ ทีปนตฺถํ **‘‘ตตฺถ กามาวจร’’**นฺติอาทิมาหฯ **จิตฺตํ ติวิธกมฺมทฺวารวเสน อุปฺปชฺชตี**ติ อิทํ มโนกมฺมทฺวารภูตสฺส เตน สภาเวน อุปฺปตฺตึ คเหตฺวา วุตฺตํฯ ยถา วา จิตฺตํ จิตฺตาธิปเตยฺยนฺติ สมฺปยุตฺตวเสน วุจฺจติ, เอวมิธาปีติ เวทิตพฺพํฯ โจปนทฺวยรหิตสฺส มโนปพนฺธสฺส มโนกมฺมทฺวารภาเว ปน วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ

กมฺมปถสํสนฺทนกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทฺวารกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อยํ โยชนาติ ‘‘รูปารมฺมณํ วา…เป…. ธมฺมารมฺมณํ วา’’ติ เอเตน สห ‘‘ยํ ยํ วา ปนา’’ติ เอตสฺส อยํ สมฺพนฺธตีติ อโตฺถฯ โก ปนายํ สมฺพนฺธติ? เยน วจนานิ อญฺญมญฺญํ สมฺพชฺฌนฺติ, ตํ ปุพฺพาปรวจเน ปโยชนํ สมฺพนฺธฯ อิธ จ สพฺพารมฺมณตาทิทสฺสนํ ‘‘รูปารมฺมณํ วา…เป…. ธมฺมารมฺมณํ วา’’ติ เอตสฺส อนนฺตรํ ‘‘ยํ ยํ วา ปนา’’ติ เอตสฺส วจเน ปโยชนํ โยชนา ทฏฺฐพฺพํฯ ตตฺถ **‘‘รูปารมฺมณํ วา…เป…. ธมฺมารมฺมณํ วา อารพฺภา’’**ติ เอตฺตเกน อาปนฺนํ โทสํ ทเสฺสตฺวา ตนฺนิวตฺตนวเสน ‘‘ยํ ยํ วา ปนา’’ติ เอตสฺส ปโยชนํ ทเสฺสตุํ **‘‘เหฏฺฐา’’**ติอาทิมาหฯ ทุติเย อตฺถวิกเปฺป ‘‘ยํ ยํ วาปนา’’ติ เอเตน อปฺปธานมฺปิ รูปาทิํ อากฑฺฒติฯ น หิ ปธานสฺส จิตฺตสฺส อตฺตโนเยว อารมฺมณภาโว อตฺถีติฯ **เหฏฺฐา วุตฺตนเยนา**ติ สพฺพารมฺมณตาทินเยนฯ ‘‘เหฏฺฐา คหิตเมว คหิตนฺติ วตฺวา ตสฺส วจเน ปโยชนํ ทเสฺสตุํ ‘รูปํ วา…เป…. อิทํ วา อิทํ วา อารพฺภา’ติ กเถตุํ อิทํ วุตฺต’’นฺติ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อิทํ วา อิทํ วา**ติ เอตํ สพฺพารมฺมณตาทิํ สนฺธาย กถิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

ธมฺมุเทฺทสวารกถา

ผสฺสปญฺจมกราสิวณฺณนา

อาจริยานนฺติ เรวตาจริยสฺสฯ **น ปเนตํ สารโต ทฏฺฐพฺพํ**ฯ น หิ ผสฺสาทีนํ กามาวจราทิภาวทสฺสนตฺถํ อิทมารทฺธํ, กินฺตุ ตสฺมิํ สมเย ผสฺสาทิสภาวทสฺสนตฺถนฺติฯ

จิตฺตสฺส ปฐมาภินิปาตตฺตาติ สเพฺพ เจตสิกา จิตฺตายตฺตา จิตฺตกิริยาภาเวน วุจฺจนฺตีติ ผโสฺส ‘‘จิตฺตสฺส ปฐมาภินิปาโต’’ติ วุโตฺตฯ กามํ อุปฺปนฺนผโสฺส ปุคฺคโล จิตฺตเจตสิกราสิ วา อารมฺมเณน ผุโฏฺฐ ผสฺสสหชาตาย เวทนาย ตํสมกาลเมว เวเทติ, ผโสฺส ปน โอภาสสฺส ปทีโป วิย เวทนาทีนํ ปจฺจยวิเสโส โหตีติ ปุริมกาโล วิย วุโตฺตฯ โคปานสีนํ อุปริ ติริยํ ฐปิตกฏฺฐํ **ปกฺขปาโส**ฯ กฏฺฐทฺวยาทิ วิย เอกเทเสน เอกปเสฺสน อนลฺลียมาโนปิ รูเปน สห ผสฺสสฺส สามญฺญํ อนลฺลียมานํ สงฺฆฏฺฏนเมว, น วิสยภาโว, สงฺฆฏฺฏนญฺจ ผสฺสสฺส จิตฺตารมฺมณานํ สนฺนิปตนภาโว เอวฯ วตฺถารมฺมณสนฺนิปาเตน สมฺปชฺชตีติ สงฺฆฏฺฏนสมฺปตฺติโก ผโสฺสฯ ปาณิทฺวยสฺส สนฺนิปาโต วิย จิตฺตารมฺมณสนฺนิปาโต ผโสฺส จิตฺตสฺส อารมฺมเณ สนฺนิปติตปฺปวตฺติยา ปจฺจโย โหตีติ **กิจฺจเฏฺฐเนว รเสน สงฺฆฏฺฏนรโส**ฯ ตถา ปจฺจยภาโว หิ ตสฺส ผสฺสสฺส สงฺฆฏฺฏนกิจฺจนฺติฯ ยถา หิ ปาณิยา ปาณิมฺหิ สงฺฆฏฺฏนํ ตพฺพิเสสภูตา รูปธมฺมา, เอวํ จิตฺตสฺส อารมฺมเณ สงฺฆฏฺฏนํ ตพฺพิเสสภูโต เอโก เจตสิกธโมฺม ทฏฺฐโพฺพฯ **จิเตฺตเยวา**ติ เอเตน เจตสิกสภาวตํ วตฺถารมฺมเณหิ อสํสฏฺฐํ สงฺฆฏฺฏนํ เวทนาย ทเสฺสติ, น ปน วตฺถุนิสฺสยตํ ปฏิกฺขิปติฯ ตสฺส ผสฺสสฺส การณภูโต ตทนุรูโป สมนฺนาหาโร ตชฺชาสมนฺนาหาโรฯ อินฺทฺริยสฺส ตทภิมุขภาโว อาวชฺชนาย จ อารมฺมณกรณํ วิสยสฺส ปริกฺขตตา อภิสงฺขตตา วิญฺญาณสฺส วิสยภาวกรณนฺติ อโตฺถฯ

สุขเวทนายเมว ลพฺภติ อสฺสาทภาวโตติ อธิปฺปาโยฯ **วิสฺสวิตายา**ติ อรหตายฯ อเนกตฺถตฺตา หิ ธาตูนํ อรหโตฺถ วิปุโพฺพ สุสโทฺทฯ วิสฺสวํ วา สชนํ วสิตา กามการิตา **วิสฺสวิตาฯ อารมฺมณรเสกเทสเมว อนุภวนฺตี**ติ อิทํ ผุสนาทิกิจฺจํ เอกเทสานุภวนมิว โหตีติ กตฺวา วุตฺตํฯ เวทยิตสภาโว เอว หิ อนุภวนนฺติฯ ผุสนาทิภาเวน วา อารมฺมณคฺคหณํ เอกเทสานุภ

วนํ, เวทยิตภาเวน คหณํ ยถากามํ สพฺพานุภวนํฯ เอวํ สภาวาเนว ตานิ คหณานีติ น เวทนาย วิย ผสฺสาทีนมฺปิ ยถาสกกิจฺจกรเณน สามิภาวานุภวนํ โจเทตพฺพํฯ **อยํ อิธา**ติ เอเตน ปญฺจสุ เวทนาสุ อิมสฺมึ จิเตฺต อธิเปฺปตํ โสมนสฺสเวทนํ วทติ, ตสฺมา อโสมนสฺสเวทนํ อปเนตฺวา คหิตาย โสมนสฺสเวทนาย สมานา อิฎฺฐาการสโมฺภครสตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

นิมิเตฺตน ปุนสญฺชานนกิจฺจา **ปจฺจาภิญฺญาณรสา**ฯ ปุนสญฺชานนสฺส ปจฺจโย ปุนสญฺชานนปจฺจโย, ตเทว นิมิตฺตํ ปุน…เป…. นิมิตฺตํ, ตสฺส กรณํ **ปุน…เป…. กรณํ**ฯ ปุนสญฺชานนปจฺจยภูตํ วา นิมิตฺตกรณํ **ปุน…เป…. กรณํ,** ตทสฺสา กิจฺจนฺติ อโตฺถฯ ปุนสญฺชานนปจฺจยนิมิตฺตกรณํ นิมิตฺตการิกาย นิมิเตฺตน สญฺชานนฺติยา จ สพฺพาย สญฺญาย สมานํ เวทิตพฺพํฯ **ญาณเมว อนุวตฺตติ,** ตสฺมา อภินิเวสการิกา วิปรีตคฺคาหิกา จ น โหตีติ อธิปฺปาโยฯ เอเตนุปาเยน สมาธิสมฺปยุตฺตาย อจิรฎฺฐานตา จ น โหตีติ ทฎฺฐพฺพาฯ

อภิสนฺทหตีติ ปพนฺธติ ปวเตฺตติฯ **เจตนาภาโว** พฺยาปารภาโวฯ **ทิคุณุสฺสาหา**ติ น ทิคุณํ วีริยโยคํ สนฺธาย วุตฺตํ, อตฺตโน เอว ปน พฺยาปารกิจฺจสฺส มหนฺตภาวํ ทีเปติฯ **อุสฺสาหนภาเวนา**ติ อาทรภาเวนฯ สา หิ สยํ อาทรภูตา สมฺปยุเตฺต อาทรยตีติฯ

วิชานนํ อารมฺมณสฺส อุปลทฺธิฯ **สนฺทหนํ** จิตฺตนฺตรสฺส อนุปฺปพนฺธนํฯ **จกฺขุนา หิ ทิฎฺฐ**นฺติ จกฺขุนา ทฎฺฐพฺพํฯ ยถา ''ทิฎฺฐํ สุตํ มุตํ วิญฺญาต''นฺติ ทฎฺฐพฺพาทิ วุจฺจติ, เอวมิธาปิ เวทิตพฺพํฯ **จกฺขุนา หี**ติอาทีสุ จกฺขุนา…เป…. มนสา ทฺวาเรนาติ อโตฺถฯ นครคุตฺติกสฺส วิย จิตฺตสฺส อารมฺมณวิภาวนมตฺตํ อุปธารณมตฺตํ อุปลทฺธิมตฺตํ กิจฺจํ, อารมฺมณปฎิเวธนปจฺจาภิญฺญาณาทิ ปน กิจฺจํ ปญฺญาสญฺญาทีนนฺติ เวทิตพฺพํฯ **ปุริมนิทฺทิฎฺฐ**นฺติ สมยววตฺถาเน นิทฺทิฎฺฐํฯ ภาเวโนฺต วิย น น อุปฺปชฺชติ, กินฺตุ อุปฺปชฺชตีติ ทเสฺสตุํ **"จิตฺตํ โหตี"**ติ วุตฺตนฺติ เอตํ โหติ-สทฺทสฺส อุปฺปชฺชติ-สทฺทสฺส จ สมานตฺถเตฺต สติ ยุเชฺชยฺย, ตทตฺถเตฺต จ ตตฺถ อุปฺปนฺนํ โหตีติ น วุเจฺจยฺยฯ น หิ ยุตฺตํ อุปฺปนฺนํ อุปฺปชฺชตีติ วตฺตุํฯ จิตฺตสฺส จ อุปฺปนฺนตา สมยววตฺถาเน วุตฺตา เอวาติ กึ ตสฺส ปุน อุปฺปตฺติทสฺสเนนฯ เยน จ สมยววตฺถานํ กตํ, ตสฺส นิเทฺทโส น น สกฺกา กาตุนฺติ กึ ตํ นิเทฺทสตฺถํ อุเทฺทเสน ทุติเยน, นิเทฺทเสเนว จ ผสฺสาทีหิ จ อญฺญตฺตํ จิตฺตสฺส สิชฺฌตีติ กึ ตทเตฺถน ปุน วจเนน, อญฺญปฺปโยชนตฺตา ปน ปุริมสฺส จิตฺตวจนสฺส ปจฺฉิมํ วุตฺตํฯ ปุริมญฺหิ สมยววตฺถานตฺถเมว วุตฺตํ, น ววตฺถิตสมเย วิชฺชมานธมฺมทสฺสนตฺถํ, อิตรญฺจ ตสฺมึ สมเย วิชฺชมานธมฺมทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ, น สมยววตฺถานตฺถํ, น จ อญฺญทตฺถํ วจนํ อญฺญทตฺถํ วทติ, น จ เลเสน วุโตฺตติ กตฺวา มหาการุณิโก อตฺถํ ปากฎํ น กโรตีติฯ

ผสฺสปญฺจมกราสิวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

ฌานงฺคราสิวณฺณนา

วิตเกฺกตีติ ธมฺมโต อญฺญสฺส กตฺตุนิวตฺตนตฺถํ ธมฺมเมว กตฺตารํ นิทฺทิสติฯ ตสฺส ปน วสวตฺติภาวนิวารณตฺถํ **"วิตกฺกนํ วา"**ติ ภาวนิเทฺทโสฯ รูปํ รูปนฺติ ปถวี ปถวีติ วา อาโกเฎโนฺต วิย โหตีติ **อาโกฎนลกฺขโณ**ฯ อาทิโต, อภิมุขํ วา หนนํ **อาหนนํ,** ปริโต, ปริวเตฺตตฺวา วา อาหนนํ **ปริยาหนนํ**ฯ วิจารโต โอฬาริกเฎฺฐน วิจารเสฺสว ปุพฺพงฺคมเฎฺฐน อนุรวโต โอฬาริโก ตสฺส จ ปุพฺพงฺคโม **ฆณฺฎาภิฆาโต วิย** โหติ **วิตโกฺก**ฯ โส ยถา ฆณฺฎาภิฆาโต ปฐมาภินิปาโต โหติ, เอวํ อารมฺมณาภิมุขนิโรปนเฎฺฐน ปฐมาภินิปาโต โหติฯ **วิปฺผารวา**ติ วิ

จลนยุโตฺตฯ **อนุปฺปพนฺธน ปวตฺติยน**ฺติ อุปจาเร วา อปฺปนายํ วา สนฺตาเนน ปวตฺติยํฯ ตตฺถ หิ วิตโกฺก นิจฺจโล หุตฺวา อารมฺมณํ อนุปวิสิตฺวา ปวตฺตติฯ **มณฺฑล**นฺติ ขลมณฺฑลํฯ

ปิณยตีติ ตเปฺปติ, วเฑฺฒติ วาฯ **ผรณรสา**ติ ปณีตรูเปหิ กายสฺส พฺยาปนรสาฯ อุทคฺคภาโว **โอทคฺยํฯ ขุทฺทิกา** ลหุํ โลมหํสนมตฺตํ กตฺวา ภินฺนา น ปุน อุปฺปชฺชติฯ **ขณิกา** พหุลํ อุปฺปชฺชติฯ อุเพฺพคโต **ผรณา** นิจฺจลตฺตา จิรฏฺฐิติกตฺตา จ ปณีตตราฯ ปสฺสทฺธิยา นิมิตฺตภาเวน คพฺภํ คณฺหนฺตีฯ อปฺปนาสมฺปยุตฺตาว ปีติ **อปฺปนาสมาธิปูริกา**ติ กตฺวา สา ฐปิตาฯ **อิตรา เทฺว** ขณิโกปจารสมาธิปูริกา ปีตีฯ

สมาธิจิเตฺตนาติ สมาธิสหิตจิเตฺตนฯ **อวิสาโร** อตฺตโน เอว อวิสรณสภาโวฯ **อวิเกฺขโป** สมฺปยุตฺตานํ อวิกฺขิตฺตตาฯ เยน สมฺปยุตฺตา อวิกฺขิตฺตา โหนฺติ, โส ธโมฺม อวิเกฺขโปติฯ **วิเสสโต**ติ เยภุเยฺยนฯ สุขวิรหิโตปิ หิ อตฺถิ สมาธีติฯ ปทีปนิทสฺสเนน สนฺตานฏฺฐิติภาวํ สมาธิสฺส ทเสฺสติฯ

ฌานงฺคราสิวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

อินฺทฺริยราสิวณฺณนา

สทฺทหนฺติ เอตายาติ สทฺทหนกิริยาย ปวตฺตมานานํ ธมฺมานํ ตตฺถ อาธิปจฺจภาเวน สทฺธาย ปจฺจยตฺตํ ทเสฺสติฯ ตสฺสา หิ ธมฺมานํ ตถาปจฺจยภาเว สติ ‘‘ปุคฺคโล สทฺทหตี’’ติ โวหาโร โหติฯ ปสาทนียฏฺฐาเนสุ ปสาทสฺส ปฏิปกฺขภูตํ อกุสลํ อสฺสทฺธิยํ มิจฺฉาธิโมโกฺข จฯ ปสาทภูโต นิจฺฉโย วตฺถุคโต อธิโมกฺขลกฺขณํ, น เยวาปนกาธิโมโกฺขติฯ **อินฺทฏฺฐํ กาเรตี**ติ ‘‘มํ อนฺตเรน ตุมฺหากํ อธิมุจฺจนํ นตฺถิ, มยา สทฺทหถา’’ติ วิย อตฺตานํ อนุวเตฺตติ สมฺปยุตฺตธเมฺมฯ เอวํ เสเสสุปิฯ **ปกฺขนฺทน**นฺติ สํสีทนํฯ **ปโงฺก** กทฺทมโต ฆนีภูโต โหติฯ **ปณกํ** ปิจฺฉิลํ อุทกมลํฯ ปีตํ อุทกํฯ **โอกปฺปนลกฺขณา**ติ อนุปวิสิตฺวา เอวเมตนฺติ กปฺปนลกฺขณาฯ อกลุสภาโว **อกาลุสิยํ,** อนาวิลภาโวติ อโตฺถฯ พุทฺธาทิวตฺถูนิ **สเทฺธยฺยานิ**ฯ สปฺปุริสูปเสวนสทฺธมฺมสวนโยนิโสมนสิการธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติโย **โสตาปตฺติยงฺคานิ**ฯ กุสลธมฺมานํ อาทาเนน **หโตฺถ** วิย, สพฺพสมฺปตฺตินิปฺผาทเนน **วิตฺตํ** วิย, อมตกสิผลผลเน **พีชํ** วิย ทฏฺฐพฺพาฯ

วีรภาโวติ เยน วีโร นาม โหติ, โส ธโมฺมติ อโตฺถฯ อนุพลปฺปทานํ **ปคฺคโห**ฯ มโคฺคคนฺตโพฺพ โหติ, มโคฺค คโต, กมฺมํ กตฺตพฺพํ, กมฺมํ กตํ, อปฺปมตฺตโก อาพาโธ อุปฺปโนฺน, คิลานา วุฏฺฐิโต โหติ อจิรวุฏฺฐิโต เคลญฺญา, คามํ วา นิคมํ วา ปิณฺฑาย จรโนฺต น ลภติ ลูขสฺส วา ปณีตสฺส วา โภชนสฺส ยาวทตฺถํ ปาริปูรึ, ลภติ…เป.… ปาริปูรินฺติ เอตานิ อนุรูปปจฺจเวกฺขณาสหิตานิ อฏฺฐ วีริยารมฺภวตฺถูนิ ตํมูลกานิ วา ปจฺจเวกฺขณานิฯ

จิรกตาทิอารมฺมณํ อุปคนฺตฺวา ฐานํ, อนิสฺสชฺชนํ วา อารมฺมณสฺส **อุปฏฺฐานํ**ฯ อุทเก อลาพุ วิย อารมฺมณํ ปิลวิตฺวา คนฺตุํ อปฺปทานํ ปาสาณสฺส วิย นิจฺจลสฺส อารมฺมณสฺส ฐปนํ สารณํ อสมฺมุฏฺฐตากรณํ **อปิลาปนํ**ฯ อปิลาเป กโรติ **อปิลาเปติฯ คติโย**ติ นิปฺผตฺติโย สมฺภวโต ผลโต จฯ **อปโร นโย**ติ รสาทิทสฺสนตฺถํ อารทฺธํฯ สโมฺมสปจฺจนีกํ กิจฺจํ **อสโมฺมโส,** น สโมฺมสาภาวมตฺตํฯ สติยา วตฺถุภูตา กายาทโย **กายาทิสติปฏฺฐานา,** สติโยเยว วา ปุริมาปจฺฉิมานํ ปทฏฺฐานํฯ

วิเกฺขปสฺส อุทฺธจฺจสฺสฯ **ปญฺญาเปตีติ** ปกาเรหิ ชานาเปติฯ **เอกาโลกา โหตีติ** วิปสฺสนุปกฺกิเลโสภาสํ สนฺธายาหฯ มนเต วิชานาติ เอเตนาติ วา **มโน,** เอวญฺจ กตฺวา ‘‘มนญฺจ ปฏิจฺจ ธมฺเม จา’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๐๔, ๔๐๐; ๓.๔๒๑, ๔๒๕) การณภาเวน มโน วุตฺโตฯ สโพฺพ หิ มโน อตฺตโน อนนฺตรสฺส วิญฺญาณสฺส การณนฺติฯ **วิชานาตีติ** ปริจฺฉินฺนุปลทฺธิวเสน ชานาติ, น สญฺญาปญฺญา วิย สญฺชานนปฏิวิชฺฌนวเสนฯ

ปีติโสมนสฺสสมฺปโยคโตติ วุเตฺต เยน โยคา สุมโน โหติ, ตํ โสมนสฺสนฺติ วุจฺจตีติ ปีติยา จ โสมนสฺสภาโว อาปชฺชติ, ตสฺมา วินาปิ กาเยน วตฺถุนา สาตเวทนาสมฺปโยคโตติ โยเชตพฺพํฯ เอวญฺจ นิปฺปีติกํ โสมนสฺสญฺจ สงฺคหิตํ โหติ, ปีติอุปลกฺขิตํ วา โสมนสฺสํ สปฺปีติกํ นิปฺปีติกญฺจ โสมนสฺสนฺติ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ

ปวตฺตสนฺตตาธิปเตยฺยนฺติ ปวตฺตสงฺขาตาย สนฺตติยา อธิปติภูตํฯ ชีวิตินฺทฺริยสฺส หิ อตฺตโน วิชฺชมานกฺขเณ อนุปาเลนฺตสฺส อนนฺตรญฺจ สานุปาลนานํ อุปฺปตฺติยา เหตุภูตสฺส วเสน ปวตฺตํ จิรฏฺฐิติกํ โหติ, ตํตํกมฺมวิเสเสน วิเสสยุตฺตํ ยาว จุติ อวิเสเสน วา ยาว ปรินิพฺพานํ อวิจฺฉินฺนํ ปวตฺตติ ชีวมานตาวิเสสยุตฺตญฺจาติ รูปารูปชีวิตินฺทฺริยานํ สมานลกฺขณาทึ วตฺตุํ **‘‘อตฺตนา อวินิภุตฺตธมฺมาน’’นฺติ** อาหฯ อนุปาเลตพฺพานํ **อตฺถิกฺขเณเยว**ฯ อสติ หิ อนุปาเลตเพฺพ อุปฺปลาทิมฺหิ กึ อุทกํ อนุปาเลยฺยาติฯ **ตสฺส ตสฺสาติ** อนุปาลนาทิกสฺสฯ **สาธนโตติ** สาธเนนฯ ตํสาธนญฺจ ชีวมานวิเสสปจฺจยภาวโตฯ

อินฺทฺริยราสิวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

มคฺคงฺคราสิวณฺณนา

สมฺมาติ อวิปรีตนิยฺยานิกภาเวนฯ **ปสตฺถตา** จ เอวเมว ทฏฺฐพฺพาฯ

พลราสิวณฺณนา

อสฺสทฺธิเยติ อสฺสทฺธิยการณาฯ **อุภยปทวเสนาติ** สทฺธาปทํ พลปทนฺติ เอวมาทิปททฺวยวเสนฯ นิยกชฺฌตฺตํ ชาติอาทิสมุฏฺฐานํ เอติสฺสาติ **อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานา**ฯ ครุนา กิสฺมิญฺจิ วุเตฺต คารววเสน ปติสฺสวนํ ปติสฺสโว, สห ปติสฺสเวน **สปฺปติสฺสวํ,** ปติสฺสวภูตํ ตํสภาคญฺจ ยํกิญฺจิ คารวนฺติ อโตฺถฯ **ชาติ**อาทิมหตฺตปจฺจเวกฺขเณน อุปฺปชฺชมานา จ หิรี ตตฺถ คารววเสน ปวตฺตตีติ **‘‘สปฺปติสฺสวลกฺขณา’’ติ** วุจฺจติฯ วชฺชํ ภายติ ตญฺจ ภยโต ปสฺสตีติ **วชฺชภีรุกภยทสฺสาวี**ฯ เอวํสภาวํ โอตฺตปฺปํฯ หิรี ปาปธมฺเม คูถํ วิย ปสฺสติ, โอตฺตปฺปํ อุณฺหํ วิยฯ **ทายชฺชํ** นวโลกุตฺตรธมฺมาทิฯ อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานาทิตา จ หิรีโอตฺตปฺปานํ ตตฺถ ตตฺถ ปากฏภาเวน วุตฺตา, น ปน เตสํ กทาจิ อญฺญมญฺญํ วิปฺปโยคาฯ น หิ ลชฺชนํ นิพฺภยํ ปาปภยํ วา อลชฺชนํ โหตีติฯ

มูลราสิวณฺณนา

อเคโธ อนภิชฺฌนํ อนภิกงฺขนํฯ อนลฺลีโน ภาโว อธิปฺปาโย เอตสฺสาติ **อนลฺลีนภาโว,** เอวญฺหิ อุปมาย สเมติฯ **อนุกูลมิโตฺต** อนุวตฺตโกฯ **วินยรโสติ** วินยนรโสฯ **อโทโส ทุสฺสีลฺยมลสฺสาติ** อิทํ ทุสฺสีลฺยสฺส โทสสมุฏฺฐานตํ โทสูปนิสฺสยตญฺจ สนฺธาย วุตฺตํฯ **อภาวนายาติ** ‘‘ตตฺถ ชาตานํ ธมฺมานํ อนติวตฺตนเฏฺฐน ภาวนาอินฺทฺริยานํ เอกรสเฏฺฐน ภาวนา ตทุปควีริยวาหนเฏฺฐน ภาวนา อาเสวนเฏฺฐน ภาวนา’’ติ เอวํ วุตฺตาย ปญฺญาสาธนาย ภาวนาย

อปฺปวตฺติ, ตปฺปฏิปกฺขภูตา วา อกุสลา **อภาวนา**ฯ นิคฺคุเณปิ คุณคฺคหณํ **อธิกคฺคหณํ**ฯ วิชฺชมานมฺปิ คุณํ วิทฺธํเสตฺวา คหณํ **อูนคฺคหณํ**ฯ จตุวิปลฺลาสคฺคหณํ **วิปรีตคฺคหณํ**ฯ

ยาถาวสภาเวติ ‘‘เอตฺตโก เอตสฺส คุโณ, เอตฺตโก โทโส’’ติ คุณโทสานํ สภาเว ‘‘ชราธโมฺม ชีรติ, ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา มา ชีรี’’ติ เอวมาทิปจฺจเวกฺขณสมฺภวโตฯ **อโลเภน จ คหฏฺฐานํ** เขตฺตวตฺถาทีสุ วิวาทาภาวโตฯ **อโมเหน ปพฺพชิตานํ** ทิฏฺฐิคตวิวาทาภาวโตฯ กามราคาภินิเวสวินิพนฺธา หิ คหฏฺฐา คหเฏฺฐหิ วิวทนฺติ, ทิฏฺฐิราคาภินิเวสวินิพนฺธา สมณา สมเณหีติฯ ราควเสน มิตฺตสนฺถโว โทสวเสน วิโรโธ จ ตพฺพิเสเสน **อุปคมาปคมา,** อารมฺมเณ วา รูปาทิมฺหิ อนุโรธวิโรธาฯ **อมชฺฌตฺตภาวสฺส** ปฏิฆานุนยสงฺขาตสฺส โมเหน ปวตฺติฯ สุขวิปริณาเม ทุกฺขสมาโยเค จ ปฏิฆปวตฺติยํ เวทนาปริคฺคโห น สิชฺฌตีติ อโทสานุภาเวน เวทนาสติปฏฺฐานํ สิชฺฌติฯ **ทิพฺพวิหารสฺสา**ติ จตุนฺนํ ฌานานํฯ **อริยวิหาโร** ผลสมาปตฺติฯ โมเหน อวิจาเรโนฺต อุทาสีนปเกฺขสุปิ สตฺตสงฺขาเรสุ สเพฺพสุ อภิสงฺคํ กโรตีติ อมูฬฺหสฺส ตทภาโว เวทิตโพฺพฯ ทุกฺขทสฺสนสฺส อาสนฺนปฏิปกฺขตฺตา โทสสฺส ตปฺปฏิปเกฺขน อโทเสน ทุกฺขทสฺสนํ โหติฯ

กมฺมปถราสิวณฺณนา

สุขาทีนิ อตฺตโน **น พฺยาปาเทติ** น วินาเสติ ปรสฺส จาติ ทฏฺฐพฺพํฯ กมฺมปถตาตํสภาคตาหิ **กมฺมปถวเสน**ฯ

ปสฺสทฺธาทิยุคลวณฺณนา

ทรโถ สารโมฺภ, ทุกฺขโทมนสฺสปจฺจยานํ อุทฺธจฺจาทิกานํ กิเลสานํ จตุนฺนํ วา ขนฺธานํ เอตํ อธิวจนํฯ อุทฺธจฺจปฺปธานา กิเลสา อุทฺธจฺจาทิกิเลสา, อุทฺธจฺจํ วา อาทิํ กตฺวา สพฺพกิเลเส สงฺคณฺหาติฯ **สุวณฺณวิสุทฺธิ วิยา**ติ ยถา สุวณฺณวิสุทฺธิ อลงฺการวิกติวินิโยคกฺขมา, เอวํ อยมฺปิ หิตกิริยาวินิโยคกฺขมาฯ

สมํ , สมนฺตโต วา ปกาเรหิ ชานนํ **สมฺปชญฺญํ**ฯ เจติยวนฺทนาทิอตฺถํ อภิกฺกมาทีสุ อตฺถานตฺถปริคฺคณฺหนํ **สาตฺถกสมฺปชญฺญํ**ฯ สติ จ อเตฺถ สปฺปายาสปฺปายรูปาทิปริคฺคณฺหนํ **สปฺปายสมฺปชญฺญํ**ฯ โคจรคามาภิกฺกมนาทีสุ กมฺมฏฺฐานาวิชหนํ **โคจรสมฺปชญฺญํ**ฯ อภิกฺกมนาทีนํ ธาตุอาทิวเสน ปวิจโย **อสโมฺมหสมฺปชญฺญํ**ฯ สพฺพกมฺมฏฺฐานภาวนานุยุตฺตานํ สพฺพโยคีนํ สพฺพทา อุปการกา อิเม เทฺว ธมฺมา ปาริปนฺถกหรณโต ภาวนาวฑฺฒนโต จฯ ยถาห ‘‘เทฺว ธมฺมา พหุการา สติ จ สมฺปชญฺญญฺจา’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๕๒)ฯ ยุเค นทฺธา วิยาติ **ยุคนทฺธา,** อญฺญมญฺญํ นิมิตฺตภาเวน สมํ ปวตฺตาติ อโตฺถฯ ‘‘ปุน จปรํ, อาวุโส, ภิกฺขุ สมถวิปสฺสนํ ยุคนทฺธํ ภาเวตี’’ติ (อ. นิ. ๔.๑๗๐; ปฏิ. ม. ๒.๑) หิ สุเตฺต เอเตสํ ยุคนทฺธตา วุตฺตาฯ สพฺพกุสลธเมฺมสุ ลีนุทฺธจฺจาภาโว เอเตหิ ทฺวีหิ สมํ ยุเตฺตหีติ **‘‘วีริยสมาธิโยชนตฺถายา’’**ติ อาห, โยควจนตฺถายาติ อโตฺถฯ

เยวาปนกวณฺณนา

รูปาภาเวนาติ รุปฺปนาภาเวนฯ **ธมฺมา**ติ เอตสฺส อโตฺถ สภาวโต อุปลพฺภมานาติฯ **เมตฺตาปุพฺพภาโค**ติ อปฺปนาปฺปตฺตาย เมตฺตาย ปุพฺพภาโค , ปริกมฺมเมตฺตา เอตสฺมิํ จิเตฺต อตฺถีติ อโตฺถฯ **วิรติวเสนา**ติ วจีปวตฺติยา น ปูเรติ, กินฺตุ วิรติโยเคนาติ อโตฺถฯ **อปณฺณกงฺคา**

นีติ อวิรทฺธงฺคานิฯ ยถา ตถา วา อารมฺมเณ วินิจฺฉยนํ **อธิมุจฺจนํ**ฯ น หิ อนธิมุจฺจโนฺต ปาณาติปาตาทีสุ ทานาทีสุ วา ปวตฺตติ, สทฺธา ปน ปสาทนีเยสุ ปสาทาธิโมโกฺขติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ ทารกสฺส วิย อิโต จิโต จ สํสปฺปนสฺส กริสฺสามิ น กริสฺสามีติ อวินิจฺฉยสฺส ปฏิปกฺขกิริยา **อสํสปฺปนํฯ ปุริมมนโต**ติ ภวงฺคโตฯ **วิสทิสํ** วีถิชวนํ **มนํ กโรตี**ติ มนสิการสามเญฺญน วีถิชวนปฏิปาทเก ทเสฺสติฯ **เตสุ ธเมฺมสู**ติ จิตฺตเจตสิกธเมฺมสุฯ อตทารมฺมณเตฺตปิ หิ เตสุ สมปฺปวเตฺตสุ อุทาสีนภาวโต **ตตฺรมชฺฌตฺตตา**ติ วุจฺจติฯ อลีนานุทฺธตปฺปวตฺติปจฺจยตฺตา **อูนาธิกนิวารณรสาฯ กายทุจฺจริตาทิวตฺถูน**นฺติ ปาณาทีนํฯ **อมทฺทนา** มทฺทนปฏิปกฺขภาโววฯ

ตํตํราสิกิจฺจวเสน วิภาครหิตา **อวิภตฺติกาฯ เอตฺถา**ติ เอเตสุ สวิภตฺติเกสุ ทุติยฏฺฐานาทีสุปิ ภาชิยมาเนสุ อปุพฺพํ นตฺถีติ อโตฺถฯ **ปทํ ปูริต**นฺติ ฌานาทิปทํ ปญฺจกาทิวเสน ปูริตํฯ ปญฺจ หิ องฺคานิ ฌานปทสฺส อโตฺถ, เตสุ เอกสฺมิญฺจ อูเน ฌานปทํ อูนํ โหตีติฯ ปทสมูโห ปทโกฏฺฐาโส วา ตํ ตเมว วา ปทํ, อวุตฺตํ หาปิตํ นาม โหตีติ วุตฺตํ ‘‘ปูริต’’นฺติฯ วุตฺตสฺมิเญฺญว วุจฺจมาเน อเนเกสํ ปุริสสทฺทานํ วิย โกจิ สมฺพโนฺธ นตฺถีติ มญฺญมาโน อาห ‘‘**อนนฺสนฺธิกากถา**’’ติฯ อนฺตรนฺตรา วุตฺตสฺมิเญฺญว วุจฺจมาเน อนุกฺกเมน ธมฺมา กถิตา น โหนฺตีติ อาห ‘‘**อุปฺปฏิปาฏิยา**’’ติฯ ผสฺสปญฺจมกราสิ สพฺพจิตฺตุปฺปาทสาธารณวเสน จตุกฺขนฺธตปฺปจฺจยสงฺคหวเสน จ วุโตฺตฯ ยถาวุเตฺตสุ ปน ราสีสุ เอกราสิกิจฺจสฺสปิ อภาวา ฉนฺทาทโย เยวาปนกวเสน วุตฺตาฯ วุตฺตานมฺปิ จ ธมฺมานํ ยถา เวทนาทีนํ ฌานงฺคาทิภาโว วุโตฺต, น เอวํ โสวจสฺสตากลฺยาณมิตฺตตาทิวิเสโส วุโตฺตติ ตสฺส สงฺคณฺหนตฺถํ เกจิ ธเมฺม วิสุํ ฐเปตฺวา เต จ ตญฺจ วิเสสํ ‘‘**เย วา ปนา**’’ติ อาหฯ เวเนยฺยชฺฌาสยวเสน วา สาวเสเส ธเมฺม วตฺวา ‘‘**เย วา ปนา**’’ติ วุตฺตํฯ

เยวาปนกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ธมฺมุเทฺทสวารกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

กามาวจรกุสลํ

นิเทฺทสวารกถาวณฺณนา

๒. **ผุสนกวเสนา**ติ สเนฺต อสเนฺตปิ วิสเย อาปาถคเต จิตฺตสฺส สนฺนิปตนวเสน ‘‘จิตฺตํ มโน’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๖, ๑๗) วิย กิจฺจวิเสสํ, ‘‘มานส’’นฺติอาทีสุ (ธ. ส. ๖, ๑๗) วิย สมาเน อเตฺถ สทฺทวิเสสํ, ‘‘ปณฺฑร’’นฺติอาทีสุ (ธ. ส. ๖, ๑๗) วิย คุณวิเสสํ, ‘‘เจตสิกํ สาต’’นฺติอาทีสุ (ธ. ส. ๒, ๑๘) วิย นิสฺสยวิเสสํ, ‘‘จิตฺตสฺส ฐิตี’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๑๕, ๒๔) วิย อญฺญสฺส อวตฺถาภาววิเสสํ, ‘‘อลุพฺภนา’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๓๒) วิย อญฺญสฺส กิริยาภาววิเสสํ, ‘‘อลุพฺภิตตฺต’’นฺติ อาทีสุ (ธ. ส. ๓๒) วิย อญฺญสฺส กิริยาภาวภูตตาวิเสสนฺติอาทิกํ อนเปกฺขิตฺวา ธมฺมมตฺตทีปนํ สภาวปทํฯ ผุสนฺตสฺส หิ จิตฺตสฺส ผุสนกิริยา **ผุสนากาโรฯ สมฺผุสนา**ติ อารมฺมณสมาคมผุสนา, น ปฏิลาภสมฺผุสนาฯ สมฺผุสิตสฺส อารมฺมเณน สมาคตสฺส จิตฺตสฺส ภาโว **สมฺผุสิตตฺตํ**ฯ ยสฺมึ สติ จิตฺตํ สมฺผุสิตนฺติ วุจฺจติ, โส ตสฺส ภาโวฯ เอวํ อเญฺญสุปิ ภาวนิเทฺทเสสุ ทฏฺฐพฺพํฯ

อปรสฺส เววจนสฺส, อปเรน วา ปุริมตฺถสฺส ทีปนา **อปรทีปนา**ฯ ‘‘ปณฺฑิจฺจํ โกสลฺล’’นฺติ เอวมาทโย ปญฺญาวิเสสา นานากาเล ลพฺภมานาปิ เอกสฺมึ จิเตฺต ลพฺภนฺติฯ เอกสฺมิญฺจ วิเสเส อิตเรปิ อนุคตา โหนฺตีติ ทเสฺสตุํ ตถา วิภตฺติ อตฺถโต วิภตฺติ โหติ อตฺถนานเตฺตน กตตฺตาฯ อถ วา ยถา ‘‘โกโธ กุชฺฌนา กุชฺฌิตตฺต’’นฺติ (ธ. ส. ๑๐๖๖) สภาวาการภาวนิเทฺทเสหิ โกโธติ เอวมากาโรว อโตฺถ วุโตฺต, น เอวมิธ, อิธ ปน ปณฺฑิตาทิภาวาการภิโนฺน อโตฺถ วุโตฺตติ อิทํ วิภตฺติคมนํ อตฺถวเสน โหติฯ **สมฺผุสิตตฺต**นฺติ เอตฺถาปิ น ‘‘ผโสฺส’’ติ เอวมากาโรว อโตฺถ วุโตฺตฯ **สมฺผโสฺส**ติ เอวมากาโร ปน วุโตฺตติ อตฺถโต วิภตฺติคมนนฺติ วุตฺตํฯ

โทโส พฺยาปาโทติ อุเทฺทเสปิ นามนานเตฺตน นานาภูโต อุทฺทิโฏฺฐฯ นิเทฺทเสปิ เตเนว นานเตฺตน นิทฺทิโฏฺฐฯ **เอโกว ขโนฺธ โหตี**ติ เอเกน ขนฺธสเทฺทน วตฺตพฺพตํ สนฺธายาหฯ **เจตนา**ติ สงฺขารกฺขนฺธํ ทเสฺสติ ตปฺปมุขตฺตาฯ **อสทฺธมฺมา**ติ อสตํ, อสโนฺต วา ธมฺมา, น วา สทฺธมฺมาติ อสทฺธมฺมาติ อสทฺธมฺมวจนียภาเวน เอกีภูโตปิ อสทฺธโมฺม โกธครุตาทิวิสิเฏฺฐน สทฺธมฺมครุตาปฏิเกฺขปนานเตฺตน นานตฺตํ คโตติ **‘‘จตฺตาโร’’**ติ วุตฺตํฯ **น สทฺธมฺมครุตา**ติ วุจฺจมานา วา อสทฺธมฺมครุตา อสทฺธมฺมครุตาภาเวน เอกีภูตาปิ โกธาทิวิสิฏฺฐปฏิเกฺขปนานเตฺตน นานตฺตํ คตาฯ ปฏิปโกฺข วา ปฏิกฺขิปียติ เตน, สยํ วา ปฏิกฺขิปตีติ ปฏิเกฺขโปติ วุจฺจตีติ สทฺธมฺมครุตาปฏิเกฺขปนานเตฺตน อสทฺธมฺมครุตา อสทฺธมฺมา วา นานตฺตํ คตาฯ **อโลโภ**ติอาทีนํ ผสฺสาทีหิ นานตฺตํ โลภาทิวิสิเฏฺฐน ปฏิเกฺขเปน โลภาทิปฏิปเกฺขน วา เวทิตพฺพํฯ อโลภาโทสาโมหานํ อญฺญมญฺญนานตฺตํ ยถาวุเตฺตน ปฏิเกฺขปนานเตฺตน โยเชตพฺพํฯ ปทตฺถสฺส ปทนฺตเรน วิภาวนํ **ปทตฺถุติ**ฯ เตน หิ ตํ ปทํ มหตฺถนฺติ ทีปิตํ โหติ อลงฺกตญฺจาติฯ อตฺถวิเสสาภาเวปิ อาภรณวเสน จ อาทรวเสน จ ปุน วจนํ **ทฬฺหีกมฺมํ**ฯ

๓. **ตชฺช**นฺติ ตสฺส ผลสฺส อนุจฺฉวิกํฯ น เกวลํ นิทฺทิสิยมานํ สาตเมว อธิกตํ , อถ โข ยถานิทฺทิฏฺฐานิ อารมฺมณานิปีติ **‘‘เตหิ วา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตสฺส วา ชาตา การณภาเวน ผสฺสตฺถํ ปวตฺตาติ **ตชฺชา**ฯ ตํสมงฺคีปุคฺคลํ, สมฺปยุตฺตธเมฺม วา อตฺตนิ สาทยตีติ **สาตํ** ท-การสฺส ต-การํ กตฺวาฯ สุฏฺฐุ ขาทติ, ขณติ วา ทุกฺขนฺติ **สุขํ**ฯ

๕. **ปาโส**ติ ราคปาโสฯ โส หิ นิราวรณตฺตา **อนฺตลิกฺขจโร**ฯ อกุสลมฺปิ **ปณฺฑร**นฺติ วุตฺตํ, โก ปน วาโท กุสลนฺติ อธิปฺปาโยฯ ตญฺหิ ปณฺฑรโต นิกฺขนฺตํ สยญฺจ ปณฺฑรนฺติฯ อถ

วา สพฺพมฺปิ จิตฺตํ สภาวโต ปณฺฑรเมว, อาคนฺตุโกปกฺกิเลสโวทาเนหิ ปน สาวชฺชานวชฺชานํ อุปกฺกิลิฏฺฐวิสุทฺธตรตา โหนฺตีติฯ ทารุปฺปมาเณสุ สิลาทีสุ ขนฺธปณฺณตฺติยา อภาวา กิญฺจิ นิมิตฺตํ อนเปกฺขิตฺวา ทารุมฺหิ ปวตฺตา ขนฺธปณฺณตฺตีติ **“ปณฺณตฺติมตฺตเฏฺฐนา”**ติ วุตฺตํฯ ตํ-สเทฺทน มโนวิญฺญาณธาตุเยว วุเจฺจยฺย นิทฺทิสิตพฺพตฺตาติ น ตสฺสา ตชฺชตาฯ เตหิ อารมฺมเณหิ ชาตตา **ตชฺชา**ติ จ วุจฺจมาเน สมฺผสฺสชตา น วตฺตพฺพาฯ น หิ โส อารมฺมณํ, นาปิ วิเสสปจฺจโยฯ ‘‘ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส’’ติ วิญฺญาณเมว ผสฺสสฺส วิเสสปจฺจโยติ วุโตฺตติ ตสฺมา น วิญฺญาณํ วิเสสปจฺจยภูตํ สมฺผสฺสชตาย ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตุสมฺผสฺสชาปณฺณตฺติํ ลภติ, น จ ตเทว ตสฺส การณภาเวน ผลภาเวน จ วุจฺจมานํ สุวิเญฺญยฺยํ โหตีติฯ กิํ วา เอเตน, ยถา ภควตา วุตฺตา ตํสภาวาเยว เต ธมฺมาติ น เอวํวิเธสุ การณํ มคฺคิตพฺพํฯ

๗. **เอวํ ตกฺกนวเสน** โลกสิเทฺธนาติ อธิปฺปาโยฯ เอวเญฺจวญฺจ ภวิตพฺพนฺติ วิวิธํ ตกฺกนํ กูเป วิย อุทกสฺส อารมฺมณสฺส อากฑฺฒนํ วิตกฺกนํฯ

๘. สมนฺตโต จรณํ **วิจรณํ**ฯ

๙. **อตฺตมนตา**ติ เอตฺถ **อตฺต**-สเทฺทน น จิตฺตํ วุตฺตํฯ น หิ จิตฺตสฺส มโน อตฺถีติฯ อตฺตมนสฺส ปน ปุคฺคลสฺส ภาโว อตฺตมนตาติ วตฺวา ปุน ปุคฺคลทิฎฺฐินิเสธนตฺถํ **“จิตฺตสฺสา”**ติ วุตฺตํฯ

๑๑. น พลวตี, กสฺมา อวฏฺฐิติ วุตฺตาติ? เอกคฺคจิเตฺตน ปาณวธาทิกรเณ ตถา อวฏฺฐานมตฺตภาวโต ฯ วิรูปํ, วิวิธํ วา สํหรณํ วิกิรณํ **วิสาหาโร,** สํหรณํ วา สมฺปิณฺฑนํ, ตทภาโว **วิสาหาโร**ฯ

๑๒. **อญฺญสฺมิํ ปริยาเย**ติ อญฺญสฺมิํ การเณฯ **สมานาธิกรณภาโว** ทฺวินฺนํ พหูนํ วา ปทานํ เอกสฺมิํ อเตฺถ ปวตฺติฯ

๑๓. **อารมฺภติ จา**ติ อาปชฺชติ จฯ อุทฺธํ ยมนํ **อุยฺยาโมฯ ธุร**นฺติ นิปฺผาเทตุํ อารทฺธํ กุสลํ, ปฏิญฺญํ วาฯ

๑๔. **ติณฺณ**นฺติ พุทฺธาทีนํฯ จิเตฺต อารมฺมณสฺส อุปฏฺฐานํ โชตนญฺจ สติเยวาติ ตสฺสา เอตํ ลกฺขณํฯ

๑๖. ปาสาณสกฺขรวาลิกาทิรหิตา ภูมิ สณฺหาติ **“สณฺหเฎฺฐนา”**ติ วุตฺตํฯ

๑๙. **อยนฺตี**ติ เอกกมฺมนิพฺพตฺตมนุสฺสาทิสนฺตติอวิเจฺฉทวเสน ปวตฺตนฺติฯ กุสลากุสเลสุปิ หิ ชีวิตํ อินฺทฺริยปจฺจยภาเวน สมฺปยุเตฺต ปวตฺตยมานเมว ตทวิเจฺฉทสฺส ปจฺจโย โหติฯ

๓๐. **ยํ หิรียตี**ติ หิรียติ-สเทฺทน วุเตฺต ภาโว ยํ-สเทฺทน วุจฺจตีติ **ย**นฺติ ภาวนปุํสกํ วา เอตํ ทฏฺฐพฺพํฯ **หิริยิตเพฺพนา**ติ จ เหตุอเตฺถ กรณวจนํ ยุชฺชติฯ

๓๒. **อลุพฺภนกวเสนา**ติ เอตฺถ อลุพฺภนเมว อลุพฺภนกนฺติ ภาวนิเทฺทโส ทฏฺฐโพฺพฯ

๓๓. **อพฺยาปโชฺช**ติ พฺยาปาเทน ทุเกฺขน โทมนสฺสสงฺขาเตน โทเสน วิย น พฺยาปาเทตโพฺพติปิ อโตฺถ ยุชฺชติฯ

๔๒-๔๓. ถินมิทฺธาทิปฏิปกฺขภาเวน กุสลธมฺเม อนิจฺจาทิมนสิกาเร จ สีฆํ สีฆํ ปริวตฺตน สมตฺถตา **ลหุปริณามตา,** อวิชฺชานีวรณานญฺหิ ตณฺหาสํโยชนานํ สตฺตานํ อกุสลปฺปวตฺติ ปกติภูตาติ น ตตฺถ ลหุปริณามตาย อโตฺถฯ เตสญฺจ ภาโว ครุตาเยวาติ ตพฺพิธุรสภาวานํ **ลหุตา** ทฏฺฐพฺพาฯ สา หิ ปวตฺตมานา สีฆํ ภวงฺควุฏฺฐานสฺส ปจฺจโย โหติฯ

๔๔-๔๕. เย จ ธมฺมา โมหสมฺปยุตฺตา วิย อวิปนฺนลหุตา, เตสญฺจ กุสลกรเณ อปฺปฏิฆาโต มุทุตาฯ อปฺปฏิฆาเตน มุทุตาทิรูปสทิสตาย อรูปธมฺมานมฺปิ มุทุตา มทฺทวตาติอาทิ วุตฺตํฯ

๔๖-๔๗. สิเนหวเสน กิลินฺนํ อติมุทุกํ จิตฺตํ อกมฺมญฺญํ โหติ วิลีนํ วิย สุวณฺณํ, มานาทิวเสน อติถทฺธญฺจ อตาปิตํ วิย สุวณฺณํ, ยํ ปนานุรูปมุทุตายุตฺตํ, ตํ กมฺมญฺญํ โหติ ยุตฺตมทฺทวํ วิย สุวณฺณํฯ ตเสฺสว มุทุกสฺส โย กมฺมญฺญากาโร, สา **กมฺมญฺญตา**ติ มุทุตาวิสิฏฺฐา กมฺมญฺญตา เวทิตพฺพาฯ

๕๐-๕๑. ปโจฺจสกฺกนภาเวน ปวตฺตํ อกุสลเมว **ปโจฺจสกฺกนํฯ เอกวีสติ อเนสนา** นาม เวชฺชกมฺมํ กโรติ, ทูตกมฺมํ กโรติ, ปหิณกมฺมํ กโรติ, คณฺฑํ ผาเลติ, อรุมกฺขนํ เทติ, อุทฺธํวิเรจนํ เทติ, อโธวิเรจนํ เทติ, นตฺถุเตลํ ปจติ, จกฺขุเตลํ ปจติ, เวฬุทานํ เทติ, ปณฺณทานํ เทติ, ปุปฺผทานํ เทติ, ผลทานํ เทติ, สินานทานํ เทติ, ทนฺตกฏฺฐทานํ เทติ, มุโขทกทานํ เทติ, จุณฺณทานํ เทติ, มตฺติกาทานํ เทติ, จาฏุกกมฺมํ กโรติ, มุคฺคสูปิยํ, ปาริภฏฺยํ, ชงฺฆเปสนิยํ ทฺวาวีสติมํ ทูตกเมฺมน สทิสํ, ตสฺมา เอกวีสติฯ **ฉ อโคจรา** เวสิยาโคจโร, วิธวา, ถุลฺลกุมารี, ปณฺฑก, ปานาคาร, ภิกฺขุนีอโคจโรติฯ **สเงฺขปโต**ติ สรูเปน อนุทฺทิฏฺฐตฺตา ‘‘ตตฺถ กตโม ฉโนฺท’’ติอาทิ น สกฺกา วตฺตุนฺติ ‘‘โย ฉโนฺท ฉนฺทิกตา’’ติอาทินิเทฺทสํ สงฺขิปิตฺวา **‘‘เย วา ปนา’’**ติ นิเทฺทโส กโตติ อโตฺถฯ

นิเทฺทสวารกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

โกฏฺฐาสวารวณฺณนา

๕๘-๑๒๐. นิเทฺทสวาเร ปุจฺฉาทีนํ ปเจฺจกํ อเนกเตฺตปิ ปุจฺฉาทิภาเวน เอกตฺตํ อุปเนตฺวา จตุปริเจฺฉทตา วุตฺตาฯ จตฺตาโร เทฺวติ เอวมาทิกํ สงฺขิปิตฺวา สห วา คหณํ **สงฺคโหฯ ฐเปตฺวา เยวาปนเก**ติ สงฺคเหตเพฺพ สนฺธาย วุตฺตํฯ เต หิ วิสุํ วิสุํ อุทฺทิฏฺฐตฺตา นิทฺทิฏฺฐตฺตา จ วิปฺปกิณฺณาติ สงฺคเหตพฺพา โหนฺติ, น เยวาปนกา สงฺคหคมเนเนว ตถา อวิปฺปกิณฺณตฺตาฯ ยสฺมา ปน สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนา โหนฺติ, ตสฺมา ตํนิเทฺทเส อขนฺธภาวนิวารณตฺถํ เยวาปนาเตฺวว วุตฺตาติ น เยวาปนกา ฐเปตพฺพาติฯ **ปจฺจยสงฺขาเตนา**ติ อาหารปจฺจยสงฺขาเตนาติ วุตฺตํ โหติฯ อถ วา ‘‘เหตุ ปจฺจโย’’ติ เอเตสุ ทฺวีสุ ชนโก เหตุ อุปตฺถมฺภโก ปจฺจโยติ เอวํ วิเสสวเนฺตสุ **ปจฺจยสงฺขาเตน**ฯ ยถา หิ กพฬีการาหาโร โอชฏฺฐมกรูปาหรเณน รูปกายํ อุปตฺถเมฺภติ, เอวมิเมปิ เวทนาทิอาหรเณน นามกายนฺติฯ **ตถา จ โหนฺตี**ติ สาธารเณ สหชาตาทิปจฺจเย สนฺธายาหฯ **อญฺญถา จา**ติ อเญฺญน จ เอเกนากาเรน ปจฺจยา โหนฺติเยวาติ อาหาราติ วุจฺจนฺตีติ อโตฺถฯ ตสฺมา อาหรณกิจฺจรหิตานํ เหตุอธิปติอาทีนํ นตฺถิ อาหารภาวปฺปสโงฺคฯ **ติโสฺส จ เวทนา อาหรตี**ติอาทิ ยถาสมฺภววเสน วุตฺตํ, น อิมสฺมึเยว จิเตฺต ผสฺสาทิวเสนฯ **ตโย จ ภเว**ติ กามาทิภวภูตํ วิญฺญาณํ วิเสเสน, อวิเสเสน จ ปญฺจุปาทานกฺขเนฺธฯ

อารมฺมณํ อุปคนฺตฺวา นิชฺฌายนํ จินฺตนํ **อุปนิชฺฌายนํ**ฯ **เหตุวเฏฺฐนา**ติ อุปายเฏฺเถน, น มูลเฏฺเถนฯ ปุพฺพภาเค คโต ปฏิปนฺโน นานากฺขณิโก อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค โลกุตฺตรกฺขเณว สห ปวโตฺต **ยถาคตมโคฺค**ติ วุโตฺตฯ วิปสฺสนากฺขณโต ปุเพฺพว กายกมฺมาทีนํ สุปริสุทฺธตาย อฏฺฐงฺคิกมคฺคุปนิสฺสยสฺส ‘‘อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๔๓๑) เอวํ วุเตฺตน ปริยาเยน ปุพฺพภาคมคฺคสฺส อฏฺฐงฺคิกตา ยถาคตวจเนน ทีปิตา, น เอกกฺขเณ อฏฺฐนฺนํ องฺคานํ สพฺภาวาติ เอวมสฺสปิ ปริยายเทสนตา เวทิตพฺพาฯ วิชานนเมว จิตฺตวิจิตฺตตาติ **‘‘จิตฺตวิจิตฺตเฏฺฐน เอโกว ธโมฺม วิญฺญาณกฺขโนฺธ’’**ติ อาหฯ จตฺตาโร ขนฺธา โหนฺตีติอาทีสุ เวทนากฺขนฺธาทีนํ สงฺคเห กเตปิ ปุน ‘‘เอโก เวทนากฺขโนฺธ โหตี’’ติอาทิวจนํ น อเนเก เวทนากฺขนฺธาทโย ชาตินิเทฺทเสน อิธ วุตฺตาติ ทสฺสนตฺถํฯ อินฺทฺริเยสุ จ เอกสฺส ชาตินิเทฺทสภาเว ปฏิกฺขิเตฺต อเญฺญสํ อินฺทฺริยานํ อาหาราทีนญฺจ ตปฺปฏิเกฺขโป กโต โหตีติ ปุพฺพงฺคมสฺส มนินฺทฺริยเสฺสว กโตติ ทฏฺฐโพฺพฯ

โกฏฺฐาสวารวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สุญฺญตวารวณฺณนา

๑๒๑-๑๔๕. **เอตฺถา**ติ เอตสฺมึ ยถาวุเตฺต สมเย, เอเตสุ วา ธเมฺมสุฯ **ภาโว**ติ สโตฺต, โย โกจิ วา อโตฺตฯ

ทุติยจิตฺตาทิวณฺณนา

๑๔๖. **สปฺปโยเคนา**ติ ลีนสฺส จิตฺตสฺส อุสฺสาหนปโยคสหิเตนฯ **สอุปาเยนา**ติ กุสลสฺส กรณากรเณสุ อาทีนวานิสํสปจฺจเวกฺขณํ ปเรหิ อุสฺสาหนนฺติ เอวมาทิอุปายสหิเตนฯ

๑๕๖-๑๕๙. **มหาอฏฺฐกถายํ อนุญฺญาตา** นาติสมาหิตาย ภาวนายาติ เยวาปนเกหิปิ นิพฺพิเสสตํ ทเสฺสติฯ

ปุญฺญกิริยวตฺถาทิกถาวณฺณนา

อปจิติ เอว **อปจิติสหคตํ** ปุญฺญกิริยาวตฺถุ ยถา ‘‘นนฺทิราคสหคตา’’ติฯ อปจิติ วา เจตนาสมฺปยุตฺตกธมฺมา กายวจีกิริยา วา, ตํสหิตา เจตนา **อปจิติสหคตํ**ฯ **หิตผรเณนา**ติ เทสเก เมตฺตาผรเณน, ‘‘เอวํ เม หิตํ ภวิสฺสตี’’ติ ปวเตฺตน หิตจิเตฺตน วาฯ กมฺมสฺสกตาญาณํ **ทิฏฺฐิชุกมฺมํ**ฯ **นิยมลกฺขณ**นฺติ มหปฺผลตานิยมสฺส ลกฺขณํฯ **สีลมเย สงฺคหํ คจฺฉนฺติ** จาริตฺตวเสนฯ อนวชฺชวตฺถุํ ปริจฺจชโนฺต วิย อพฺภนุโมทมาโนปิ ปรสฺส สมฺปตฺติยา โมทตีติ **อพฺภนุโมทนา ทานมเย สงฺคหิตา**ฯ **ภาเวโนฺตปี**ติ อสมตฺตภาวนํ สนฺธายาหฯ สมตฺตา หิ อปฺปนา โหตีติฯ **อเฏฺฐว โกฏฺฐาเส กตฺวา**ติ เอกสฺส สตฺตสฺส เอกสฺมึ ขเณ อุปฺปนฺนเมกํ ปฐมจิตฺตํ ทเสฺสตฺวา อญฺญานิ ตาทิสานิ อทเสฺสเนฺตน สพฺพานิ ตานิ สริกฺขเฏฺฐน เอกีกตานิ โหนฺติ, ตถา เสสานิปีติ เอวํ อฏฺฐ กตฺวาฯ

กามาวจรกุสลวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

รูปาวจรกุสลํ

จตุกฺกนโย

ปฐมชฺฌานกถาวณฺณนา

๑๖๐. อุตฺตรปทโลปํ กตฺวา **รูปภโว รูป**นฺติ วุตฺโตฯ ฌานสฺส อมคฺคภาเวปิ สติ มคฺควจนํ อญฺญมคฺคภาวนิวารณตฺถนฺติ อิมสฺมึ อเตฺถ มคฺคคฺคหณสฺส ปโยชนํ วุตฺตํ, น สพฺพสฺส กุสลชฺฌานสฺส มคฺคภาโวติฯ ตตฺถ มคฺคสฺส ภาวนาย สมยววตฺถานสฺส กตตฺตา อมคฺคภาวนาสมเย ปวตฺตานํ ผสฺสาทีนํ กุสลภาโว น ทสฺสิโต สิยา, ตสฺมา สพฺพสฺส มคฺคภาโว ทเสฺสตโพฺพติฯ **อิโต อโญฺญ มโคฺค นตฺถี**ติ เอวํ อญฺญภูมิกวิธุโร สติ ปจฺจยนฺตเร รูปุปฺปตฺติชนกสภาโว วิปากธมฺมสภาโว วิย วิปากธมฺมวเสน สพฺพสมาโน มคฺคสเทฺทน วุโตฺตติ ทเสฺสตีติ เวทิตพฺพํฯ **กุสลํ ทาน**นฺติ อโลโภ ทฏฺฐโพฺพฯ อถ วา เจตนา ทานํ, ตํ วเชฺชตฺวา อิตเร เทฺว เจตนาสมฺปยุตฺตกาติ วุตฺตาฯ **วฑฺฒนฺตี**ติ มคฺคภาวโต ฌานวจเนน สงฺคเหตฺวา มโคฺคติ วตฺตุํ วฑฺฒนฺตีติ อโตฺถฯ **โอกปฺปนา**ติ สทฺทหนาฯ อญฺญตฺถ ทิฏฺฐํ อตฺถํ ปริจฺจชิตฺวา ‘‘ชเนติ วเฑฺฒตี’’ติ อยมโตฺถ กสฺมา วุโตฺตติ นิรุปสคฺคสฺส อญฺญตฺถ เอวมตฺถเสฺสว ทิฏฺฐตฺตาติ อิมมตฺถํ วิภาเวตุํ **‘‘ปุนจปรํ อุทายี’’**ติ (ม. นิ. ๒.๒๔๖ อาทโย) สุตฺตมาหฯ เกสญฺจิ อริยานํ อริยมเคฺคน สิทฺธานิ อญฺญานิ จ ฌานานิ ภาวนาสภาวาเนวาติ เตสุปิ ภาเวเนฺตน สมยววตฺถานํ อิชฺฌตีติฯ

นิสฺสรนฺติ นิคฺคจฺฉนฺติ เอเตน, เอตฺถ วาติ **นิสฺสรณํ**ฯ เก นิคฺคจฺฉนฺติ? กามาฯ เตสํ กามานํ นิสฺสรณํ ปหานนฺติ อโตฺถฯ เอวญฺหิ ‘‘กามาน’’นฺติ กตฺตริ สามิวจนํ ยุชฺชติฯ **วตฺถุกาเมหิปี**ติ วตฺถุกาเมหิ วิวิเจฺจวาติปิ อโตฺถ ยุชฺชตีติ เอวํ ยุชฺชมานตฺถนฺตรสมุจฺจยโตฺถ **ปิ**-สโทฺท, น กิเลสกามสมุจฺจยโตฺถฯ กสฺมา? อิมสฺมึ อเตฺถ กิเลสกามานํ ทุติยปเทน วิเวกสฺส วุตฺตตฺตาฯ อกุสลสเทฺทน ยทิปิ กิเลสกามา, อถาปิ สพฺพากุสลา คหิตา, สพฺพถา ปน กิเลสกาเมหิ วิเวโก วุโตฺตติ อาห **‘‘ทุติเยน กิเลสกาเมหิ วิเวกวจนโต’’**ติฯ กามคุณาธิคมเหตุปิ ปาณาติปาตาทิอสุทฺธปฺปโยโค โหตีติ ตพฺพิเวเกน ปโยคสุทฺธิ วิภาวิตาฯ ตณฺหาสํกิเลสโสธเนน **อาสยโปสนํ**ฯ

อเญฺญสมฺปิ จาติ ทิฏฺฐิมานาทีนํ ผสฺสาทีนญฺจฯ อุปริ วุจฺจมานานิ ฌานงฺคานิ **อุปริชฺฌานงฺคานิ,** เตสํ อตฺตโน วิปจฺจนีกานํ ปฏิปกฺขภาวทสฺสนตฺถํ ตปฺปจฺจนีกนีวรณวจนํฯ พฺยาปาทวิเวกวจเนน ‘‘อนตฺถํ เม อจรี’’ติอาทิอาฆาตวตฺถุเภทวิสยสฺส โทสสฺส โมหาธิกานํ ถินมิทฺธาทีนํ วิเวกวจเนน ปฏิจฺฉาทนวเสน ทุกฺขาทิปุพฺพนฺตาทิเภทวิสยสฺส โมหสฺส วิกฺขมฺภนวิเวโก วุโตฺตฯ กามราคพฺยาปาทตเทกฏฺฐถินมิทฺธาทิวิกฺขมฺภนกเญฺจทํ สพฺพากุสลปฏิปกฺขสภาวตฺตา สพฺพกุสลานํ เตน สภาเวน สพฺพากุสลานํ ปหานํ โหนฺตมฺปิ กามราคาทิวิกฺขมฺภนสภาวเมวาติ ตํสภาวตฺตา อวิเสเสตฺวา นีวรณากุสลมูลาทีนํ วิกฺขมฺภนวิเวโก วุโตฺต โหตีติ อาหฯ

วิตกฺกสฺส กิจฺจวิเสเสน ถิรภาวปฺปเตฺต ปฐมชฺฌานสมาธิมฺหิ ปจฺจนีกทูรีภาวกเตน ถิรภาเวน ตํสทิเสสุ วิตกฺกรหิเตสุ ทุติยชฺฌานาทิสมาธีสุ จ อปฺปนาติ อฏฺฐกถาโวหาโรติ วิตกฺกสฺส อปฺปนาโยโค วุโตฺต, อญฺญถา วิตโกฺกว อปฺปนาติ ตสฺส ตํสมฺปโยโค น สิยาติฯ **อโตฺถ…เป. … ทฏฺฐโพฺพ** ฌานสมงฺคิโน วิตกฺกวิจารสมงฺคิตาทสฺสเนน ฌานเสฺสว สวิตกฺกสวิจารภาวสฺส วุตฺตตฺตาฯ

วิเวกชํ ปีติสุขนฺติ เอตฺถ ปุริมสฺมึ อเตฺถ **วิเวกช**นฺติ ฌานํฯ ปีติสุขสทฺทโต จ อตฺถิอตฺถวิเสสวโต อสฺส, อสฺมึ วาติ เอตฺถ **อ**-กาโร วุโตฺตฯ ทุติเย ปีติสุขเมว วิเวกชํฯ **วิเวกชํปีติสุข**นฺติ จ อญฺญปทเตฺถ สมาโส ปจฺจตฺตนิเทฺทสสฺส จ อโลโป กโต, โลเป วา สติ ‘‘วิเวกชปีติสุข’’นฺติ ปาโฐติ อยํ วิเสโสฯ **คณนานุปุพฺพตา**ติ คณนานุปุพฺพตาย, คณนานุปุพฺพตามตฺตํ

วา ปฐมนฺติ วจนนฺติ อโตฺถฯ นิจฺจาทิวิปลฺลาสปฺปหาเนน มโคฺค อสโมฺมหโต อนิจฺจาทิลกฺขณานิ ปฏิวิชฺฌตีติ **ลกฺขณูปนิชฺฌานํ**ฯ อสโมฺมสธมฺมํ นิพฺพานํ อวิปรีตลกฺขณตฺตา อนญฺญถาภาวโต **ตถลกฺขณํ**ฯ

ทุติยชฺฌานกถาวณฺณนา

๑๖๑-๒. **วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา**ติ เอเตน เยหิ วิตกฺกวิจาเรหิ ปฐมชฺฌานสฺส โอฬาริกตา, เตสํ สมติกฺกมา ทุติยชฺฌานสฺส สมธิคโม, น สภาวโต อโนฬาริกานํ ผสฺสาทีนํ สมติกฺกมาติ อยมโตฺถ ทีปิโต โหติฯ เอวํ ''ปีติยา จ วิราคา''ติอาทีสุ นโย ฯ ตสฺมา วิตกฺกวิจารปีติสุขสมติกฺกมวจนานิ โอฬาริโกฬาริกงฺคสมติกฺกมา ทุติยาทิอธิคมปริทีปกานีติ เตสํ เอกเทสภูตํ วิตกฺกวิจารสมติกฺกมวจนํ ตํทีปกนฺติ วุตฺตํฯ อถ วา วิตกฺกวิจารวูปสมวจเนเนว ตํ สมติกฺกมา ทุติยาธิคมทีปเกน ปีติวิราคาทิวจนานํ ปีติยาทิสมติกฺกมา ตติยาทิอธิคมทีปกตา โหตีติ ตสฺส ตํทีปกตา วุตฺตาฯ

นีลวณฺณโยคโต นีลวตฺถํ วิยาติ นีลโยคโต วตฺถํ นีลํ วิยาติ อธิปฺปาโยฯ เยน สมฺปสาทเนน โยคา ฌานํ สมฺปสาทนํ, ตสฺมิํ ทสฺสิเต ''สมฺปสาทนํ ฌาน''นฺติ สมานาธิกรณนิเทฺทเสเนว ตํโยคา ฌาเน ตํสทฺทปฺปวตฺติ ทสฺสิตาติ อวิโรโธ ยุโตฺตฯ เอโกทิภาเว กถนฺติ เอโกทิมฺหิ ทสฺสิเต ''เอโกทิภาวํ ฌาน''นฺติ สมานาธิกรณนิเทฺทเสเนว ฌานสฺส เอโกทิวฑฺฒนตา วุตฺตา โหตีติฯ **เอโกทิภาว**นฺติ ปนิทํ อุทฺธริตฺวา เอโกทิสฺส นิเทฺทโส น กตฺตโพฺพ สิยาติ เอโกทิภาวสโทฺท เอว สมาธิมฺหิ ปวโตฺต สมฺปสาทนสโทฺท วิย ฌานมฺหิ ปวตฺตตีติ ยุตฺตํฯ

อปฺปิตาติ คมิตา วินาสํฯ ทุติยชฺฌานาทิอธิคมุปายทีปเกน อชฺฌตฺตสมฺปสาทนตาย เจตโส เอโกทิภาวตาย จ เหตุทีปเกน อวิตกฺกาวิจารภาวเหตุทีปเกน จ วิตกฺกวิจารวูปสมวจเนเนว วิตกฺกวิจาราภาโว ทีปิโตติ กิํ ปุน อวิตกฺกอวิจารวจเนน กเตนาติ? น, อทีปิตตฺตาฯ น หิ วิตกฺกวิจารวูปสมวจเนน วิตกฺกวิจารานํ อปฺปวตฺติ วุตฺตา โหติฯ วิตกฺกวิจาเรสุ หิ ตณฺหาปหานญฺจ เอเตสํ วูปสมนํฯ เย จ สงฺขาเรสุ ตณฺหาปหานํ กโรนฺติ, เตสุ มเคฺคสุ ปหีนตเณฺหสุ ผเลสุ จ สงฺขารปฺปวตฺติ โหติ, เอวมิธาปิ วิกฺขมฺภิตวิตกฺกวิจารตณฺหสฺส ทุติยชฺฌานสฺส วิตกฺกวิจารสมฺปโยโค ปุริเมน น นิวาริโต สิยาติ ตํนิวารณตฺถํ อาวชฺชิตุกามตาทิอติกฺกโมว เตสํ วูปสโมติ ทสฺสนตฺถญฺจ **''อวิตกฺกํ อวิจาร''**นฺติ วุตฺตํฯ

ตติยชฺฌานกถาวณฺณนา

๑๖๓. **ปริสุทฺธปกติ** ขีณาสวปกติ นิกฺกิเลสตาฯ **อุเปกฺขานิมิตฺต**นฺติ เอตฺถ ลีนุทฺธจฺจปกฺขปาตรหิตํ มชฺฌตฺตํ วีริยํ ''อุเปกฺขา''ติ วุตฺตํ, ตเทว ตํ อาการํ คเหตฺวา ปวเตฺตตพฺพสฺส ตาทิสสฺส วีริยสฺส นิมิตฺตภาวโต อุเปกฺขานิมิตฺตํฯ ปฐมชฺฌานปฺปฏิลาภตฺถาย นีวรเณ…เป.… เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติปฏิลาภตฺถาย อากิญฺจญฺญายตนสญฺญํ ปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนาปญฺญาสงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณนฺติ อิมา อฏฺฐ สมาปตฺติวเสน อุปฺปชฺชนฺติฯ โสตาปตฺติมคฺคปฏิลาภตฺถาย อุปฺปาทํ ปวตฺตํ นิมิตฺตํ อายูหนํ ปฏิสนฺธิํ คติํ นิพฺพตฺติํ อุปปตฺติํ ชาติํ ชรามรณโสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสอุปายาเสฯ โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถาย อุปฺปาทํ…เป.… อุปายาเส…เป.… อรหตฺตมคฺคปฏิลาภตฺถาย อุปฺปาทํ…เป.… อุปายาเสฯ อรหตฺตผลสมาปตฺตตฺถาย…เป.… สุญฺญตวิหารสมาปตฺตตฺถาย…เป.… อนิมิตฺตวิหารสมาปตฺตตฺถาย อุปฺปาทํ ปวตฺตํ อายูหนํ ปฏิสนฺธิํ…เป.… ปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณนฺติ อิมา ทส วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติฯ

ยทตฺถิ ยํ ภูตนฺติ ขนฺธปญฺจกํ, ตํ มุญฺจิตุกมฺยตาญาเณน ปชหติฯ ทิฏฺฐโสวตฺถิกตฺตยสฺส สปฺปลกฺขณวิจินเน วิย ทิฏฺฐลกฺขณตฺตยสฺส ภูตสฺส สงฺขารลกฺขณวิจินเน อุเปกฺขํ ปฏิลภติฯ **อนาโภครสา**ติ ปณีตสุเขปิ ตสฺมึ อวนติ ปฏิปกฺขกิจฺจาติ อโตฺถฯ นามกาเยน เจตสิกสุขํ กายิกสุขเหตุ รูปสมุฏฺฐาปเนน กายิกสุขญฺจ ฌานสมงฺคี ปฏิสํเวเทตีติ วุจฺจติฯ **ผุฏฺตฺตา** พฺยาปิตตฺตาฯ ยถา หิ อุทเกน ผุฏฺสรีรสฺส ตาทิเส นาติปจฺจนีเก วาตาทิเก โผฏฺฐพฺเพ ผุเฏฺฐ สุขํ อุปฺปชฺชติ, เอวํ เอเตหิ ผุฏฺสรีรสฺสปิฯ

จตุตฺถชฺฌานกถาวณฺณนา

๑๖๕. **อวิภูตปจฺจุปฏฺฐานา**ติ สุขทุกฺขานิ วิย อวิภูตาการา ปิฏฺฐิปาสาณคตมิคมโคฺค วิย ตทนุมาตพฺพาวิภูตากาโรปฏฺฐานาฯ

จตุกฺกนยวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปญฺจกนยวณฺณนา

๑๖๗. **ยสฺสา ปน ธมฺมธาตุยา**ติ สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺสฯ เตน หิ ธมฺมานํ อาการเภทํ ญตฺวา ตทนุรูปํ เทสนํ นิยาเมตีติฯ เอตฺถ จ ปญฺจกนเย ทุติยชฺฌานํ จตุกฺกนเย ทุติยชฺฌานปกฺขิกํ กตฺวา วิภตฺตํ ‘‘ยสฺมึ…เป…. มคฺคํ ภาเวติ อวิตกฺกํ วิจารมตฺตํ สมาธิชํ ปีติสุขํ ทุติยชฺฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี’’ติฯ กสฺมา? เอกตฺตกายนานตฺตสญฺญีสตฺตาวาสผลตาย ทุติยชฺฌาเนน สมานผลตฺตา ปฐมชฺฌานสมาธิโต ชาตตฺตา จฯ ปฐมชฺฌานเมว หิ กาเมหิ อกุสเลหิ จ วิวิตฺตนฺติ ตทภาวา น อิธ ‘‘วิวิเจฺจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหี’’ติ สกฺกา วตฺตุํ, นาปิ ‘‘วิเวกช’’นฺติฯ สุตฺตนฺตเทสนาสุ จ ปญฺจกนเย ทุติยตติยชฺฌานานิ ทุติยชฺฌานเมว ภชนฺติ วิตกฺกวูปสมา วิจารวูปสมา อวิตกฺกตฺตา อวิจารตฺตา จาติฯ

ปฏิปทาจตุกฺกวณฺณนา

๑๗๖-๑๘๐. **ตสฺส ตสฺส ฌานสฺส อุปจาร**นฺติ นีวรณวิตกฺกวิจารนิกนฺติยาทีนํ วูปสมา ถิรภูโต กามาวจรสมาธิฯ **ตทนุธมฺมตา**ติ ตทนุรูปตาภูตา, สา ปน ตทสฺสาทสงฺขาตา ตทสฺสาทสมฺปยุตฺตกฺขนฺธสงฺขาตา วา มิจฺฉาสตีติ วทนฺติฯ อวิคตนิกนฺติกา ตํตํปริหรณสตีติปิ วตฺตุํ วฏฺฏตีติ เอวญฺจ กตฺวา **‘‘สติยา วา นิกนฺติยา วา’’**ติ วิกโปฺป กโตฯ **อาคมนวเสนาปิ จ ปฏิปทา โหนฺติเยวา**ติ อิทํ กทาจิ ทุติยาทีนํ ปฐมาทิอาคมนกตปฏิปทตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ **อปิ**-สโทฺท หิ อเนกนฺติกตํ ทีเปติ, เอตสฺส อเนกนฺติกตฺตา เอว จ ปาฬิยํ เอเกกสฺมึ ฌาเน จตโสฺส ปฏิปทา จตฺตาริ อารมฺมณานิ โสฬสกฺขตฺตุกญฺจ วิสุํ วิสุํ โยชิตํฯ อญฺญถา เอเกกสฺมึ ปฏิปทาทิมฺหิ นว นว ฌานานิ โยเชตพฺพานิ สิยุนฺติฯ

อารมฺมณจตุกฺกวณฺณนา

๑๘๑. **อปฺปคุณ**นฺติ ปญฺจหิ วสิตาหิ อวสีกตํฯ

อารมฺมณปฏิปทามิสฺสกวณฺณนา

๑๘๖. **เหฏฺฐา**ติ โสฬสกฺขตฺตุกโต ปุเพฺพฯ **เย เกจิ ฌานํ อุปฺปาเทนฺติ นามา**ติ วจเนน เย กตาธิการา เสกฺขา มเคฺคเนว อุปฺปาทิตชฺฌานา, เตสํ ฌานานิ มคฺคปฏิพทฺธตาย สุทฺธิกน

วกสงฺคหิตานีติ เวทิตพฺพานิฯ น หิ เต อุปฺปาเทนฺติ นามาติฯ

กสิณกถาวณฺณนา

๒๐๓. นิโรธปาทกตาวจเนน อารุปฺปปาทกตา จ ทสฺสิตาฯ ขิปฺปทสฺสนํ ขิปฺปาภิญฺญตา **ขิปฺปนิสนฺติภาโว**ฯ

อภิภายตนกถาวณฺณนา

๒๐๔. **อญฺญมฺปี**ติ เกวลํ กสิณายตนสงฺขาตเมว อหุตฺวา อภิภายตนสงฺขาตมฺปิ ปวตฺตตีติ สติปิ อภิภายตนานํ กสิณายตนเตฺต กสิณายตนภาวโต อโญฺญ อภิภายตนภาโว กสิณนิมิตฺตาภิภวนกภาวนานิมิตฺตนานตฺตโตติ ทเสฺสติฯ ตตฺถ อภิภวตีติ อภิภุ, ปริกมฺมํ, ญาณํ วาฯ อภิภุ อายตนํ เอตสฺสาติ **อภิภายตนํ,** ฌานํฯ อภิภวิตพฺพํ วา อารมฺมณสงฺขาตํ อายตนํ เอตสฺสาติ **อภิภายตนํ,** ฌานํฯ อารมฺมณาภิภวนโต อภิภุ จ ตํ อายตนญฺจ โยคิโน สุขวิเสสานํ อธิฏฺฐานภาวโต มนายตนธมฺมายตนภาวโต จาติปิ สสมฺปยุตฺตํ ฌานํ **อภิภายตนํ**ฯ มคฺคปฺปฏิพทฺธตาย ตทา สมาปตฺติโต วุฏฺฐิตสฺส อาโภโค ปุพฺพภาคภาวนาวเสน ฌานกฺขเณ ปวตฺตํ อภิภวนาการํ คเหตฺวา ปวโตฺต วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ อาคเมสุ ปน ''อชฺฌตฺตํ รูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปริตฺตานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิฯ อปฺปมาณานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิฯ อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี เอโก…เป.… ปริตฺตานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิฯ อปฺปมาณานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานี''ติ (ที. นิ. ๒.๑๗๓; ม. นิ. ๒.๒๔๙; อ. นิ. ๘.๖๕) อิเมสํ จตุนฺนํ อภิภายตนานํ อาคตตฺตา **อาคมฏฺฐกถาสุ** (ที. นิ. อฏฺฐ. ๒.๑๗๓; ม. นิ. อฏฺฐ. ๒.๒๔๙-๒๕๐; อ. นิ. อฏฺฐ. ๓.๘.๖๕) ''วณฺณวเสน อาโภเค วิชฺชมาเนปิ ปริตฺตอปฺปมาณวเสเนว อิมานิ อภิภายตนานิ เทสิตานี''ติ วุตฺตํฯ ปริตฺตอปฺปมาณตา หิ อภิภวนสฺส การณํ วณฺณาโภเค สติปิ อสติปิฯ ตตฺถ จ วณฺณาโภครหิตานิ สหิตานิ จ สพฺพานิ ปริตฺตานิ ''สุวณฺณทุพฺพณฺณานี''ติ วุตฺตานิ, ตถา อปฺปมาณานีติ ทฏฺฐพฺพานิฯ อตฺถิ หิ เอโส ปริยาโย ปริตฺตานิ อภิภุยฺย ตานิ เจ กทาจิ วณฺณวเสน อาภุชิตานิ โหนฺติ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ อภิภุยฺยาติฯ อิธ ปน นิปฺปริยายเทสนตฺตา วณฺณาโภครหิตานิ วิสุํ วุตฺตานิ สหิตานิ จฯ อตฺถิ หิ อุภยตฺถ อภิภวนวิเสโสติฯ

ตตฺถ จ ปริยายเทสนตฺตา วิโมกฺขานมฺปิ อภิภวนปริยาโย อตฺถีติ ''อชฺฌตฺตํ รูปสญฺญี''ติ อภิภายตนทฺวยํ วุตฺตํ, ตติยจตุตฺถอภิภายตเนสุ ทุติยวิโมโกฺข วณฺณาภิภายตเนสุ ตติยวิโมโกฺข จ อภิภวนปฺปวตฺติโต สงฺคหิโต, อิธ ปน นิปฺปริยายเทสนตฺตา วิโมกฺขาภิภายตนานิ อสงฺกรโต ทเสฺสตุํ วิโมเกฺข วเชฺชตฺวา อภิภายตนานิ กถิตานิฯ สพฺพานิ จ วิโมกฺขกิจฺจานิ วิโมกฺขเทสนาย วุตฺตานิ, ตเทตํ **''อชฺฌตฺตํ รูปสญฺญี''**ติ อาคตสฺส อภิภายตนทฺวยสฺส อภิภายตเนสุ อวจนโต ''รูปี รูปานิ ปสฺสตี''ติอาทีนญฺจ สพฺพวิโมกฺขกิจฺจสาธารณวจนภาวโต ววตฺถานํ กตนฺติ วิญฺญายติฯ

อชฺฌตฺตรูปานํ อนภิภวนียโตติ อิทํ กตฺถจิปิ ''อชฺฌตฺตํ รูปานิ ปสฺสตี''ติ อวตฺวา สพฺพตฺถ ยํ วุตฺตํ ''พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี''ติ, ตสฺส การณวจนํฯ เตน ยํ อญฺญเหตุกํ, ตํ เตน เหตุนา วุตฺตํฯ ยํ ปน เทสนาวิลาสเหตุกํ อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญิตาย เอว อิธ วจนํ, น ตสฺส อญฺญํ การณํ มคฺคิตพฺพนฺติ ทเสฺสติฯ อชฺฌตฺตรูปานํ อนภิภวนียตา จ พหิทฺธารูปานํ วิย อวิภูตตฺตา, เทสนาวิลาโส จ ยถาวุตฺตววตฺถานวเสน เวทิตโพฺพฯ **สุวณฺณทุพฺพณฺณานี**ติ เอเตเนว สิทฺธตฺตา นีลาทิอภิภายตนานิ น วตฺตพฺพานีติ เจ? น, นีลาทีสุ กตาธิการานํ นีลาทิภาวเสฺสว

อภิภวนการณตฺตาฯ น หิ เตสํ ปริสุทฺธาปริสุทฺธวณฺณปริตฺตตา ตทปฺปมาณตา วา อภิภวนการณํ, อถ โข นีลาทิภาโว เอวาติฯ

อภิภายตนกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

วิโมกฺขกถาวณฺณนา

๒๔๘. **รูปี**ติ เยนายํ สสนฺตติปริยาปเนฺนน รูเปน สมนฺนาคโต, ตํ ยสฺส ฌานสฺส เหตุภาเวน วิสิฏฺฐํ รูปํ โหติฯ เยน วิสิเฏฺฐน รูปีติ วุเจฺจยฺย, ตเทว สสนฺตติปริยาปนฺนรูปนิมิตฺตํ ฌานมิว ปรมตฺถโต รูปีภาวสาธกนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ กสิณเทสนา ฌานานเมว กสิณภาเวน ปวตฺตา อภิธเมฺม, สุเตฺต ปน อารมฺมณานนฺติ **“อภิธมฺมวเสนา”**ติ วุตฺตํฯ

วิโมกฺขกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

พฺรหฺมวิหารกถาวณฺณนา

๒๕๑. โสมนสฺสโทมนสฺสรหิตํ อญฺญาณเมว **อญฺญาณุเปกฺขา**ฯ กิเลโสธีนํ มโคฺคธีหิ อชิตตฺตา **อโนธิชินสฺส**ฯ สตฺตมภวาทิโต อุทฺธํ ปวตฺตวิปากสฺส อชิตตฺตา **อวิปากชินสฺสฯ นิโทฺทสภาเวนา**ติ นิปฺปฏิฆภาเวนฯ เอกสฺสปิ สตฺตสฺส อปฺปฏิภาคนิมิตฺตตฺตา ปริเจฺฉทคฺคหณํ นตฺถิ, น จ สมฺมุติสจฺจวเสน ปวตฺตํ สตฺตคฺคหณํ ปริจฺฉินฺนรูปาทิคฺคหณํ โหตีติ อปฺปนาปฺปตฺติยาปิ อปรามาสสตฺตคฺคหณมุทฺธภูตานํ เมตฺตาทีนํ เอกสตฺตารมฺมณานมฺปิ อปฺปมาณโคจรตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

พฺรหฺมวิหารกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อสุภกถาวณฺณนา

๒๖๓. อุทฺธํ ธุมาตตฺตา **อุทฺธุมาตํ**ฯ เสตรเตฺตหิ ปริภินฺนํ วิมิสฺสิตํ นีลํ **วินีลํ,** ปุริมวณฺณวิปริณามภูตํ วา นีลํ **วินีลํฯ สงฺฆาโฏ** องฺคานํ สุสมฺพทฺธตาฯ **อารมฺมณสฺส ทุพฺพลตา** ปฏิปกฺขภาเวน จิตฺตํ ฐเปตุํ อสมตฺถตาฯ อตฺตนิ อานิสํสทสฺสนนีวรณโรควูปสมานํ ยถากฺกมํ ปุปฺผฉฑฺฑกวมนวิเรจนอุปมา โยเชตพฺพาฯ ปฏิกูลมนสิการสามเญฺญน อสุเภหิ เกสาทีหิ ปฏิกูลชฺฌานสฺส คหณํ สิวถิกาวณฺณชฺฌานสฺส จฯ ตมฺปิ หิ ปฏิกูลมนสิการวเสเนว อุปฺปชฺชตีติ, สิวถิกปฺปการานิ วา สิวถิกาวณฺณานิฯ

อสุภกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

รูปาวจรกุสลกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อรูปาวจรกุสลกถาวณฺณนา

๒๖๕. **สพฺพากาเรนา**ติ เอวํ รูปนิมิตฺตํ ทณฺฑาทานสมฺภวทสฺสนาทินา สเพฺพน รูปรูปนิมิเตฺตสุ ตทารมฺมณชฺฌาเนสุ โทสทสฺสนากาเรน, รูปาทีสุ นิกนฺติปฺปหานอนาวชฺชิตุกามตาทินา วาฯ **วิราคา**ติ ชิคุจฺฉนาฯ อาเนญฺชาภิสงฺขารวจนาทีหิ อาเนญฺชตา ‘‘สนฺตา อิเม จุนฺท อริยสฺส วินเย วิโมกฺขา’’ติอาทินา สนฺตวิโมกฺขตา จ วุตฺตาฯ โทสทสฺสนปฏิปกฺขภาวนาวเสน ปฏิฆสญฺญานํ สุปฺปหีนตฺตา มหตาปิ สเทฺทน อรูปสมาปตฺติโต น วุฏฺฐาติฯ ตถา ปน น สุปฺป

หีนตฺตา สพฺพรูปสมาปตฺติโต วุฏฺฐานํ สิยา, ปฐมชฺฌานํ ปน อปฺปกมฺปิ สทฺทํ น สหตีติ ตํ สมาปนฺนสฺส สโทฺท กณฺฏโกติ วุตฺตํฯ

อารุปฺปภาวนาย อภาเว จุติโต อุทฺธํ อุปฺปตฺติรหานํ รูปสญฺญาปฏิฆสญฺญานํ ยาว อตฺตโน วิปากปฺปวตฺติ, ตาว อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทเนน สมติกฺกโม อตฺถงฺคโม จ วุโตฺตฯ นานตฺตสญฺญาสุ ปน ยา ตสฺมิํ ภเว น อุปฺปชฺชนฺติ, ตา อโนกาสตาย น อุปฺปชฺชนฺติ, น อารุปฺปภาวนาย นิวาริตตฺตาฯ อนิวาริตตฺตา จ กาจิ อุปฺปชฺชนฺติฯ ตสฺมา ตาสํ อมนสิการโร อนาวชฺชนํ อปจฺจเวกฺขณํ, ชวนปฏิปาทเกน วา ภวงฺคมนสฺส อนฺตเร อกรณํ อปฺปเวสนํ วุตฺตํ, เตน จ นานตฺตสญฺญามนสิการเหตูนํ รูปานํ สมติกฺกมา สมาธิสฺส ถิรภาวํ ทเสฺสติฯ รูปสมติกฺกมาภาเวเนว หิ รูปสมาปตฺตีสุ ‘‘นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา’’ติ เอกสฺส อวจนนฺติฯ โก อานิสํโส, น หิ สพฺพสฺสาทวตฺถุรหิเต อากาเส ปวตฺติตสญฺญาย อานิสํโส ทิสฺสตีติ วุตฺตํ โหติฯ รูปสญฺญาสมติกฺกมนาทิกํ วจนํ อานิสํสสฺส ปกาสนํ, น อโตฺถฯ

อณฺญตฺถาติ สุเตฺตสุฯ ตตฺถ หิ ปริตฺตกสิณุคฺฆาฏเนปิ รูปวิเวกมตฺตคฺคหเณน ปริเจฺฉทสฺส อคฺคหณโต อนนฺตผรณตา จ วุตฺตา, อิธ ปน อนนฺตผรณตาสพฺภาเวปิ อุคฺฆาฏิตกสิณวเสน ปริตฺตานนฺตตา โหตีติ ทสฺสนตฺถํ ‘‘อนโนฺต อากาโส’’ติ น วุตฺตนฺติ อธิปฺปาโยฯ สมยววตฺถาปนฌานวิเสสเนเนวตฺถ อโตฺถ, น ปฏิปตฺติยาติ ตทวจนํฯ

๒๖๖. ปฐมารุปฺปวิญฺญาณํ อตฺตโน ผรณากาเรเนว อนนฺตนฺติ มนสิกาตพฺพตฺตา **‘‘อนนฺต’’**นฺติ วุตฺตํฯ อุคฺฆาฏภาโว **อุคฺฆาฏิมํ**ฯ

๒๖๗. **อกิญฺจน**นฺติ วิญฺญาณสฺส กิญฺจิ ปการํ อคฺคเหตฺวา สเพฺพน สพฺพํ วิภาวนํ อาหฯ

๒๖๘. **ยายา**ติ สงฺขาราวเสสสญฺญายฯ **ตํ** ตาว ปฏิปตฺติํฯ **อาวชฺชิสฺสามี**ติอาทินา ตนฺนินฺนาวชฺชนาทิปวตฺติยา อภาวํ ทเสฺสติ, น ตทติกฺกมนตฺถาย อาวชฺชนภาวนาปวตฺติยาฯ **นาสญฺญา**ติ สญฺญาภาโว จ เอติสฺสา อตฺถีติ อโตฺถฯ สมูหคหณวเสน ปวตฺตํ **กลาปสมฺมสนํ**ฯ ผสฺสาทิเอเกกธมฺมคหณวเสน ปวตฺตา **อนุปทธมฺมวิปสฺสนา**ฯ

อากาเส ปวตฺติตวิญฺญาณาติกฺกมโต ตติยาฯ ตทติกฺกมโต หิ ตเสฺสว วิภาวนํ โหติฯ ทุติยารุปฺปวิญฺญาณวิภาวเน หิ ตเทว อติกฺกนฺตํ สิยา, น ตสฺส อารมฺมณํ, น จารมฺมเณ โทสํ ทิสฺวา อนารมฺมณสฺส วิภาวนาติกฺกโม ยุชฺชติฯ ปาฬิยญฺจ ‘‘วิญฺญาณญฺจายตนสมาปตฺติํ สโต สมาปชฺชิตฺวา ตโต วุฏฺฐหิตฺวา ตเญฺญว วิญฺญาณํ อภาเวตี’’ติ (จูฬนิ. อุปสีวมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๓๙) ตฺตํ, น วุตฺตํ ‘‘ตเญฺญว วิญฺญาณญฺจายตนํ อภาเวตี’’ติ, ‘‘ตเญฺญว อภาเวตี’’ติ วาฯ ‘‘อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺชา’’ติ (วิภ. ๕๐๘) เอตฺถ ปน ทฺวยํ วุตฺตํ อารมฺมณญฺจ วิญฺญาณํ วิญฺญาณญฺจายตนญฺจฯ ตสฺมิํ ทฺวเย เยน เกนจิ ยโต วา วุฏฺฐิโต, เตเนว ปฏฺฐานนิทฺทิเฏฺฐน ตํสทฺทสฺส สมฺพเนฺธ อาปเนฺน วิญฺญาณญฺจายตนสฺส นิวตฺตนตฺถํ วิญฺญาณวจนํ, ตสฺมา ปฐมารุปฺปวิญฺญาณเสฺสว อภาวนาติกฺกโม วุโตฺตฯ **ตนฺนิสฺสิต**นฺติ เตน นิสฺสิตํฯ ตํ มณฺฑปลคฺคํ อนิสฺสาย เตน วินาภูเต วิวิเตฺต พหิ โอกาเส ฐานํ วิย อากาสลคฺควิญฺญาณสฺส วิเวเก ตทปคเม ตติยารุปฺปสฺส ฐานํฯ

อรูปาวจรกุสลกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

เตภูมกกุสลวณฺณนา

๒๖๙. อิเม ตาว ฉนฺทาธิปเตยฺย ปญฺจ นยาติ ฉนฺทาธิปเตยฺยนเย อเนฺต ปุริมนยานํ ตํนยาภิมุขปฺปวตฺตึ สนฺธาย วุตฺตํ, อยํ ปน ปกาโร น ปาฬิอนุคโตฯ น หิ ปาฬิยํ สุทฺธิกนยาท โย วตฺวา วีริยาธิปเตยฺยาทินยา วุตฺตาติฯ มหาปกรเณ สตฺตหิ มหาวาเรหิ อนุโลมาทินยวิจิ เตฺตหิ หีนตฺติโก วิภตฺโตฯ ตตฺถ จ มชฺฌิมธมฺมกเทสภูตา อิเม วีสติ โลกิยมหานยาติ กตฺวา ''ตตฺถ วิภตฺตา''ติ วุตฺตํ, น เอเตน กเมน อิเมสํ นยานํ ตตฺถ อาคตตฺตาฯ

เอวเมเตสํ วิภตฺตฏฺฐานํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ เอตสฺมึ เตภูมกกุสลกถาวสานฏฺฐาเน อฏฺฐา รสกมฺมทฺวารทสฺสนตฺถํ **''อิมสฺมึ ปน ฐาเน''**ติอาทิมาหฯ อถ วา หีนปณีเตหิ วินิวเตฺตตฺวา มชฺฌิมราสิอโนฺตคธภาวํ ทเสฺสเนฺตน เอเตสํ เตภูมกกุสลนยานํ หีนตฺติเก วิภาโค กโตฯ ''อิมสฺมึ ปน ฐาเน''ติอาทิกสฺส ยถาวุโตฺตว สมฺพโนฺธฯ หีนตฺติเก มชฺฌิมราสิมฺหิ เย สวิปากา วฏฺฏนิสฺสิเตเนว ทานาทิวเสน ปวตฺติตา, เต หีนาติ กาตพฺพาฯ เย วิวฏฺฏนิสฺสิเตน ทานาทิว เสน ปวตฺติตา, เต ปณีตาติ กาตพฺพาฯ อวิปากา มชฺฌิมาติ กาตพฺพาฯ อวิปากตฺตา จ เตสุ มชฺฌิมราสึ ฐเปตฺวา อิตเร เทฺว เอกนฺตวฏฺฏนิสฺสิตา นว, วิวฏฺฏปนิสฺสยภูตา จ นวาติ อฏฺฐารส กมฺมทฺวารานิ, กมฺมานิ จ ตานิ ตสฺส ตสฺส ผลสฺส การณภาเวน ทฺวารานิ จาติ **กมฺมทฺวารานิ**ฯ ตตฺถ ตตฺถ วา จิตฺตานิ กมฺมทฺวารานีติ อาหฯ ตํตํทฺวารานิ วา กายาทีนิฯ อฏฺฐารส ขตฺติยา จ อภพฺพา หีนหีนตฺตยาทโย นว, ภพฺพา จ ปณีตปณีตตฺตยาทโย นวาติ กมฺมานุรูเปเนว เวทิ ตพฺพาฯ เอวํ พฺราหฺมณาทโย เทวา จ โยเชตพฺพาฯ อฏฺฐจตฺตาลีส โคตฺตจรณานิ เตสเญฺญว ขตฺติยาทีนํ เภทาฯ ''กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ…เป.… จิตฺตาธิปเตยฺย''นฺติ (ธ. ส. ๒๖๙-๒๗๐) เอวํ วุโตฺต จิตฺตสฺส จิตฺตาธิปเตยฺยภาโว, จิตฺตเจตสิกสมุทาเย สมยววตฺถาปโก จิตฺตสโทฺท ปวโตฺตติ **''สมฺปยุตฺตธมฺมานํ วเสน วุโตฺต''**ติ อาหฯ

เตภูมกกุสลวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

โลกุตฺตรกุสลวณฺณนา

๒๗๗. โลกํ ตรตีติ เอเตน โลกสมติกฺกมปฏิปตฺติมาหฯ **อุตฺตรตี**ติ เอเตน โลกสฺสนฺต คมนํ ผเล ปติฏฺฐานํ ผลํฯ **สมติกฺกมฺมา**ติอาทินา นิพฺพานํฯ **สมติกฺกมฺมา**ติ หิ นิสฺสริตฺวาฯ **อภิภุยฺยา**ติ วิสํยุตฺตํ หุตฺวาติ อโตฺถฯ ติวิโธปิ จโตฺถ มคฺคาทีสุ เอเกกสฺมึ โยเชตโพฺพ, มเคฺคเยว วา อิธ ตสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ **เอกจิตฺตกฺขณิก**นฺติ เอกมคฺคสฺส เทฺว วาเร อนุปฺปตฺตึ สนฺธายาหฯ อญฺญมญฺญํ ธมฺมานํ อนติวตฺตนาทิสาธิกาย ปญฺญาย วเฏฺฏติฯ ''นิยฺยาตีติ นิยฺ ยานีย''นฺติ วตฺตเพฺพ อี-การสฺส รสฺสตฺตํ ย-การสฺส จ ก-การํ กตฺวา **''นิยฺยานิก''**นฺติ วุตฺตํฯ นิยฺยาติ เอเตนาติ นิยฺยานํ, นิยฺยานเมว **นิยฺยานิกํ** เวนยิโก วิยฯ เอตฺถ ''เนยฺยานิก''นฺติ วตฺต เพฺพ อิ-การสฺส เอ-การตฺตํ อกตฺวา วุตฺตํฯ

ผลนฺติ จิตฺตเจตสิกราสิ วุจฺจติ, ตํ อญฺญมญฺญํ สมฺปยุตฺตานํ ธมฺมานํ อตฺตโน อวยวภู ตานํ นิสฺสโย โหติฯ ผลญาณํ วา **ผลํ,** สมฺมาทิฏฺฐิอาทโย องฺคานิ วาฯ **โลกุตฺตรภาเว**ติ โลกํ อุตฺติณฺณภาเวฯ เตน ผลนิพฺพานานิ สงฺคณฺหาติฯ เตสุ ยํ ภวติ ผลํ, ตํ **''ภูมี''**ติ วุจฺจติฯ ยถา วา กมฺมนิพฺพตฺตา กามภวาทโย ตํสมงฺคิโน นิสฺสยภาเวน ''ภูมี''ติ วุจฺจนฺติ, เอวํ มเคฺคน นิพฺพตฺตํ ผลํ อริยสาวกสฺส กาเลน กาลํ สมาปชฺชิตพฺพตาย นิสฺสยภาวโต ''ภูมี''ติ วุจฺจติ, ต โตเยว อริยา จิรตรํ ติฏฺฐนฺติฯ **สมุเจฺฉทวิเวกวเสนา**ติ เอตฺถ อปายคมนียานํ อจฺจนฺตสมุเจฺฉ โท อิตเรสญฺจ วิชฺชุโตภาเสน วิย ตมสฺส สมุเจฺฉโท ทฏฺฐโพฺพฯ โลกิยชฺฌานมฺปิ ปุถุชฺชนสฺส อริยสฺส จ อกตาธิการสฺส น วินา ปฏิปทาย อิชฺฌติ, กตาธิการสฺส ปน อริยสฺส มเคฺคเนว สมิชฺฌนโต วิปากานํ วิย กุสเลน ตถา สมิทฺธสฺส อริยมเคฺคน สทิสตาย อภาวโต อตพฺพิปาก

ตฺตา จ น มคฺคปฏิปทา ตสฺส ฌานสฺส ปฏิปทาติ สกฺกา วตฺตุนฺติ ตตฺถ ตถา ครุํ กตฺวา ปฏิป ทาหิ เอว เทสนา น กตา, ยถาวุตฺตชฺฌานสงฺคหตฺถํ สุทฺธิกเทสนาปิ กตาฯ

อิธ ปน กสฺสจิ วินา ปฏิปทาย อสิทฺธิโต ครุํ กตฺวา ทเสฺสตุํ “**ทุกฺขปฏิปท**”นฺติอาทิ วุตฺตํฯ **โย โกจิ วาโร**ติ สกึ ทฺวิกฺขตฺตุํ ติกฺขตฺตุํ จตุกฺขตฺตุํ อเนกกฺขตฺตุนฺติ เอวมาทีสุ วิกฺขมฺภ นวาเรสุ โย โกจิฯ สกึ ทฺวิกฺขตฺตุญฺจ วิกฺขมฺภนวารา สุขา ปฏิปทา เอว, น จ ตโต อุทฺธํ สุขา ปฏิปทา โหตีติ ติกฺขตฺตุํ วิกฺขมฺภนวารํ ทุกฺขา ปฏิปทาติ โรเจสุํ อฏฺฐกถาจริยาฯ ตสฺมึ ตถาโร จิเต ตโต ปเรสุ จตุกฺขตฺตุํ วิกฺขมฺภนวาราทีสุ วตฺตพฺพเมว นตฺถีติฯ รูปารูปานํ ลกฺขณาทีหิ ปริ จฺฉินฺทิตฺวา คหณํ รูปารูปปริคฺคโห, นามรูปมตฺตเมตํ, น อโญฺญ โกจิ สตฺตาทิโกติ ววตฺถาปนํ นามรูปววตฺถาปนํฯ ปริคฺคหิตรูปารูปสฺส มคฺคปาตุภาวทนฺธตา จ นามรูปววตฺถาปนาทีนํ กิจฺฉ สิทฺธิโต สิยาติ น รูปารูปปริคฺคหกิจฺฉตาย เอว ทุกฺขปฏิปทตา วตฺตพฺพาติ เจ? ตํ น, นา มรูปววตฺถาปนาทีนํ ปจฺจนีกกิเลสมนฺทตาย สุขสิทฺธิยมฺปิ ตถาสิทฺธวิปสฺสนาสหคตานํ อินฺทฺริ ยานํ มนฺทตาย มคฺคปาตุภาวทนฺธภาวโตฯ

รูปารูปํ ปริคฺคเหตฺวาติ อกิเจฺฉนปิ ปริคฺคเหตฺวาฯ กิเจฺฉน ปริคฺคหิเต วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ เอวํ เสเสสุปิฯ **อิมํ วารํ โรเจสุ**นฺติ กลาปสมฺมสนาวสาเน อุทยพฺพยานุปสฺสนาย วตฺ ตมานาย อุปฺปนฺนสฺส วิปสฺสนุปกฺกิเลสสฺส ติกฺขตฺตุํ วิกฺขมฺภเนน กิจฺฉตาวารํ ทุกฺขา ปฏิปทาติ โรเจสุํ เอตทนฺตตฺตา ปฏิปทายฯ เอตสฺส อกิจฺฉเตฺตปิ ปุริมานํ กิจฺฉเตฺต ทุกฺขปฏิปทตา วุตฺ ตนยาวาติ น ปฏิสิทฺธาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ยถาวุตฺตํ วา สพฺพํ รูปารูปปริคฺคหาทิกิจฺฉตํ ติกฺขตฺตุํ วิกฺ ขมฺภนวารตาวเสน “**อิมํ วาร**”นฺติ อาหฯ ยสฺส ปน สพฺพตฺถ อกิจฺฉตา, ตสฺส สุขา ปฏิปทา เวทิตพฺพาฯ

มุสาวาทาทีนํ วิสํวาทนาทิกิจฺจตาย ลูขานํ อปริคฺคาหกานํ ปฏิปกฺขภาวโต ปริคฺคาหก สภาวา สมฺมาวาจาฯ สา สินิทฺธภาวโต สมฺปยุตฺตธเมฺม ปริคฺคณฺหาติ สมฺมาวาจาปจฺจยสุภา สิตโสตารญฺจ ชนํฯ กายิกกิริยากิจฺจํ กตฺตพฺพํ สมุฏฺฐาเปติ, สยญฺจ สมุฏฺฐหนํ ฆฏนํ โหตีติ สมฺ มากมฺมนฺตสงฺขาตา วิรติปิ สมุฏฺฐานสภาวาติ วุตฺตาฯ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ วา อุกฺขิปนํ สมุฏฺฐหนํ กายิกกิริยาย ภารุกฺขิปนํ วิย, ชีวมานสฺส สตฺตสฺส, สมฺปยุตฺตธมฺมานํ วา สุทฺธิ โวทานํ อาชีว เสฺสว วา ชีวิตินฺทฺริยวุตฺติยาฯ

๒๘๓. **มคฺคสนฺนิสฺสิต**นฺติ ปรมตฺถมคฺคสภาวตฺตา มคฺคาวยวภาเวน สมุทายสนฺนิสฺสิตนฺ ติ อโตฺถฯ

๒๘๕. **ปติฏฺฐานํ** กิเลสวเสน, **อายูหนํ** อภิสงฺขารวเสนฯ ตณฺหาวเสน วา **ปติฏฺฐานํ,** ทิฏฺฐิวเสน **อายูหนํฯ โพธี**ติ ยา อยํ ธมฺมสามคฺคี วุจฺจตีติ โยเชตพฺพาฯ **เสนงฺครถงฺคาทโย วิยา**ติ เอเตน ปุคฺคลปญฺญตฺติยา อวิชฺชมานปญฺญตฺติภาวํ ทเสฺสติฯ องฺค-สโทฺท การณ โตฺถปิ โหตีติ จตุสจฺจ**โพธาย สํวตฺตนฺตีติ โพชฺฌงฺคา**ฯ พุชฺฌนฺตีติ โพธิโย, โพธิโย เอว องฺคาติ “**อนุพุชฺฌนฺตีติ โพชฺฌงฺคา**”ติ วุตฺตํฯ วิปสฺสนาทีนํ การณานํ พุชฺฌิตพฺพานญฺจ สจฺจานํ อนุรูปํ ปจฺจกฺขภาเวน ปฏิมุขํ อวิปรีตตาย สมฺมา จ พุชฺฌนฺตีติ เอวมตฺถวิเสสทีปเกหิ อุปสเคฺคหิ “**อนุพุชฺฌนฺตี**”ติอาทิ วุตฺตํฯ โพธิ-สโทฺท หิ สพฺพวิเสสยุตฺตํ พุชฺฌนํ สาม เญฺญน สงฺคณฺหาตีติฯ

๒๙๙. **ติณฺณ**นฺติ ราคาทีนํฯ **กโรติ นาม** กึ ทุจฺจริตานิ อนุวตฺตมานานิฯ

๓๐๑. ปาณาติปาตาทินิปฺผาทิตปจฺจยานํ นิจฺจเสวนํ **ธุวปฏิเสวนํ**ฯ **สกิจฺจโก**ติ วิสุํ อตฺตโน กิจฺจวาฯ **น โหตี**ติ อตฺถนฺตรภาวํ ปฏิกฺขิปติฯ ปจฺจยปฏิเสวนสามนฺตชปฺปนอิริยาปถปฺปวตฺตนานิ ปาปิจฺฉตานิพฺพตฺตานิ **ตีณิ กุหนวตฺถูนี**ติฯ

๓๔๓. วุฏฺฐานคามินีวิปสฺสนา สงฺขารุเปกฺขา สานุโลมา, สา สุญฺญโต ปสฺสนฺตี ''สุญฺญตา''ติ วุจฺจติ, ทุกฺขโต ปสฺสนฺตี ตณฺหาปณิธิโสสนโต ''อปฺปณิหิต''นฺติฯ สา อาคมนียฏฺฐาเน มคฺคาธิคมตฺถํ อาคมนปฏิปทาฐาเน ฐตฺวา สุญฺญตาปฺปณิหิตนฺติ นามํ เทติฯ อาคมนโต นาเม ลเทฺธ สคุณโต อารมฺมณโต จ นามํ สิทฺธเมว โหติ, น ปน สคุณารมฺมเณหิ นามลาเภ สพฺพตฺถ อาคมนโต นามํ สิทฺธํ โหตีติ ปริปุณฺณนามสิทฺธิเหตุตฺตา สคุณารมฺมเณหิ สเพฺพสมฺปิ นามตฺตยโยโค, น อาคมนโตติ ววตฺถานกรตฺตา จ นิปฺปริยายเทสนาย อาคมนโตว อิธ นามํ ลภติ, น อิตเรหีติ วุตฺตํฯ

๓๕๐. **อนิมิตฺตวิปสฺสน**นฺติ อนิจฺจานุปสฺสนํฯ **นิมิตฺตธมฺมสู**ติ สมูหาทิฆนวเสน จ สกิจฺจปริเจฺฉทตาย จ สปริคฺคเหสุ ขเนฺธสุฯ **อนิมิตฺตวิโมกฺข**ติ อนิจฺจานุปสฺสนมาหฯ **เอวํ สมฺปทมิท**นฺติ กถมิธ อุปมาสํสนฺทนํ โหติฯ น หิ ฉนฺทจิตฺตานํ มคฺคสงฺขาตอธิปติภาวาภาโว วิย สทฺธินฺทฺริยาธิกสฺส อนิมิตฺตวิโมกฺขสฺส อนิมิตฺตภาวาภาโว อตฺถิ, น จ อมคฺคาธิปตีนํ มคฺคาธิปตินามทานาภาโว วิย อนิมิตฺตสฺส อนิมิตฺตนามทานาภาโวติ สกฺกา วตฺตุํ อนิมิตฺตวิโมกฺขสฺส อนนิมิตฺตตาย อภาวโต ฯ มโคฺค อธิปติ เอเตสนฺติ จ มคฺคาธิปติโนติ ยุโตฺต ตตฺถ ฉนฺทจิเตฺตหิ ตํสมฺปยุตฺตานํ มคฺคาธิปติภาวาภาโวฯ อิธ ปน มโคฺค อนิมิตฺตํ เอตสฺสาติ มคฺคานิมิโตฺตติ อยมโตฺถ น สมฺภวตีติ น เตน อมเคฺคน มคฺคสฺส อนิมิตฺตภาโว น ยุชฺชติ, กึ วา เอตฺถ สามญฺญํ อธิเปฺปตนฺติฯ อมคฺคงฺคมคฺคนามาภาโวฯ ยถา สติปิ อธิปติภาเว ฉนฺทจิตฺตานํ น มคฺคาธิปตีติ มคฺคนามํ, น จ เตหิ มคฺคสฺส เตสํ อมคฺคงฺคตฺตา, ตถา สติปิ สทฺธาย อาคมนภาเวน ตสฺสา อนิมิตฺตนฺติ มคฺคนามํ, น จ ตาย มคฺคสฺส ตสฺสา อมคฺคงฺคตฺตาฯ เอวํ อนิมิตฺตวิปสฺสนายปิ อนิมิตฺตภาโว นิปฺปริยาเยน นตฺถีติ ทีปิโต โหติฯ

นนุ จ อิธ ฌานํ สุญฺญตาทินาเมน วุตฺตํ, น มโคฺคติ เจ? น, มคฺคสมฺปโยคโต ฌานสฺส สุญฺญตาทินามกตฺตาฯ สุตฺตนฺตปริยาเยน สคุณารมฺมเณหิ อิธ อภิธมฺมปิ นามํ ลภตีติ อาหํสุฯ ตสฺมา ปฏิกฺขิตฺตา **''น ปน ลภนฺตี''**ติฯ **กึ การณา**? อภิธมฺม สรสํ อนามสิตฺวา ปจฺจนีกโตว นามลาภาติ อธิปฺปาโยฯ โย หิ สคุณารมฺมเณหิ นามลาโภ, โส สรสปฺปธาโน โหติฯ สรเสเนว จ นามลาเภ สพฺพมคฺคานํ สุญฺญตาทิภาโวติ ววตฺถานํ น สิยาฯ ตสฺมา อภิธมฺม สติปิ ทฺวีหิ นามลาเภ ปจฺจนีกโต นามววตฺถานกรํ คหิตนฺติ สคุณารมฺมเณหิ สุญฺญตาปฺปณิหิตมคฺคา นามํ น ลภนฺตีติ อาหฯ อถ วา **น ปน ลภนฺตี**ติ อญฺญนิรเปเกฺขหิ สคุณารมฺมเณหิ น ลภนฺติฯ **กึ การณา**? อภิธมฺม สรสปจฺจนีเกหิ สหิเตหิ นามลาภาติ อโตฺถฯ ปจฺจนีกญฺหิ ววตฺถานกรํ อนเปกฺขิตฺวา เกวลสฺส สรสสฺส นามเหตุภาโว อภิธมฺม นตฺถิ อววตฺถานาปตฺติโตฯ ตสฺมา อตฺตาภินิเวสปณิธิปฏิปกฺขวิปสฺสนานุโลมา มคฺคา สติปิ สรสนฺตเร ปจฺจนีกสหิเตน สรเสน นามํ ลภนฺติฯ อนิมิตฺตมคฺคสฺส ปน วิปสฺสนา นิมิตฺตปฏิปกฺขา น โหติ สยํ นิมิตฺตคฺคหณโต นิมิตฺตคฺคหณานิวารณาติ ตทนุโลมมโคฺคปิ น นิมิตฺตสฺส ปฏิปโกฺขฯ ยทิ สิยา, นิมิตฺตคตวิปสฺสนายปิ ปฏิปโกฺข สิยาติฯ ตสฺมา วิชฺชมาโนปิ สรโส ววตฺถานกรปจฺจนีกาภาวา อภิธมฺม อนิมิตฺตนฺติ นามทายโก น คหิโตฯ อนิจฺจานุปสฺสนานุโลโม ปน มโคฺค สุทฺธิกปฏิปทาน เยเยว สงฺคหิโตติ ทฏฺฐโพฺพฯ ตสฺมา เอว จ โส นโย วุโตฺตติฯ **เอว**นฺติ ยํ วกฺขติ ''อนิจฺจโต วุฏฺฐหนฺตสฺส มโคฺค อนิมิโตฺต โหตี''ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๓๕๐), เอวํ อาหริตฺวา อฏฺฐกถาจริเยหิ โส อนิมิตฺตมโคฺค ทีปิโตติ อโตฺถฯ

วุฏฺฐาน...เป.... กิมารมฺมณาติ อนิจฺจาทิโต วุฏฺฐหนฺตสฺส วุฏฺฐานคามินิยา ลกฺขณารมฺมณเตฺต สติ สงฺขาเรหิ วุฏฺฐานํ น สิยา, สงฺขารารมฺมณเตฺต จ ลกฺขณปฏิเวโธติ มญฺญมาโน ปุจฺฉติฯ ‘‘อนิจฺจ’’นฺติอาทินา สงฺขาเรสุ ปวตฺตมาเนน ญาเณน ลกฺขณานิปิ ปฏิวิทฺธานิ โหนฺติ ตทาการสงฺขารคหณโตติ อาห **‘‘ลกฺขณารมฺมณา’’**ติฯ สงฺขารารมฺมณา เอว ยถาวุตฺตาธิปฺปาเยน ‘‘ลกฺขณารมฺมณา’’ติ วุตฺตาติ ทเสฺสโนฺต **‘‘ลกฺขณํ นามา’’**ติอาทิมาหฯ อนิจฺจตา ทุกฺขตา อนตฺตตาติ หิ วิสุํ คยฺหมานํ ลกฺขณํ **ปญฺญตฺติคติกํ** ปรมตฺถโต อวิชฺชมานํ, อวิชฺชมานตฺตา เอว ปริตฺตาทิวเสน **นวตฺตพฺพธมฺมภูตํ**ฯ ตสฺมา วิสุํ คเหตพฺพสฺส ลกฺขณสฺส ปรมตฺถโต อภาวา ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ สงฺขาเร สภาวโต สลฺลเกฺขโนฺตว ลกฺขณานิ สลฺลเกฺขติ นามาติ อาห **‘‘โย ปน อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ตีณิ ลกฺขณานิ สลฺลเกฺขตี’’**ติฯ ยสฺมา จ **อนิจฺจ**นฺติอาทินา สงฺขาราว ทิสฺสมานา, ตสฺมา เต กเณฺฐ พทฺธกุณปํ วิย ปฏินิสฺสชฺชนียา โหนฺติฯ

โลกุตฺตรกุสลํ

ปกิณฺณกกถาวณฺณนา

ตตฺราติ โลกุตฺตรชฺฌาเนฯ **อชฺฌตฺตญฺจา**ติ อุปฺปชฺฌคาถาย อภินิวิสิตพฺพํ วุฏฺฐาตพฺพํ วิปสฺสนาภูมิํ ปญฺจธา อุทฺทิสติฯ สตฺตอฏฺฐาทีนิ องฺคานิ **สตฺตฏฺฐงฺคานี**ติ อาทิสทฺทสฺส โลโป ทฏฺฐโพฺพฯ **นิมิตฺต**นฺติ ยโต วุฏฺฐานํ, ตานิ นิมิตฺตปวตฺตานิ นิมิตฺตวจเนเนว อุทฺทิสติฯ **สงฺขารุเปกฺขาญาณเมว อริยมคฺคสฺส โพชฺฌงฺคาทิวิเสสํ นิยเมติ**ฯ กสฺมา? ตโต ตโต ทุติยาทิปาทกชฺฌานโต อุปฺปนฺนสฺส สสงฺขารุเปกฺขาญาณสฺส ปาทกชฺฌานาติกฺกนฺตานํ องฺคานํ อสมาปชฺชิตุกามตาวิราคภาวนาภาวโต อิตรสฺส จ อตพฺภาวโตฯ **เตสมฺปิ วาเทสุ...เป.... วิปสฺสนาว นิยเมตีติ เวทิตพฺพา**ฯ กสฺมา? วิปสฺสนานิยเมเนว หิ ปฐมเตฺถรวาเทปิ อปาทกปฐมชฺฌานปาทกมคฺคา ปฐมชฺฌานิกาว โหนฺติ, อิตเร จ ปาทกชฺฌานวิปสฺสนานิยเมหิ ตํตํฌานิกาฯ เอวํ เสสวาเทสุปิ วิปสฺสนานิยโม ยถาสมฺภวํ โยเชตโพฺพฯ

ปกิณฺณกสงฺขาเรติ ปาทกชฺฌานโต อญฺญสงฺขาเรฯ เตน ปาทกชฺฌานสงฺขาเรสุ สมฺมสิเตสุ วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ ทเสฺสติฯ **ตตฺราปี**ติ ทุติยเตฺถรวาเทปิฯ ตํตํฌานิกตา ตํตํสมฺมสิตสงฺขารวิปสฺสนานิยเมหิ โหติฯ ตตฺราปิ หิ วิปสฺสนา ตํตํวิราคาวิราคภาวนาภาเวน โสมนสฺสสหคตา อุเปกฺขาสหคตา จ หุตฺวา ฌานงฺคาทินิยมํ มคฺคสฺส กโรตีติ เอวํ **วิปสฺสนานิยโม วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพ**ฯ

ตนฺติ ตํตํฌานสทิสภาวนํฯ **สฺวายมโตฺถ** ปาทกชฺฌานสมฺมสิตชฺฌานุปนิสฺสเยหิ วินา อชฺฌาสยมเตฺตน อสิชฺฌนา อุปนิสฺสเยน วินา สงฺกปฺปมเตฺตน สกทาคามิผลาทีนํ อสิชฺฌนทีปเกน **นนฺทโกวาเทน** (ม. นิ. ๓.๓๙๘ อาทโย) ทีเปตโพฺพฯ ตตฺถ หิ โสตาปนฺนายปิ ปริปุณฺณสงฺกปฺปภาวํ วทเนฺตน ภควตา ยสฺส ยสฺส อุปนิสฺสโย อตฺถิ, ตสฺส ตเสฺสว อชฺฌาสโย นิยามโก, นาญฺญสฺสาติ เตน เตน ปริปุณฺณสงฺกปฺปตา โหติ, น ตโต ปรํ สงฺกปฺปสพฺภาเวปิ อสิชฺฌนโตติ อยมโตฺถ ทีปิโต โหติฯ เอวมิธาปิ ยสฺส ยสฺส ทุติยาทิฌานิกสฺส มคฺคสฺส ยถาวุโตฺต อุปนิสฺสโย อตฺถิ, ตสฺส ตเสฺสว อชฺฌาสโย นิยามโก, นาญฺญสฺส สติปิ ตสฺมิํ อสิชฺฌนโตฯ อิมสฺมิํ ปน วาเท ปาทกสมฺมสิตชฺฌานุปนิสฺสยสพฺภาเว อชฺฌาสโย เอกเนฺตน โหติ, ตํตํผลูปนิสฺสยสพฺภาเว ตํตํสงฺกโปฺป วิยาติ ตทภาวาภาวโต อชฺฌาสโย นิยเมตีติ วุตฺตํฯ

ยสฺมิํ ปน ปาทกชฺฌานํ นตฺถีติ จตุตฺถชฺฌานิกวชฺชานํ ปาทกานิ โลกิยชฺฌานานิ สนฺธาย วุตฺตํฯ อปฺปนาปฺปตฺติ จ โอฬาริกงฺคาติกฺกมนุปนิสฺสยาภาเว ปญฺจหิ องฺเคหิ วินา น โหตีติ **“โสมนสฺสสหคตมคฺโค โหตี”**ติ อาหฯ **อุเปกฺขาสหคตมคฺโค**ติ เอเตน จตุตฺถชฺฌานิกตาปิ สมานา อนุสยสมุคฺฆาฏนสมตฺถสฺส น สงฺขาราวเสสตาติ ทเสฺสติฯ **เต จ วาทา น วิรุชฺฌนฺติ** อชฺฌาสยวเสน ปญฺจมชฺฌานิกตาย ปฐมาทิชฺฌานิกตาย จ สมฺภวโตติ อธิปฺปาโยฯ อชฺฌาสโย จ สาตฺถโก โหติ, อญฺญถา ปาทกสมฺมสิตชฺฌาเนเหว นิยมสฺส สิทฺธตฺตา อชฺฌาสโย นิยามโก วุจฺจมาโน นิรตฺถโก สิยาติฯ **อิธ ปน** อฏฺฐสาลินิยา นิยามเน เอกนฺติกํ วิปสฺสนาสงฺขาตํ **อตฺถเมว** อุทฺธริตฺวา ‘‘เตสมฺปิ วาเทสุ อยํ…เป.… วิปสฺสนาว นิยเมตี’’ติ วทเนฺตน ตโยเปเต วาเท วิปสฺสนาว นิยเมตีติ ทสฺสิตํฯ ตํตํวาทานญฺหิ วิปสฺสนาสหิตานเมว สิทฺธิ, นาญฺญถาติ ทสฺสิตนฺติฯ

ปเวธตีติ โคตฺรภุสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ น สโกฺกตีติ อโตฺถฯ ยทิ ปญฺจมจิตฺตกฺขเณ ชวนํ ปติตํ นาม โหติ, กถํ ตทา โคตฺรภุ ตทนนฺตรญฺจ มโคฺค ชวนสฺส ปติตกฺขเณ อุปฺปชฺชตีติ? อปฺพฺพสฺส ชวนนฺตรสฺส ปติตตาภาวโตฯ ตเทว หิ ชวนํ อเนกกฺขตฺตุํ ปวตฺตมานํ ปติตํ สิยาติ, โคตฺรภุ ปน อารมฺมณนฺตเร อุปฺปนฺนํ อปุพฺพํ ชวนํ, ตถา มโคฺค ภูมนฺตรโต จาติฯ นนุ จ สตฺตมชวนเจตนาย พลวตาย อุปปชฺชเวทนียภาโว โหติ อานนฺตริยตาปีติ, ตตฺถายํ อธิปฺปาโย สิยา ‘‘ปฏิสนฺธิยา อนนฺตรปจฺจยภาวิโน วิปากสนฺตานสฺส อนนฺตรปจฺจยภาเวน อนฺติมชวนเจตนาย สุสงฺขตตฺตา สา สตฺตมชวนเจตนา อุปปชฺชเวทนียา อานนฺตริกา จ โหติ, น อปติตชวนเจตนา วิย พลวตายา’’ติฯ

ปุน อนุโลมํ ตํ อนุพเนฺธยฺยาติ โคตฺรภุสฺส หิ สงฺขารารมฺมณเตฺต สติ ตทปิ อนุโลมเมวาติ ปุริมอนุโลมํ วิย ตํ ตทปิ อญฺญํ อนุโลมํ อนุพเนฺธยฺย, น มโคฺคติ มคฺควุฏฺฐานเมว จ น ภเวยฺย อตฺตโน สทิสาลมฺพนสฺส อาวชฺชนภูฐานิยสฺส ปจฺจยสฺส อลาภาฯ อปฺปหีนภาเวน ปญฺจสุ อุปาทานกฺขเนฺธสุ อนุสยิตา กิเลสา สา ภูมิ เอเตหิ ลทฺธาติ กตฺวา **ภูมิลทฺธา**ฯ วฏฺฏํ สิโนนฺติ พนฺธนฺตีติ กตฺวา **วฏฺฏเสตู** จ, เตสํ **สมุคฺฆาตกรณ**นฺติปิ เอตเทวสฺส โลภกฺขนฺธาทิปทาลนํ วุจฺจติฯ **ตนฺ**ติ ปวตฺตํฯ **เอกํ ภวนฺ**ติ อนาคามิโน อเนกกฺขตฺตุญฺจ ตเตฺถว อุปปชฺชนฺตสฺส เหฏฺฐา อนาคมนวเสน เอโก ภโวติ คเหตฺวา วุตฺตํฯ

อิมสฺส ปนตฺถสฺสาติ ยถาวุตฺตสฺส อุปาทินฺนกปวตฺตโต วุฏฺฐานสฺสฯ อปาเยสุ สตฺตมภวโต อุทฺธํ สุคติยญฺจ วิปากทายกสฺส อภิสงฺขารวิญฺญาณสฺส ปจฺจยฆาโต โสตาปตฺติมคฺคญาเณน อภิสงฺขารวิญฺญาณสฺส นิโรโธ ทฏฺฐโพฺพฯ **ทฺวีสุ ภเวสู**ติ อนาคามิมเคฺค อภาวิเต สกทาคามิสฺส กามธาตุยํ เย เทฺว ภวา อุปฺปเชฺชยฺยุํ, เตสูติ อโตฺถฯ **จลตี**ติ เอเตน จลน สภาวเมว ทเสฺสติ, น อจลนาภาวํ, ตสฺมา อจลนํ ทเสฺสตฺวา ปุน จลนํ ทเสฺสตุํ **“ตถาคตสฺส หี”**ติอาทิมาหฯ เยปิ วา กตฺถจิ จตฺตาโรปิ มเคฺค สมานปฏิปเท ทิสฺวา สภาวโต อจลนเมว คเณฺหยฺยุํ, เตสํ ตํคหณนิวารณตฺถํ ‘‘จลตี’’ติ วุตฺตํ, น จลนาวธารณตฺถนฺติ ยุตฺตํ อุภยทสฺสนํฯ อถ วา ยทิปิ เกสญฺจิ จตฺตาโรปิ มคฺคา สมานปฏิปทา, ตถาปิ กิเลสินฺทฺริเยหิ สิชฺฌมานา ปฏิปทา เตสํ วเสน จลนปกติกา เอวาติ ‘‘จลติ’’เจฺจว วุตฺตํ, น ‘‘น จลตี’’ติฯ

โลกุตฺตรกุสลปกิณฺณกกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปฐมมคฺควีสติมหานยวณฺณนา

๓๕๗. ยสฺส ปุพฺพภาเค ‘‘มคฺคํ ภาเวมี’’ติ อชฺฌาสโย ปวตฺโต, โส มคฺคํ ภาเวติฯ เอวํ สพฺพตฺถ อชฺฌาสยวิเสเสน ตํตํภาวนาวิเสโส ทฏฺฐโพฺพฯ

๓๕๘. **ฉนฺทาธิปเตยฺย**นฺติอาทีสุ เอกจิตฺตกฺขเณ วตฺตมาเนสุ ธเมฺมสุ กถํ ฉนฺทสฺส ตํสหชาตสฺส อธิปติภาโว วีริยาทีนญฺจาติ? อุปนิสฺสยวเสนฯ ยสฺส หิ สเจ ฉนฺทวโต กุสลํ นิปฺผชฺชติ, ‘‘อหํ นิปฺผาเทสฺสามี’’ติ ปวตฺตมานสฺส กุสลํ นิปฺผนฺนํ, ตสฺส ตํสหชาโต ฉโนฺท เตน ปุริมุปนิสฺสเยน วิสิโฏฺฐ สหชาตธเมฺม อตฺตโน วเส วเตฺตติฯ ตสฺมิญฺจ ปวตฺตมาเน เต ปวตฺตนฺติ, นิวตฺตมาเน นิวตฺตนฺติ, ตทนุรูปพลา จ โหนฺติ ราชปุริสา วิยาติฯ เอวํ วีริยาทีสุฯ เส สธมฺมานํ ปน กตฺถจิ วุตฺตปฺปการปฺปวตฺติสพฺภาเวปิ อตํสภาวตฺตา อธิปติภาโว นตฺถีติ ทฏฺฐโพฺพฯ

ทุติยมคฺควณฺณนา

๓๖๑. อา-การสฺส รสฺสตฺตํ กตฺวา อญฺญินฺทฺริยํ วุตฺตํ, อา-กาโร จ ธมฺมมริยาทโตฺถฯ

ตติยจตุตฺถมคฺควณฺณนา

๓๖๒. **มคฺคงฺคานิ น ปูเรนฺติ** อกิจฺจกตฺตา สมฺมาทิฏฺฐิยาติ อธิปฺปาโยฯ มาเรโนฺต คจฺฉตีติ หิ มโคฺค, น เจตาย มาเรตพฺพํ อตฺถีติฯ มานสฺส ทิฏฺฐิสทิสา ปวตฺติ อหมสฺมีติ ปวตฺตมานสฺส ทิฏฺฐิฏฺฐาเน ฐานํฯ **อาโลกเสฺสว ปวตฺติกาโล วิยา**ติ จิรปฺปวตฺตึ สนฺธายาหฯ เอกเทสสามญฺญน หิ ยถาธิเปฺปเตน อุปมา โหตีติฯ **ขาเร วา**ติ กฏฺฐาทีนํ ขารจฺฉาริกายํฯ **สมฺมทฺทิตฺวา**ติ กิเลเทตฺวาฯ **ฉโนฺท**ติ ตณฺหาฯ **อนุสโย**ติ ตณฺหา มานานุสโย จฯ เอตสฺมิญฺจ สุเตฺต อสมูหตสฺส คนฺธสฺส สมุคฺฆาฏนํ วิย อสมูหตมานาทิสมุคฺฆาตํ ทเสฺสเนฺตน อญฺญมญฺญ กิเลเส ปชหตีติ ทสฺสิตนฺติ อานีตํ, น ยถาวุตฺตนเยน อุปมาย วุตฺตตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ นิรนฺตรํ ปวตฺตมาเน จิเตฺต ตสฺส สํกิเลสโวทานกรา สาวชฺชานวชฺชา เจตสิกา อุปฺปชฺชมานา ตสฺสงฺคภูตา อวยวา วิย โหนฺตีติ **‘‘จิตฺตงฺคเวสนา’’**ติ วุตฺตํฯ

โลกุตฺตรกุสลวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

กุสลกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อกุสลปทํ

ธมฺมุเทฺทสวาโร

ปฐมจิตฺตกถาวณฺณนา

๓๖๕. กุสเล วุตฺตนยํ อนุคนฺตฺวา ยถานุรูปํ เวทิตพฺพตาย **‘‘วุตฺตนเยนา’’**ติ อาหฯ **คนฺตพฺพาภาวโต**ติ พุชฺฌิตพฺพาภาวโตฯ **ทิฏฺฐิยา คตมตฺตน**นฺติ ทิฏฺฐิยา คติมตฺตํ คหณมตฺตํฯ อาสนฺนการณตฺตา อโยนิโสมนสิการสฺส วิสุํ คหณํ เอกนฺตการณตฺตา จฯ **สติสํวโร**ติ อิธ สีตาทีหิ ผุฏฺฐสฺส อปฺปมชฺชนํ ขมนํ ทฏฺฐพฺพํฯ **ปหานสํวโร**ติ วีริยสํวโรฯ

อสฺสาททสฺสนนฺติ อสฺสาททิฏฺฐิฯ ผลเฎฺฐน ปจฺจุปฏฺฐาเนน **อสมฺมาปฏิปตฺติปจฺจุปฏฺฐาโนโมโห,** สมฺมาปฏิปตฺติปฏิปกฺขภาวคฺคหณากาโร วาฯ สพฺพสฺส โลภสฺส อภิชฺฌา

ภาเว สติปิ วิเสสยุตฺตาย อภิชฺฌาย กมฺมปถปฺปตฺตาย อิธุปฺปชฺชมานาย ลกฺขณาทึ ทเสฺสตุํ **“สา ปรสมฺปตฺตีน”**นฺติอาทิมาหฯ อตฺตโน ปริณามนสฺส ปุเรจาริกา ตณฺหาภิรติ **อภิรติ**ฯ

อนุปปริกฺขา โมโหฯ โมหวเสน หิ ทิฏฺฐิวเสน วา อวตฺถุสฺมึ สานุนโย อธิโมโกฺข อุปฺปชฺชตีติฯ **อสติยจิเตฺต**ติ อหิริกาทีหิ อารกฺขรหิตจิเตฺตฯ **สติรหิตตฺตา สติปฏิปกฺขตฺตา จา**ติ เอเตน สติรหิตา สติปฏิปกฺขา จ อกุสลา ขนฺธา เอว มิจฺฉาสตีติ ทเสฺสติฯ เต ปน อุปนาหาทิปฺปวตฺติยํ จิรกตาทิสลฺลกฺขเณ ปฏิสญฺญาสมฺปยุตฺตา ทฏฺฐพฺพาฯ **สทรถาทิภาโว** อวิเสเสน กิเลสสมฺปโยคโต วุโตฺต ลหุตาทิเอกนฺตปฏิปกฺขานํ ถินมิทฺธาทีนํ เกสญฺจิ อิธ อภาวาฯ **อวูปสโม**ติ อสนฺนิสินฺนสพฺภาวมาหฯ **อนวฏฺฐานรส**นฺติ จลนกิจฺจํฯ **เจตโส อวูปสเม**ติ นิปฺผาเทตเพฺพ ปโยชเน ภุมฺมํ, อวูปสมปจฺจยภูตํ อารมฺมณํ วา ‘‘อวูปสโม’’ติ วุตฺตํฯ

ธมฺมุเทฺทสวารกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

นิเทฺทสวารกถาวณฺณนา

๓๗๗. **สหชาตธเมฺมสุ อกมฺปนํ** น โกสเชฺชสุ อกมฺปนํ วิย ตปฺปฏิปกฺขภาวโต ทฏฺฐพฺพํ, ตํตํปาปกิริยาย อุสฺสหนวเสน ปน ถิรตา ตตฺถ อกมฺปนํฯ

๓๘๑. **ทิฏฺฐิยา วิรูปํ ผนฺทิต**นฺติ ตถา ตถา สสฺสตาทิวเสน ปวตฺตา ทิฏฺฐิ เอว วุจฺจติฯ **ตรนฺตี**ติ ติเตฺถ วิย ปิลวนฺติฯ **วิปริเยสโต**ติ วตฺถุสฺส วิปรีตโตฯ

๓๙๐. สภาวปฏิจฺฉาทนวเสน ปกติอตฺตาทิอสนฺตคหณสฺส อนิจฺจาทีนํ นิจฺจาทิวิสมคหณสฺส จ สญฺญาทิวิปริเยสสฺส นิสฺสยตฺตา **“อสนฺตํ อสมญฺจ พุชฺฌตี”**ติ วุตฺตํฯ

ทุติยจิตฺตวณฺณนา

๓๙๙. **กิญฺจาปิ...เป.... ปรามสนฺตสฺส อุปฺปชฺชตี**ติ ปุริมจิเตฺตน อวิเสสํ ทเสฺสติฯ อนุสฺสาหนาวสีทนภาเวน สํหตภาโว **ถินํ**ฯ

ตติยจิตฺตวณฺณนา

๔๐๐. **อิธ มาเนน สทฺธิํ ปญฺจ อปณฺณกงฺคานี**ติ อวิรชฺฌนกงฺคานิ อุปฺปตฺติอรหงฺคานิ โหนฺตีติ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ มานสฺส อนิยตตฺตา น นิยตเยวาปนกาติ ฯ ปฏฺฐาเน หิ ‘‘สํโยชนํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ สํโยชโน ธโมฺม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา’’ติ (ปฏฺฐา. ๓.๔.๑) เอตฺถ ‘‘จตุกฺขตฺตุํ กามราเคน ติกฺขตฺตุํ ปฏิเฆน จ มาโน วิจิกิจฺฉา ภวราโค ตโยเปเต สกทาคามิโน สํโยชนานํ สํโยชเนหิ ทสวิธา โยชนา’’ติ ทสฺสิตาย ทสวิธาย โยชนาย ‘‘กามราคสํโยชนํ ปฏิจฺจ มานสํโยชนํ อวิชฺชาสํโยชน’’นฺติ วตฺวา ‘‘กามราคสํโยชนํ ปฏิจฺจ อวิชฺชาสํโยชน’’นฺติ ‘‘มานสํโยชนํ ปฏิจฺจ ภวราคสํโยชนํ อวิชฺชาสํโยชน’’นฺติ จ วตฺวา ‘‘ภวราคสํโยชนํ ปฏิจฺจ อวิชฺชาสํโยชน’’นฺติ วุตฺตาหิ โยชนาหิ มานสฺส อนิยตภาโว ปกาสิโต, ตถา กิเลสทุเกปิฯ อิธ จ วกฺขติ ‘‘ทสวิธา สํโยชนานํ โยชนา, ตถา ทสวิธา กิเลสาน’’นฺติ จฯ อุนฺนมนวเสเนว **สมฺปคฺคหรโส**, น วีริยํ วิย ตํตํกิจฺจสาธเน อพฺภุสฺสาหนวเสนฯ โอมานสฺสปิ อตฺตานํ อวํกตฺวา คหณํ สมฺปคฺคโหติ ทฏฺฐโพฺพฯ

จตุตฺถจิตฺตวณฺณนา

๔๐๒. ปริหรณตฺถํ วิกฺขิตฺตา หุตฺวา อุสฺสาหํ ชเนนฺตา **“ปริหรณตฺถํ สอุสฺสาหา”**ติ วุตฺตา, เตสํฯ

นวมจิตฺตวณฺณนา

๔๑๓. วิสปฺปนอนิฏฺฐรูปสมุฏฺฐานวเสน อตฺตโน ปวตฺติอาการวเสน จ **วิสปฺปนรโส**ฯ โทโส อุปโยคผเลสุ อนิฏฺฐตฺตา วิสสํสฏฺฐปูติมุตฺตํ วิย ทฏฺฐพฺโพฯ **อนภิรติรสา**ติ เอวํปกาเรสุ ปฏิเกฺขเปน รสวจเนสุ ตํตํปฏิปกฺขกิจฺจคหณํ ทฏฺฐพฺพํฯ กฏากาการคติ **กฏกญฺจุกตา, อตฺตสมฺปตฺติ** อาวาสาทิ, ปรายตฺตตาย **ทาสพฺยํ วิย ทฏฺฐพฺพํ**ฯ ยถา หิ ทาสเพฺย สติ ทาโส ปรายโตฺต โหติ, เอวํ กุกฺกุเจฺจ สติ ตํสมงฺคีฯ น หิ โส อตฺตโน ธมฺมตาย ปวตฺติตุํ สโกฺกติ กุสเลติฯ อถ วา กตากตากุสลกุสลานุโสจเน อายตฺตตาย ตทุภยวเสน กุกฺกุเจฺจน ตํสมงฺคี โหตีติ ทาสพฺยํ วิย ตํ โหติฯ

๔๑๘. **วิรุทฺธากาโร**ติ วิรุทฺธสฺส ปุคฺคลสฺส, จิตฺตสฺส วา อากาโร วิรุทฺธภาโวฯ เตน วิรุชฺฌนํ วิโรโธติ ทเสฺสติฯ **วจน**นฺติ เอตํ นิทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํฯ สพฺพเมว หิ กิจฺจํ เอเตน กริยมานํ สุโรปิตํ สุชนิตํ น โหตีติฯ โรปสทฺทวจนตฺถเมว เกจิ วเณฺณนฺติฯ **ตํ อปฺปมาณ**นฺติ โกธสฺส ตถาปวตฺตนสภาวาภาวา อเญฺญน เกนจิ การเณน ปริปุณฺณตา สิยาติ สนฺธาย วุตฺตํฯ

เอกาทสมจิตฺตวณฺณนา

๔๒๒. **วิคตา จิกิจฺฉา**ติ จิกิจฺฉิตุํ ทุกฺกรตาย วุตฺตํ, น สพฺพถา จิกิจฺฉาภาวา วิจิกิจฺฉายาติ ตทตฺถํ ทเสฺสติฯ

๔๒๔. นิจฺฉยาภาวา อสณฺฐหนโต เจตโส ปวตฺติปจฺจยมตฺตตาย **“ปวตฺติฏฺฐิติมตฺต”**นฺติ วุตฺตํฯ

๔๒๕. เอกํ อาการํ คนฺตุํ อสมตฺถตาย อตฺตโน อามุขํ สปฺปนโต **โอสกฺกติ**ฯ

ทฺวาทสมจิตฺตวณฺณนา

๔๒๙. อุทฺธจฺจํ อตฺตโน คหิตาการเร เอว ฐตฺวา ภมตีติ **เอการมฺมณสฺมิํเยว วิปฺผนฺทนํ** โหติฯ วิจิกิจฺฉา ปน ยทิปิ รูปาทีสุ เอกสฺมิเญฺญวารมฺมเณ อุปฺปชฺชติ, ตถาปิ ‘‘เอวํ นุ โข, อิทํ นุ โข’’ติ อุปฺปชฺชมานา ‘‘นนุ โข, อญฺญํ นุ โข’’ติ อญฺญํ คเหตพฺพาการํ อเปกฺขตีติ **นานารมฺมเณ** จลนํ โหติฯ

“เอวํสมฺปทมิทํ เวทิตพฺพ”นฺติ เอตฺตาวตา อิมสฺมิํ จิตฺตทฺวเย วุตฺตปกิณฺณกํ ทเสฺสตฺวา ทฺวาทสสุ ทเสฺสตุํ **“สเพฺพสุปิ”**ติอาทิมาหฯ กุสเลสุปิ อารมฺมณาธิปติํ อนุทฺธริตฺวา สหชาตาธิปติโน เอว อุทฺธฏตฺตา อิธาปิ โส เอว อุทฺธริตโพฺพ สิยาติ **“สหชาตาธิปติ ลพฺภมาโนปิน อุทฺธโฏ”**ติ วุตฺตํ นารมฺมณาธิปติโน อลพฺภมานตฺตาฯ โสปิ หิ อฏฺฐสุ โลภสหคเตสุ ลพฺภตีติฯ **เสโสปี**ติ วีมํสโต อโญฺญปิ สหชาตาธิปติ นตฺถิ, โย อุทฺธริตโพฺพ สิยาฯ อารมฺมณาธิปติมฺหิ วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ **กญฺจิ ธมฺม**นฺติ ฉนฺทาทีสุ เอกมฺปิ สหชาตํฯ กุสลตฺติเก ตาว ปฏิจฺจวาราทีสุ ‘‘น เหตุปจฺจยา อธิปติปจฺจยา’’ติ เอกสฺสปิ ปญฺหสฺส อนุทฺธฏตฺตา ปฏฺฐาเน ปฏิสิทฺธตา เวทิตพฺพาฯ อญฺญถา หิ ‘‘อกุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ อกุสโล ธโมฺม อุปฺปชฺชติ น เหตุปจฺจยา อธิปติปจฺจยา’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๘๖) เอตสฺส วเสน ‘‘เอก’’นฺติ วตฺตพฺพํ สิยาฯ

ทสฺสเนน ปหาตพฺพาภาวโตติ ทสฺสเนน ปหาตพฺพสฺส อภาวโต, ทสฺสเนน ปหาตเพฺพสฺ วา อภาวโตฯ เอเตน ปฏิสนฺธิอนากฑฺฒนโต ทสฺสเนน ปหาตเพฺพสฺ อนาคมนนฺติ ตตฺถ อนาคมเนน ปฏิสนฺธิอนากฑฺฒนํ สาเธติฯ อนากฑฺฒนโต อนาคมนํ ปน สาเธตุํ **''เตสุ หิ''**ติอาทิมาหฯ เอเตฺถว ปฏิสนฺธิทานํ ภเวยฺยฯ ตถา จ สติ ทสฺสเนน ปหาตพฺพํ สิยา อปายคมนียสฺส ทสฺสเนน ปหาตพฺพภาวโตฯ น เจตํ ทสฺสเนน ปหาตพฺพํ สิยา, ตสฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพวิภเงฺค นาคตนฺติ อธิปฺปาโยฯ

กถํ ปเนตํ ญายติ ''ปฏิสนฺธิอนากฑฺฒนโต ทสฺสเนน ปหาตเพฺพสฺ อนาคมน''นฺติ? ทสฺสเนน ปหาตพฺพานเญฺญว นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาวสฺส วุตฺตตฺตาฯ ทุวิธา หิ อกุสลา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ภาวนาย ปหาตพฺพาติฯ ตตฺถ ภาวนาย ปหาตพฺพเจตนานํ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว น วุโตฺต, อิตราสเญฺญว วุโตฺตฯ ''ภาวนาย ปหาตโพฺพ ธโมฺม เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตพฺพสฺส ธมฺมสฺส กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ เอตฺถ หิ สหชาตเมว วิภตฺตํ, น นานากฺขณิกนฺติฯ ตถา ปจฺจนีเยปิ ''ภาวนาย ปหาตโพฺพ ธโมฺม เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตพฺพสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย…เป.… สหชาตปจฺจเยน…เป.… อุปนิสฺสยปจฺจเยน…เป.…ฯ ปจฺฉาชาตปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ เอตฺตกเมว วุตฺตํ, น วุตฺตํ ''กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย''ติฯ อิตรตฺถ จ วุตฺตํฯ อุทฺธจฺจสหคตา จ เจตนา ภาวนาย ปหาตเพฺพสฺ เอว อาคตาติ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจโย น สิยาติฯ ยทิ สิยา, ภาวนาย ปหาตพฺพเจตนาย จ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว วุเจฺจยฺย, น ตุ วุโตฺตฯ ตสฺมา อุทฺธจฺจสหคตา นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาเว สติ ทสฺสเนน ปหาตเพฺพสฺ วตฺตพฺพา สิยา, ตทภาวา น วุตฺตาติฯ ปฏิสนฺธิอนากฑฺฒนโต ตตฺถ อนาคตาติ อยเมตฺถาธิปฺปาโยฯ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยาวจเนน ปน ภาวนาย ปหาตพฺพานํ ปวตฺติวิปากตา ปฏิกฺขิตฺตาฯ ปวตฺติวิปากสฺสปิ หิ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยตา น สกฺกา นิวาเรตุํฯ วุตฺตญฺจ ''สุขาย เวทนาย สมฺปยุโตฺต ธโมฺม ทุกฺขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตสฺส ธมฺมสฺส กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย, นานากฺขณิกา''ติอาทิ (ปฏฺฐา. ๑.๓.๕๖-๕๗)ฯ ยทิ ภาวนาย ปหาตพฺพานํ วิปากทานํ นตฺถิ, กถํ เต วิปากธมฺมธมฺมา โหนฺตีติ? อภิญฺญาจิตฺตาทีนํ วิย วิปาการหสภาวตฺตาฯ ยํ ปน วุตฺตํ ''ยสฺมิํ สมเย อกุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ อุเปกฺขาสหคตํ อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตํ…เป.… อวิเกฺขโป โหติ, อิเมสุ ธเมฺมสุ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา, เตสํ วิปาเก ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา''ติ (วิภ. ๗๓๐-๗๓๑) อิทมฺปิ เตสํ วิปาการหตเญฺญว สนฺธาย วุตฺตํ สิยาฯ อิทํ ปน ฐานํ สุฏฺฐุ วิจาเรตพฺพํฯ อตฺถิ หิ เอตฺถ วจโนกาโสฯ น หิ วิปาเกติ วจนํ วิปากธมฺมวจนํ วิย วิปาการหตํ วทตีติฯ

อกุสลปทวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อพฺยากตปทํ

อเหตุกกุสลวิปากวณฺณนา

๔๓๑. เตสุ วิปากาพฺยากตนฺติอาทีนํ ''ภาเชตฺวา ทเสฺสตุํ กตเม ธมฺมา อพฺยากตาติ อาทิ อารทฺธ''นฺติ เอเตน สมฺพโนฺธฯ **ตสฺสาปี**ติ เอตสฺส ''อุปฺปตฺติํ ทีเปตุํ กามา…เป.… อาทิ วุตฺต''นฺติ เอเตน สมฺพโนฺธฯ **อุปจิตตฺตา**ติ ยถา อญฺญสฺส วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา อตฺตโน วิปากาภิมุขํ โหติ ตถา วฑฺฒิตตฺตาฯ รูปาทีนํ ปจฺจยานํ อญฺญวิญฺญาณสาธารณตฺตา อสาธารเณน วตฺถุนา จกฺขุวิญฺญาณํ โสตวิญฺญาณนฺติ นามํ อุทฺธฏํฯ จกฺขาทีนํ ติกฺขมนฺทภาเว วิญฺญาณานํ ติกฺขมนฺทภาวา วิเสสปจฺจยตฺตา จฯ

จกฺขุสนฺนิสฺสิตญฺจ ตํ รูปวิชานนญฺจาติ **จกฺขุสนฺนิสฺสิตรูปวิชานนํ**ฯ เอวํลกฺขณํ จกฺขุวิญฺญาณํฯ ตตฺถ จกฺขุสนฺนิสฺสิตวจเนน รูปารมฺมณํ อญฺญวิญฺญาณํ ปฏิกฺขิปติฯ รูปวิชานนวจเนน จกฺขุนิสฺสเย ผสฺสาทโย นิวเตฺตติฯ จกฺขุรูปวจเนหิ จ นิสฺสยโต อารมฺมณโต จ วิชานนํ วิภาเวติฯ รูปมตฺตสฺส อารมฺมณสฺส คหณํ กิจฺจเมตสฺสาติ **รูปมตฺตารมฺมณรสํฯ ฌานงฺคเวเสนา**ติ อิทํ ทฺวิปญฺจวิญฺญาณวชฺชสุ วิชฺชมานานํ อุเปกฺขาสุขทุเกฺขกคฺคตานํ ฌานงฺคิกตฺตา อิธาปิ ตํสทิสานํ ตทุปจารํ กตฺวา วุตฺตํฯ น หิ ฌานปจฺจยตฺตาภาเว ฌานงฺคตา อตฺถิฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘ฌานงฺคานิ ฌานสมฺปยุตฺต…เป…. รูปานํ ฌานปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๓.๑๑๒)ฯ เอเตสญฺจ ฌานปจฺจยภาโว ปฏิกฺขิโตฺตฯ ยถาห ‘‘อพฺยากตํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ อพฺยากโต ธโมฺม อุปฺปชฺชติ น ฌานปจฺจยาฯ ปญฺจวิญฺญาณสหคตํ เอกํ ขนฺธํ ปฏิจฺจ ตโย ขนฺธา’’ติอาทิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๙๘)ฯ ฌานปจฺจยตฺตาภาเวปิ เวทนาจิตฺตฏฺฐิตีนํ อุเปกฺขาทิภาวโต ตถาภูตานํ วจเน อญฺญฏฺฐานาภาวโต จ ทุติยราสินิเทฺทโสฯ

๔๓๖. **วตฺถุปณฺฑรตฺตา**ติ สยํ กณฺหธมฺมานํ อปฺปฏิปกฺขตฺตา สภาวปริสุทฺธานํ ปสาทหทยวตฺถุนิสฺสยานํ วเสน ปณฺฑรสภาวํ ชาตนฺติ อธิปฺปาโยฯ อยํ ปน นโย จตุโวกาเร น ลพฺภตีติ ตตฺถ ภวงฺคสฺส ตโต นิกฺขนฺตากุสลสฺส จ ปณฺฑรตา น สิยา, ตสฺมา ตตฺถ ปณฺฑรตาย การณํ วตฺตพฺพํฯ สภาโว วายํ จิตฺตสฺส ปณฺฑรตาติฯ

๔๓๙. **อิทมฺปี**ติ **ปิ**-สโทฺท ฐิติมตฺตสหิตํ ปุเพฺพ วุตฺตํ วิจิกิจฺฉาสหคตํ อเปกฺขิตฺวา วุโตฺตฯ **ปกติยา**ติ อนติกฺกมเนนฯ **โสปิ** วิเสโสฯ **กายปฺปสาทํ ฆเฏฺฏตฺวา ปสาทปจฺจเยสุ มหาภูเตสุ ปฏิหญฺญตี**ติ อาปาถํ คนฺตฺวา ปฏิหญฺญตีติ อโตฺถฯ ยถา จ ‘‘รูปํ อารพฺภ อุปฺปนฺน’’นฺติ วุเตฺต น อารมฺมณุปฺปาทานํ ปุพฺพาปรกาลตา โหติ, เอวมิธาปิ ฆฏฺฏนปฏิหนเนสุ ทฏฺฐพฺพํฯ อุปมาปิ อุภยฆฏฺฏนทสฺสนตฺถํ วุตฺตา, น นิสฺสิตนิสฺสยฆฏฺฏนานํ ปุพฺพาปรตาทสฺสนตฺถํฯ เอตฺถ จ **พหิทฺธา**ติ เอตํ นิทสฺสนมตฺตํฯ อชฺฌตฺตมฺปิ หิ อารมฺมณํ โหตีติฯ วิญฺญาณธาตุนิสฺสยภูเตหิ วา อญฺญํ ‘‘พหิทฺธา’’ติ วุตฺตํฯ ปฏิฆฏฺฏนานิฆํโส พลวา โหติ, ตโต เอว อิฏฺฐานิฏฺฐโผฏฺฐพฺพสมาโยเค สุขทุกฺขปจฺจยา ธาตุอนุคฺคหธาตุโกฺขภา จิรํ อนุวตฺตนฺติฯ

๔๕๕. อเญฺญสํ จิตฺตานํ สภาวสุญฺญตสพฺภาวา มโนธาตุภาโว อาปชฺชตีติ เจ? น, วิเสสสพฺภาวาฯ จกฺขุวิญฺญาณาทีนญฺหิ จกฺขาทินิสฺสิตตา จกฺขาทีนํ สวิสเยสุ ทสฺสนาทิปฺปวตฺติภาวตา จ วิเสโสฯ มโนวิญฺญาณสฺส ปน อนญฺญนิสฺสยมโนปุพฺพงฺคมตาย อญฺญนิสฺสยวิญฺญาณสฺส อนนฺตรปจฺจยตฺตาภาเวน มโนทฺวารนิคฺคมนมุขภาวาภาวโต จ สาติสยวิชานนกิจฺจตา วิเสโสฯ ตพฺพิเสสวิรหา มโนมตฺตา ธาตุ มโนธาตูติ ติวิธา มโนธาตุ เอว วุจฺจติ, น วิเสสมโนฯ ตสฺมา เอตฺถ **มโน เอว ธาตุ มโนธาตู**ติ **เอว**-สโทฺท มตฺตสทฺทโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ วิเสสนิวตฺตนโตฺถ หิ โส วิญฺญาณสฺสาติฯ มโนทฺวารนิคฺคมนปเวสมุขภาวโต ปน มโนธาตุยา วิชานนวิเสสวิรโห ทฏฺฐโพฺพ, ตโต เอว มโนวิญฺญาณนฺติปิ น วุจฺจติฯ น หิ ตํ วิญฺญาณํ มนโต ปวตฺตํ มนโส ปจฺจโย, นาปิ มนโส ปจฺจยภูตํ มนโต ปวตฺตํ, ทสฺสนาทีนํ ปน ปจฺจโย, เตหิ จ ปวตฺตํ เตสํ ปุเรจรํ อนุจรญฺจาติฯ สมฺมาสงฺกโปฺปติ อวจนํ มหาวิปากานํ วิย ชนกสทิสตฺตาภาวโตฯ ตตฺถ หิ ติเหตุกโต ทุเหตุกมฺปิ อุปฺปชฺชมานํ สมฺมาสงฺกปฺปตาทีหิ สทิสํ สเหตุกตายาติฯ **ปญฺจวิญฺญาณโสเต**ติ เอตฺถ ยถา ปคุณํ คนฺถํ สชฺฌายโนฺต สชฺฌายโสเต ปติตํ กญฺจิ กญฺจิ วาจนามคฺคํ น สลฺลเกฺขติ, เอวํ ตถาคตสฺส อสลฺลกฺขณา นาม นตฺถิ, น จ ปญฺจวิญฺญาณโสเต ฌานงฺคาภาโว อิธ อวจนสฺส การณํฯ ยทิ ตทนนฺตรํ นิเทฺทโส ตํโสตปติตตา, อิโต ปเรสํ ทฺวินฺนํ มโนวิญฺญาณธาตูนํ ตํโสตปติตตา น สิยาฯ ตสฺมา ปญฺจวิญฺญาณานํ วิย อเหตุกตาย มคฺคปจฺจยวิรหา จ วิชฺชมาเนสุปิ วิตกฺกวิจาเรสุ ฌานงฺคธมฺมานํ ทุพฺพลตฺตา ปญฺจ

วิญฺญาเณสุ วิย อคณนุปคภาวา จ ปญฺจวิญฺญาณโสตปติตตาฯ ตโต เอว หิ อเหตุกกิริยตฺตเยปิ ฌานงฺคานิ พลานิ จ สงฺคหวาเร น อุทฺธฏานิ, ฌานปจฺจยกิจฺจมตฺตโต ปน ปฏฺฐาเน ทุพฺพลานํ เอตฺถ วิตกฺกาทีนํ ฌานปจฺจยตา วุตฺตาฯ

๔๖๙. สมานวตฺถุกํ อนนฺตรปจฺจยํ ลภิตฺวา อุปฺปชฺชมานํ สนฺตีรณํ มโนธาตุโต พลวตรํ โหตีติ ตํ ยถารมฺมณํ อารมฺมณรสํ อนุภวนฺตํ อิฏฺฐ โสมนสฺสสหคตํ โหติ, อิฏฺฐมชฺฌตฺต อุเปกฺขาสหคตํ สาติสยานุภวตฺตา, ตสฺมา **“อยญฺหิ อิฏฺฐารมฺมณสฺมิํ เยวา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ โวฏฺฐพฺพนํ ปน สติปิ พลวภาเว วิปากปฺปวตฺตึ นิวเตฺตตฺวา วิสทิสํ มนํ กโรนฺตํ มนสิการกิจฺจนฺตรโยคโต วิปาโก วิย อนุภวนเมว น โหตีติ สพฺพตฺถ อุเปกฺขาสหคตเมว โหติ, ตถา ปญฺจทฺวาราวชฺชนํ มโนทฺวาราวชฺชนญฺจ กิจฺจวเสน อปุพฺพตฺตาฯ

อเหตุกกุสลวิปากวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อฏฺฐมหาวิปากจิตฺตวณฺณนา

๔๙๘. **อโลโภ อพฺยากตมูล**นฺติอาทีสุ กุสลปเกฺข ตาว อโลภาโทสานํ นิเทฺทเสสุ ‘‘โย ตสฺมิํ สมเย อโลโภ อลุพฺภนา…เป…. อโลโภ กุสลมูล’’นฺติ (ธ. ส. ๓๒), ‘‘โย ตสฺมิํ สมเย อโทโส อทุสฺสนา…เป…. อโทโส กุสลมูล’’นฺติ (ธ. ส. ๓๓) จ วุตฺตตฺตา อิธาปิ ตํนิเทฺทเสสุ ‘‘อโลโภ อพฺยากตมูล’’นฺติ ‘‘อโทโส อพฺยากตมูล’’นฺติ วจนํ ยุเชฺชยฺยฯ ปญฺญินฺทฺริยาทินิเทฺทเสสุ ปน ‘‘ปญฺญารตนํ อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐี’’ติ (ธ. ส. ๓๔, ๓๗) เอวํ ตตฺถปิ วุตฺตํ, น วุตฺตํ ‘‘อโมโห กุสลมูล’’นฺติฯ ตสฺมา อิธาปิ ‘‘อโมโห อพฺยากตมูล’’นฺติ ปาเฐน น ภวิตพฺพํ สิยาฯ อโลภาโทสานํ วิย อโมหสฺสปิ อพฺยากตมูลทสฺสนตฺถํ ปเนตํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **อวิญฺญตฺติชนกโต**ติ กายวจีกมฺมทฺวารนิวารณํ กโรติฯ **อวิปากธมฺมโต**ติ มโนกมฺมทฺวารนิวารณญฺจฯ วิปากธมฺมานญฺหิ กมฺมทฺวารํ วุตฺตนฺติฯ **ตถา อปฺปวตฺติโต**ติ ทานาทิปุญฺญกิริยภาเวน อปฺปวตฺติโตฯ เอเตน ปุญฺญกิริยวตฺถุเภทเมว นิวาเรติฯ

พลวปจฺจเยหีติ ปโยเคน วินา นิปฺผเนฺนหิ อารมฺมณาทิปจฺจเยหิฯ อสงฺขาริกาทีสุ หิ เยน เกนจิ จิเตฺตน กเมฺม อายูหิเต อสงฺขาเรน อปฺปโยเคน กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐาเนน ปฏิสนฺธิ อุปฺปชฺชมานา อสงฺขาริกา โหติ, สสงฺขาเรน สปฺปโยเคน กมฺมาทิปจฺจุปฏฺฐาเนน สสงฺขาริกาฯ ภวงฺคจุติโย ปน ปฏิสนฺธิสทิสาวฯ ตทารมฺมณญฺจ กุสลากุสลานิ วิย อสงฺขาริกํ สสงฺขาริกญฺจ ทฏฺฐพฺพนฺติฯ เอเตสุ พลวํ ทุพฺพลญฺจ วิจาเรตุํ **“ตตฺถ สเพฺพปิ สพฺพญฺญุโพธิสตฺตา”**ติอาทิมาหฯ **กาลวเสน ปน ปริณมตี**ติ อปฺปายุกสํวตฺตนิกกมฺมพหุเล กาเล ตํกมฺมสหิตสนฺตานชนิตสุกฺกโสณิตปจฺจยานํ ตํมูลกานํ จนฺทสูริยวิสมปริวตฺตาทิชนิตอุตาหาราทิวิสมปจฺจยานญฺจ วเสน ปริณมติฯ

วิปากุทฺธารกถาวณฺณนา

ยโต ยตฺตโก จ วิปาโก โหติ, ยสฺมิญฺจ ฐาเน วิปจฺจติ, ตํ ทเสฺสตุํ วิปากุทฺธารกถา อารทฺธาฯ **เอเตฺถวา**ติ เอกาย เจตนาย กเมฺม อายูหิเตเยวฯ ทุเหตุกปฏิสนฺธิวเสน ทฺวาทสกมโคฺคปิ โหติ , ทฺวาทสกปฺปกาโรปีติ อโตฺถฯ อเหตุกปฏิสนฺธิวเสน อเหตุกฏฺฐกมฺปิฯ อสงฺขาริกสสงฺขาริกานํ สสงฺขาริกอสงฺขาริกวิปากสงฺกรํ อนิจฺฉโนฺต ทุติยเตฺถโร **“ทฺวาทสา”**ติอาทิมาหฯ ปุริมสฺส หิ ปจฺจยโตสสงฺขาริกอสงฺขาริกภาโว, อิตเรสํ กมฺมโตฯ ตติโย ติเหตุกโต ทุเหตุกมฺปิ อนิจฺฉโนฺต **“ทสา”**ติอาทิมาหฯ

อิมสฺมึ วิปากุทฺธารฏฺฐาเน กมฺมปฏิสนฺธิววตฺถานตฺถํ **สาเกตปญฺหํ คณฺหึสุ**ฯ กมฺมวเสน วิปากสฺส ตํตํคุณโทสุสฺสทนิมิตฺตตํ ทเสฺสตุํ **อุสฺสทกิตฺตนํ คณฺหึสุฯ เหตุกิตฺตนํ** อิธ ปฐมเตฺถรสฺส อธิปฺปาเยน วุตฺตํฯ ทุติยเตฺถรวาทาทีสุ วิเสสํ ตตฺถ ตเตฺถว วกฺขามิฯ ญาณสฺส ชจฺจนฺธาทิวิปตฺตินิมิตฺตปฏิปกฺขภาวโต ติเหตุกํ อติทุพฺพลมฺปิ สมานํ ปฏิสนฺธึ อากฑฺฒนฺตํ ทุเหตุกํ อากเฑฺฒยฺยาติ **“อเหตุกา น โหตี”**ติ อาหฯ ยํ ปน **ปฏิสมฺภิทามคฺค** สุคติยํ ชจฺจนฺธพธิราทิวิปตฺติยา อเหตุกอุปฺปตฺตึ วชฺเชตฺวา คติสมฺปตฺติยา สเหตุโกปปตฺตึ ทเสฺสเนฺตน ‘‘คติสมฺปตฺติยา ญาณสมฺปยุเตฺต กตเมสํ อฏฺฐนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปฺปตฺติ โหติ’’เจฺจว (ปฏิ. ม. ๑.๒๓๒) วุตฺตํฯ เตน ญาณวิปฺปยุเตฺตน กมฺมุนา ญาณสมฺปยุตฺตปฏิสนฺธิ น โหตีติ ทีปิตํ โหติฯ อญฺญถา ‘‘สตฺตนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปฺปตฺติ โหตี’’ติ อิทมฺปิ วุเจฺจยฺยฯ ตถา หิ ‘‘คติสมฺปตฺติยา ญาณสมฺปยุเตฺต กตเมสํ อฏฺฐนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปฺปตฺติ โหติ? กุสลสฺส กมฺมสฺส ชวนกฺขเณ ตโย เหตู กุสลา ตสฺมึ ขเณ ชาตเจตนาย สหชาตปจฺจยา โหนฺติฯ เตน วุจฺจติ กุสลมูลปจฺจยาปิ สงฺขาราฯ นิกนฺติกฺขเณ เทฺว เหตู อกุสลา ตสฺมึ ขเณ ชาตเจตนาย สหชาตปจฺจยา โหนฺติฯ เตน วุจฺจติ อกุสลมูลปจฺจยาปิ สงฺขาราฯ ปฏิสนฺธิกฺขเณ ตโย เหตู อพฺยากตา ตสฺมึ ขเณ ชาตเจตนาย สหชาตปจฺจยา โหนฺติฯ เตน วุจฺจติ นามรูปปจฺจยาปิ วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยาปิ นามรูป’’นฺติ วิสฺสชฺชิตํ ญาณสมฺปยุโตฺตปปตฺติยํฯ

เอวํ ญาณวิปฺปยุตฺตโต ญาณสมฺปยุตฺตุปฺปตฺติยา จ วิชฺชมานาย ‘‘คติสมฺปตฺติยา ญาณสมฺปยุเตฺต กตเมสํ สตฺตนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปฺปตฺติ โหติ? กุสลสฺส กมฺมสฺส ชวนกฺขเณ เทฺว เหตู กุสลา’’ติ วตฺวา อญฺญตฺถ จ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว สกฺกา วิสฺสชฺชนํ กาตุนฺติฯ ยถา ปน ‘‘ญาณสมฺปยุเตฺต สตฺตนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา’’ติ อวจนโต ญาณวิปฺปยุตฺตโต ญาณสมฺปยุตฺตา ปฏิสนฺธิ น โหติ, เอวํ ‘‘คติสมฺปตฺติยา ญาณวิปฺปยุเตฺต ฉนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปฺปตฺติ โหติ’’เจฺจว (ปฏิ. ม. ๑.๒๓๓) วตฺวา ‘‘สตฺตนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา’’ติ อวจนโต ญาณสมฺปยุตฺตโต ญาณวิปฺปยุตฺตาปิ ปฏิสนฺธิ น โหตีติ อาปนฺนํฯ เอตฺถาปิ หิ น น สกฺกา กมฺมนิกนฺติกฺขเณสุ ตโย จ เทฺว จ เหตู โยเชตฺวา ปฏิสนฺธิกฺขเณ เทฺว โยเชตุนฺติฯ อิมสฺส ปน เถรสฺส อยมธิปฺปาโย สิยา ‘‘กมฺมสริกฺขกวิปากทสฺสนวเสน อิธ ปาโฐ สาวเสโส กถิโต’’ติฯ ‘‘ญาณสมฺปยุเตฺต อฏฺฐนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา’’ติ เอตฺถาปิ ปาฐสฺส สาวเสสตาปตฺตีติ เจ? น, ทุพฺพลสฺส ทุเหตุกกมฺมสฺส ญาณสมฺปยุตฺตวิปากทาเน อสมตฺถตฺตาฯ ติเหตุกสฺส ปน อเหตุกวิปจฺจเน วิย ทุเหตุกวิปจฺจเนปิ นตฺถิ สมตฺถตาวิฆาโตติฯ **อารมฺมเณน เวทนา ปริวเตฺตตพฺพา**ติ สนฺตีรณตทารมฺมเณ สนฺธาย วุตฺตํฯ วิภาคคฺคหณสมตฺถตาภาวโต หิ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌเตฺตสุ อุเปกฺขาสหคตาเนว โหนฺติ, กายวิญฺญาณญฺจ สุขสหคตเมว ปฏิฆฏฺฏนาวิเสเสนาติฯ

วิเสสวตา กาเลน ตทารมฺมณปจฺจยสพฺพชวนวตา วิปากปฺปวตฺตึ ทเสฺสตุํ **“สํวราสํวเร…เป…. อุปคตสฺสา”**ติ วุตฺตํ อญฺญกาเล ปญฺจวิญฺญาณาทิปริปุณฺณวิปากปฺปวตฺติอภาวาฯ **กกฺกฏก…เป…. ภวโงฺคตรณ**นฺติ เอเตน อิทํ ทเสฺสติ – เกทาเร ปูเรตฺวา นทีปเวสนมคฺคภูตํ มาติกํ อปฺปวิสิตฺวา กกฺกฏกมคฺคาทินา อมเคฺคน นทีโอตรณํ วิย จิตฺตสฺส ชวิตฺวา ภวงฺคปฺปเวสนมคฺคภูเต ตทารมฺมเณ อนุปฺปเนฺน มเคฺคน วินา ภวโงฺคตรณนฺติฯ

เอเตสุ ตีสุ โมฆวาเรสุ ทุติโย อุปปริกฺขิตฺวา คเหตโพฺพฯ ยทิ หิ อนุโลเม เวทนาตฺติเก ปฏิจฺจวาราทีสุ ‘‘อาเสวนปจฺจยา น มเคฺค เทฺว’’ติ ‘‘น มคฺคปจฺจยา อาเสวเน เทฺว’’ติ จ วุตฺตํ สิยา, โสปิ โมฆวาโร ลเพฺภยฺยฯ ยทิ ปน โวฏฺฐพฺพนมฺปิ อาเสวนปจฺจโย สิยา, กุสลากุสลานมฺปิ สิยาฯ น หิ อาเสวนปจฺจยํ ลทฺธุํ ยุตฺตสฺส อาเสวนปจฺจยภาวี ธโมฺม อาเสวนปจฺจโยติ อวุ

โต อตฺถิฯ โวฏฺฐพฺพนสฺส ปน กุสลากุสลานํ อาเสวนปจฺจยภาโว อวุตฺโตฯ ‘‘กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ นาเสวนปจฺจยาฯ อกุสลํ ธมฺมํ…เป…. นาเสวนปจฺจยา’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๙๓) วจนโต ปฏิกฺขิโตฺตวฯ อถาปิ สิยา ‘‘อสมานเวทนานํ วเสน เอวํ วุตฺต’’นฺติ, เอวมฺปิ ยถา ‘‘อาวชฺชนา กุสลานํ ขนฺธานํ อกุสลานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๗) วุตฺตํ, เอวํ ‘‘อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโยติ’’ปิ วตฺตพฺพํ สิยา, ชาติเภทา น วุตฺตนฺติ เจ? ภูมิภินฺนสฺส กามาวจรสฺส รูปาวจราทีนํ อาเสวนปจฺจยภาโว วิย ชาติภินฺนสฺสปิ ภเวยฺยาติ วตฺตโพฺพ เอว สิยาฯ อภินฺนชาติกสฺส จ วเสน ยถา ‘‘อาวชฺชนา สเหตุกานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วุตฺตํ, เอวํ ‘‘อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติปิ วตฺตพฺพํ สิยา, น ตุ วุตฺตํฯ ตสฺมา เวทนาตฺติเกปิ สงฺขิตฺตาย คณนาย ‘‘อาเสวนปจฺจยา น มเคฺค เอกํ, น มคฺคปจฺจยา อาเสวเน เอก’’นฺติ เอวํ คณนาย นิทฺธาริยมานาย โวฏฺฐพฺพนสฺส อาเสวนปจฺจยตฺตสฺส อภาวา ยถาวุตฺตปฺปกาโร ทุติโย โมฆวาโร วีมํสิตโพฺพฯ

โวฏฺฐพฺพนํ ปน วีถิวิปากสนฺตติยา อาวฏฺฏนโต อาวชฺชนา, ตโต วิสทิสสฺส ชวนสฺส กรณโต มนสิกาโร จฯ เอวญฺจ กตฺวา ปฏฺฐาเน ‘‘โวฏฺฐพฺพนํ กุสลานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทิ น วุตฺตํ, ‘‘อาวชฺชนา’’อิเจฺจว วุตฺตํฯ ตสฺมา โวฏฺฐพฺพนโต จตุนฺนํ วา ปญฺจนฺนํ วา ชวนานํ อารมฺมณปุเรชาตํ ภวิตุํ อสโกฺกนฺตํ รูปาทิอาวชฺชนาทีนํ ปจฺจโย ภวิตุํ น สโกฺกติ, อยเมตสฺส สภาโวติ ชวนาปาริปูริยา ทุติโย โมฆวาโร ทเสฺสตุํ ยุโตฺต สิยา, อยมฺปิ อฏฺฐกถายํ อนาคตตฺตา สุฏฺฐุ วิจาเรตโพฺพฯ ภวงฺคสฺส ชวนานุพนฺธนภูตตฺตา **‘‘ตทารมฺมณํ ภวงฺค’’**นฺติ วุตฺตํฯ ปฏฺฐาเน (ปฏฺฐา. ๓.๑.๑๐๒) จ วุตฺตํ ‘‘สเหตุกํ ภวงฺคํ อเหตุกสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ, ‘‘อเหตุกํ ภวงฺคํ สเหตุกสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ จฯ กุสลากุสลานํ สุขทุกฺขวิปากมโตฺต วิปาโก น อิฏฺฐานิฏฺฐานํ วิภาคํ กโรติ, ชวนํ ปน รชฺชนวิรชฺชนาทิวเสน อิฏฺฐานิฏฺฐวิภาคํ กโรตีติ **‘‘อารมฺมณรสํ ชวนเมว อนุภวตี’’**ติ วุตฺตํฯ

อวิชฺชมาเน การเก กถํ อาวชฺชนาทิภาเวน ปวตฺติ โหตีติ ตํ ทเสฺสตุํ **ปญฺจวิธํ นิยามํ นาม คณฺหิํสุ**ฯ นิยาโม จ ธมฺมานํ สภาวกิจฺจปจฺจยภาววิเสโสวฯ **ตํตํสทิสผลทาน**นฺติ ตสฺส ตสฺส อตฺตโน อนุรูปผลสฺส ทานํฯ **สทิสวิปากทาน**นฺติ จ อนุรูปวิปากทานนฺติ อโตฺถฯ **อิทํ วตฺถุ**นฺติ เอกวจนนิเทฺทโส เอกคาถาวตฺถุภาเวน กโตฯ **ชคติปฺปเทโส**ติ ยถาวุตฺตโต อโญฺญปิ โลกปฺปเทโสฯ กาลคติอุปธิปฺปโยคปฏิพาฬฺหญฺหิ ปาปํ น วิปเจฺจยฺย, น ปเทสปฏิพาฬฺหนฺติฯ สพฺพญฺญุตญฺญาณปทฏฺฐานปฏิสนฺธิยาทิธมฺมานํ นิยาโม ทสสหสฺสิกมฺปนปจฺจยภาโว **ธมฺมนิยาโมฯ อยํ อิธ อธิเปฺปโต**ติ เอเตน นิยามวเสน อาวชฺชนาทิภาโว, น การกวเสนาติ เอตมตฺถํ ทเสฺสติฯ

อิมสฺมิํ ฐาเนติ โสฬสวิปากกถาฐาเนฯ ทฺวาทสหิ วาเหตพฺพา นาฬิโยนฺตปมา น ทฺวาทสนฺนํ จิตฺตานํ เอกสฺมิํ ทฺวาเร เอการมฺมเณ สห กิจฺจกรณวเสน วุตฺตา, อถ โข ทฺวาทสนฺนํ เอกสฺมิํ ทฺวาเร สกิจฺจกรณมตฺตวเสนฯ อเหตุกปฏิสนฺธิชนกสทิสชวนานนฺตรํ อเหตุกตทารมฺมณํ ทเสฺสโนฺต **‘‘จตุนฺนํ ปน ทุเหตุกกุสลจิตฺตานํ อญฺญตรชวนสฺส…เป…. ปติฏฺฐาตี’’**ติ อาหฯ อเหตุกปฏิสนฺธิกสฺส ปน ติเหตุกชวเน ชวิเต ปฏิสนฺธิทายเกน กเมฺมน อเหตุกสฺส ตทารมฺมณสฺส นิพฺพตฺติ น ปฏิเสธิตาฯ เอวํ ทุเหตุกปฏิสนฺธิกสฺสปิ ติเหตุกานนฺตรํ ทุเหตุกตทารมฺมณํ อปฺปฏิสิทฺธํ ทฏฺฐพฺพํฯ ปริปุณฺณวิปากสฺส จ ปฏิสนฺธิชนกกมฺมสฺส วเสนายํ วิปากวิภาวนา ตสฺสา มุขนิทสฺสนมตฺตเมวาติ ปวตฺติวิปากสฺส จ เอกสฺส ติเหตุกาทิกมฺมสฺส โสฬสวิปากจิตฺตาทีนิ วุตฺตนเยน โยเชตพฺพานิฯ ตสฺมา เยน เกนจิ กมฺมุนา เอเกน อเนกํ ตทารมฺมณํ ปวตฺตมานํ กมฺมวิเสสาภาวา เยสํ ตํ อนุพนฺธภูตํ, เตสํ ชวนสงฺขาตานํ ปจฺจยานํ วิ

เสเสน วิสิฏฺฐํ โหตีติ ชวเนนายํ ตทารมฺมณนิยาโม วุโตฺต, น นานากมฺมุนา นิพฺพตฺตมานสฺส ว เสนฯ เอวญฺจ กตฺวา ปฏฺฐาเน (ปฏฺฐา. ๓.๑.๙๘) ''สเหตุเก ขเนฺธ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสติฯ กุสลากุสเล นิรุเทฺธ อเหตุโก วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตี''ติ ญาณานนฺตรํ อเหตุกตทารมฺมณํ, ''กุสลากุสเล นิรุเทฺธ สเหตุโก วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตี''ติ อกุสลานนฺตรญฺจ สเหตุกตทารมฺมณํ วุตฺตํ, น จ ''ตํ เอเตน เถเรน อทสฺสิต''นฺติ กตฺวา ตสฺส ปฏิเสโธ กโต โหตีติฯ

ยํ ปน ชวเนน...เป.... ตํ กุสลํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ อิทํ กุสลสฺส วิย อกุสลสฺส สทิโส วิปาโก นตฺถีติ กตฺวา วุตฺตํฯ สสงฺขาริกาสงฺขาริกนิยมนํ ปน สนฺธาย ตสฺมึ วุเตฺต อกุสเลปิ น ตํ น ยุชฺชตีติฯ **อฏฺฐานเมต**นฺติ อิทํ นิยมิตาทิวเสน โยนิโส อโยนิโส วา อาวฏฺฏิเต อโยนิโส โยนิโส วา ววตฺถาปนสฺส อภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ

ปฏิสิทฺธนฺติ อวจนเมว ปฏิเสโธติ กตฺวา วุตฺตํฯ กามตณฺหานิพฺพเตฺตน กมฺมุนา มหคฺคตโลกุตฺตรานุภวนวิปาโก น โหตีติ ตตฺถ ตทารมฺมณาภาโว เวทิตโพฺพฯ อาปาถคเต วิสเย ตนฺนินฺนํ ภวงฺคํ อาวชฺชนํ อุปฺปาเทตีติ อาวชฺชนํ วิสเย **นินฺนตฺตา** อุปฺปชฺชติฯ ภวงฺคํ ปน สพฺพทา สวิสเย นินฺนเมวาติ วิสยนฺตรวิญฺญาณสฺส ปจฺจโย หุตฺวาปิ ตทภาวา วินา อาวชฺชเนน สวิสเย นินฺนตฺตาว อุปฺปชฺชติฯ **จิณฺณตฺตา**ติ อาวชฺชเนน วินา พหุลํ อุปฺปนฺนปุพฺพตฺตาฯ **สมุทาจารตฺตา**ติ อาปาถคเต วิสเย ปฏิสนฺธิวิสเย จ พหุลํ อุปฺปาทิตปุพฺพตฺตาฯ **จิณฺณตฺตา**ติ วา ปุคฺคเลน อาเสวิตภาโว วุโตฺตฯ **สมุทาจารตฺตา**ติ สยํ พหุลํ ปวตฺตภาโวฯ **นิโรธสฺส อนนฺตรปจฺจยํ เนวสญฺญานาสญฺญายตน**นฺติ อิทํ ตทนนฺตรเมว นิโรธผุสนํ สนฺธาย วุตฺตํ, น อรูปกฺขนฺธานํ วิย นิโรธสฺส อนนฺตรปจฺจยภาวํฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ปน กิญฺจิ ปริกมฺมน วินา อุปฺปชฺชมานํ นตฺถิฯ ปริกมฺมาวชฺชนเมว ตสฺส อาวชฺชนนฺติ อญฺญสฺส วิย เอตสฺสปิ สาวชฺชนตาย ภวิตพฺพํฯ

อยํ ปเนตฺถาธิปฺปาโย ทฏฺฐโพฺพ – เนวสญฺญานาสญฺญายตนสฺส น นิโรธสฺส อนนฺตรปจฺจยภาเว นินฺนาทิตา อญฺญตฺถ ทิฏฺฐา อตทตฺถปริกมฺมภาเว จ อุปฺปตฺติยา, อถ จ ตํ ตสฺส อนนฺตรปจฺจโย โหติ, ตถา จ อุปฺปชฺชติฯ เอวํ ยถาวุตฺตา มโนวิญฺญาณธาตุ อสติปิ นิราวชฺชนุปฺปตฺติยํ นินฺนาทิภาเว นิราวชฺชนา อุปฺปชฺชตีติฯ เอวญฺจ กตฺวา **''อริยมคฺคจิตฺตํ มคฺคานนฺตรานิ ผลจิตฺตานี''**ติ อิทํ วุตฺตํฯ ยทิ หิ นิพฺพานารมฺมณาวชฺชนาภาวํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํ สิยา, โคตฺรภุโวทานานิ นิทสฺสนานิ สิยุํ เตเหว เอเตสํ นิราวชฺชนตาสิทฺธิโตฯ ผลสมาปตฺติกาเล จ ''ปริตฺตารมฺมณํ มหคฺคตารมฺมณํ อนุโลมํ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ วจนโต สมานารมฺมณาวชฺชนรหิตตฺตา ''มคฺคานนฺตรานิ ผลจิตฺตานี''ติ เอวํ ผลสมาปตฺติจิตฺตานิ น วเชฺชตพฺพานิ สิยุํ, โคตฺรภุโวทานานิ ปน ยทิปิ นิพฺพาเน จิณฺณานิ สมุทาจารานิ จ น โหนฺติ, อารมฺมณนฺตเร จิณฺณสมุทาจาราเนวฯ ผลสมาปตฺติจิตฺตานิ จ มคฺควีถิโต อุทฺธํ ตทตฺถปริกมฺมสพฺภาวาติ เตสํ คหณํ น กตํ, อนุโลมานนฺตรญฺจ ผลสมาปตฺติจิตฺตํ จิณฺณํ สมุทาจารํ, น เนวสญฺญานาสญฺญายตนานนฺตรํ มคฺคานนฺตรสฺส วิย ตทตฺถปริกมฺมาภาวาติ ''นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺสา''ติ ตญฺจ นิทสฺสนํฯ **อารมฺมเณน ปน วินา นุปฺปชฺชตี**ติ อิทํ เอตสฺส มหคฺคตารมฺมณตฺตาภาวา ปุจฺฉํ กาเรตฺวา อารมฺมณนิทฺธารณตฺถํ วุตฺตํฯ

ตตฺถาติ วิปากกถายํฯ ชจฺจนฺธปีฐสปฺปิอุปมานิทสฺสนํ วิปากสฺส นิสฺสเยน วินา อปฺปวตฺติทสฺสนตฺถํฯ **วิสยคฺคาโห**ติ อิทํ จกฺขาทีนํ สวิสยคฺคหเณน จกฺขุวิญฺญาณาทิวิปากสฺส ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ อุปนิสฺสยโต จกฺขาทีนํ ทสฺสนาทิอตฺถโต จ ตเสฺสว วิปากสฺส ทสฺสนตฺถํ **''อุ**

ปนิสฺสยมตฺตโส’’ติ วุตฺตํฯ **หทยวตฺถุเมวา**ติ ยถา ปุริมจิตฺตานิ หทยวตฺถุนิสฺสิตานิ จ ปสาทวตฺถุอนุคตานิ จ อญฺญารมฺมณานิ โหนฺติ, น เอวํ ภวงฺคํ, ตํ ปเนตํ วตฺถารมฺมณนฺตรรหิตํ เกวลํ หทยวตฺถุเมว นิสฺสาย ปวตฺตตีติ วุตฺตํ โหติฯ **หทยรูปวตฺถุก**นฺติ อิธาปิ อญฺญวตฺถานุคตนฺติ อธิปฺปาโย เวทิตพฺโพฯ มกฺกฏกสฺส หิ สุตฺตาโรหณํ วิย ปสาทวตฺถุกํ จิตฺตํ, สุตฺเตน คมนาทีนิ วิย ตทนุคตานิ เสสจิตฺตานีติฯ สุตฺตฆฏฺฏนมกฺกฏกจลนานิ วิย ปสาทฆฏฺฏนภวงฺคจลนานิ สห โหนฺตีติ ทีปนโต **“เอเกกํ…เป…. อาคจฺฉตี**’’ติปิ ทีเปติฯ

ภวงฺคสฺส อาวฏฺฏิตกาโลติ อิทํ โทวาริกสทิสานํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปาทปริมชฺชกสทิสสฺส อาวชฺชนสฺส สญฺญาทานสทิโส อนนฺตรปจฺจยภาโว เอว ภวงฺคาวฏฺฏนนฺติ กตฺวา วุตฺตํฯ วิปากมโนธาตุอาทีนํ อทิสฺวาว สมฺปฏิจฺฉนาทิกรณํ คาฬฺหคฺคหณมตฺตปุถุลจตุรสฺสภาววิชานนมตฺตกหาปณภาววิชานนมตฺตกโมฺมปนยนมตฺตสามญฺญวเสน วุตฺตํ, น คาฬฺหคฺคาหกาทีนํ กหาปณทสฺสนสฺส อภาโว ตํสมานภาโว จ สมฺปฏิจฺฉนาทีนํ อธิเปฺปโตติ เวทิตพฺโพฯ

ปณฺฑรํ เอตนฺติ ปณฺฑรรูปทสฺสนสามญฺญโต จกฺขุวิญฺญาณเมว ทสฺสนกิจฺจํ สาเธตีติ ทีปนํ เวทิตพฺพํฯ เอวํ โสตทฺวาราทีสุปิ โยเชตพฺพํ สวนาทิวเสนฯ สนฺตาปนวเสน คุฬ๎สีโล คุฬ๎ปฺปโยชโน วา **โคฬ๎ยโกฯ อุปนิสฺสยโต**ติ น อุปนิสฺสยปจฺจยํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ยสฺมึ ปน อสติ โย น โหติ, โส อิธ ‘‘อุปนิสฺสโย’’ติ อธิเปฺปโตฯ **อาโลกสนฺนิสฺสิต**นฺติ อิทมฺปิ อาโลเกสติ สพฺภาวํ สนฺธาย วุตฺตํ, น อุปนิสฺสยปจฺจยตํฯ **มนฺทถามคตํ** นาม กิริยจิตฺตสฺส ปจฺจยภาวํ อนุปคนฺตฺวา สยเมว ปวตฺตมานํฯ

อสงฺขาริกสสงฺขาริเกสุ โทสํ ทิสฺวาติ น กมฺมสฺส วิรุทฺธสภาเวน วิปาเกน ภวิตพฺพนฺติ อสงฺขาริกกมฺมสฺส สสงฺขาริกวิปาเกสุ, สสงฺขาริกกมฺมสฺส จ อสงฺขาริกวิปาเกสุ โทสํ ทิสฺวาฯ อเหตุกานํ ปน รูปาทีสุ อภินิปาตมตฺตาทิกิจฺจานํ น สสงฺขาริกวิรุโทฺธ สภาโวติ อสงฺขาริกตา นตฺถิ, อสงฺขาริกวิรุทฺธสภาวาภาวา นาปิ สสงฺขาริกตาติ อุภยาวิโรธา อุภเยนปิ เตสํ นิพฺพตฺตึ อนุชานาติฯ **จิตฺตนิยาม**นฺติ ตทารมฺมณนิยามํฯ **กิริยโต ปญฺจาติ อิเมสํ…เป…. ปติฏฺฐาตี**ติ กิริยชวนานนฺตรญฺจ ตทารมฺมณํ วุตฺตํฯ ปฏฺฐาเน (ปฏฺฐา. ๑.๓.๙๔) ปน ‘‘กุสลากุสเล นิรุเทฺธ วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตี’’ติ วิปากธมฺมธมฺมานเมว อนนฺตรา ตทารมฺมณํ วุตฺตํฯ กุสลตฺติเก จ ‘‘เสกฺขา วา ปุถุชฺชนา วา กุสลํ อนิจฺจโต’’ติอาทินา (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๐๖) กุสลากุสลชวนเมว วตฺวา ตทนนฺตรํ ตทารมฺมณํ วุตฺตํ, น อพฺยากตานนฺตรํ, น จ กตฺถจิ กิริยานนฺตรํ ตทารมฺมณสฺส วุตฺตฏฺฐานํ ทิสฺสติฯ วิชฺชมาเน จ ตสฺมึ อวจเน การณํ นตฺถิ, ตสฺมา อุปปริกฺขิตพฺพ เอโส เถรวาโทฯ วิปฺผาริกญฺหิ ชวนํ นาวํ วิย นทีโสโต ภวงฺคํ อนุพนฺธตีติ ยุตฺตํ, น ปน ฉฬงฺคุเปกฺขวโต สนฺตวุตฺตึ กิริยชวนํ ปณฺณปุฏํ วิย นทีโสโตติฯ

ปิณฺฑชวนํ ชวตีติ กุสลากุสลกิริยชวนานิ ปิเณฺฑตฺวา กถิตานีติ ตถา กถิตานิ ชวนานิ ปิณฺฑิตานิ วิย วุตฺตานิ, เอกสฺมึ วา ตทารมฺมเณ ปิเณฺฑตฺวา ทสฺสิตานิ หุตฺวา ชวิตาเนว วุตฺตานิฯ อิมญฺจ ปน ปิณฺฑชวนํ วทเนฺตน อกุสลโต จตฺตาริเยว อุเปกฺขาสหคตานิ คเหตฺวา ทฺวาทสุเปกฺขาสหคตชวนานิ ปิณฺฑิตานิ วิย วุตฺตานิฯ ปฏฺฐาเน ปน ‘‘กุสลํ อสฺสาเทติ อภินนฺทติ, ตํ อารพฺภ ราโค อุปฺปชฺชติฯ ทิฏฺฐิ, วิจิกิจฺฉา , อุทฺธจฺจํ, โทมนสฺสํ อุปฺปชฺชติฯ อกุสเล นิรุเทฺธ วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตี’’ติ วุตฺตตฺตา อิตรานิ เทฺว อิฏฺฐารมฺมเณ ปวตฺตวิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสหคตานิปิ กุสลวิปาเก ตทารมฺมเณ ปิเณฺฑตพฺพานิ สิยุํฯ เตสํ ปน อนนฺตรํ อเหตุกวิปาเก

เนว ตทารมฺมเณน ภวิตพฺพํ, โส จ สนฺตีรณภาเวเนว คหิโตติ อปุพฺพํ คเหตพฺพํ นตฺถิฯ อเหตุเก จ ปิเณฺฑตพฺพํ นารหนฺตีติ อธิปฺปาเยน น ปิเณฺฑตีติฯ

ติเหตุกชวนาวสาเน ปเนตฺถาติ เอตสฺมึ ทุติยวาเท ติเหตุกชวนาวสาเน ติเหตุกตทารมฺมณํ ยุตฺตนฺติ ทเสฺสตุํ ยุตฺตํ วทติ ชวนสมานตฺตา, นาลพฺภมานตฺตา อญฺญสฺสฯ ปฐมเตฺถเรน อกุสลานนฺตรํ วุตฺตสฺส อเหตุกตทารมฺมณสฺส, กุสลานนฺตรํ วุตฺตสฺส จ สเหตุกตทารมฺมณสฺส อกุสลานนฺตรํ อุปฺปตฺตึ วทนฺตสฺส หิ ปฏิสนฺธิชนกํ ติเหตุกกมฺมํ ทุเหตุกาเหตุกํ วิปากํ ชนยนฺตมฺปิ ติเหตุกชวนานนฺตรํ น ชเนตีติ น เอตฺถ การณํ ทิสฺสตีติ เอวํ ยุตฺตํ คเหตพฺพํ อวุตฺตมฺปีติ อธิปฺปาโยฯ อถ วา ตสฺมึ ตสฺมึ เถรวาเท เยน อธิปฺปาเยน สสงฺขาราสงฺขารวิธานาทิ วุตฺตํ, ตํ เตเนว อธิปฺปาเยน ยุตฺตํ คเหตพฺพํ, น อธิปฺปายนฺตรํ อธิปฺปายนฺตเรน อาโลเฬตพฺพนฺติ อโตฺถฯ **เหตุสทิสเมวา**ติ ชนกกมฺมเหตุสทิสเมวฯ **มหาปกรเณ อาวิ ภวิสฺสตี**ติ มหาปกรเณ อาคตปาฬิยา ปากฏํ อุปฺปตฺติวิธานํ อาวิ ภวิสฺสตีติ อธิปฺปาเยน วทติฯ

กามาวจรกุสลวิปากกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

รูปาวจรารูปาวจรวิปากกถาวณฺณนา

๔๙๙. **อนนฺตราเยนา**ติ ปริหานิปจฺจยวิรเหนฯ **ปฏิปทาทิเภโท**ติ ปฏิปทารมฺมณเภโทฯ ตถา หิ ทุกฺขปฏิปทํ ทนฺธาภิญฺญํ ฌานํ อุปฺปาเทตฺวา ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนฺตสฺส ตํ ฌานํ ตํปฏิปทเมว โหติฯ เอตสฺมึ อปริหีเน ตสฺส วิปาโก นิพฺพตฺตมาโน ตปฺปฏิปโทว ภวิตุํ อรหตีติฯ ฉนฺทาธิปเตยฺยาทิภาโว ปน ตสฺมึ ขเณ วิชฺชมานานํ ฉนฺทาทีนํ อธิปติปจฺจยภาเวน โหติ, น อาคมนวเสนฯ ตถา หิ เอกเมว ฌานํ นานากฺขเณสุ นานาธิปเตยฺยํ โหติฯ จตุตฺถชฺฌานเสฺสว หิ จตุริทฺธิปาทภาเวน ภาวนา โหติ, ตสฺมา วิปากสฺส อาคมนวเสน ฉนฺทาธิปเตยฺยาทิตา น วุตฺตาฯ

รูปาวจรารูปาวจรวิปากกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

โลกุตฺตรวิปากกถาวณฺณนา

๕๐๕. ยถา วฏฺฏํ อาจินติ, ตถา ตณฺหาทีหิ อภิสงฺขตํ โลกิยกมฺมํ **อุปจิต**นฺติ วุจฺจติ ฯ โลกุตฺตรํ ปน เอวํ น โหตีติ ตถา น วุตฺตํฯ **สุทฺธาคมนวเสนา**ติ อนิมิตฺตาปฺปณิหิตนามทายเกหิ สคุณารมฺมเณหิ วิชฺชมาเนหิปิ ผลสฺส สุญฺญตนามทานทีปเน อคฺคหิตภาเวเนว อโวมิเสฺสนาติ อโตฺถฯ อาคมนโต สุญฺญตาปฺปณิหิตนามวโต มคฺคสฺส อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน ผลสฺส นามตฺตยทานํ โยชิตํ, อิตรสฺสปิ ปน ตเถว โยเชตพฺพํฯ นยมตฺตทสฺสนเณฺหตํฯ สคุณารมฺมเณหิ ปน นามตฺตยวโต อนิจฺจานุปสฺสนานนฺตรสฺสปิ มคฺคสฺส อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน ผลสฺส นามตฺตยทานํ น นิวาริตนฺติฯ วฬญฺชนกผลสมาปตฺติยา จ วิปสฺสนาคมนวเสน นามลาเภ มคฺคสฺส วิย อนิมิตฺตนามลาโภ น สิยาฯ ยถา ปน มคฺคานนฺตรสฺส วิย วฬญฺชนกผลสมาปตฺติยาปิ ฌานปฏิปทาเภโท โหติ, เอวํ สุญฺญตาทินามลาเภ สติ อนิมิตฺตนามญฺจ ลภตีติฯ **อวูปสนฺตายา**ติ อิทํ เกนจิ อเณฺญน อนนฺตริตตฺตา ตาทิสาย เอว สทฺธาย…เป….ปญฺญาย จ อนนฺตรปจฺจยภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ เตน ฉนฺทาทโยปิ อตฺตโน อนนฺตรสทิสานํ ฉนฺทาทีนํ อุปฺปาทกา อธิปติภูตา อธิปติภูเต เอว อุปฺปาเทนฺตีติ อิมมตฺถํ ทีเปติฯ

๕๕๕. กิเลสสมุจฺฉทกสฺส มคฺคสฺส สมฺมาทิฏฺฐิอาทิกสฺส นิยฺยานิกสภาวสฺส ผเลนปิ ปฏิปฺปสฺสทฺธกิเลเสน นิยฺยานสภาเวเนว ภวิตพฺพํ, ตสฺมา ผเลปิ **“มคฺคงฺคํ มคฺคปริยาปนฺน”**นฺติ วุตฺตํฯ เอวญฺจ กตฺวา มคฺควิภงฺค ผเลสุ จ อฏฺฐงฺคิโก ปญฺจงฺคิโก จ มโคฺค อุทฺธโฏ, เอวํ โพชฺฌงฺคาปีติฯ **มคฺคํ อุปาทายา**ติ มคฺคสทิสตาย มโคฺคติ อิมมตฺถํ สนฺธายาหฯ

โลกุตฺตรวิปากกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อกุสลวิปากกถาวณฺณนา

๕๕๖. อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺเตสุ วิย น อนิฏฺฐอนิฏฺฐมชฺฌตฺเตสุ สนฺตีรณวิเสโส อตฺถิ, อนิฏฺฐารมฺมณเมว ปน อธิมตฺตํ มนฺทญฺจ เอวํ ทฺวิธา วุตฺตํฯ

อกุสลวิปากกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

กิริยาพฺยากตํ

มโนธาตุจิตฺตวณฺณนา

๕๖๖. **วาตปุปฺผ**นฺติ โมฆปุปฺผํฯ ตํ อจฺฉินฺเนปิ รุกฺเข น ผลติ, ฉินฺนรุกฺขปุปฺผํ ปน อจฺฉินฺเน ผเลยฺยฯ เอวํ อจฺฉินฺนภวมูลสฺสปิ ปวตฺตมานํ ยํ น ผลติ, ตํ วาตปุปฺผสทิสํฯ อิตรเสฺสว ปน ปวตฺตมานํ ฉินฺนรุกฺขปุปฺผสทิสํฯ ตญฺหิ อจฺฉินฺเน ภวมูเล ผเลยฺยาติฯ

กิริยมโนวิญฺญาณธาตุจิตฺตวณฺณนา

๕๖๘. **โลลุปฺปตณฺหา ปหีนา**ติ อิมสฺส จิตฺตสฺส ปจฺจยภูตา ปุริมา ปวตฺติ ทสฺสิตาฯ อิทํ ปน จิตฺตํ วิจารณปญฺญารหิตนฺติ เกวลํ โสมนสฺสมตฺตํ อุปฺปาเทนฺตสฺส โหตีติฯ เอวํ เจติยปูชาทีสุปิ ทฏฺฐพฺพํฯ **วตฺตํ กโรโนฺต**ติ อิทํ วตฺตํ กโรนฺตสฺส โผฏฺฐพฺพารมฺมเณ กายทฺวารจิตฺตปฺปวตฺตึ สนฺธาย วุตฺตํฯ ปญฺจทฺวารานุคตํ หุตฺวา ลพฺภมานํ สนฺธาย ปญฺจทฺวาเร เอว วา โลลุปฺปตณฺหาปหานาทิปจฺจเวกฺขณเหตุภูตํ อิทเมว ปวตฺตึ สนฺธาย ตตฺถ ตตฺถ **“อิมินา จิเตฺตน โสมนสฺสิโต โหตี”**ติ วุตฺตนฺติ **“เอวํ ตาว ปญฺจทฺวาเร ลพฺภตี”**ติ อาหฯ อตีตํสาทีสุ อปฺปฏิหตํ ญาณํ วตฺวา ‘‘อิเมหิ ตีหิ ธเมฺมหิ สมนฺนาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต สพฺพํ กายกมฺมํ ญาณานุปริวตฺตี’’ติอาทิวจนโต (มหานิ. ๑๕๖ อตฺถโต สมานํ) ‘‘ภควโต อิทํ อุปฺปชฺชตี’’ติ วุตฺตวจนํ วิจาเรตพฺพํฯ อเหตุกสฺส มูลาภาเวน สุปฺปติฏฺฐิตตา นตฺถีติ พลภาโว อปริปุโณฺณ, ตสฺมา อุเทฺทสวาเร ‘‘สมาธิพลํ โหติ, วีริยพลํ โหตี’’ติ น วุตฺตํฯ ตโต เอว หิ อเหตุกานํ สงฺคหวาเร ฌานงฺคานิ จ น อุทฺธฏานิฯ เตเนว อิมสฺมิมฺปิ อเหตุกทฺวเย พลานิ อนุเทฺทสาสงฺคหิตานิฯ ยสฺมา ปน วีริยสฺส วิชฺชมานตฺตา เสสาเหตุเกหิ พลวํ, ยสฺมา จ เอตฺถ วิตกฺกาทีนํ ฌานปจฺจยมตฺตตา วิย สมาธิวีริยานํ พลมตฺตตา อตฺถิ, ตสฺมา นิเทฺทสวาเร ‘‘สมาธิพลํ วีริยพล’’นฺติ วตฺวา ฐปิตํฯ ยสฺมา ปน เนว กุสลํ นากุสลํ, ตสฺมา สมฺมาสมาธิ มิจฺฉาสมาธีติ, สมฺมาวายาโม มิจฺฉาวายาโมติ จ น วุตฺตนฺติ อธิปฺปาโยฯ เอวํ สติ มหากิริยจิเตฺตสุ จ เอตํ น วตฺตพฺพํ สิยา, วุตฺตญฺจ, ตสฺมา สมฺมา, มิจฺฉา วา นิยฺยานิกสภาวาภาวโต มคฺคปจฺจยภาวํ อปฺปตฺตา สมาธิวายามา อิธ ตถา น วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

๕๗๔. อินฺทฺริยปโรปริยตฺตอาสยานุสยสพฺพญฺญุตานาวรณญาณานิ อิมสฺสานนฺตรํ อุปฺปชฺชมานานิ ยมกปาฏิหาริยมหากรุณาสมาปตฺติญาณานิ จ อิมสฺส อนนฺตรํ อุปฺปนฺนปริกมฺ

มานนฺตรานิ อิมินา อาวชฺชิตารมฺมเณเยว ปวตฺตนฺตีติ อาห **“ฉ...เป.... คณฺหนฺตี”**ติฯ มหาวิสยตฺตา มหาคโช วิย มหนฺตนฺติ **มหาคชํ**ฯ

รูปาวจรารูปาวจรกิริยจิตฺตวณฺณนา

๕๗๗. อิทานิ ยานิ กิริยานิ ชาตานิ, ตานิ เวทิตพฺพานีติ เอวํ โยชนา กาตพฺพาฯ **อตฺตภาโว**ติ ปญฺจกฺขนฺธา วุจฺจนฺติฯ

จิตฺตุปฺปาทกณฺฑวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. รูปกณฺฑํ

อุเทฺทสวณฺณนา

อิทานิ รูปมพฺยากตํ ภาเชตพฺพํ, ตญฺจ เกนจิ สมยววตฺถานํ กตฺวา น สกฺกา ภาเชตุํฯ น หิ รูปสฺส จิตฺตุปฺปาเทน สมยววตฺถานํ สกฺกา กาตุํ อจิตฺตสมุฏฺฐานสพฺภาวโต, จิตฺตสมุฏฺฐานสฺส จ อเนกจิตฺตสมุฏฺฐานตาย รูปสมุฏฺฐาปกจิตฺตานญฺจ เกสญฺจิ กตฺถจิ อสมุฏฺฐาปนตาย ววตฺถานาภาวโต, วิญฺญตฺติทฺวยวชฺชิตสฺส รูปสฺส อจิตฺตสหภุภาวโต จ, น จ รูปานํ อุปสมฺปชฺช วิหรเณน สมยววตฺถานํ ยุชฺชติ มหคฺคตปฺปมาณานํ ฌานานํ วิย รูปานํ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพตาภาวา, อุปาทารูเปหิ จ น ยุชฺชติ เตสํ สหชาตาทิปจฺจยภาเวน อปฺปวตฺตนโต, นาปิ มหาภูเตหิ ยุชฺชติ เกสญฺจิ มหาภูตานํ เกหิจิ อุปาทารูเปหิ วินา ปวตฺติโต อสมานกาลานญฺจ สพฺภาวโตฯ น หิ ‘‘ยสฺมิํ สมเย ปถวีธาตุ อุปฺปนฺนา โหติ, ตสฺมิํ สมเย จกฺขายตนํ โหตี’’ติ สกฺกา วตฺตุํ โสตาทินิสฺสยภูตาย ปถวิยา จิตฺตาทิสมุฏฺฐานาย จ สห จกฺขายตนสฺส อภาวาฯ เอวํ โสตายตนาทีสุปิ โยเชตพฺพํฯ

มหาภูเตหิ อสมานกาลานิ วิญฺญตฺติอุปจยาทีนิปิ ตสฺมิํ สมเย โหนฺตีติ น สกฺกา วตฺตุนฺติฯ เอกสฺมิญฺจ กาเล อเนกานิ กลาปสหสฺสานิ อุปฺปชฺชนฺติ ปวตฺตนฺติ จ, น อรูปธมฺมานํ วิย รูปานํ กลาปทฺวยสหาภาโว อตฺถิฯ เอกสฺมิญฺจ กลาเป วตฺตมาเน เอว อญฺญสฺส นิโรโธ, อญฺญสฺส จุปฺปตฺติ โหตีติ สพฺพถา รูปาพฺยากตํ สมยววตฺถานํ กตฺวา น สกฺกา วิภชิตุํฯ เอกกาทีหิ ปน นเยหิ น เหตุอาทินา สภาเวน วิภชิตุํ สกฺกาติ ตถา วิภชนตฺถํ จิตฺตุปฺปาทกณฺฑ ตาว อวิภตฺตํ อพฺยากตํ อตฺถีติ ทเสฺสตุํ สมยววตฺถาเนน วินา อพฺยากตสฺส สภาวโตเยว นิเทฺทเส เอกเทสํ นิทฺทิสิตฺวา นิคมนกรณสฺส อนุปฺปตฺติโต จ วิภตฺตญฺจ อวิภตฺตญฺจ สพฺพํ สงฺคณฺหนฺโต อาห ‘‘กตเม ธมฺมา อพฺยากตา? กุสลา…เป.… อสงฺขตา จ ธาตุฯ อิเม ธมฺมา อพฺยากตา’’ติฯ อวิภเตฺต หิ วิภชิตเพฺพ ทสฺสิเต วิภชนํ ยุตฺตํ ญาตุํ อิจฺฉาย อุปฺปาทิตายาติฯ เอตฺถ ปน วิปากกิริยาพฺยากตํ วิภตฺตตฺตา น วิภชิตพฺพํ, อสงฺขตา จ ธาตุ เภทาภาวโตฯ ยํ ปเนตฺถ เภทยุตฺตตฺตา อวิภตฺตตฺตา จ วิภชิตพฺพํ, ตํ วิภชโนฺต อาห **‘‘ตตฺถ กตมํ สพฺพํ รูป’’**นฺติอาทิฯ อยเมตฺถ ปาฬิโยชนาฯ

นยํ ทเสฺสตฺวาติ เอตฺถ เหฏฺฐา คหณเมว นยทสฺสนํฯ ตํ วิปาเกสุ กตฺวา วิญฺญาตตฺตา กิริยาพฺยากเตสุ นิสฺสฏฺฐํฯ กามาวจราทิภาเวน วตฺตพฺพสฺส กิริยาพฺยากตสฺส วา ทสฺสนํ, ตํ กตฺวา กามาวจราติอาทิกํ คเหตฺวา วุตฺตตฺตา นิสฺสฏฺฐํฯ **ปญฺจวีสติ รูปานี**ติ ปาฬิยํ วุตฺตานิ ทสายตนานิ ปญฺจทส จ สุขุมรูปานิ, อุปจยสนฺตติโย วา เอกนฺติ กตฺวา หทยวตฺถุญฺจฯ **ฉนฺนวุตี**ติ จกฺขาทิทสกา สตฺต อุตุสมุฏฺฐานาทโย ตโย อฏฺฐกา อุตุจิตฺตชา เทฺว สทฺทา จฯ กลาปภาเวน ปวตฺตรูปรูปานิ ‘‘รูปโกฏฺฐาสา’’ติ วุตฺตานิ รูปกลาปโกฏฺฐาสภาวโตฯ **โกฏฺฐาสา**ติ จ อํสา, อวยวาติ อโตฺถฯ **โกฏฺฐ**นฺติ วา สรีรํ, ตสฺส อํสา เกสาทโย โกฏฺฐาสาติ อเญฺญปิ อวยวา โกฏฺฐาสา วิย **โกฏฺฐาสาฯ นิพฺพานํ นิปฺปเทสโต คหิต**นฺติ โสปาทิเสสนิรุปาทิเสสราคกฺขยาทิอสงฺขตาทิวจนียภาเวน ภินฺนํ นิปฺปเทสโต คหิตํฯ อตฺถโต หิ เอกาว อสงฺขตา ธาตูติฯ

๕๘๔. **สพฺพ**นฺติ สกลํ จกฺกวาฬํฯ **ปริมณฺฑลํ** ปริมณฺฑลสณฺฐานํ, ปริเกฺขปโต ฉตฺติํส สตสหสฺสานิ ทส เจว สหสฺสานิ อฑฺฒจตุตฺถานิ จ โยชนสตานิ โหนฺตีติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ วฏฺฏํ ‘‘ปริมณฺฑล’’นฺติ วุตฺตํฯ **จตฺตาริ นหุตานี**ติ จตฺตาลีส สหสฺสานิฯ **นควฺหยา**ติ นคาติ อวฺหาตพฺพา นคสทฺทนามาติ อโตฺถฯ

เทวทานวาทีนํ ติคาวุตาทิสรีรวเสน มหนฺตานิ ปาตุภูตานิฯ ตตฺถายํ วจนโตฺถ – ภูตานิ ชาตานิ นิพฺพตฺตานิ มหนฺตานิ **มหาภูตานี**ติฯ อเนกจฺฉริยทสฺสเนน อเนกาภูตวิเสสทสฺสนวเสน จ มายากาโร มหโนฺต ภูโตติ **มหาภูโต**ฯ ยกฺขาทโย ชาติวเสเนว มหนฺตา ภูตาติ **มหาภูตา**ฯ นิรุโฬฺห วา อยํ มหาภูตสโทฺท เตสุ ทฏฺฐโพฺพฯ ปถวิยาทโย ปน มหาภูตา วิย **มหาภูตา**ฯ ภูตสทฺทสฺส อุภยลิงฺคตฺตา นปุํสกตา กตาฯ **มหาปริหารโต**ติ เอตฺถ วจนตฺถํ วทโนฺต อาห **“มหเนฺตหิ ภูตานิ, มหาปริหารานิ วา ภูตานี”**ติฯ ตตฺถ ปจฺฉิมเตฺถ ปุริมปเท อุตฺตรปทสฺส ปริหารสทฺทสฺส โลปํ กตฺวา **“มหาภูตานี”**ติ วุจฺจนฺติฯ

อจฺจิมโตติ อคฺคิสฺสฯ โกฏิสตสหสฺสํ เอกํ **โกฏิสตสหเสฺสกํ**ฯ **จกฺกวาฬ**นฺติ ตํ สพฺพํ อาณาเกฺขตฺตวเสน เอกํ กตฺวา โวหรนฺติฯ **วิลียติ** ขาโรทเกนฯ **วิกีรตี**ติ วิทฺธํสติฯ อุปาทินฺนเกสุ วิการํ ทเสฺสโนฺต **“ปตฺถโทฺธ”**ติอาทิมาหฯ **กฏฺฐมุเขน วา**ติ **วา**-สโทฺท อุปมโตฺถฯ ยถา กฏฺฐมุขสเปฺปน ทโฏฺฐ ปตฺถโทฺธ โหติ, เอวํ ปถวีธาตุปฺปโกเปน โส กาโย กฏฺฐมุเขว โหติ, กฏฺฐมุขมุขคโต วิย ปตฺถโทฺธ โหตีติ อโตฺถฯ อถ วา **วา**-สโทฺท เอวสทฺทสฺสเตฺถฯ ‘‘ปถวีธาตุปฺปโกเปนา’’ติ เอตสฺส จ ปรโต อาหริตฺวา เวทิตโพฺพฯ ตตฺรายมโตฺถ – ‘‘กฏฺฐมุเขน ทโฏฺฐปิ กาโย ปถวีธาตุปฺปโกเปเนว ปตฺถโทฺธ โหติ, ตสฺมา ปถวีธาตุยา อวิยุโตฺต โส กาโย สพฺพทา กฏฺฐมุขมุขคโต วิย โหตี’’ติฯ อถ วา อนิยมโตฺถ **วา**-สโทฺทฯ ตตฺรายมโตฺถ – ‘‘กฏฺฐมุเขน ทโฏฺฐ กาโย ปตฺถโทฺธ โหติ วา น วา โหติ มนฺตาคทวเสน, ปถวีธาตุปฺปโกเปน ปน มนฺตาคทรหิโต โส กาโย กฏฺฐมุขมุขคโต วิย โหติ เอกนฺตปตฺถโทฺธ’’ติฯ **ปูติโย**ติ กุถิโตฯ **มหาวิการานิ ภูตานี**ติ มหาวิการานิ ชาตานิ, วิชฺชมานานีติ วา อโตฺถฯ เอตฺถ จ ปุริมปเท อุตฺตรปทสฺส วิการสทฺทสฺส โลปํ กตฺวา **“มหาภูตานี”**ติ วุตฺตานิฯ

ปถวีติอาทินา สพฺพโลกสฺส ปากฏานิปิ วิปลฺลาสํ มุญฺจิตฺวา ยถาสภาวโต ปริคฺคยฺหมานานิ มหเนฺตน วายาเมน วินา น ปริคฺคยฺหนฺตีติ ปากฏานิปิ ทุวิเญฺญยฺยสภาวตฺตา **“มหนฺตานี”**ติ วุจฺจนฺติฯ ตานิ หิ สุวิเญฺญยฺยานิ อมหนฺตานีติ คเหตฺวา ฐิโต เตสํ ทุปฺปริคฺคหิตตํ ทิสฺวา ‘‘อโห มหนฺตานิ เอตานี’’ติ ปชานาติฯ **อุปาทายา**ติ เอเตน วิญฺญายมานา ปจฺฉิมกาลกิริยา ปวตฺตตีติ กตฺวา **“ปวตฺตรูป”**นฺติ วุตฺตํฯ เอวญฺหิ ‘‘อุปาทายา’’ติ เอเตน ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนตา วุตฺตา โหตีติฯ อถ วา อุปาทายติ นิสฺสยตีติ อุปาทายํ, อุปาทายเมว รูปํ **อุปาทายรูปํ,** อญฺญนิสฺสยสฺส เอกนฺตนิสฺสิตสฺส รูปเสฺสตํ อธิวจนํฯ ตํ ปน น สตฺตสฺส, นาปิ เวทนาทิโน ตทภาเวปิ ภาวโตติ ทเสฺสตุํ **“จตุนฺนํ มหาภูตาน”**นฺติอาทิมาหฯ ภวติ หิ นิสฺสยรูปานํ สามิภาโวติฯ

ติวิธรูปสงฺคหวณฺณนา

๕๘๕. ปกิณฺณกทุเกสุ อชฺฌตฺติกทุกํ มุญฺจิตฺวา อเญฺญ สพฺพทุเกหิ ติกวเสน โยชนํ คจฺฉโนฺต นตฺถิ, วิญฺญตฺติทุโก จ โยชนํ น คจฺฉตีติ สพฺพทุกโยคีสุ อาทิภูตํ อชฺฌตฺติกทุกเมว คเหตฺวา เสเสหิ สพฺพทุเกหิ โยเชตฺวา ติกา วุตฺตาฯ สกฺกา หิ เอเตน นเยน อเญฺญสมฺปิ ทุกานํ ทุกนฺตเรหิ ลพฺภมานา ติกโยชนา วิญฺญาตุนฺติฯ

จตุพฺพิธาทิรูปสงฺคหวณฺณนา

๕๘๖. จตุเกฺกสุ เอกนฺตจิตฺตสมุฏฺฐานสฺส วิญฺญตฺติทฺวยภาวโต วิญฺญตฺติทุกาทีหิ สมานคติโก จิตฺตสมุฏฺฐานทุโกติ เตน สห อุปาทาทุกสฺส โยชนาย ลพฺภมาโนปิ จตุโกฺก น วุโตฺต, ตถา สนิทสฺสนทุกาทีนํ เตน ตสฺส จ โอฬาริกทูรทุเกหิ โยชนาย ลพฺภมานา น วุตฺตา,

ธมฺมานํ วา สภาวกิจฺจานิ โพเธตพฺพาการญฺจ ยาถาวโต ชานเนฺตน ภควตา เตน อเญฺญสํ ตสฺส จ อเญฺญหิ โยชนา น กตาติ กึ เอตฺถ การณปริเยสนาย, อทฺธา สา โยชนา น กาตพฺพา, ยโต ภควตา น กตาติ เวทิตพฺพาฯ อเญฺญ ปน ปกิณฺณกทุกา อเญฺญหิ ปกิณฺณกทุเกหิ โยเชตุํ ยุตฺตา, เตหิ โยชิตา เอวฯ วตฺถุทุกาทีสุ ปน โสตสมฺผสฺสารมฺมณทุกาทโย วเชฺชตฺวา อเญฺญหิ อารมฺมณพาหิรายตนาทิลพฺภมานทุเกหิ อุปาทินฺนกทุกสฺส อุปาทินฺนุปาทานิยทุกสฺส จ โยชนาย จตุกฺกา ลพฺภนฺติ, จิตฺตสมุฏฺฐานทุกสฺส จ สพฺพารมฺมณพาหิรายตนาทิลพฺภมานทุเกหิฯ อวเสเสหิ ปน เตสํ อเญฺญสญฺจ สพฺพวตฺถุทุกาทีหิ โยชนาย น ลพฺภนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ

อุเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

รูปวิภตฺติ

เอกกนิเทฺทสวณฺณนา

๕๙๔. อวิชฺชมานวิภาคสฺส วิภาคาภาวทสฺสนเมว **นิเทฺทโส** นิจฺฉยกรณโต, ตสฺมา ‘‘สพฺพํ รูปํ น เหตุเมวา’’ติอาทินา วิภาคาภาวาวธารเณน เอว-สเทฺทน นิเทฺทสํ กโรติฯ **เหตุเหตู**ติ มูลเหตุ, เหตุปจฺจยเหตูติ วา อยมโตฺถฯ **มหาภูตา เหตู**ติ อยเมวโตฺถ **มหาภูตา ปจฺจโย**ติ เอเตนปิ วุโตฺตติฯ เหตุปจฺจยสทฺทานํ สมานตฺถตฺตา ปจฺจโย เอว เหตุ **ปจฺจยเหตุ**ฯ โย จ รูปกฺขนฺธสฺส เหตุ, โส เอว ตสฺส ปญฺญาปนาย เหตูติ วุโตฺต ตทภาเว อภาวโตฯ **อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ กมฺมสมาทานานํ ฐานโส เหตุโส วิปาก**นฺติ เอตฺถ วิชฺชมาเนสุปิ อเญฺญสุ ปจฺจเยสุ อิฏฺฐานิฏฺฐวิปากนิยามกตฺตา อุตฺตมํ ปธานํ กุสลากุสลํ คติอุปธิกอาลปโยคสมฺปตฺติวิปตฺติฏฺฐานนิปฺผาทิตํ อิฏฺฐานิฏฺฐารมฺมณญฺจ กมฺมมิว ปธานตฺตา ‘‘เหตู’’ติ วุตฺตนฺติ อิมินา อธิปฺปาเยน กมฺมารมฺมณานิ **‘‘อุตฺตมเหตู’’**ติ วุตฺตานิฯ วกฺขติ จ ‘‘คติอุปธิกาลปโยคา วิปากสฺส ฐานํ, กมฺมํ เหตู’’ติฯ อิธ ปน กมฺมมิว อุตฺตมตฺตา อารมฺมณมฺปิ เหตุวจนํ อรหตีติ **‘‘อุตฺตมเหตู’’**ติ วุตฺตํฯ **สงฺขารานนฺ**ติ ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ อวิชฺชา สาธารณปจฺจยตฺตา ‘‘เหตู’’ติ วุตฺตาฯ **ผรตี**ติ คจฺฉติ ปาปุณาติฯ **ปฏิเกฺขปนิเทฺทโส**ติ อิทํ มาติกาย อาคตปฏิเกฺขปวเสน วุตฺตํฯ อิธ ปน มาติกาย น เหตุปทาทิสงฺคหิตตา จ รูปสฺส วุตฺตา ตํตํสภาวตฺตา, อวธาริตตา จ อนญฺญสภาวโตฯ

รูปีทุเก รูปีปทเมว อิธ ‘‘รูป’’นฺติ วุตฺตํฯ เตน รูปีรูปปทานํ เอกตฺถตา สิทฺธา โหติ รุปฺปนลกฺขณยุตฺตเสฺสว รูปีรูปภาวโตฯ **อุปฺปนฺนํ ฉหิ วิญฺญาเณหิ วิเญฺญยฺย**นฺติ อรูปโต วิธุรํ รูปสฺส สภาวํ ทเสฺสติฯ น หิ อรูปํ อุปฺปนฺนํ ฉหิ วิญฺญาเณหิ วิเญฺญยฺยํ ยถา รูปํ, เตน รูปํ อุปฺปนฺนํ ฉหิ วิญฺญาเณหิ วิเญฺญยฺยํ, น อรูปนฺติ อรูปโต นิวเตฺตตฺวา รูเป เอว เอตํ สภาวํ นิยเมติ, น รูปํ เอตสฺมึ สภาเวฯ อตฺถิ หิ รูปํ อตีตานาคตํ ยํ อุปฺปนฺนํ ฉหิ วิญฺญาเณหิ วิเญฺญยฺยสภาวํ น โหตีติฯ เอตเมว จ นิยมํ ปุน เอวสเทฺทน นิยเมติ ‘‘ยถาวุโตฺต นิยโม รูเป อตฺถิ เอว, อรูเป วิย น นตฺถี’’ติฯ อถ วา **สพฺพํ รูป**นฺติ ภูตุปาทายรูปํ กาลเภทํ อนามสิตฺวา ‘‘สพฺพ’’นฺติ วุตฺตํ, ตํ สพฺพํ อรูเปหิ สมานวิเญฺญยฺยสภาวํ อตีตานาคตํ นิวเตฺตตุํ อุปฺปนฺนนฺติ เอเตน วิเสเสติ, ตํ อุปฺปนฺนํ สพฺพํ รูปํ ฉหิ วิญฺญาเณหิ วิเญฺญยฺยเมวาติ อโตฺถฯ

นนุ เอวํ รูปายตนสฺสปิ โสตวิญฺญาณาทีหิ วิเญฺญยฺยตา อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ รูปํ สพฺพํ สมฺปิเณฺฑตฺวา เอกนฺตลกฺขณทสฺสนวเสน เอกีภาเวน คเหตฺวา อรูปโต วิธุรสฺส ฉหิ วิญฺญาเณหิ วิเญฺญยฺยสภาวสฺส ทสฺสนโตฯ ปจฺจุปฺปนฺนรูปเมว ฉหิ วิญฺญาเณหิ วิเญฺญยฺยนฺติ

เอตสฺมึ ปน นิยเม ‘‘สพฺพํ รูป’’นฺติ เอตฺถายํ วิเญฺญยฺยภาวนิยโม น วุตฺโต, อถ โข ปจฺจุปฺปนฺนนฺติ สพฺพรูปสฺส เอกนฺตลกฺขณนิยโม ทสฺสิโต น สิยาฯ ปาฬิยญฺจ **วิเญฺญยฺยเมวา**ติ **เอว**-กาโร วุตฺโต, น อุปฺปนฺนเมวาติฯ ตสฺมา อุปฺปนฺนเสฺสว มโนวิเญฺญยฺยนิยมาปตฺติ นตฺถีติ กึ โสตปติตเตฺตน, ตสฺมา วุตฺตนเยนโตฺถ โยเชตโพฺพฯ

กถํวิธนฺติ คุเณหิ กถํ สณฺฐิตํฯ ญาณเมว **ญาณวตฺถุ**ฯ สมานชาติกานํ สงฺคโห, สมานชาติยา วา สงฺคโห **สชาติสงฺคโห**ฯ สญฺชายนฺติ เอตฺถาติ สญฺชาติ, สญฺชาติยา สงฺคโห **สญฺชาติสงฺคโห,** สญฺชาติเทเสน สงฺคโหติ อโตฺถฯ อญฺญมโญฺญปการวเสน อวิปฺปโยเคน จ สมาธิเทเส ชาตา สมฺมาสติอาทโย สมาธิกฺขเนฺธ สงฺคหิตาฯ ยตฺถ จ สติอาทิสหายวโต สมาธิสฺส อตฺตโน กิจฺจกรณํ, โส จิตฺตุปฺปาโท สมาธิเทโสฯ สมฺมาสงฺกปฺปสฺส จ อปฺปนาภาวโต ปฎิเวธสทิสํ กิจฺจนฺติ สมาเนน ปฎิเวธกิเจฺจน ทิฎฺฐิสงฺกปฺปา ปญฺญกฺขเนฺธ สงฺคหิตาฯ

รูปวิภตฺติเอกกนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

ทุกนิเทฺทโส

อุปาทาภาชนียกถาวณฺณนา

๕๙๖. อปฺปรชกฺขาทิสตฺตสมูหทสฺสนํ **พุทฺธจกฺขุ,** ฉสุ อสาธารณญาเณสุ อินฺทฺริยปโรปริยตฺตญาณํ ทฎฺฐพฺพํฯ สพฺพสงฺขตาสงฺขตทสฺสนํ **สมนฺตจกฺขุ**ฯ ‘‘ทุกฺขํ ปริเญฺญยฺยํ ปริญฺญาต’’นฺติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๘๑; มหาว. ๑๕) เอวมาทินา อากาเรน ปวตฺตํ ญาณทสฺสนํ **ญาณจกฺขุ,** ตมฺปิ ปุริมทฺวยมิว กามาวจรํฯ จตุสจฺจธมฺมทสฺสนํ **ธมฺมจกฺขุ**ฯ อุปตฺถมฺภภูตา จตุสมุฎฺฐานิกรูปสนฺตติโย สมฺภาราฯ สห สมฺภาเรหิ **สสมฺภารํ,** สมฺภารวนฺตํฯ **สมฺภโว**ติ อาโปธาตุเมว สมฺภวสมฺภูตมาหฯ **สณฺฐาน**นฺติ วณฺณายตนเมว ปริมณฺฑลาทิสณฺฐานภูตํฯ เตสํ ปน วิสุํ วจนํ ตถาภูตานํ อตถาภูตานญฺจ อาโปธาตุวณฺณายตนานํ ยถาวุเตฺต มํสปิเณฺฑ วิชฺชมานตฺตาฯ จุทฺทสสมฺภาโร หิ มํสปิโณฺฑฯ สมฺภวสฺส จตุธาตุนิสฺสิเตหิ สห วุตฺตสฺส ธาตุตฺตยนิสฺสิตตา โยเชตพฺพาฯ อาโปธาตุวณฺณายตนานเมว วา สมฺภวสณฺฐานาภาวา วิสุํ วุตฺตาติ จตุธาตุนิสฺสิตตา จ น วิรุชฺฌติฯ ยํ มํสปิณฺฑํ เสตาทินา สญฺชานโนฺต น ปสาทจกฺขุํ สญฺชานาติ, ปตฺถิณฺณตาทิวิเสสํ วตฺตุกาโม ‘‘ปถวีปิ อตฺถี’’ติอาทิ วุตฺตมฺปิ วทติฯ

สรีรสณฺฐานุปฺปตฺติเทสภูเตติ เอเตน อวเสสํ กณฺหมณฺฑลํ ปฎิกฺขิปติฯ เสฺนหมิว สตฺตกฺขิปฎลานิ พฺยาเปตฺวา ฐิตาเหว อตฺตโน นิสฺสยภูตาหิ จตูหิ ธาตูหิ กตูปการํ ตํนิสฺสิเตหิ เอว อายุวณฺณาทีหิ อนุปาลิตปริวาริตํ ติสนฺตติรูปสมุฎฺฐาปเกหิ อุตุจิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ ติฎฺฐติฯ สตฺตกฺขิปฎลานํ พฺยาปนวจเนน จ อเนกกลาปคตภาวํ จกฺขุสฺส ทเสฺสติฯ **ปมาณโต อูกาสิรมตฺตน**ฺติ อูกาสิรมเตฺต ปเทเส ปวตฺตนโต วุตฺตํฯ **รูปานิ มนุปสฺสตี**ติ **ม**-กาโร ปทสนฺธิกโรฯ อถ วา **มนู**ติ มโจฺจฯ อุปการภูเตหิ **สงฺคหิโตฯ ปริยาเยนา**ติ จตุนฺนํ ปสาโท เตสุ เอกสฺส ทฺวินฺนญฺจาติปิ วตฺตุํ ยุโตฺต สมานธนานํ ธนํ วิยาติ เอเตน ปริยาเยนฯ **สรีรํ** รูปกฺขโนฺธ เอวฯ ปฎิฆฎฺฏนเมว นิฆํโส **ปฎิฆฎฺฏนานิฆํโส**ฯ รูปาภิมุขภาเวน จกฺขุวิญฺญาณสฺส นิสฺสยภาวาปตฺติสงฺขาโต ปฎิฆฎฺฏนโต ชาโต วา นิฆํโส **ปฎิฆฎฺฏนานิฆํโส**ฯ

ปริกปฺปวจนํ ‘‘สเจ อาปาถํ อาคเจฺฉยฺยา’’ติ เหตุกิริยํ, ‘‘ปเสฺสยฺยา’’ติ ผลกิริยญฺจ ปริกเปฺปตฺวา เตน ปริกเปฺปน วจนํฯ เอตฺถ จ เหตุกิริยา อเนกตฺตา อวุตฺตาปิ วิญฺญายตีติ ทฎฺฐพฺพาฯ ‘‘ปเสฺส วา’’ติ อิมินา วจเนน ตีสุปิ กาเลสุ จกฺขุวิญฺญาณสฺส นิสฺสยภาวํ อนุปคจฺฉนฺตํ

จกฺขุํ สงฺคณฺหาติฯ ทสฺสเน ปริณายกภาโว **ทสฺสนปริณายกโฏฺฐ**ฯ ยถา หิ อิสฺสโร ‘‘อิทญฺจิทญฺจ กโรถา’’ติ วทโนฺต ตสฺมึ ตสฺมึ กิเจฺจ สปฺปุริเส ปริณายติ ปวตฺตยติ, เอวมิทมฺปิ จกฺขุ สมฺผสฺสาทีนํ นิสฺสยภาเวน เต ธเมฺม ทสฺสนกิเจฺจ อาณาเปนฺตํ วิย ปริณายตีติ จกฺขูติ วุจฺจติฯ จกฺขตีติ หิ **จกฺขุ,** ยถาวุเตฺตน นเยน อาจิกฺขติ ปริณายตีติ อโตฺถฯ อถ วา สมวิสมานิ รูปานิ จกฺขติ อาจิกฺขติ, ปกาเสตีติ วา **จกฺขุ**ฯ สญฺชายนฺติ เอตฺถาติ **สญฺชาติ**ฯ เก สญฺชายนฺติ? ผสฺสาทีนิ ฯ ตถา **สโมสรณํ**ฯ จกฺขุสมฺผสฺสาทีนํ อตฺตโน ติกฺขมนฺทภาวานุปวตฺตเนน **อินฺทฏฺฐํ กาเรตี**ติฯ นิจฺจํ ธุวํ อตฺตาติ คหิตสฺสปิ **ลุชฺชนปลุชฺชนเฏฺฐน**ฯ วฬญฺชนฺติ ปวิสนฺติ เอเตนาติ วฬญฺชนํ, ตํทฺวาริกานํ ผสฺสาทีนํ **วฬญฺชนเฏฺฐน**ฯ

๕๙๗. ปุเพฺพ วุโตฺต ปริกโปฺป เอว **วิกปฺปนโตฺถ**ฯ **ฆฏฺฏิยมานเมวา**ติ ปสาทสฺส อภิมุขภาววิเสสํ คจฺฉนฺตเมวฯ

๕๙๙. รูปํ อารพฺภ จกฺขุสมฺผสฺสาทีนํ อุปฺปตฺติวจเนเนว เตสํ ตํทฺวาริกานํ อเญฺญสญฺจ รูปํ อารพฺภ อุปฺปตฺติ วุตฺตา โหติฯ ยถา จ เตสํ รูปํ ปจฺจโย โหติ, เตน ปจฺจเยน อุปฺปตฺติ วุตฺตา โหตีติ อธิปฺปาเยน **‘‘อิมินา’’**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **จกฺขุปสาทวตฺถุกานํ ผสฺสาทีน**นฺติ อิมินา วจเนน ตทาลมฺพนรูปารมฺมณตาย ตํสทิสานํ มโนธาตุอาทีนญฺจ ปุเรชาตปจฺจเยน อุปฺปตฺติ ทสฺสิตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ ยตฺถ ปน วิเสโส อตฺถิ, ตํ ทเสฺสตุํ **‘‘จกฺขุทฺวารชวนวีถิปริยาปนฺนาน’’**นฺติอาทิมาหฯ ตานิ หิ รูปํ ครุํ กตฺวา ปวตฺตมานสฺสาทนาภินนฺทนภูตานิ ตํสมฺปยุตฺตานิ จ อารมฺมณาธิปติอารมฺมณูปนิสฺสเยหิ อุปฺปชฺชนฺติ, อญฺญานิ อารมฺมณปุเรชาเตเนวาติ เอวํ ‘‘อารพฺภา’’ติ วจนํ อารมฺมณปจฺจยโต อญฺญปจฺจยภาวสฺสปิ ทีปกํ, อารมฺมณวจนํ อารมฺมณปจฺจยภาวเสฺสวาติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ

๖๐๐. **สุณาตี**ติ โสตวิญฺญาณสฺส นิสฺสยภาเวน สุณาติฯ ชิวฺหาสเทฺทน วิญฺญายมานา กิริยา สายนฺติ กตฺวา **‘‘สายนเฏฺฐนา’’**ติ อาหฯ กุจฺฉิตานํ ทุกฺขสมฺปยุตฺตผสฺสาทีนํ อาโยติ **กาโย,** ทุกฺขทุกฺขวิปริณามทุกฺขานํ วาฯ กายายตนสฺส พฺยาปิตาย จกฺขุปสาเท กายปสาทภาโวปิ อตฺถิ, เตน จกฺขุปสาทสฺส อนุวิทฺธตฺตา โน พฺยาปิตา จ น สิยา, วุตฺตา จ สาฯ ตสฺมา จกฺขุปสาทสฺส โผฏฺฐพฺพาวภาสนํ กายปสาทสฺส จ รูปาวภาสนํ อาปนฺนนฺติ ลกฺขณสมฺมิสฺสตํ โจเทติฯ จกฺขุกายานํ อญฺญนิสฺสยตฺตา กลาปนฺตรคตตาย **‘‘อญฺญสฺส อญฺญตฺถ อภาวโต’’**ติ อาหฯ รูปรสาทินิทสฺสนํ สมานนิสฺสยานญฺจ อญฺญมญฺญสภาวานุปคเมน อญฺญมญฺญสฺมึ อภาโว, โก ปน วาโท อสมานนิสฺสยานนฺติ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ

รูปาภิฆาตารโห จ โส ภูตปฺปสาโท จาติ **รูปาภิฆาตารหภูตปฺปสาโท**ฯ เอวํลกฺขณํ จกฺขุฯ **รูปาภิฆาโต**ติ จ รูเป, รูปสฺส วา อภิฆาโตติ อโตฺถฯ ปริปุณฺณาปริปุณฺณายตนตฺตภาวนิพฺพตฺตกสฺส กมฺมสฺส นิทานภูตา กามตณฺหา รูปตณฺหา จ ตทายตนิกภวปตฺถนาภาวโต ทฏฺฐุกามตาทิโวหารํ อรหตีติ ทุติโย นโย สพฺพตฺถ วุโตฺตฯ ตตฺถ ทฏฺฐุกามตานิทานํ กมฺมํ สมุฏฺฐานเมเตสนฺติ **ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานานิ,** เอวํวิธานํ ภูตานํ ปสาทลกฺขณํ จกฺขุ, เอวํวิโธ วา ภูตปฺปสาโท **ทฏฺฐุกามตานิ…เป…. ปสาโท**ฯ เอวํลกฺขณํ จกฺขุฯ รูเปสุ ปุคฺคลสฺส วา วิญฺญาณสฺส วา **อาวิญฺฉนรสํ**ฯ

กาโย สเพฺพสนฺติ โก เอตฺถ วิเสโส, นนุ เตชาทิอธิกานญฺจ ภูตานํ ปสาทา สเพฺพสํเยวาติ? สจฺจเมตํ, อิธํ ปน ‘‘สเพฺพส’’นฺติ วจนํ ‘‘สมานาน’’นฺติ อิมมตฺถํ ทีเปติ อนุวตฺตมานสฺส เอกเทสาธิกภาวสฺส นิวารณวเสน วุตฺตตฺตาฯ **เตชาทีน**นฺติ ปทีปสงฺขาตสฺส เตชสฺส โอภาเสน วายุสฺส สเทฺทน ปถวิยา คเนฺธน เขฬสงฺขาตสฺส อุทกสฺส รเสนาติ ปุริมวาเท ปจฺฉิมวาเท

จ ยถาโยคํ ตํตํภูตคุเณหิ อนุคฺคยฺหภาวโต รูปาทิคฺคหเณ อุปกริตพฺพโตติ อโตฺถฯ **รูปาทีนํ อธิกภาวทสฺสนโต**ติ อคฺคิมฺหิ รูปสฺส ปภสฺสรสฺส วายุมฺหิ สทฺทสฺส สภาเวน สุยฺยมานสฺส ปถวิยา สุรภิอาทิโน คนฺธสฺส อาเป จ รสสฺส มธุรสฺส วิเสสยุตฺตานํ ทสฺสนโต **“รูปาทโย เตสํ คุณา”**ติ ปฐมวาที อาหฯ ตเสฺสว จ **“อิเจฺฉยฺยามา”**ติอาทินา อุตฺตรมาหฯ อิมินาวุปาเยน ทุติยวาทิสฺสปิ นิคฺคโห โหตีติฯ

อถ วา รูปาทิวิเสสคุเณหิ เตชอากาสปถวีอาปวายูหิ จกฺขาทีนิ กตานีติ วทนฺตสฺส กณาทสฺส วาทํ ตติยํ อุทฺธริตฺวา ตํ นิคฺคเหตุํ **“อถาปิ วเทยฺยุ”**นฺติอาทิ วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ อาสเว อุปลพฺภมาโนปิ คโนฺธ ปถวิยา อาโปสํยุตฺตาย กปฺปาสโต วิสทิสายาติ น กปฺปาส คนฺธสฺส อธิกภาวาปตฺตีติ เจ? น, อนภิภูตตฺตาฯ อาสเวหิ อุทกสํยุตฺตา ปถวี อุทเกน อภิภูตา, น กปฺปาสปถวีติ ตสฺสาเยว อธิเกน คเนฺธน ภวิตพฺพนฺติฯ อุโณฺหทกสญฺญุโตฺต จ อคฺคิ อุปลพฺภนีโย มหโนฺตติ กตฺวา ตสฺส ผโสฺส วิย วโณฺณปิ ปภสฺสโร อุปลพฺภิตโพฺพติ อุโณฺหทกวณฺณโต อคฺคินา อนภิสมฺพนฺธสฺส สีตุทกสฺส วโณฺณ ปริหาเยถฯ **ตสฺมา**ติ เอตสฺสุภยสฺส อภาวาฯ ตทภาเวน หิ รูปาทีนํ เตชาทิวิเสสคุณตา นิวตฺติตา, ตํนิวตฺตเนน ‘‘เตชาทีนํ คุเณหิ รูปาทีหิ อนุคฺคยฺหภาวโต’’ติ อิทํ การณํ นิวตฺติตนฺติฯ เอวํ ปรมฺปราย อุภยาภาโว วิเสสกปฺปนปฺปหานสฺส การณํ โหตีติ อาห **“ตสฺมา ปหาเยเถต”**นฺติอาทิฯ เอกกลาเปปิ รูปรสาทโย วิสทิสา, โก ปน วาโท นานากลาเป จกฺขาทโย ภูตวิเสสาภาเวปีติ ทเสฺสตุํ **รูปรสาทินิทสฺสนํ** วุตฺตํฯ

ยทิ ภูตวิเสโส นตฺถิ, กึ ปน จกฺขาทิวิเสสสฺส การณนฺติ ตํ ทเสฺสตุํ **“ยํ อญฺญมญฺญสฺสา”**ติอาทิมาหฯ เอกมฺปิ กมฺมํ ปญฺจายตนิกตฺตภาวปตฺถนานิปฺผนฺนํ จกฺขาทีนํ วิเสสเหตุตฺตา ‘‘อญฺญมญฺญสฺส อสาธารณ’’นฺติ จ ‘‘กมฺมวิเสโส’’ติ จ วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ น หิ ตํ เยน วิเสเสน จกฺขุสฺส ปจฺจโย, เตเนว โสตสฺส โหติ อินฺทฺริยนฺตราภาวปฺปตฺติโตฯ ‘‘ปฎิสนฺธิกฺขเณ มหคฺคตา เอกา เจตนา กฎตฺตารูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฎฺฐา. ๒.๑๒.๗๘) วจเนน ปฎิสนฺธิกฺขเณ วิชฺชมานานํ สเพฺพสํ กฎตฺตารูปานํ เอกา เจตนา กมฺมปจฺจโย โหตีติ วิญฺญายติฯ นานาเจตนาย หิ ตทา อินฺทฺริยุปฺปตฺติยํ สติ ปริเตฺตน จ มหคฺคเตน จ กมฺมุนา นิพฺพตฺติตํ กฎตฺตารูปํ อาปเชฺชยฺยาติ น เจกา ปฎิสนฺธิ อเนกกมฺมนิพฺพตฺตา โหตีติ สิทฺธเมเกน กเมฺมน อเนกินฺทฺริยุปฺปตฺติ โหตีติฯ อนลฺลีโน นิสฺสโย เอตสฺสาติ **อนลฺลีนนิสฺสโย,** รูปสทฺทสงฺขาโต วิสโยฯ คนฺธรสานํ นิสฺสยา ฆานชิวฺหานิสฺสเย อลฺลียนฺตีติ เต นิสฺสยวเสน อลฺลีนา, โผฎฺฐพฺพํ สยํ กายนิสฺสยอลฺลีนํ ภูตตฺตยตฺตาฯ **ทูเร...เป.... สมฺปโตฺต เอว นาม** ปฎิฆฎฺฎนนิฆํสชนกโตติ อธิปฺปาโยฯ สโทฺท ปน **ธาตุปรมฺปราย** วายุ วิย **อาคนฺตฺวา** นิสฺสยวเสน โสตนิสฺสเย อลฺลียิตฺวา **โสตํ ฆเฎฺฎตฺวา** ววตฺถานํ คจฺฉโนฺต **สณิกํ ววตฺถานํ คจฺฉตี**ติ วุโตฺตฯ เอวํ ปน สติจิตฺตสมุฎฺฐานํ สทฺทายตนํ โสตวิญฺญาณสฺส กทาจิปิ อารมฺมณปจฺจโย น สิยาฯ น หิ พหิทฺธา จิตฺตสมุฎฺฐานุปฺปตฺติ อุปปชฺชตีติฯ

จิเรน สุเยฺยยฺยาติ กสฺมา เอตํ วุตฺตํ, นนุ ทูเร ฐิเตหิ รชกาทิสทฺทา จิเรน สุยฺยนฺตีติ? น, ทูราสนฺนานํ ยถาปากเฏ สเทฺท คหณวิเสสโตฯ ยถา หิ ทูราสนฺนานํ วจนสเทฺท ยถา ปากฎีภูเต คหณวิเสสโต อาการวิเสสานํ อคฺคหณํ คหณญฺจ โหติ, เอวํ รชกาทิสเทฺทปิ อาสนฺนสฺส อาทิโต ปภุติ ยาววาวสานา กเมน ปากฎีภูเต ทูรสฺส จาวสาเน มเชฺฌ วา ปิณฺฑวเสน ปวตฺติ ปากฎีภูเต นิจฺฉยคหณานํ โสตวิญฺญาณวีถิยา ปรโต ปวตฺตานํ วิเสสโต ลหุกํ สุโต จิเรน สุโตติ อภิมาโน โหติฯ โส ปน สโทฺท ยตฺถ อุปฺปโนฺน, ตํ นิสฺสิโตว อตฺตโน วิชฺชมานกฺขเณ โสตสฺส อาปาถมาคจฺฉติฯ ทูเร ฐิโต ปน สโทฺท อญฺญตฺถ ปฎิโฆสุปฺปตฺติยา ภาชนาทิ

จลนสฺส จ อโยกโนฺต วิย อโยจลนสฺส ปจฺจโย โหตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ ยถา วา ฆณฺฑาภิฆาตานุชานิ ภูตานิ อนุรวสฺส นิสฺสยภูตานิ ฆฏฺฏนสภาวานิ, เอวํ ฆฏฺฏนานุชานิ ยาว โสตปฺปสาทา อุปฺปตฺติวเสน อาคตานิ ภูตานิ ฆฏฺฏนสภาวาเนวาติ ตํนิสฺสิโต สโทฺท นิสฺสยวเสน ธาตุปรมฺปราย ฆเฏฺฏตฺวา สณิกํ ววตฺถานํ คจฺฉตีติ วุโตฺตฯ **อสุกทิสาย นามาติ น ปญฺญาเยยฺย**ฯ กสฺมา? โสตปฺปเทสเสฺสว สทฺทสฺส คหณโตฯ

วิสเม อชฺฌาสโย เอตสฺสาติ วิสมชฺฌาสโย, อชฺฌาสยรหิตมฺปิ จกฺขุ วิสมนินฺนตฺตา วิสมชฺฌาสยํ วิย โหตีติ **“วิสมชฺฌาสย”**นฺติ วุตฺตํฯ จกฺขุมโต วา ปุคฺคลสฺส อชฺฌาสยวเสน จกฺขุ **“วิสมชฺฌาสย”**นฺติ วุตฺตํฯ

กณฺณกูปฉิเทฺทเยว ปวตฺตนโต อารมฺมณคฺคหณเหตุโต จ ตเตฺถว **“อชฺฌาสยํ กโรตี”**ติ วุตฺตํฯ ตสฺส โสตสฺส โสตวิญฺญาณนิสฺสยภาเวน สทฺทสวเนฯ **อชฏากาโสปิ วฏฺฏตี**ติ เอตสฺส อฏฺฐกถาธิปฺปาเยน อตฺถํ วทโนฺต **“อโนฺตเลณสฺมิ”**นฺติอาทิมาหฯ อตฺตโน อธิปฺปาเยน วทโนฺต **“กึ เอตาย ธมฺมตายา”**ติอาทิมโวจฯ

วาตูปนิสฺสโย คโนฺธ โคจโร เอตสฺสาติ **วาตูปนิสฺสยคนฺธโคจรํ**ฯ เอตฺถ จ คนฺธคฺคหณสฺส วาโต อุปนิสฺสโย, ตโพฺพหาเรน ปน คโนฺธ “วาตูปนิสฺสโย”ติ วุโตฺตฯ อถ วา วาโต เอว อุปนิสฺสโย วาตูปนิสฺสโยฯ กสฺสาติ? ฆานวิญฺญาณสฺสฯ โส สหการีปจฺจยนฺตรภูโต เอตสฺส อตฺถีติ **วาตูปนิสฺสโย,** คโนฺธ ปจฺจโยฯ

อาโป จ สหการีปจฺจยนฺตรภูโต เขฬาทิโกฯ ตถา ปถวีฯ คเหตพฺพสฺส หิ โผฏฺฐพฺพสฺส อุปฺปีฬิยมานสฺส อาธารภูตา ปถวี กายสฺส จ โผฏฺฐเพฺพน อุปฺปีฬิยมานสฺส นิสฺสยภูตานํ อาธารภูตา สพฺพทา โผฏฺฐพฺพคหณสฺส อุปนิสฺสโยติฯ อุปฺปีฬเนน ปน วินา โผฏฺฐพฺพคหเณ กายายตนสฺส นิสฺสยภูตา ปถวี อุปนิสฺสโยติ ทฏฺฐพฺพาฯ สพฺพทาปิ จ ตสฺสา อุปนิสฺสยภาโว ยุโตฺต เอวฯ

ปญฺจวณฺณานนฺติ วจนํ ตทาธารานํ สุตฺตานํ นานตฺตทสฺสนตฺถํฯ ปญฺจปฺปการา ปญฺจวณฺณาฯ **เอกเนฺตโต**ติ อิทํ สพฺพทา อุปฺปีฬเนน วินิพฺภุชฺชิตุํ อสกฺกุเณยฺยานํ กลาปนฺตรรูปานํ สพฺภาวา เตสํ นิวตฺตนตฺถํ วุตฺตํฯ น หิ ตานิ เอกเนฺตน อวินิภุตฺตานิ กลาปนฺตรคตตฺตาติฯ

๖๑๖. **วณฺณนิภา**ติ รูปายตนเมว นิทฺทิฏฺฐนฺติ ตเทว อเปกฺขิตฺวา **“สนิทสฺสน”**นฺติ นปุํสกนิเทฺทโส กโตฯ **ตสฺมา**ติ นิปฺปริยายรูปานํ นีลาทีนํ ผุสิตฺวา อชานิตพฺพโต ทีฆาทีนญฺจ ผุสิตฺวา ชานิตพฺพโต **น นิปฺปริยาเยน ทีฆํ รูปายตนํฯ ตํ ตํ นิสฺสายา**ติ ทีฆาทิสนฺนิเวสํ ภูตสมุทายํ นิสฺสายฯ **ตถา ตถา ฐิต**นฺติ ทีฆาทิสนฺนิเวเสน ฐิตํ วณฺณสมุทายภูตํ รูปายตนเมว ทีฆาทิโวหาเรน ภาสิตํฯ **อญฺญมญฺญปริจฺฉินฺนํ** เอกสฺมึ อิตรสฺส อภาวาฯ วิสยโคจรานํ วิเสโส อนญฺญตฺถภาโว ตพฺพหุลจาริตา จ จกฺขุวิญฺญาณสฺสฯ

๖๒๐. เภริสทฺทาทีนญฺจ วาทิตสทฺทตฺตา **“วุตฺตาวเสสาน”**นฺติ อาหฯ อมนุสฺสวจเนน มนุเสฺสหิ อเญฺญ ปาณิโน เอว คหิตา, อถ โข กฏฺฐาทโยปีติ อธิปฺปาเยน **“เสโส สโพฺพปี”**ติ อาหฯ เอวํ สเนฺตปิ วตฺถุวิเสสกิตฺตนวเสน ปาฬิยํ อนาคโต ตถา กิเตฺตตโพฺพ **เย วา ปนา**ติ วุโตฺตติ อธิปฺปาโยฯ

๖๒๔. **วิสฺสคโนฺธ**ติ วิรูโป มํสาทิคโนฺธฯ **ลมฺพิล**นฺติ มธุรมฺพิลํฯ

๖๓๒. สญฺชานนฺติ เอเตนาติ **สญฺชานนํ,** อุปลกฺขณํฯ สเกน สเกน กมฺมจิตฺตาทินา ปจฺจเยน สมุฏฺฐิตานิปิ อิตฺถิลิงฺคาทีนิ อินฺทฺริยสหิเต สรีเร อุปฺปชฺชมานานิ ตํตทาการานิ หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺตีติ **“อิตฺถินฺทฺริยํ ปฏิจฺจ สมุฏฺฐหนฺตี”**ติ วุตฺตานิฯ อิตฺถิลิงฺคาทีสุ เอว จ อธิปติภาวา เอตสฺส อินฺทฺริยตา วุตฺตา, อินฺทฺริยสหิเต สนฺตาเน อิตฺถิลิงฺคาทิอาการรูปปจฺจยานํ อญฺญถา อนุปฺปาทนโต อิตฺถิคฺคหณสฺส จ เตสํ รูปานํ ปจฺจยภาวโตฯ ยสฺมา ปน ภาวทสเกปิ รูปานํ อิตฺถินฺทฺริยํ น ชนกํ, นาปิ อนุปาลกํ อุปตฺถมฺภกํ วา, น จ อญฺญกลาปรูปานํ, ตสฺมา ตํ ชีวิตินฺทฺริยํ วิย สกลาปรูปานํ อาหาโร วิย วา กลาปนฺตรรูปานญฺจ อินฺทฺริยอตฺถิอวิคตปจฺจโยติ น วุตฺตํฯ เอส นโย ปุริสินฺทฺริเยปิฯ ลิงฺคาทิอาการเรสุ รูเปสุ รูปายตนสฺส จกฺขุวิเญฺญยฺยตฺตา ลิงฺคาทีนํ จกฺขุวิเญฺญยฺยตา วุตฺตาฯ

๖๓๓. **อุภยมฺปิ...เป.... กุสเลน ปติฏฺฐาตี**ติ สุคตึ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ทุคฺคติยญฺหิ ปฏิสนฺธิ อกุสเลนวาติ ตทา อุปฺปชฺชมาโน ภาโวปิ อกุสเลเนว ภเวยฺย, ปฏิสนฺธิยํ วิย ปวเตฺตปีติฯ ตยิทํ ทฺวยํ ยสฺมา สนฺตาเน สห น ปวตฺตติ ‘‘ยสฺส อิตฺถินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ปุริสินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชตีติ? โน’’ติอาทิวจนโต (ยม. ๓.อินฺทฺริยยมก.๑๘๘), ตสฺมา อุภโตพฺยญฺชนกสฺสปิ **เอกเมวินฺทฺริยํ โหตี**ติ วุตฺตํฯ

๖๓๕. เอกนฺตํ กายวิญฺญตฺติยํ กายโวหารสฺส ปวตฺติทสฺสนตฺถํ **“กาเยน สํวโร สาธู”**ติ (ธ. ป. ๓๖๑; สํ. นิ. ๑.๑๑๖) สาธกสุตฺตํ อาหฎฺฯ ภาวสฺส คมนํ ปกาสนํ **โจปนํฯ ถมฺภนา**ติ วาโยธาตุอธิกานํ ภูตานํ ถมฺภนาภาโร วิญฺญตฺตีติ อโตฺถฯ อุทฺธงฺคมวาตาทโย วิย หิ โย วาตาธิโก กลาโป, ตตฺถ ภูตานํ วิญฺญตฺติอาการตา โหตีติฯ เตเนว **“กายํ ถเมฺภตฺวา ถทฺธํ กโรตีติ ถมฺภนา”**ติ วาโยธาตุกิจฺจวเสน วิญฺญตฺติ วุตฺตาฯ ตโต เอว จ ‘‘วาโยธาตุยา อากาโร กายวิญฺญตฺตี’’ติ จ วตฺตุํ วฏฺฏติ, ตถา ‘‘ปถวีธาตุยา วจีวิญฺญตฺตี’’ติ ปถวีธาตุอธิกภูตวิการโตฯ

๖๓๖. **ปเภทคตา วาจา เอวา**ติ ติสฺส ผุสฺสาติ ปเภทคตาฯ อถ วา วจีสงฺขาเรหิ วิตกฺกวิจาเรหิ ปริคฺคหิตา สวนวิสยภาวํ อนุปนีตตาย อภินฺนา ตพฺภาวํ นียมานา วาจา **“วจีเภโท”**ติ วุจฺจติฯ **อิริยาปถมฺปิ อุปตฺถเมฺภนฺตี**ติ ยถาปวตฺตํ อิริยาปถํ อุปตฺถเมฺภนฺติฯ ยถา หิ อโพฺพกิเณฺณ ภวเงฺค วตฺตมาเน องฺคานิ โอสีทนฺติ ปวิฏฺฐานิ วิย โหนฺติ, น เอวํ ‘‘ทฺวตฺตึส ฉพฺพีสา’’ติ วุเตฺตสุ ชาครณจิเตฺตสุ วตฺตมาเนสุฯ เตสุ ปน วตฺตมาเนสุ องฺคานิ อุปตฺถทฺธานิ ยถาปวตฺติริยาปถภาเวเนว ปวตฺตนฺตีติฯ **ขีณาสวานํ จุติจิตฺตนฺ**ติ วิเสเสตฺวา วุตฺตํ, ‘‘กามาวจรานํ ปจฺฉิมจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ยสฺส จิตฺตสฺส อนนฺตรา กามาวจรานํ ปจฺฉิมจิตฺตํ อุปฺปชฺชิสฺสติ, รูปาวจเร อรูปาวจเร ปจฺฉิมภวิกานํ, เย จ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ อุปปชฺชิตฺวา ปรินิพฺพายิสฺสนฺติ, เตสํ จวนฺตานํ เตสํ วจีสงฺขาโร นิรุชฺฌิสฺสติ, โน จ เตสํ กายสงฺขาโร นิรุชฺฌิสฺสตี’’ติ (ยม. ๒.สงฺขารยมก.๘๘) ปน วจนโต อเญฺญสมฺปิ จุติจิตฺตํ รูปํ น สมุฏฺฐาเปตีติ วิญฺญายติฯ น หิ รูปสมุฏฺฐาปกจิตฺตสฺส คพฺภคมนาทิวินิพทฺธาภาเวน กายสงฺขาราสมุฏฺฐาปนํ อตฺถิ, น จ ยุตฺตํ ‘‘จุโต จ จิตฺตสมุฏฺฐานญฺจสฺส ปวตฺตตี’’ติ, นาปิ ‘‘จุติจิตฺตํ รูปํ สมุฏฺฐาเปตี’’ติ ปาฬิ อตฺถีติฯ

๖๓๗. **น กสฺสตี**ติ น วิเลขิยติฯ **คตนฺ**ติ วิญฺญาตํฯ **อสมฺผุฏฺฐํ จตูหิ มหาภูเตหี**ติ ยสฺมึ กลาเป ภูตานํ ปริเจฺฉโท, เตเหว อสมฺผุฏฺฐํฯ วิชฺชมาเนปิ หิ กลาปนฺตรภูตานํ กลาปนฺตรภูตสมฺผุฏฺฐภาเว ตํตํภูตวิวิตฺตตา รูปปริยโนฺต อากาโสติ เยสํ โย ปริเจฺฉโท, เตหิ โส อสมฺผุโฏฺฐว, อญฺญถา ปริจฺฉินฺนภาโว น สิยา เตสํ ภูตานํ พฺยาปิตภาวาปตฺติโตฯ อพฺยาปิตา หิ อสมฺผุฏฺฐตาติฯ

๖๓๘. ลหุตาทีนํ อญฺญมญฺญาวิชหเนน ทุพฺพิเญฺญยฺยนานตฺตตา วุตฺตาติ ตํตํวิการาธิกรูเปหิ ตํตํนานตฺตปฺปกาสนตฺถํ **''เอวํ สเนฺตปี''**ติอาทิมาหฯ ยถาวุตฺตา จ ปจฺจยา ตํตํวิการสฺส วิเสสปจฺจยภาวโต วุตฺตา, อวิเสเสน ปน สเพฺพ สเพฺพสํ ปจฺจยาติฯ

๖๔๑. อาทิโต จโย **อาจโย,** ปฐมุปฺปตฺติฯ อุปริ จโย **อุปจโย**ฯ ปพโนฺธ **สนฺตติ**ฯ ตตฺถ อุเทฺทเส อวุโตฺตปิ อาจโย อุปจยสเทฺทเนว วิญฺญายตีติ **''โย อายตนานํ อาจโย ปุนปฺปุนํ นิพฺพตฺตมานานํ, โสว รูปสฺส อุปจโย''**ติ อาหฯ ปาฬิยํ ปน **อุป**-สโทฺท ปฐมโตฺถ อุปริอโตฺถ จ โหตีติ ''อาทิจโย อุปจโย, อุปริจโย สนฺตตี''ติ อยมโตฺถ วิญฺญายตีติฯ อญฺญถา หิ อาจยสงฺขาตสฺส ปฐมุปฺปาทสฺส อวุตฺตตา อาปเชฺชยฺยฯ

เอวนฺติ ''โย อายตนานํ อาจโย''ติอาทินิเทฺทเสน กึ กถิตํ โหติ? อายตเนน อาจโย กถิโตฯ อาจยูปจยสนฺตติโย หิ นิพฺพตฺติภาเวน อาจโย เอวาติ อายตเนหิ อาจยาทีนํ ปกาสิตตฺตา เตหิ อาจโย กถิโตฯ อายตนานํ อาจยาทิวจเนเนว อาจยสภาวานิ อุปฺปาทธมฺมานิ อายตนานีติ อาจเยน ตํปกติกานิ อายตนานิ กถิตานิฯ ลกฺขณญฺหิ อุปฺปาโท, น รูปรูปนฺติฯ เตเนวาธิปฺปาเยนาห **''อายตนเมว กถิต''**นฺติฯ อาจยญฺหิ ลกฺขณํ กถยเนฺตน ตํลกฺขณานิ อายตนาเนว กถิตานิ โหนฺตีติฯ **เอวมฺปิ กึ กถิตํ โหตี**ติ อายตนาจเยหิ อาจยายตเนหิ อาจยเมว อายตนเมว กเถเนฺตน อุเทฺทเส นิเทฺทเส จ อาจโยติ อิทเมว อวตฺวา อุปจยสนฺตติโย อุทฺทิสิตฺวา เตสํ วิภชนวเสน อายตเนน อาจยกถนาทินา กึ กถิตํ โหตีติ อธิปฺปาโยฯ **อาจโย**ติ อุปจยมาห, **อุปจโย**ติ จ สนฺตติํฯ ตเทวุภยํ ยถากฺกมํ วิวรโนฺต **''นิพฺพตฺติ วฑฺฒิ กถิตา''**ติ อาหฯ อุปจยสนฺตติโย หิ อตฺถโต เอกตฺตา อาจโยวาติ ตทุเทฺทสวิภชนวเสน อายตเนน อาจยกถนาทินา นิพฺพตฺติวฑฺฒิอาการนานตฺตํ อาจยสฺส กถิตนฺติ อโตฺถฯ อิมเมวตฺถํ วิภาเวตุํ **''อตฺถโต หี''**ติอาทิมาหฯ ยสฺมา จ อุภยมฺปิ เอตํ ชาติรูปเสฺสวาธิวจนํ, ตสฺมา ชาติรูปสฺส ลกฺขณาทิวิเสเสสุ อาจยาทีสุ ปวตฺติอาทีสุ จ อาจยาทิลกฺขณาทิโก อุปจโย, ปวตฺติอาทิลกฺขณาทิกา สนฺตตีติ เวทิตพฺพาติ อโตฺถฯ

๖๔๓. **ปกตินิเทฺทสา**ติ ผลวิปจฺจนปกติยา นิเทฺทสา, ชราย ปาปุณิตพฺพํ ผลเมว วา ปกติฯ **น จ ขณฺฑิจฺจาทีเนว ชรา**ติ กลลกาลโต ปภุติ ปุริมรูปานํ ชราปตฺตกฺขเณ อุปฺปชฺชมานานิ ปจฺฉิมรูปานิ ปริปกฺกรูปานุรูปานิ ปริณตปริณตานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ อนุกฺกเมน สุปริณตรูปปริปากกาเล อุปฺปชฺชมานานิ ขณฺฑิจฺจาทิสภาวานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ ตานิ อุทกาทิมเคฺคสุ ติณรุกฺขสํภคฺคตาทโย วิย ปริปากคตมคฺคสงฺขาเตสุ ปริปกฺกรูเปสุ อุปฺปนฺนานิ ชราย คตมโคฺคอิเจฺจว วุตฺตานิ, น ชราติฯ อวิญฺญายมานนฺตรชรา **อวีจิชรา**ฯ มรเณ **อุปนยนรสา**ฯ

๖๔๔. **ตํ ปตฺวา**ติ ตํ อตฺตโน เอว ขยวยสงฺขาตํ สภาวํ ปตฺวา รูปํ ขียติ เวติ ภิชฺชติฯ โปเถตฺวา ปาติตสฺส ทุพฺพลตา ปราธีนตา สยนปรายณตา จ โหติ, ตถา ชราภิภูตสฺสาติ โปถกสทิสี ชราฯ

๖๔๕. **กตฺตพฺพโต**ติ กตฺตพฺพสภาวโตฯ วิสาณาทีนํ ตรจฺฉเขฬิเตมิตานํ ปาสาณานํ วิย ถทฺธภาวาภาวโต อหิวิจฺฉิกานํ วิย สวิสตฺตาภาวโต จ สุขุมตา วุตฺตาฯ **โอชาลกฺขโณ**ติ เอตฺถ องฺคมงฺคานุสาริโน รสสฺส สาโร อุปตฺถมฺภพลกาโร ภูตนิสฺสิโต เอโก วิเสโส โอชาติฯ

อุปาทาภาชนียกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

โนอุปาทาภาชนียกถาวณฺณนา

๖๔๖. **น อุปาทิยเตวา**ติ น นิสฺสยติ เอว, กินฺตุ นิสฺสยติ จ นิสฺสียติ จาติ อโตฺถฯ

๖๔๗. **ปุริมา ปนา**ติ ปญฺจวิธสงฺคเห ปถวีธาตุอาโปธาตุเตโชธาตุวาโยธาตูนํ ปุริมุเทฺทสวเสน วุตฺตํฯ โผฏฺฐพฺพายตนนิเทฺทเส วา วุตฺตานํ ปถวีธาตุอาทีนํ ปุริมา อุเทฺทเส วุตฺตา อาโปธาตูติ อธิปฺปาโย, วุตฺตสฺส วา โผฏฺฐพฺพายตนสฺส อตีตตาย ปจฺฉิมตา, อนาคตตาย จ อาโปธาตุยา ปุริมตา วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ **อายู**ติ ชีวิตินฺทฺริยํฯ กมฺมชเตชํ **อุสฺมาฯ ยํ กิญฺจิ ธาตุํ...เป.... เอกปฺปหาเรน นุปฺปชฺชตี**ติ เอกสฺมึ ขเณ อเนกาสุ ปถวีสุ อาปาถคตาสุ ตาสุ ตาสุ สห นุปฺปชฺชติ, ตถา เตชวายูสุ จาติ อโตฺถฯ อเนเกสุ อารมฺมเณสุ สนฺนิปติเตสุ อาภุชิตวเสน อารมฺมณปสาทาธิมตฺตตาวเสน จ ปฐมํ กตฺถจิ อุปฺปตฺติ ทสฺสิตา, อญฺญตฺถ จ ปน อุปฺปตฺติ อตฺถิ เอวฯ สายํ อารมฺมณโต อารมฺมณนฺตรสงฺกนฺติ เยน อุปาเยน โหติ, ตสฺส วิชานนตฺถํ ปุจฺฉติ “**กถํ ปน จิตฺตสฺส อารมฺมณโต สงฺกนฺติ โหตี**”ติฯ

๖๕๑. อยปิณฺฑิอาทีสุ ปถวีธาตุ ตาทิสาย อาโปธาตุยา อนาพทฺธา สนฺตี วิสเรยฺย, ตสฺมา “**ตานิ อาโปธาตุ อาพนฺธิตฺวา พทฺธานิ กโรตี**”ติ วุตฺตํฯ ยถา หิ ยุตฺตปฺปมาณํ อุทกํ ปํสุจุณฺณานิ อาพนฺธิตฺวา มตฺติกาปิณฺฑํ กตฺวา ฐเปติ, เอวํ อโยปิณฺฑิอาทีสุปิ ตทนุรูปปจฺจเยหิ ตเถฺถว อุปฺปนฺนา อาโปธาตุ ตถา อาพนฺธิตฺวา ฐเปตีติ ทฏฺฐพฺพาฯ

อผุสิตฺวา ปติฏฺฐา โหตีติ อาโปธาตุยา อโผฏฺฐพฺพภาวโต วุตฺตํ, ตถา “**อผุสิตฺวาว อาพนฺธตี**”ติฯ น หิ ยถา โผฏฺฐพฺพธาตูนํ โผฏฺฐพฺพภาเวน อญฺญมญฺญนิสฺสยตา, เอวํ โผฏฺฐพฺพาโผฏฺฐพฺพธาตูนํ โหตีติ อธิปฺปาโย เวทิตโพฺพฯ อวินิโพฺภควุตฺตีสุ หิ ภูเตสุ อญฺญมญฺญนิสฺสยตา อญฺญมญฺญปจฺจยภูเตสุ น สกฺกา นิวาเรตุํ, นาปิ สหชาเตสุ อวินิโพฺภคตาย เอกีภูเตสุ ผุสนาผุสนานิ วิจาเรตุํ ยุตฺตานีติฯ **น อุณฺหา หุตฺวา ฌายตี**ติ เตโชสภาวตํเยว ปฏิกฺขิปติ, น สีตตฺตํ อนุชานาติ, เตโชสภาวปฏิเกฺขเปเนว จ สีตตฺตญฺจ ปฏิกฺขิตฺตํ โหติฯ เตโช เอว หิ สีตํ หิมปาตสมยาทีสุ สีตสฺส ปริปาจกตาทสฺสนโต, สีตุณฺหานญฺจ อญฺญมญฺญปฏิปกฺขภาวโต อุเณฺหน สห น สีตํ ภูตนฺตรํ ปวตฺตตีติ ยุชฺชติฯ อุณฺหกลาเป ปน สีตสฺส อปฺปวตฺติ สีตกลาเป จ อุณฺหสฺส ทฺวินฺนํ อญฺญมญฺญปฏิปกฺขตฺตา เตโชวิเสสภาเว ยุชฺชตีติฯ **ภาวญฺญถตฺตน**ฺติ ขรานํ คุฬาทีนํ ทวตา มุทุตา รสาทีนญฺจ ทวานํ ขรตา ปจฺจยวิเสเสหิ โอมตฺตาธิมตฺตปถวีธาตุอาทิกานํ อุปฺปตฺติฯ **ลกฺขณญฺญถตฺตํ** กกฺขฬาทิลกฺขณวิชหนํ, ตํ เอเตสํ น โหติ, โอมตฺตาธิมตฺตตาสงฺขาตํ ภาวญฺญถตฺตํเยว โหตีติ อโตฺถฯ

๖๕๒. **อนุปาทินฺนาทีนํเยวา**ติ เอกนฺตอนุปาทินฺนเอกนฺตนจิตฺตสมุฏฺฐานาทีนํ นิเทฺทเสสุ คหเณสุ คหิตาติ อโตฺถฯ **ยํ วา ปนญฺญมฺปี**ติ ปน วจเนน ปุริมานมฺปิ นกมฺมสฺสกตตฺตาภาวาทิกํ ทีเปติฯ ตา หิ อนุปาทินฺนาทินกมฺมสฺสกตตฺตาทิวจนานํ สมานตฺถตฺตา เอเกน อวตฺตพฺพเตฺต อิตเรนปิ อวตฺตพฺพา สิยุํ, วตฺตพฺพเตฺต วา วตฺตพฺพาฯ ตสฺมา เอกนฺตากมฺมชาทีเสฺวว คเหตพฺพตฺตา ตา อเนกเนฺตสุ น คหิตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

๖๖๖. **เอกนฺต ...เป.... ปญฺญายติ** เตสํ วิการตฺตา, อนิปฺผนฺนตฺตา ปน ตสฺส อุปฺปาโท น เกนจิ สกฺกา วตฺตุนฺติ อธิปฺปาโยฯ

ทุกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

จตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๖๖. **ปจฺฉิมปทสฺสา**ติ วิญฺญาตปทสฺส ฯ สพฺพเมว หิ รูปํ วิญฺญาตนฺติ ตสฺส อภินฺทิต พฺพตฺตา วิญฺญาตโต อญฺญํ ทิฏฺฐํ สุตํ มุตญฺจ น โหตีติ ปุจฺฉํ อกตฺวาว วิสฺสชฺชิตํ ฯ น หิ สกฺกา วิญฺญาตโต อญฺญํ ''กตมํ รูปํ ทิฏฺฐ''นฺติ ปุจฺฉิตุนฺติ อธิปฺปาโย ฯ ยถา หิ ทฺวีสุ อุทฺทิเฏฺฐสุ โน ปาทโต อญฺญตฺตํ สนฺธาย ''กตมํ ตํ รูปํ อุปาทา''ติ ปุจฺฉิตํ, เอวํ ทิฏฺฐาทีสุ จตูสุ อุทฺทิเฏฺฐสุ สุตาทีหิ ตีหิปิ อญฺญตฺตํ สนฺธาย ''กตมํ ตํ รูปํ ทิฏฺฐ''นฺติ ปุจฺฉิตพฺพํ สิยา, ตทภาโว น ปุจฺฉิตํ, เอวํ สุตาทีสุปีติ ฯ ทสฺสนาทิคฺคหณวิเสสโต ปน ทิฏฺฐาทีหิ อญฺญสฺส วิญฺญาตสฺส สพฺภาวโต จ จตุกฺกํ วุตฺตํ ฯ

ปญฺจกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๖๙. **เตโชภาวํ คต**นฺติ สภาเวเนว เตโชภาวํ ปตฺตนฺติ อโตฺถ ฯ วุตฺตสฺสปิ อเญฺญน ปกาเรน สงฺคหารหสฺส สงฺคณฺหนํ นยกรณํ อิธ ทฏฺฐพฺพํ, ตยิทํ ''วิญฺญาต''นฺติ จตุกฺกปเทปิ โยเชตพฺพํ ฯ โผฏฺฐพฺพสฺส เภทสพฺภาโว อฏฺฐเก นโย ฯ

ปกิณฺณกกถาวณฺณนา

๙๗๕. **นตฺถิ นีวรณา**ติ วจเนน มิทฺธสฺสปิ นีวรณสฺส ปหานํ วุตฺตํ, น จ รูปํ ปหาตพฺพํ, น จ รูปกายเคลญฺญํ มุนิโน นตฺถีติ สกฺกา วตฺตุํ ''ปิฏฺฐิ เม อาคิลายติ, ตมหํ อายมิสฺสามี''ติ (ม. นิ. ๒.๒๒) วจนโต ฯ **สวิญฺญาณกสโทฺท**ติ วิญฺญาเณน ปวตฺติโต วจีโฆสาทิสโทฺท ฯ **น หิ เอตานิ ชายนฺตี**ติ ปริปจฺจมานสฺส รูปสฺส ปริปจฺจนํ ชรา , ขียมานสฺส ขโย อนิจฺจตาติ รูปภาว มตฺตานิ เอตานิ, น สยํ สภาววนฺตานีติ สนฺธาย วุตฺตํ ฯ ตถา ชายมานสฺส ชนนํ ชาติ, สา จ รูป ภาโวว, น สยํ สภาววตีติ **"น ปน ปรมตฺถโต ชาติ ชายตี"**ติ วุตฺตํ ฯ

เตสํ ปจฺจโย เอติสฺสาติ ตปฺปจฺจยา, ตปฺปจฺจยาย ภาโว ตปฺปจฺจยภาโว, ตปฺปจฺจยภาเวน ปวโตฺต โวหาโร **ตปฺปจฺจยภาวโวหาโร,** ตํ ลภติ ฯ **อภินิพฺพตฺติตธมฺมกฺขณสฺมิ**นฺติ อภินิพฺพตฺติยมานธมฺมกฺขณสฺมินฺติ อธิปฺปาโย ฯ น หิ ตทา เต ธมฺมา น ชายนฺตีติ ชายมานภาโวว ชาตีติ ยุตฺตา ตสฺสา กมฺมาทิสมุฏฺฐานตา ตํนิพฺพตฺตตา จ, น ปน ตทา เต ธมฺมา ชียนฺติ ขียนฺติ จ, ตสฺมา น เตสํ เต ชีรณภิชฺชนภาวา จิตฺตาทิสมุฏฺฐานา ตํนิพฺพตฺตา จาติ วจนํ อรหนฺติ ฯ เอว มฺปิ อุปาทินฺน-สโทฺท อุเปเตน กมฺมุนา อาทินฺนตํ วทติ, น นิพฺพตฺตินฺติ อุปาทินฺนปากเภทานํ อุปาทินฺนตา เตสํ วตฺตพฺพาติ เจ? น, อาทินฺน-สทฺทสฺส นิพฺพตฺติวาจกตฺตา ฯ อุเปเตน นิพฺพตฺตญฺหิ อุปาทินฺนนฺติ ปจฺจยานุภาวกฺขณญฺจ นิพฺพตฺติญฺจ คเหตฺวาว ปวโตฺต อยํ โวหา โร ตทา อภาวา ชรามรเณ น ปวตฺตตีติ ฯ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ ชรามรณตฺตา เตสํ อุปฺ ปาเท สติ ชรามรณํ โหติ, อสติ น โหติ ฯ น หิ อชาตํ ปริปจฺจติ ภิชฺชติ วา, ตสฺมา ชาติปจฺจยตํ สนฺธาย **"ชรามรณํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน"**นฺติ วุตฺตํ ฯ

นิสฺสยปฏิพทฺธวุตฺติโตติ ชายมานปริปจฺจมานภิชฺชมานานํ ชายมานาทิภาวมตฺตตฺตา ชายมานาทินิสฺสยปฏิพทฺธวุตฺติกา ชาติอาทโยติ วุตฺตํ โหติ ฯ ยทิ เอวํ อุปาทายรูปานญฺจ จกฺ ขายตนาทีนํ อุปฺปาทาทิสภาวภูตา ชาติอาทโย ตํนิสฺสิตา โหนฺตีติ ภูตนิสฺสิตานํ เตสํ ลกฺขณานํ อุปาทายภาโว วิย อุปาทายรูปนิสฺสิตานํ อุปาทายุปาทายภาโว อาปชฺชตีติ เจ? น, ภูตปฏิพทฺธอุปาทายรูปลกฺขณานญฺจ ภูตปฏิพทฺธภาวสฺส อวินิวตฺตนโต ฯ อปิจ เอกกลาป ปริยาปนฺนานํ รูปานํ สเหว อุปฺปาทาทิปฺปวตฺติโต เอกสฺส กลาปสฺส อุปฺปาทาทโย เอเกกาว โหนฺตีติ ยถา เอเกกสฺส กลาปสฺส ชีวิตินฺทฺริยํ กลาปานุปาลกํ ''อุปาทายรูป''นฺติ วุจฺจติ, เอวํ

กลาปฺปฺปาทาทิสภาวา ชาติอาทโย ‘‘อุปาทายรูปานิ’’เจฺจว วุจฺจนฺติฯ เอวํ วิการปริเจฺฉทรูปานิ จ โยเชตพฺพานิฯ

กมฺมสมุฏฺฐานสมฺพนฺธํ อุตุสมุฏฺฐานํ กมฺมวิเสเสน สุวณฺณทุพฺพณฺณสุสณฺฐิตทุสฺสณฺฐิตาทิวิเสสํ โหตีติ **‘‘กมฺมปจฺจย’’**นฺติ วุตฺตํฯ กมฺมวิปากานุภวนสฺส การณภูตํ พาหิรอุตุสมุฏฺฐานํ **กมฺมปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ**ฯ กมฺมสหาโย ปจฺจโย, กมฺมสฺส วา สหายภูโต ปจฺจโย กมฺมปจฺจโย, โสว อุตุ กมฺมปจฺจยอุตุ, โส สมุฏฺฐานํ เอตสฺสาติ **กมฺมปจฺจยอุตุสมุฏฺฐาน**นฺติ วจนโตฺถฯ สีเต อุเณฺห วา กิสฺมิญฺจิ อุตุมฺหิ สมาคเต ตโต สุทฺธฏฺฐกํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส โส อุตุ สมุฏฺฐานํฯ ทุติยสฺส สุทฺธฏฺฐกสฺส อุตุสมุฏฺฐานิกปฏิพนฺธกสฺส โส เอว ปุริโม อุตุ ปจฺจโยฯ ตติยํ ปน สุทฺธฏฺฐกํ ปุริมอุตุสหาเยน อุตุนา นิพฺพตฺตตฺตา ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว **‘‘อุตุปจฺจยอุตุสมุฏฺฐาน’’**นฺติ วุตฺตํฯ เอวมยํ ปุริโม อุตุ ติโสฺส สนฺตติโย ฆเฏฺฏติ, ตโต ปรํ อญฺญอุตุสมาคเม อญฺญสนฺตติตฺตยํ, ตโต จ อเญฺญน อญฺญนฺติ เอวํ ปวตฺติ ทฏฺฐพฺพาฯ ตเทตํ สีตุณฺหานํ อปฺปพหุภาเว ตํสมฺผสฺสสฺส อจิรปฺปวตฺติยา จิรปฺปวตฺติยา จ เวทิตพฺพํ, อนุปาทิเนฺนน ทีปนา น สนฺตติตฺตยวเสน, อถ โข เมฆสมุฏฺฐาปกมูลอุตุวเสน ปการนฺตเรน ทฏฺฐพฺพา, ตํ ทเสฺสตุํ **‘‘อุตุสมุฏฺฐาโน นาม วลาหโก’’**ติอาทิมาหฯ รูปรูปานํ วิการาทิมตฺตภาวโต อปรินิปฺผนฺนตา วุตฺตาฯ เตสญฺหิ รูปวิการาทิภาวโต รูปตาติ อธิปฺปาโยฯ รูปวิการาทิภาวโต เอว ปน รูเป สติ สนฺติ, อสติ น สนฺตีติ อสงฺขตภาวนิวารณตฺถํ ปรินิปฺผนฺนตา วุตฺตาติฯ

รูปกณฺฑวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. นิเกฺขปกณฺฑํ

ติกนิเกฺขปกถาวณฺณนา

๙๘๕. **สเพฺพสนฺ**ติ จิตฺตุปฺปาทวเสน รูปาสงฺขตวเสน จ ภินฺนานํ สเพฺพสํ ผสฺสาทิจกฺขาทิปทภาชนนเยน วิตฺถาริโตฯ ตตฺถ ปน อสงฺขตสฺส เภทาภาวโต อสงฺขตา ธาตูเตฺวว ปทภาชนํ ทฎฺฐพฺพํฯ เยวาปนกานํ ปน สุขุมฺปาทายรูปสฺส จ อินฺทฺริยวิการปริเจฺฉทลกฺขณรูปุปฺปตฺถมฺภกภาวรหิตสฺส หทยวตฺถุสฺส ปทุทฺธาเรน อิธ นิเทฺทสานรหตฺตา นิเทฺทโส น กโตติ ทฎฺฐพฺพํฯ น หิ ตถาคตสฺส ธเมฺมสุ อาจริยมุฎฺฐิ อตฺถีติฯ **นิกฺขิปิตฺวา**ติ วิตฺถารเทสนํ ฐเปตฺวา, อปเนตฺวาติ อโตฺถ, วิตฺถารเทสนํ อโนฺตคธํ กตฺวาติ วาฯ คาถาโตฺถ นิทาเน วุโตฺต เอวฯ

มูลวเสน ปจฺจยภาโว **เหตุปจฺจยโตฺถ**ฯ ปภวติ เอตสฺมาติ **ปภโว,** โส เอว **“ชนโก”**ติ วิเสสิโตฯ สมุฎฺฐาติ เอเตนาติ **สมุฎฺฐานํ,** ตสฺส วิเสสนํ **นิพฺพตฺตก**นฺติฯ สพฺพานิ วา เอตานิ ปริยายวจนานิฯ **อตฺถวเสนา**ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ กุสลมูลานํ เหตุภาวโต ธมฺมวเสนาติ ยุตฺตนฺติ? สจฺจเมตํ, อโลภาทีนํ ปน ติณฺณํ สมานสฺส มูลฎฺฐสฺส วเสน ทสฺสิตตํ สนฺธาย ‘‘อตฺถวเสนา’’ติ วุตฺตํฯ อิมินา **ธโมฺม**ติ ภาโว, **อโตฺถ**ติ ธมฺมกิจฺจํ อธิเปฺปตนฺติ วิญฺญายติฯ ‘‘อโลโภ นิทานํ กมฺมานํ สมุทยายา’’ติอาทิวจนโต (อ. นิ. ๓.๓๔) ตานิ กุสลมูลานิ สมุฎฺฐานํ เอตสฺสาติปิ **ตํสมุฎฺฐานํ**ฯ ตํ ปน เตหิ สมุฎฺฐิตํ โหตีติ **“อโลภาทีหิ สมุฎฺฐิต”**นฺติ อาหฯ เต กุสลมูลตํสมฺปยุตฺตา สมุฎฺฐานํ เอตสฺสาติปิ อโตฺถ สมฺภวติฯ เอตฺถ ปน เจตนํ ฐเปตฺวา อเญฺญ ‘‘ตํสมฺปยุตฺตา’’ติ สมุฎฺฐานภาเว วตฺตพฺพาฯ ตตฺถ มูเลหิ อตฺตโน ปจฺจยโต กุสเล ปริยาทิยติ, ขเนฺธหิ สภาวโต , กเมฺมหิ อญฺญสฺส นิพฺพตฺตนกิจฺจโตฯ มูเลหิ จ กุสลานํ อนวชฺชตาย เหตุํ ทเสฺสติ, ขเนฺธหิ ตํสมฺปโยคกตํ อนวชฺชสภาวํ, กเมฺมหิ สุขวิปากตํฯ มูเลหิ วา นิทานสมฺปตฺติยา อาทิกลฺยาณตํ, ขเนฺธหิ สภาวสมฺปตฺติยา มเชฺฌกลฺยาณตํ, กเมฺมหิ นิพฺพตฺติสมฺปตฺติยา ปริโยสานกลฺยาณตํฯ

๙๘๖. **ตํ ...เป.... อุทฺธํ อกุสลํ นาม นตฺถี**ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสหคตโมโห อตฺถีติ? สจฺจเมตํ, เตน ปน วินา ตํสมฺปยุตฺตตา นตฺถีติ ตํสมฺปยุเตฺตสุ คหิเตสุ โมโห คหิโต เอวาติ กตฺวา ‘‘ตโต อุทฺธํ นตฺถี’’ติ วุตฺตํ อญฺญตฺถ อภาวาฯ เอกสฺมิํ ฐิตํ เอกฎฺฐํ, สหชภาเวน เอกฎฺฐํ **สหเชกฎฺฐํ**ฯ ปหาตพฺพนฺติ ปหานํ, ปหานภาเวน เอกฎฺฐํ **ปหาเนกฎฺฐํ**ฯ เยน หิ ยํ สห ปหาตพฺพํ, เตน ตํ เอกสฺมิํ ปุคฺคเล ฐิตํ โหติ, เอกสฺมิํ สมุจฺฉิเนฺน อสมุจฺฉิเนฺน จ อิตรสฺส สมุจฺฉินฺนตาย อสมุจฺฉินฺนตาย จ วเสน อญฺญมญฺญาวิรหิตโตฯ

๙๘๗. **ตีณิ ลกฺขณานี**ติ อนิจฺจทุกฺขอนตฺตตาฯ นามกสิณสตฺตปญฺญตฺติโย **ติโสฺส ปญฺญตฺติโย**ฯ ปรมเตฺถ อมุญฺจิตฺวา โวหริยมานา วิหารมญฺจาทิกา อุปาทาปญฺญตฺติ สตฺตปญฺญตฺติคฺคหเณน คหิตาติ เวทิตพฺพา, เอตานิ จ ลกฺขณาทีนิ เหฎฺฐา ทฺวีสุ กเณฺฑสุ วิญฺญตฺติอาทีนิ วิย น วุตฺตานิ, น จ สภาวธมฺมาติ กตฺวา น ลพฺภนฺตีติ วุตฺตานิฯ น หิ โกจิ สภาโว กุสลตฺติกาสงฺคหิโตติ วตฺตุํ ยุตฺตนฺติฯ

๙๘๘. **สุขภูมี**ติ กามาวจราทโยปิ ยุชฺชนฺติฯ สุขสหคตา หิ กามาวจราทิภูมิ สุขภูมิฯ **กามาวจราทิภูมี**ติ จ กามาวจราทิตาย ธมฺมา เอว วุจฺจนฺตีติ กามาวจราทิจิตฺตุปฺปาเทสูติ อตฺถโต วิญฺญายติฯ เอวญฺจ กตฺวา ‘‘สุขภูมิย’’นฺติ วตฺวา ตสฺสา เอว วิภาคทสฺสนตฺถํ **“กามาวจเร”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ภูมิ**-สโทฺท จ อภิธเมฺม กามาวจราทีสุ นิรุโฬฺหติ ‘‘จตูสุ ภูมีสุ กุสล’’นฺติ

อาทีสุ (ธ. ส. ๑๓๘๔) อญฺญภูมิคฺคหณํ น โหตีติฯ **ปาฬิโต จา**ติ ‘‘วิสิฏฺฐานํ ปากาติ วิปากา’’ติอาทิวจนตฺถวิภาวเนน ปาฬิโตฯ ‘‘วิปกฺกภาวมาปนฺนานํ อรูปธมฺมานเมตํ อธิวจน’’นฺติ อาทินา ภาสิตตฺถวิภาวเนน **อตฺถโต จ**ฯ นามปริเจฺฉทาทีหิ ติกทุกานํ ววตฺถานทสฺสเนน วา **ปาฬิโต,** ตทตฺถวิญฺญาปเนน **อตฺถโต**ฯ

๙๙๑. **สาลิผล**นฺติ สาลิปากมาหฯ

๙๙๔. **อมฺหากํ มาตุลเตฺถโร**ติ ปุคฺคลารมฺมณสฺสปิ อุปาทานสฺส อุปาทานกฺขนฺธาเอว ปจฺจโย, น โลกุตฺตรา, โก ปน วาโท ขนฺธารมฺมณสฺสฯ เตนาห **‘‘อคฺคหิตานี’’**ติฯ

๙๙๘. ยถา อุปาทาเนหิ อคฺคเหตพฺพา อนุปาทานิยา, เอวํ สํกิเลเสหิ อคฺคเหตพฺพา อสํกิเลสิกาติ กตฺวา **‘‘อสํ...เป.... เอเสว นโย’’**ติ อาหฯ

๑๐๐๖. ทิฏฺฐิยา คหิโต อตฺตา น วิชฺชติฯ เยสุ ปน วิปลฺลตฺถคาโห, เต อุปาทานกฺขนฺธาว วิชฺชนฺติฯ ตสฺมา ยสฺมึ อวิชฺชมานนิจฺจาทิวิปริยาสาการคหณํ อตฺถิ, โสว อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกสงฺขาโต กาโยฯ ตตฺถ นิจฺจาทิอาการสฺส อวิชฺชมานตาทสฺสนตฺถํ รุปฺปนาทิสภาวเสฺสว จ วิชฺชมานตาทสฺสนตฺถํ วิชฺชมาโน กาโยติ วิเสเสตฺวา วุโตฺต, โลกุตฺตรา ปน น กทาจิ อวิชฺชมานากาเรน คยฺหนฺตีติ น อิทํ วิเสสนํ อรหนฺติฯ สกฺกาเย ทิฏฺฐิ, สตี วา กาเย ทิฏฺฐิ **สกฺกายทิฏฺฐิ**ฯ อตฺตนา คหิตาการสฺส อวิชฺชมานตาย สยเมว สตี, น ตาย คหิโต อตฺตา อตฺตนิยํ วาติ อโตฺถฯ อยํ ปนโตฺถ สมฺภวตีติ กตฺวา วุโตฺต, ปุริโม เอว ปน ปธาโนฯ ทุติเย หิ ทิฏฺฐิยา วตฺถุ อวิเสสิตํ โหติฯ กาโยติ หิ ขนฺธปญฺจเก วุจฺจมาเน โลกุตฺตราปนยนํ นตฺถิฯ น หิ โลกุตฺตเรสุ กาย-สโทฺท น วตฺตติฯ กายปสฺสทฺธิอาทีสุ หิ โลกุตฺตเรสุ กาย-สโทฺทปิ โลกุตฺตรกฺขนฺธวาจโกติฯ **สีเลนา**ติ สุทฺธิยา อเหตุภูเตน สีเลนฯ **คหิตสมาทาน**นฺติ อุปฺปาทิตปรามาโสวฯ โส หิ สมาทิยนฺติ เอเตน กุกฺกุรสีลวตาทีนีติ ‘‘สมาทาน’’นฺติ วุโตฺตฯ ตตฺถ อวีติกฺกมนียตาย **สีลํ,** ภตฺติวเสน สตตํ จริตพฺพตาย **วตํ** ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๐๐๗. **อิเธว ติฏฺฐมานสฺสา**ติ อิมิสฺสาเยว อินฺทสาลคุหายํ ติฏฺฐมานสฺสฯ วาจุคฺคตกรณํ **อุคฺคโห**ฯ อตฺถปริปุจฺฉนํ **ปริปุจฺฉา**ฯ กุสเลหิ สห โจทนาปริหรณวเสน วินิจฺฉยกรณํ **วินิจฺฉโย**ฯ พหูนํ นานปฺปการานํ สกฺกายทิฏฺฐีนํ อวิหตตฺตา ตา ชเนนฺติ, ตาหิ ชนิตาติ วา **ปุถุชฺชนา**ฯ อวิฆาตเมว วา ชน-สโทฺท วทติฯ **ปุถุ สตฺถารานํ มุขุโลฺลกิกา**ติ เอตฺถ ปุถู ชนา เอเตสนฺติ **ปุถุชฺชนา**ติ วจนโตฺถฯ **ปุถุ...เป.... อวุฏฺฐิตา**ติ เอตฺถ ชเนตพฺพา, ชายนฺติ วา เอตฺถาติ ชนา, คติโยฯ ปุถู ชนา เอเตสนฺติ **ปุถุชฺชนา**ฯ อิโต ปเร ชายนฺติ เอเตหีติ ชนา, อภิสงฺขาราทโยฯ เต เอเตสํ ปุถู วิชฺชนฺตีติ **ปุถุชฺชนา**ฯ อภิสงฺขรณาทิอโตฺถ เอว วา ชน-สโทฺท ทฏฺฐโพฺพฯ ราคคฺคิอาทโย **สนฺตาปา**ฯ เต เอว สเพฺพปิ วา กิเลสา **ปริฬาหาฯ ปุถุ ปญฺจสุ กามคุเณสู**ติ เอตฺถ ชายตีติ ชโน, ‘‘ราโค เคโธ’’ติ เอวมาทิโกฯ ปุถุ ชโน เอเตสนฺติ **ปุถุชฺชนา**ฯ ปุถูสุ วา ชนา ชาตา รตฺตาติ เอวํ ราคาทิอโตฺถ เอว ชน-สโทฺท ทฏฺฐโพฺพฯ **ปลิพุทฺธา**ติ สมฺพทฺธา อุปทฺทุตา วาฯ **อสฺสุตวา**ติ เอเตน อนฺธตา วุตฺตาติ **‘‘อนฺธปุถุชฺชโน วุโตฺต’’**ติ อาหฯ

อนเยติ อวฑฺฒิยํฯ สพฺพตฺถ นิรุตฺติลกฺขเณน ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพาฯ อเนเกสุ จ กปฺปสตสหเสฺสสุ กตํ ชานนฺติ, ปากฏญฺจ กโรนฺติ อุปการํ สติชนนอามิสปฏิคฺคหณาทินา ปเจฺจกสมฺพุทฺธา, ตเถว ทุกฺขิตสฺส สกฺกจฺจํ กาตพฺพํ กโรนฺติฯ สมฺมาสมฺพุโทฺธ ปน อสเงฺขฺยยฺยอปฺปเมเยฺยสุปิ กตํ อุปการํ มคฺคผลานํ อุปนิสฺสยญฺจ ชานาติ, ปากฏญฺจ กโรติ, สีโห วิย จ ชวํ

สพฺพตฺถ สกฺกจฺจเมว ธมฺมเทสนํ กโรติฯ **อริยภาโว**ติ เยหิ โยคโต อริยา วุจฺจนฺติ, เต มคฺคผลธมฺมา ทฏฺฐพฺพาฯ **อริยกรธมฺมา** อนิจฺจทสฺสนาทโย, วิปสฺสิยมานา วา อนิจฺจาทโยฯ

โสตานีติ ตณฺหาทิฏฺฐิกิเลสทุจฺจริตอวิชฺชาโสตานิฯ **“โสตานํ สํวรํ พฺรูมี”**ติ วตฺวา **“ปญฺญาเยเต ปิธียเร”**ติ วจเนน โสตานํ สํวโร ปิทหนํ สมุเจฺฉทญาณนฺติ วิญฺญายติฯ **ขนฺตี**ติ อธิวาสนา, สา จ ตถาปวตฺตา ขนฺธาฯ ปญฺญาติ เอเก, อโทโส เอว วาฯ **กายทุจฺจริตาทีน**นฺติ ทุสฺสีลฺยสงฺขาตานํ กายวจีทุจฺจริตานํ มุฏฺฐสฺสจฺจสงฺขาตสฺส ปมาทสฺส อภิชฺฌาโทมนสฺสานํ ปาปกานํ อกฺขนฺติอญฺญาณโกสชฺชานญฺจฯ **อนุเปกฺขา** สงฺขาเรหิ อวิวฏฺฏนํ, สาลยตาติ อโตฺถฯ ธมฺมฏฺฐิติยํ ปฏิจฺจสมุปฺปาเท ปฏิโลมภาโว สสฺสตุเจฺฉทคาโห, ตปฺปฏิจฺฉาทกโมโห วาฯ **นิพฺพาเน ปฏิโลมภาโว** สงฺขาเรสุ รติ, นิพฺพานปฏิจฺฉาทโก โมโห วาฯ **สงฺขารนิมิตฺตคฺคาโห**ติ ยาทิสสฺส กิเลสสฺส อปฺปหีนตฺตา วิปสฺสนา สงฺขารนิมิตฺตํ น มุญฺจติ, โส กิเลโส ทฏฺฐโพฺพฯ สงฺขารนิมิตฺตคฺคหณสฺส อติกฺกมนํ วา **ปหานํ**ฯ

จตุนฺนํ อริยมคฺคานํ ภาวิตตฺตา อจฺจนฺตํ อปฺปวตฺติภาเวน ยํ ปหานนฺติ โยชนา เวทิตพฺพาฯ เกน ปน ปหานนฺติ? อริยมเคฺคเหวาติ วิญฺญายมาโน อยมโตฺถ เตสํ ภาวิตตฺตา อปฺปวตฺติวจเนนฯ **สมุทยปกฺขิกสฺสา**ติ เอตฺถ จตฺตาโรปิ มคฺคา จตุสจฺจาภิสมยาติ กตฺวา เตหิ ปหาตพฺพพน เตน เตน สมุทเยน สห ปหาตพฺพตฺตา สมุทยสภาคตฺตา จ สจฺจวิภเงฺค จ สพฺพกิเลสานํ สมุทยภาวสฺส วุตฺตตฺตา ‘‘สมุทยปกฺขิกา’’ติ ทิฏฺฐิอาทโย วุจฺจนฺติฯ กายวาจาจิตฺตานํ วิรูปปฺปวตฺติยา นยนํ อปยาปนํ, กายทุจฺจริตาทีนํ วินาสนยนํ วา วินโย, เตสํ วา ชิมฺหปฺปวตฺติํ วิจฺฉินฺทิตฺวา อุชุกนยนํ **วินยนํ**ฯ **เอเสเส**ติ เอโส โส เอว, อตฺถโต อนโญฺญติ อโตฺถฯ **ตชฺชาเต**ติ อตฺถโต ตํสภาโววฯ สปฺปุริโส อริยสภาโว, อริโย จ สปฺปุริสภาโวติ อโตฺถฯ

อทฺวยนฺติ ทฺวยตารหิตํ, วณฺณเมว ‘‘อจฺจี’’ติ คเหตฺวา อจฺจิํ วา ‘‘วโณฺณ เอวา’’ติ เตสํ เอกตฺตํ ปสฺสโนฺต วิย ยถาตกฺกิตํ อตฺตานํ ‘‘รูป’’นฺติ, ยถาทิฏฺฐํ วา รูปํ ‘‘อตฺตา’’ติ คเหตฺวา เตสํ เอกตฺตํ ปสฺสโนฺต ทฏฺฐโพฺพฯ เอตฺถ จ ‘‘รูปํ อตฺตา’’ติ อิมิสฺสา ปวตฺติยา อภาเวปิ รูเปอตฺตคฺคหณํ ปวตฺตมานํ อจฺจิยํ วณฺณคฺคหณํ วิยฯ อุปมาโย จ อนญฺญตฺตาทิคฺคหณนิทสฺสนวเสเนว วุตฺตา, น วณฺณาทีนํ วิย อตฺตโน วิชฺชมานตฺตสฺส, อตฺตโน วิย วา วณฺณาทีนํ อวิชฺชมานตฺตสฺส ทสฺสนตฺถํฯ

๑๐๐๘. **สรีรนิปฺผตฺติยา**ติ สรีรปาริปูริยาฯ นิเจฺฉตุํ อสโกฺกโนฺต วิจินโนฺต กิจฺฉตีติ **วิจิกิจฺฉา**ฯ **อิทปฺปจฺจยานํ ภาโว**ติ ชาติอาทิสภาวเมว อาห, ชาติอาทีนํ วา ชรามรณาทิอุปฺปาทนสมตฺถตํฯ สา ปน ชาติอาทิวินิมุตฺตา นตฺถีติ เตสํเยวาธิวจนํ โหติ ‘‘อิทปฺปจฺจยตา’’ติฯ

๑๐๐๙. อิธ อนาคตกิเลสา ‘‘ตเทกฏฺฐา กิเลสา’’ติ วุจฺจนฺตีติ เต ทเสฺสตุํ **“อิมิสฺสา จ ปาฬิยา”**ติอาทิ อารทฺธํฯ **สหเชกฏฺฐวเสนา**ติ ตตฺถ อุปฺปนฺนทิฏฺฐิยา สหเชกฏฺฐวเสนาติ อตฺถโต วิญฺญายติฯ **ตํสมฺปยุโตฺต**ติ เตหิ สํโยชนกิเลเสหิ สมฺปยุโตฺตติปิ อโตฺถ ยุชฺชติฯ ตถา เต สํโยชนกิเลสา สมุฏฺฐานํ เอตสฺสาติ **ตํสมุฏฺฐาน**นฺติ วาฯ สํโยชนรหิเตหิ จ ปน กิเลเสหิ สมฺปยุตฺตานํ สมุฏฺฐิตานญฺจ สพฺภาวโต กิเลเสเหว โยชนา กตาฯ

๑๐๑๑. **สํโยชนาทีนํ วิยา**ติ สํโยชนตเทกฏฺฐกิเลสาทีนํ ยถาวุตฺตานํ วิยฯ **เตหี**ติ ทสฺสนภาวนามเคฺคหิฯ **อภิสงฺขารวิญฺญาณํ** กุสลากุสลํ, นามรูปญฺจ วิปากนฺติ กตฺวา **“กุสลาทีนมฺปิ ปหานํ อนุญฺญาต”**นฺติ อาหฯ

๑๐๑๓. **เหตู เจวา**ติ ‘‘ปหาตพฺพเหตุกา’’ติ เอตสฺมิํ สมาสปเท เอกเทเสน สมาสปทตฺถํ วทติฯ เอตฺถ จ ปุริมนเยน ‘‘อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกา’’ติ อิเมเยว ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกา, น อิโต อเญฺญติ อยํ นิยโม ปญฺญายติ, น อิเม ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกาเยวาติฯ ตสฺมา อิเมสํ ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกภาโว อนิยโต วิจิกิจฺฉาสหคตโมหสฺส อเหตุกตฺตาติ ปุริมนโย วิวรณียตฺถวา โหติฯ ตสฺมา ปุริมนเยน ธมฺมโต ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุเก นิกฺขิปิตฺวา อตฺถโต นิกฺขิปิตุํ ทุติยนโย วุโตฺตฯ

๑๐๒๙. **มหคฺคตา วา** อิทฺธิวิธาทโยฯ **อปฺปมาณารมฺมณา มหคฺคตา** เจโตปริยปุเพฺพนิวาสานาคตํสญาณสมฺปยุตฺตาฯ

๑๐๓๕. อนนฺตเร นิยุตฺตานิ, อนนฺตรผลปฺปโยชนานิ, อนนฺตรผลกรณสีลานิ วา **อานนฺตริกานิ**ฯ ตานิ ปน ปฏิปเกฺขน อนิวารณียผลตฺตา อนฺตรายรหิตานีติ **‘‘อนนฺตราเยน ผลทายกานี’’**ติ วุตฺตํฯ อนนฺตรายานิ วา **อานนฺตริกานี**ติ นิรุตฺติวเสน ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพาฯ **เอกสฺมิมฺปี**ติ ปิ-สเทฺทน อเนกสฺมิมฺปิ อายูหิเต วตฺตพฺพเมวนตฺถีติ ทเสฺสติฯ น จ เตสํ อญฺญมญฺญปฏิพาหกตฺตํ อตฺถิ อปฺปฏิปกฺขตฺตา, อปฺปฏิปกฺขตา จ สมานผลตฺตา อนุพลปฺปทานโต จฯ ‘‘นตฺถิ เหตุ นตฺถิ ปจฺจโย สตฺตานํ สํกิเลสายา’’ติ (ที. นิ. ๑.๑๖๘) เอวมาทิโก **อเหตุกวาโท**ฯ ‘‘กโรโต โข การยโต ฉินฺทโต เฉทาปยโต…เป.… กโรโต น กรียติ ปาป’’นฺติ (ที. นิ. ๑.๑๖๖) เอวมาทิโก **อกิริยวาโท**ฯ ‘‘นตฺถิ ทินฺน’’นฺติ (ที. นิ. ๑.๑๗๑; ม. นิ. ๒.๙๔; ๓.๙๑) เอวมาทิโก **นตฺถิกวาโท**ฯ เอเตสุ ปุริมวาโท พนฺธโมกฺขานํ เหตุํ ปฏิเสเธติ, ทุติโย กมฺมํ, ตติโย วิปากนฺติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ **ตณฺหี**ติ อเหตุกาทินิยตมิจฺฉาทิฏฺฐิํ, น ปน นิยตภาวํ อปฺปตฺตํฯ

๑๐๓๙. **ปจฺจยเฏฺฐนา**ติ มคฺคปจฺจยสงฺขาเตน สมฺปโยควิสิเฏฺฐน ปจฺจยภาเวนาติ เวทิตพฺพํฯ เอตฺถ จ มคฺคงฺคานํ ฐปนํ มคฺคปจฺจยภาวรหิเต มคฺคเหตุเก ทเสฺสตุํ, เตน มคฺคเหตุเก อสงฺกรโต ววตฺถเปติฯ สเจ ปน โกจิ วเทยฺย ‘‘เอเกกํ องฺคํ ฐเปตฺวา ตํตํสมฺปยุตฺตานํ มคฺคเหตุกภาเวปิ ‘มคฺคงฺคานิ ฐเปตฺวา’ติ อิทํ วจนํ ยุชฺชตี’’ติฯ เอวญฺหิ สติ ตติยนเย วิย อิธาปิ ‘‘ฐเปตฺวา’’ติ น วตฺตพฺพํ สิยา, วุตฺตเญฺจตํ, ตสฺมา วุตฺตนเยเนวโตฺถ เวทิตโพฺพฯ มคฺคงฺคามคฺคงฺคานญฺหิ สมฺปยุตฺตานํ วิเสสทสฺสนโตฺถ อยํ นโยติฯ **เสสมคฺคงฺคานํ** ปุเพฺพ ฐปิตานนฺติ อธิปฺปาโยฯ ผสฺสาทีนญฺหิ ปุริมนเยปิ มคฺคเหตุกตา สิทฺธาติฯ

สมฺมาทิฏฺฐิยา ทุติยนเยปิ ฐปิตาย ตติยนเย สเหตุกภาโว ทสฺสิโตฯ กถํ ทสฺสิโต, นนุ อริยมคฺคสมงฺคิสฺส ‘‘อโลโภ อโทโส อิเม ธมฺมา มคฺคเหตู’’ติ (ธ. ส. ๑๐๓๙) อวตฺวา ‘‘อโลโภ อโทโส อโมโห อิเม ธมฺมา มคฺคเหตู’’ติ วิสุํ สมฺมาทิฏฺฐิอาทิเก มคฺคเหตู ทเสฺสตฺวา ‘‘ตํสมฺปยุโตฺต…เป.… วิญฺญาณกฺขโนฺธ’’ติ (ธ. ส. ๑๐๓๙) วิสุํ มคฺคเหตุกานํ ทสฺสิตตฺตา ‘‘มคฺคเหตูสุ อโมโห’’ติ (ธ. ส. ๑๐๓๙) วุตฺตาย สมฺมาทิฏฺฐิยา มคฺคเหตุกตา น ทสฺสิตา สิยา? โน น ทสฺสิตาฯ ยถา หิ ตีณิ สํโยชนานิ ทเสฺสตฺวา ‘‘ตเทกฏฺโฐ โลโภ โทโส โมโห, อิเม ธมฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตู’’ติ (ธ. ส. ๑๐๑๗) วิสุํ ปหาตพฺพเหตู นิยเมตฺวา ‘‘ตเทกฏฺฐา จ กิเลสา’’ติอาทิวจเนน (ธ. ส. ๑๐๑๗) โลภโทสโมหา จ อญฺญมญฺญสหเชกฏฺฐา อญฺญมญฺญสมฺปยุตฺตา สงฺขารกฺขนฺธภูตา จ ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกาติ ทสฺสิตา โหนฺติ, เอวมิธาปิ ‘‘อโลภาทโย อิเม ธมฺมา มคฺคเหตู’’ติ นิคมิตาปิ อญฺญมญฺญสมฺปยุตฺตสงฺขารกฺขนฺธภาวโต ตํสมฺปยุตฺตสงฺขารกฺขนฺธวจเนน ‘‘มคฺคเหตุกา’’ติ ทสฺสิตา เอวาติ สิทฺธํ โหติ, สมฺมาทิฏฺฐิยาปิ อโมโหติ วุตฺตาย มคฺคเหตุกภาวทสฺสนํฯ สเจ ปน โย ทุติยนเย มโคฺค เจว เหตุ จาติ วุโตฺต,

ตโต อญฺญเสฺสว อเญฺญน อสาธารเณน ปริยาเยน มคฺคเหตุภาวํ ทเสฺสตฺวา ตํสมฺปโยคโต สมฺมาทิฏฺฐิยา มคฺคเหตุกภาวทสฺสนโตฺถ ตติยนโย สิยาฯ ‘‘อริยมคฺคสมงฺคิสฺส อโลโภ อ โทโส อิเม ธมฺมา มคฺคเหตู’’ติอาทิ วตฺตพฺพํ สิยาฯ ยสฺมา ปน ‘‘มคฺคเหตู’’ติ อิมินา อเญฺญน สาธารเณน ปริยาเยน เยสํ มคฺคเหตุภาโว สมฺภวติ, เต สเพฺพ ‘‘มคฺคเหตู’’ติ ทเสฺสตฺวา ตํ สมฺปยุตฺตานํ เตสํ อเญฺญสญฺจ มคฺคเหตุกภาวทสฺสนโตฺถ ตติยนโย, ตสฺมา ตตฺถ ‘‘อ โมโห’’ติปิ วุตฺตํฯ น หิ โส มคฺคเหตุ น โหตีติฯ อิเม ปน ตโยปิ นยา อตฺถวิเสสวเสน นิกฺขิตฺตตฺตา อตฺถโต นิเกฺขปา ทฏฺฐพฺพาฯ อถ วา สรูเปน วจนํ ธมฺมโต นิเกฺขโป, อเตฺถน อตฺถโตติ เอวมฺปิ โยชนา สมฺภวติฯ ตตฺถ ทุติยตติยนยา สรูปโต เหตุเหตุมนฺตุทสฺสนวเสน ธมฺมโต นิเกฺขโปฯ ปฐมนโย ตถาอทสฺสนโต อเตฺถน จ มคฺคงฺคตํสมฺปยุตฺตานํ เหตุเหตุมนฺตุ ภาวาวคมนโต อตฺถโต นิเกฺขโปติฯ

๑๐๔๐. ยสฺมึ สภาวธเมฺม นินฺนโปณปพฺภารภาเวน จิตฺตํ ปวตฺตติ, โส ตสฺส อารมฺมณาธิ ปติ เวทิตโพฺพฯ เจโตปริยญาเณน ชานิตฺวา ปจฺจเวกฺขมาโน เตน ปจฺจเวกฺขมาโนติ วุโตฺตฯ **เอตฺถาปี**ติ เอตสฺมิมฺปิ อฏฺฐกถาวจเน, **เอตฺถ** วา ปฏฺฐาเน มคฺคาทีนิ ฐเปตฺวา อเญฺญสํ อธิปติ ปจฺจยภาวสฺส อวจเนเนว ปฏิเกฺขปปาฬิยํฯ **อยเมวโตฺถ**ติ อตฺตโน มคฺคผลํ ฐเปตฺวาติ อ โตฺถฯ **วีมํสาธิปเตยฺยน**ฺติ ปธาเนน อธิปตินา สหชาตาธิปติ นิทสฺสิโต, ตยิทํ นยทสฺสนมตฺต เมว โหตีติ อโญฺญปิ เอวํปกาโร สหชาโต มคฺคาธิปติ นิทสฺสิโต โหติ, ตสฺมา วีริยาธิปเตยฺยนฺ ติ จ โยเชตพฺพํฯ อิทมฺปิ หิ อตฺถโต วุตฺตเมวาติฯ

๑๐๔๑. อตฺตโน สภาโว **อตฺตภาโว**ฯ ลโทฺธกาสสฺส กมฺมสฺส วิปาโก กปฺปสหสฺสาติกฺก เม อุปฺปชฺชติ อเนกกปฺปสหสฺสายุกานํ สตฺตานํ, กปฺปสหสฺสาติกฺกเมปิ วา ลโทฺธกาสํ ยํ ภวิสฺ สติ, ตทปิ ลโทฺธกาสเมวาติ อตฺตโน วิปากํ สนฺธาย วุจฺจติฯ **นตฺถิ นาม น โหตี**ติ อนุปฺปโนฺน นาม น โหตีติ อธิปฺปาโยฯ อุปฺปาทีสุ อโนฺตคธตฺตา ‘‘อุปฺปาทิโน ธมฺมา’’ติ เอเตน วจเนน วุจฺจตีติ กตฺวา อาห **‘‘อุปฺปาทิโน ธมฺมา นาม ชาโต**’’ติฯ **อรูปสงฺขาโต อตฺตา**ติ อรูปภวงฺคํ อาหฯ ตตฺถ อากาสานญฺจายตนสญฺญาทิมโย อตฺตาติ หิ อตฺถโต โวหาโร ปวโตฺตติฯ

ยทิ ปน อายู...เป.... สพฺพํ วิปากํ ทเทยฺย, อลโทฺธกาสญฺจ วิปากํ เทตีติ กตฺวา วิ ปกฺกวิปากญฺจ ทเทยฺย, ตโต เอกเสฺสว กมฺมสฺส สพฺพวิปาเกน ภวิตพฺพนฺติ อญฺญสฺส กมฺมสฺส โอกาโส น ภเวยฺย นิรตฺถกตฺตา , อุปฺปตฺติยาเยว โอกาโส น ภเวยฺย, อุปฺปนฺนสฺส วา ผลทา เนฯ อถ วา อลโทฺธกาสสฺส วิปากทาเน ปจฺจยนฺตรรหิตสฺสปิ วิปากทานํ อาปนฺนนฺติ อวิชฺชาต ณฺหาทิปจฺจยนฺตรเขปกสฺส อญฺญสฺส อปจยคามิกมฺมสฺส กมฺมกฺขยกรสฺส โอกาโส น ภเวยฺยฯ ภาวิเตปิ มเคฺค อวิชฺชาทิปจฺจยนฺตรรหิตสฺส จ กมฺมสฺส วิปจฺจนโต สมตฺถตา น สิยาติ อโตฺถฯ สพฺพทา วา วิปากปฺปวตฺติยา เอว ภวิตพฺพตฺตา วิปากโต อญฺญสฺส ปวตฺติโอกาโส น ภเวยฺยฯ **ตํ ปนา**ติ อายูหิตํ กมฺมํฯ อิทํ ปน ธุววิปากสฺส วิปาเกน อธุววิปากสฺสปิ ลโทฺธกา สสฺส วิปากํ อุปฺปาทีติ ทเสฺสตุํ อารทฺธนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ อฏฺฐ สมาปตฺติโย จ พลววิรเห อคฺ คมคฺคภาวนาวิรเห จ อปฺปหีนสภาวโต ธุวํ วิปจฺจนฺตีติ **ธุววิปากา**ติ วุตฺตาฯ อายูหิตกเมฺม วุจฺ จมาเน อนุปฺปนฺนํ กสฺมา วุตฺตนฺติ? ยํ อายูหิตํ ภวิสฺสติ, ตตฺถาปิ อายูหิต-สทฺทปฺปวตฺติสพฺภา วาฯ

๑๐๕๐. **อุปาทินฺนา**ติ เอตฺถ น อุเปเตน อาทินฺนาติ อยมโตฺถ, อุปสโทฺท ปน อุปสคฺ คมตฺตเมว, ตสฺมา อุปาทานารมฺมณา อุปาทาเนหิ, อเญฺญ จ อนภินิเวเสน ‘‘อหํ มคฺคํ ภาวยึ,

มม มโคฺค อุปฺปนฺโน’’ติอาทิเกน คหเณน อาทินฺนา อิเจฺจว อุปาทินฺนาฯ **อุปาทินฺน**-สเทฺทน วา อมคฺคผลธมฺมาเยว วุตฺตา, อิตเรหิ มคฺคผลธมฺมา จาติ เวทิตพฺพํฯ

ติกนิเกฺขปกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทุกนิเกฺขปกถาวณฺณนา

๑๐๖๒. **เมตฺตายนวเสนา**ติ เมตฺตาผรณวเสนฯ ‘‘เมตฺตยนวเสนา’’ติ วตฺตเพฺพ ทีฆํ กตฺวา วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ เมตฺตา, เมทนํ วา เมตฺตายนํ, ตญฺจ สิเนหวเสนฯ อนุทยตีติ อนุทาติ วตฺตเพฺพ **‘‘อนุทฺทา’’**ติ ท-การาคมนํ กตฺวา วุตฺตํฯ **อนุทฺทายนากาโร**ติ อนุรกฺขณากาโรฯ รกฺขณญฺหิ ทายนาฯ **อนุทฺทายิตสฺสา**ติ อนุทฺทาย อยิตสฺสฯ ‘‘ชาติปิ ทุกฺขา’’ติอาทึ สุณนฺตสฺส สวเน, อนิจฺจาทิโต สมฺมสนฺตสฺส สมฺมสเน, มเคฺคเนตฺถ สโมฺมหํ วิทฺธํเสนฺตสฺส ปฏิเวเธ, ปฏิวิชฺฌิตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ปจฺจเวกฺขเณติ จตูสุ กาเลสุ ทุเกฺข ญาณํ วตฺตติฯ

๑๐๖๕. จิตฺตสฺส สํรญฺชนํ **จิตฺตสฺส สาราโคฯ คิชฺฌนฺตี**ติ อภิกงฺขนฺติฯ **สญฺชนฺตี**ติ พนฺธนฺติฯ **ลคฺคนเฏฺฐนา**ติ สํวรณเฏฺฐน, โอลมฺพนเฏฺฐน วาฯ **ตสฺส ตเสฺสว ภวสฺสา**ติ กามภวาทิสงฺขาตสฺส วิปากกฏตฺตารูปสฺส อภินิพฺพตฺติอตฺถํ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยภาววเสน ปริกฑฺฒติฯ **จิตฺตมสฺส** ภวนฺตเร **วิธาวติ** นิพฺพตฺตติฯ **ตณฺหาวิปฺผนฺทิตนิเวโส** อฏฺฐสตตณฺหาวิจริตาทิภาเวน ตณฺหาปวตฺติเยวฯ

สริตานีติ ราควเสน อลฺลานิฯ ตํสมฺปยุตฺตปีติวเสน สินิทฺธานิ **สิเนหิตานิฯ วิสตา**ติ วิตฺถตาฯ รูปาทีสุ เตภูมกธเมฺมสุ พฺยาปนวเสน **วิสฏาฯ** ปุริมวจนเมว ต-การสฺส ฏ-การํ กตฺวา วุตฺตํฯ **วิสาลา**ติ วิปุลาฯ **วิสกฺกตี**ติ ปริสปฺปติ, สหติ วาฯ รโตฺต หิ ราควตฺถุนา ปาเทน ตาลิยมาโนปิ สหตีติฯ โอสกฺกนํ, วิปฺผนฺทนํ วา วิสกฺกนนฺติ วทนฺติ ฯ อนิจฺจาทึ นิจฺจาทิโต คณฺหนฺตี **วิสํวาทิกา** โหติฯ **วิสํหรตี**ติ ตถา ตถา กาเมสุ อานิสํสํ ปสฺสนฺตี วิวิเธหากาเรหิ เนกฺขมฺมาภิมุขปฺปวตฺติโต จิตฺตํ สํหรติ สงฺขิปติฯ **วิสํ** วา ทุกฺขํ, ตํ **หรติ** วหตีติ อโตฺถฯ ทุกฺขนิพฺพตฺตกสฺส กมฺมสฺส เหตุภาวโต **วิสมูลา,** วิสํ วา ทุกฺขเวทนามูลํ เอติสฺสาติ **วิสมูลา**ฯ ทุกฺขสมุทยตฺตา วิสํ ผลํ เอติสฺสาติ **วิสผลา**ฯ ตณฺหาย รูปาทิกสฺส ทุกฺขเสฺสว ปริโภโค โหติ, น อมตสฺสาติ สา **‘‘วิสปริโภคา’’**ติ วุตฺตาฯ สพฺพตฺถ นิรุตฺติวเสน ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพาฯ โย ปเนตฺถ ปธาโน อโตฺถ, ตํ ทเสฺสตุํ ปุน **‘‘วิสตา วา ปนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อิตฺถภาวญฺญถาภาว**นฺติ มนุสฺสภาวเทวาทิภาวภูตํฯ

ปณิธานกวเสนาติ จิตฺตสฺส รูปาทีสุ ฐปนกวเสนฯ อโญฺญปิ พนฺธุ ตณฺหาย เอว โหติ, โส ปน อพนฺธุปิ โหติฯ ตณฺหา ปน นิจฺจสนฺนิสฺสิตาติ **‘‘ปาฏิเยโกฺก พนฺธู’’**ติ วุตฺตาฯ **อสนโต**ติ พฺยาปนโต ภุญฺชนโต จฯ ตทุภยํ ทเสฺสติ **‘‘อโชฺฌตฺถรณโต’’**ติอาทินาฯ **อาสีสนวเสนา**ติ อิจฺฉนวเสนฯ **อเญฺญนากาเรนา**ติ ชปฺปนาชปฺปิตตฺตานํ ชปฺปาย อนญฺญตฺตทสฺสนากาเรนฯ **จิตฺตํ ปริยุฏฺฐาตี**ติ จิตฺตํ มูสติฯ **มารปาโส**ติ มาเรน คหิตตาย ราโค มารปาโสฯ

๑๐๖๖. **สงฺขาเรสุ อุปฺปนฺโน กมฺมปถเภทํ น กโรตี**ติ เอเตน สเตฺตสุ อุปฺปนฺโน อฏฺฐานโกโป กโรตีติ วิญฺญายติฯ ‘‘อตฺถํ เม นาจริ , น จรติ, น จริสฺสติ, ปิยสฺส เม มนาปสฺส อตฺถํ นาจริ, น จรติ, น จริสฺสติ, อปฺปิยสฺส เม อมนาปสฺส อนตฺถํ นาจริ, น จรติ, น จริสฺสตี’’ติ อุปฺปชฺชมาโนปิ หิ โกโป อวตฺถุสฺมึ อุปฺปนฺนตฺตา อฏฺฐานโกโป เอว ภวิตุํ ยุโตฺตฯ **อาฆาเตโนฺต**ติ หนโนฺตฯ **ปุนรุตฺติโทโส ปฏิเสธิโต**ติ โทส-ปทสฺส ปฏิวิโรธ-ปทสฺส จ ทฺวิกฺขตฺตุํ อาคตตฺตา

วุตฺตํฯ ปฏิฆสฺส วา วิเสสนตฺถํ ปุเพฺพ ‘‘ปฏิวิโรโธ’’ติ, ปโทสาทิวิเสสนตฺถํ ‘‘โทโส’’ติ จ วุตฺตํ, ทุสฺสนาทิวิเสสนตฺถํ ปจฺฉา ‘‘โทโส’’ติ, วิโรธวิเสสนตฺถญฺจ ‘‘ปฏิวิโรโธ’’ติ วุตฺตนฺติ นตฺถิ ปุนรุตฺติโทโสฯ

๑๐๙๑. อนิทฺธาริตปริเจฺฉเท ธมฺมานํ อตฺถิตามตฺตทีปเก มาติกุเทฺทเส อปริเจฺฉเทน พหุวจเนน อุเทฺทโส กโตติ พหุวจเนเนว ปุจฺฉติ – ‘‘กตเม ธมฺมา อปฺปจฺจยา’’ติฯ สภาวสงฺขาปริเจฺฉทาทิวเสน หิ ธเมฺม อชานนฺตสฺส วเสน อุเทฺทโส ปุจฺฉา จ กรียตีติฯ ตสฺมา ปริเจฺฉทํ อกตฺวา อุทฺทิฏฺฐา ปุจฺฉิตา จฯ **อิเม**ติ อสงฺขตธาตุโต อุทฺธํ นตฺถีติ ทีปนตฺถํ เอกมฺปิ ตํ นิทฺทิสิตฺวา พหุวจเนเนว นิคมนํ กตํ นิเทฺทสโต ปุเพฺพ โพธเนยฺยสฺส อชานนกาลํ อุปาทายฯ

๑๑๐๑. กึ ปน นตฺถิ, กึ เตน น วุตฺตาติ โยชนา กาตพฺพาฯ อิทเมว มโนวิเญฺญยฺยนฺติ นิยมาภาโว **ววตฺถานาภาโว**ฯ จกฺขุวิญฺญาณาทิวิเญฺญยฺยเมว จกฺขาทิวิเญฺญยฺยนฺติ ปาฬิยํ วุตฺตนฺติ มโนวิญฺญาณวิเญฺญเยฺยนปิ มโนวิเญฺญเยฺยน ภวิตพฺพนฺติ กตฺวา อฎฺฐกถาย **‘‘กึ ปน มโนวิญฺญาเณนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **เกหิจิ วิเญฺญยฺยา เกหิจิ อวิเญฺญยฺยา**ติ อิทํ กามาวจรํ มโนวิญฺญาณํ อารมฺมณาทิวเสน ภินฺทิตฺวา โยเชตพฺพํฯ รูปาวจราทิอารมฺมเณน หิ กามาวจรมโนวิญฺญาเณน รูปราคาทิสมฺปยุเตฺตน จ กามาวจรธมฺมา น วิเญฺญยฺยา, อิตเรน จ วิเญฺญยฺยาฯ เอวํ กามาวจรานเมว อารมฺมณานํ เกสญฺจิ สทฺทาทีนํ รูปารมฺมณาทีหิ อวิเญฺญยฺยตา วิเญฺญยฺยตา จ โยเชตพฺพา, ตถา ทฺวารเภทวเสนฯ อถ วา โสมนสฺสสหคตสนฺตีรณํ อิฏฺฐารมฺมณเมวาติ อิตรํ เตน น วิเญฺญยฺยํฯ เอวํ อุเปกฺขาสหคเต กุสลวิปาเก อกุสลวิปาเก จาติ สพฺพตฺถ ยถาโยคํ โยเชตพฺพํฯ รูปาวจราทโย กามาวจรวิปากาทีหิ อวิเญฺญยฺยา, เกจิเทว วิเญฺญยฺยา อรูปาวจเรหีติ โยเชตพฺพํ อนุวตฺตมานตฺตาฯ **นิพฺพาเนน อวิเญฺญยฺยตฺตา**ติ ‘‘เกหิจิ อวิเญฺญยฺยา’’ติ อิมสฺส ปทสฺส อตฺถสมฺภวมตฺตํ สนฺธาย วุตฺตํ, น นิพฺพานสฺส อนุวตฺตมานมโนวิญฺญาณภาวโตฯ

๑๑๐๒. **ปญฺจกามคุณิกราโค**ติ อุกฺกฎฺฐวเสน วุตฺตํฯ ภวาสวํ ฐเปตฺวา สโพฺพ โลโภ กามาสโวติ ยุตฺตํ สิยาฯ สสฺสตทิฎฺฐิสหคโต ราโค ภวทิฎฺฐิสมฺปยุตฺตตฺตา ‘‘ภวาสโว’’ติ อฎฺฐกถายํ วุโตฺตฯ ภวาสโว ปน ‘‘ทิฎฺฐิคตวิปฺปยุเตฺตสุ เอว อุปฺปชฺชตี’’ติ ปาฬิยํ วุโตฺตฯ โสปิ ราโค กามาสโว ภวิตุํ ยุโตฺตฯ ทิฎฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกทุกฺขานํ การณภูตา กามาสวาทโยปิ ทุวิธา วุตฺตาฯ

๑๑๐๓. กามาสวนิเทฺทเส จ **กาเมสู**ติ กามราคทิฎฺฐิราคาทิอารมฺมณภูเตสุ เตภูมเกสุ วตฺถุกาเมสูติ อโตฺถ สมฺภวติฯ ตตฺถ หิ อุปฺปชฺชมานา สา ตณฺหา สพฺพาปิ น กามจฺฉนฺทาทินามํ น ลภตีติฯ กตฺตุกมฺยตาฉโนฺท อกุสเลปิ อุปฺปชฺชติ, น ปน ธมฺมจฺฉโนฺทฯ

๑๑๐๕. อญฺญํ ชีวนฺติ คหณํ ยทิปิ อุปาทานกฺขเนฺธเสฺวว ปวตฺตติ, รูเป…เป….
วิญฺญาเณ วา ปน น ปติฎฺฐาติฯ ตโต อญฺญํ กตฺวา ชีวํ คณฺหาตีติ **สสฺสตทิฎฺฐิ** โหตีติฯ พฺรหฺมาทึ เอกจฺจํ อตฺตานํ ‘‘โหตี’’ติ นิจฺจโต อญฺญญฺจ ‘‘น โหตี’’ติ อนิจฺจโต คณฺหนฺตสฺส ‘‘โหติ จ น จ โหตี’’ติ **เอกจฺจสสฺสตทิฎฺฐิ**ฯ ‘‘โหตี’’ติ จ ปุเฎฺฐ ‘‘เนวา’’ติ, ‘‘น โหตี’’ติ จ ปุเฎฺฐ ‘‘น’’อิติ สพฺพตฺถ ปฎิกฺขิปนฺตสฺส **อมราวิเกฺขปทิฎฺฐิ,** อมรา อนุปเจฺฉทา, อมรมจฺฉสทิสี วา วิเกฺขปทิฎฺฐีติ อโตฺถฯ

ปญฺจกามคุณิโก ราโค กามาสโวติ วุโตฺตติ กตฺวา พฺรหฺมานํ วิมานาทีสุ ราคสฺส ทิฎฺฐิราคสฺส จ กามาสวภาวํ ปฎิกฺขิปติฯ ยทิ ปน โลโภ กามาสวภวาสววินิมุโตฺต อตฺถิ, โส ยถา

ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺเตสุ อุปฺปชฺชติ, ตทา เตน สมฺปยุตฺโต อวิชฺชาสโว อาสววิปฺปยุตฺโตติ โทมนสฺสวิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตสฺส วิย ตสฺสปิ อาสววิปฺปยุตฺตตา วตฺตพฺพา สิยา ‘‘จตูสุ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺเตสุ โลภสหคเตสุ จิตฺตุปฺปาเทสุ อุปฺปนฺโน โมโห สิยา อาสวสมฺปยุตฺโต สิยา อาสววิปฺปยุตฺโต’’ติฯ ‘‘กามาสโว อฏฺฐสุ โลภสหคเตสุ จิตฺตุปฺปาเทสุ อุปฺปชฺชตี’’ติ, ‘‘กามาสวํ ปฏิจฺจ ทิฏฺฐาสโว อวิชฺชาสโว’’ติ (ปฏฺฐา. ๓.๓.๑) จ วจนโต ทิฏฺฐิสหคโต ราโค กามาสโว น โหตีติ น สกฺกา วตฺตุํฯ **กิเลสปฏิปาฏิยาปิ อาหริตุํ วฏฺฏตี**ติ อาสวานํ วจนํ ปหาตพฺพทสฺสนตฺถนฺติ กตฺวา เต ปหาเนน อาหริยมานา ปหาตพฺพานมฺปิ เตสํ กิเลสานํ อุทฺทิสกฺกเมน อาหริตุํ วฏฺฏนฺติ ปชหนกานํ มคฺคานมฺปีติ อโตฺถฯ

๑๑๒๑. **ปฐมกมานภาชนีเย**ติ ‘‘เสโยฺยหมสฺมี’’ติ มานสฺส นิเทฺทเสฯ ตตฺถ หิ ‘‘เอกโจฺจ ชาติยา วา โคเตฺตน วา โกลปุตฺติเยน วา วณฺณโปกฺขรตาย วา ธเนน วา อเชฺฌเนน วา กมฺมายตเนน วา สิปฺปายตเนน วา วิชฺชาฏฺฐาเนน วา สุเตน วา ปฏิภาเนน วา อญฺญตรญฺญตเรน วา วตฺถุนา มานํ ชเปฺปติ, โย เอวรูโป มาโน มญฺญนา…เป.… เกตุกมฺยตา จิตฺตสฺสา’’ติ (วิภ. ๘๖๖) เสยฺยสฺส สทิสสฺส หีนสฺส จ ปวตฺตมาโน ปุคฺคลวิเสสํ อนามสิตฺวา เสยฺยมาโน วิภโตฺตติ อิมมตฺถํ สนฺธาย **‘‘เอโก มาโน ติณฺณํ ชนานํ อุปฺปชฺชตีติ กถิโต’’**ติ อาหฯ น เกวลญฺจายํ ปฐมกมานภาชนีเย เอว เอวํ กถิโต, ทุติยกตติยกมานภาชนีเยปิ กถิโต เอวาติ นิทสฺสนมตฺถํ เอตํ ทฏฺฐพฺพํฯ อถ วา ปุคฺคเล อนิสฺสาย วุตฺตานํ ติณฺณมฺปิ มานานํ ภาชนียํ **‘‘ปฐมกมานภาชนีเย’’**ติ อาหฯ เสยฺยสฺส ‘‘เสโยฺยหมสฺมีติ มาโน’’ติอาทีนญฺหิ ปุคฺคลํ อามสิตฺวา วุตฺตานํ นวนฺนํ มานานํ ภาชนียํ ทุติยกมานภาชนียํ โหติ, ตสฺส มานราสิสฺส ปุคฺคลํ อนามสิตฺวา วุตฺตมานราสิโต ทุติยตติยกตฺตาติ, อถาปิ จ ยถาวุเตฺต ทุติยกมานภาชนีเย ‘‘เอเกกสฺส ตโย ตโย มานา อุปฺปชฺชนฺตีติ กถิต’’นฺติ อิธ วุตฺตาย อตฺถวณฺณนาย สมานทสฺสนตฺถํ **‘‘ปฐมกมานภาชนีเย’’**ติ วุตฺตํฯ โส เอว มาโน อิธาคโตติ ตตฺถ กถิโต เอว อโตฺถ ยุชฺชตีติ อธิปฺปาโยฯ **มานกรณวเสนา**ติ ‘‘เสโยฺย’’ติอาทิกิจฺจกรณวเสนฯ **อปราปเร อุปาทายา**ติ อิทํ ปุริมปุริมา มานา อปราปเร อุปนิสฺสยภาเวน เต อุปฺปาเทนฺตา อจฺจุคฺคจฺฉนฺตีติ อิมมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํฯ เกตุกมฺยตาจิตฺตํ อจฺจุคฺคตภาวํ คจฺฉตีติ กตฺวา จิเตฺตเนว วิเสสิตํฯ

๑๑๒๖. อกฺขมนภาวปฺปกาสนํ **ขิยฺยนํฯ มเนน ปิยกรณ**นฺติ เอวํปการํ ปูชนํ มานนนฺติ วุจฺจตีติ อโตฺถฯ **อิสฺสากรณวเสนา**ติ ลาภาทิอกฺขมนกิจฺจวเสนฯ

๑๑๒๗. **อริยสาวกา**ติ วจนํ ‘‘อริยสาวกานํเยว ปฏิเวโธ อตฺถิ, เต จ ตํ น มจฺฉรายนฺตี’’ติ ปฏิเวธธเมฺม มจฺฉริยาภาวทสฺสนตฺถํฯ **คโนฺถ**ติ ปาฬิฯ **กถามโคฺค**ติ อฏฺฐกถาปพโนฺธฯ **ธมฺมนฺตร**นฺติ กุสลาทิธมฺมํ ภินฺทิตฺวา อกุสลาทึ อตฺตโน โลลตาย ตถาคตภาสิตํ ติตฺถิยภาสิตํ วา กโรเนฺต อาโลเลสฺสติฯ **อตฺตานํ อาวิกตฺวา**ติ อตฺตานํ อญฺญถา สนฺตํ อญฺญถา ปเวทยิตฺวาฯ **โย ปนา**ติ ติตฺถิโย คหโฏฺฐ วา อตฺตโน สมยสฺส สโทสภาวํ ทฏฺฐุํ อนิจฺฉเนฺต อญฺญาเณน อภินิเวเสน วาฯ

พฺยาปิตุมนิโจฺฉติ วิวิโจฺฉ, ตสฺส ภาโว **เววิจฺฉํฯ อนาทโร**ติ มจฺฉริเยน ทาเน อาทรรหิโตฯ กฏจฺฉุนา คาโห ภตฺตสฺส กฏจฺฉุคฺคาโห, กฏจฺฉุคฺคาโห วิย **กฏจฺฉุคฺคาโห**ฯ ยถา หิ กฏจฺฉุคฺคาโห ยถาวุเตฺต ภเตฺต น สํปสารยติ, เอวํ มจฺฉริยมฺปิ อาวาสาทีสูติฯ คยฺหติ เอเตนาติ วา คาโห, กฏจฺฉุ เอว คาโห **กฏจฺฉุคฺคาโห**ฯ โส ยถา สงฺกุฏิตโคฺค น สํปสารยติ, เอวํ มจฺฉริยมฺปีติฯ อาวริตฺวา คหิตํ อคฺคหิตํ, ตสฺส ภาโว **อคฺคหิตตฺตํ,** มจฺฉริยํฯ ‘‘อาวาสาทิ ปเรหิ สาธารณมสาธารณํ วา มเยฺหว โหตู’’ติ ปวตฺติวเสน อตฺตสมฺปตฺติคฺคหณลกฺขณตา, ‘‘มา

อญฺญสฺสา’’ติ ปวตฺติวเสน อตฺตสมฺปตฺตินิคูหณลกฺขณตา จ โยเชตพฺพาฯ ยํ ปน ‘‘ปรสนฺตกํ คณฺหิตุกาโม’’ติ วุตฺตํ, ตํ มจฺฉริยสฺส ปรสนฺตกโลภสฺส อุปนิสฺสยภาวํ ทเสฺสตุํ วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ ยทิ หิ ตํ มจฺฉริยปฺปวตฺติทสฺสนํ, ปรสมฺปตฺติคฺคหณลกฺขณตา จ วตฺตพฺพา สิยาติฯ

๑๑๔๐. อภิชฺฌากามราคานํ วิเสโส อาสวทฺวยเอกาสวภาโว สิยา, นอภิชฺฌาย โนอาสวภาโว จาติ โนอาสวโลภสฺส สพฺภาโว วิจาเรตโพฺพฯ น หิ อตฺถิ ‘‘อาสโว จ โนอาสโว จ ธมฺมา อาสวสฺส ธมฺมสฺส อาสวสฺส จ โนอาสวสฺส จ ธมฺมสฺส เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ สตฺตโม จ นวโม จ ปโญฺหฯ คณนาย จ ‘‘เหตุยา สตฺตา’’ติ วุตฺตํ, น ‘‘นวา’’ติฯ ทิฎฺฐิสมฺปยุเตฺต ปน โลเภ โนอาสเว วิชฺชมาเน สตฺตมนวมาปิ ปญฺหวิสฺสชฺชนํ ลเภยฺยุํ, คณนา จ ‘‘เหตุยา นวา’’ติ วตฺตพฺพา สิยาฯ ทิฎฺฐิวิปฺปยุเตฺต จ โลเภ โนอาสเว วิชฺชมาเน ปุเพฺพ ทสฺสิโต โทโสติฯ

๑๑๕๙. กามจฺฉนฺทนีวรณนิเทฺทเส **กาเมสูติ** เตภูมเกสุ สาสเวสุ สเพฺพสุ วตฺถุกาเมสุฯ สโพฺพ หิ โลโภ กามจฺฉนฺทนีวรณํฯ เตเนว ตสฺส อารุเปฺป อุปฺปตฺติ วุตฺตา ‘‘นีวรณํ ธมฺมํ ปฎิจฺจ นีวรโณ ธโมฺม อุปฺปชฺชติ น ปุเรชาตปจฺจยาฯ อารุเปฺป กามจฺฉนฺทนีวรณํ ปฎิจฺจ อุทฺธจฺจนีวรณํ อวิชฺชานีวรณํฯ อารุเปฺป กามจฺฉนฺทนีวรณํ ปฎิจฺจ ถินมิทฺธนีวรณํ อุทฺธจฺจนีวรณํ อวิชฺชานีวรณ’’นฺติ (ปฎฺฐา. ๓.๘.๑)ฯ

๑๑๖๒. **อิริยาปถิกจิตฺต**นฺติ อิริยาปถูปตฺถมฺภกํ อฎฺฐปญฺญาสวิธํ จิตฺตํฯ ตตฺถ ปน พลว ถินมิทฺธสหคตํ จิตฺตํ **‘‘อิริยาปถํ สนฺธาเรตุํ อสโกฺกนฺต’’**นฺติ วุตฺตํฯ **โอลียตี**ติ โอลมฺพติฯ

๑๑๖๓. **โอนยฺหตี**ติ ฉาเทติ, อวตฺถรติ วาฯ นานารมฺมเณสุ ปวตฺตินิวารเณน, วิปฺผาริกตานิวารเณเนว วา **อโนฺตสโมโรโธฯ เอกจฺจาน**นฺติ สิรีสาทิรุกฺขานํฯ **รูปกาเยเนว สิยุํ,** เตน สุขปฺปฎิสํเวทนนิพฺพานสจฺฉิกิริยานํ รูปตาปตฺติ สิยาติ อธิปฺปาโยฯ **ตสฺมา**ติ ‘‘กายสฺสา’’ติ วจนสฺส รูปตฺตาสาธกตฺตาฯ **น หิ นามกาโย สุปตี**ติ อิทํ ถินมิทฺธสมุฎฺฐิตรูเปหิ รูปกายสฺส ครุภาวปฺปตฺตํ องฺคปจฺจงฺคาทีนํ สํสีทนํ โสปฺปนฺติ สนฺธาย วุตฺตํ, น ชาครณจิตฺตรหิตํ ภวงฺคสนฺตตินฺติฯ **ตสฺส ผลตฺตา**ติ ผลูปจาเรน อินฺทฺริยํ วิย มิทฺธํ ทเสฺสตุํ มิทฺธสฺส ผลตฺตา อินฺทฺริยนิเทฺทเส วิย ลิงฺคาทีนิ มิทฺธนิเทฺทเสปิ โสปฺปาทีนิ วุตฺตานีติ อโตฺถฯ

รูปกายสฺส อโนฺตสโมโรโธ นตฺถีติ โส นามกาเย วุโตฺตติ วิญฺญายติฯ เตน สห วุตฺตา โอนาหปริโยนาหา จฯ รูปกายสฺส วา วิปฺผาริกาวิปฺผาริกภาโว นาม อตฺตโน สภาเวน นตฺถิ, นามกายสฺส นามกาเย วิปฺผาริเก ลหุโก, อวิปฺผาริเก ครุโกติ อวิปฺผาริกภาเวน โอนาหนาทิ นามกายเสฺสว โหตีติ โอนาหนาทโยปิ นามกาเย วิญฺญายนฺติฯ เตนาห **‘‘น หิ รูปํ นามกายสฺส โอนาโห…เป.… โหตี’’**ติฯ อาวรณภาโว วิย หิ โอนาหนาทิภาโวปิ นามกายเสฺสว โหตีติฯ อิตโร อธิปฺปายํ อชานโนฺต เมฆาทีหิ รูเปหิ รูปานํ โอนาหนาทึ ปสฺสโนฺต **‘‘นนุ จา’’**ติอาทิมาหฯ **ยทิ เอว**นฺติ ยทิ รูปสฺส โอนาหนาทิตา สิทฺธา, อรูปสฺส น สิยา , เสตุพนฺธาทีสุ รูปสฺส อาวรณํ ทิฎฺฐนฺติ อาวรณมฺปิ อรูปสฺส น ภเวยฺยาติ อโตฺถฯ

สุราเมรยปานํ อกุสลนฺติ กตฺวา ยุโตฺต ตสฺส อุปกฺกิเลสภาโว, สุรา…เป.… ปมาทฎฺฐานานุโยคสฺส จ อกุสลตฺตา ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณภาโว ยุโตฺต, ตถาปิ ปรสฺส อธิปฺปายํ อนุชานิตฺวา สุราเมรยสฺส อุปกฺกิเลสตา ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณตา จ อุปกฺกิเลสานํ ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณานญฺจ ปจฺจยตฺตา ผลโวหาเรน วุตฺตาติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘น, ปจฺจยนิเทฺทสโต’’**ติฯ **เอวเมว โข**ติ ยถา ชาตรูปสฺส อโย โลหํ ติปุ สีสํ สชฺชนฺติ ปญฺจุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฎฺฐํ ชาตรูปํ น เจว มุทุ โหติ, น จ กมฺมนิยํ, น จ ปภสฺสรํ ปภงฺคุ จ, น จ สมฺมา อุเปติ กมฺมาย, เอวเมวฯ

ปจฺจยนิเทฺทสโตติ อุปกฺกิเลสปญฺญาทุพฺพลีกรณานํ ปจฺจยภาวนิเทฺทสโต, ปจฺจเย ผลนิเทฺทสโตติ อโตฺถ ฯ สยเมว กิเลโส อุปกฺกิเลสนิเทฺทเสสุ นิทฺทิโฏฺฐติ อธิปฺปาโย ฯ

นีวรณํ หุตฺวาว นีวรณสมฺปยุเตฺต ทสฺสิยมาเน น นีวรณตาทสฺสนโตฺถ อารโมฺภ, อถ โข สิทฺธนีวรณภาวสฺส นีวรณสมฺปยุตฺตตาทสฺสนโตฺถติ ยถาลาภวเสน จ อสมฺปยุตฺตสฺส วจนํ น ยุชฺชติ ฯ ยถา หิ **ติฏฺฐนฺตมฺปิ จรนฺตมฺปี**ติ สิปฺปิสมฺพุกาทีสุ ยถาลาภสมฺภวํ ตํ ทฺวยํ วุตฺตํ, น เอวํ ''ถินมิทฺธนีวรณํ สมฺปยุตฺตมฺปิ อสมฺปยุตฺตมฺปี''ติ วจนํ อตฺถิ, ยํ ยถาลาภํ สมฺภเวยฺยาติ ฯ **จิตฺตชสฺสาสมฺภววจนโต**ติ ''จตฺตตฺตา''ติอาทิวจนสฺส ฌานกฺขเณ จิตฺตชสฺส ถินมิทฺธสฺส อสมฺภววจนภาวโตติ อโตฺถ, ''จตฺตตฺตา''ติอาทิวจเนน วา อสมฺภวสฺส วจนโต ปกาสนโตติ อโตฺถ ฯ

กาเมสุ โข ปน...เป.... สุทิโฏฺฐติ อิมินา กามาทีนเว อญฺญาณสฺส ปหานมาห ฯ **ตํ ตตฺถ ปหาน**นฺติ ตํ ตตฺถ รูเป ปหานนฺติ ปหานํ อเปกฺขิตฺวา ''ต''นฺติ วุตฺตํ, ตํ วินยนนฺติ วา อโตฺถ ฯ เตน รูปสฺส อปฺปหาตพฺพตฺตเมว ทเสฺสติ, น ปน ''ฉ ธเมฺม ปหายา''ติอาทีสุ มิทฺธสฺส อปฺปหาตพฺพตาทสฺสนโต อโญฺญ ปกาโร วุโตฺต ฯ **น ยถา...เป.... วุตฺต**นฺติ ฉ ธมฺมา ปญฺจ นีวรณานิ จ ยถา ปหาตพฺพาเนว โหนฺตานิ ''ปหาตพฺพานี''ติ วุตฺตานิ, น เอวํ รูปํ ปหาตพฺพเมว โหนฺตํ ''ปหาตพฺพ''นฺติ วุตฺตนฺติ อโตฺถ ฯ

อเญฺญหิ จ สุเตฺตหีติ วุตฺตสุตฺตานํ ทสฺสนตฺถํ **''ตถา หี''**ติอาทิมาห ฯ กุสลปฺปวตฺตึ อาวรนฺตีติ **อาวรณา** ฯ นีวาเรนฺตีติ **นีวรณา** ฯ จิตฺตํ อภิภวนฺตา อาโรหนฺตีติ **เจตโส อชฺฌารุหา** ฯ อาวรณาทิกิจฺจญฺจ อรูปเสฺสว ยุชฺชติ, ตถา อนฺธกรณาทิกิจฺจํ ฯ ตตฺถ จตูสุ ปเทสุ ปุริมปุริมสฺส ปจฺฉิมปจฺฉิโม อโตฺถ ฯ สํสารทุกฺขํ วิฆาโต, ตํชนกตาย **วิฆาตปกฺขิกํ** ฯ เจตโส ปริยุฏฺฐานํ อโยนิโสมนสิการโต อุปฺปตฺติ อกุสลราสิภาโว จ อรูปเสฺสว โหตีติ อรูปเมว มิทฺธํ ฯ

๑๑๖๖. คณโภชนาทิอกปฺปิยโภชนํ กปฺปิยสญฺญี ภุญฺชิตฺวา ปุน ชานิตฺวา โกจิ วิปฺปฏิสารี โหติ, อนวชฺชญฺจ ภิกฺขุทสฺสนเจติยวนฺทนาทึ วชฺชสญฺญี อกตฺวา กตฺวา จ โกจิ อสฺสโทฺธ วิปฺปฏิสารี โหติ ฯ **วตฺถุ**นฺติ มูลํ ฯ **เอวรูป**นฺติ มูลวเสน เอวํปการนฺติ อโตฺถ ฯ กุกฺกุจฺจปทํ เยวา ปนเกสุ ''กุจฺฉิตํ กตํ กุกตํ, ตสฺส ภาโว''ติ วุตฺตตฺถเมว ฯ **กุกฺกุจฺจายนาการ**ติ กุกฺกุจฺจภาวนาการ กุกฺกุจฺจกรณาการ กุกฺกุจฺจคมนาการ วา ฯ เอเตน กุกฺกุจฺจํ กิริยภาเวน ทเสฺสติ ฯ ''กปฺปติ น กปฺปตี''ติ ปวตฺตจิตฺตุปฺปาโทว **วินยกุกฺกุจฺจํ** ฯ

๑๑๗๖. จิตฺตวิกฺขิปนกิจฺจสามเญฺญน อุทฺธจฺจํ กุกฺกุจฺจญฺจ สห วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ กามจฺฉนฺทสฺส อนาคามิมเคฺคน ปหานํ อุกฺกฏฺฐนีวรณวเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ ยทิ หิ โลโภ โนนีวรโณ สิยา, ''โนนีวรโณ ธโมฺม นีวรณสฺส ธมฺมสฺส เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย''ติอาทิ วตฺตพฺพํ สิยา, น เจตํ วุตฺตํ ฯ คณนาย จ ''เหตุยา จตฺตารี''ติ วุตฺตํ, น ''นวา''ติ ฯ ตสฺมา สโพฺพ โลโภ กามจฺฉนฺทนีวรณนฺติ อรหตฺตมเคฺคนสฺส ปหานวจนํ ยุตฺตํ ฯ

๑๒๑๙. **กาโม จา**ติ กิเลสกาโม จ ฯ **ปุริมทิฏฺฐึ อุตฺตรทิฏฺฐิ อุปาทิยตี**ติ ปุริมทิฏฺฐึ ''สสฺสโต''ติ คณฺหนฺตี อุปาทิยติ, ปุริมทิฏฺฐิอากาเรเนว วา อุปฺปชฺชมานา อุตฺตรทิฏฺฐิ เตเนว ปุริมทิฏฺฐึ ทฬฺหํ กโรนฺตี ตํ อุปาทิยตีติ วุตฺตํ ฯ **โคสีลโควตาทีนี**ติ ตถาภูตํ ทิฏฺฐิมาห ฯ **อภินิเวสโต**ติ อภินิเวสภาวโต, อภินิวิสนโต วา ฯ **อตฺตวาทมตฺตเมวา**ติ อตฺตสฺส อภาวา ''อตฺตา''ติ อิทํ วจนมตฺตเมว ฯ **อุปาทิยนฺติ** ทฬฺหํ คณฺหนฺติ ฯ กถํ? **อตฺตา**ติ ฯ อตฺตาติ หิ อภินิวิสนฺตา วจนเมว ทฬฺหํ กตฺวา คณฺหนฺตีติ อโตฺถ ฯ เอวํ อตฺตวาทมตฺตเมว อุปาทิยนฺตีติ วุตฺตํ ฯ

‘‘อตฺตวาทมตฺต’’นฺติ วา วาจาวตฺถุมตฺตมาหฯ วาจาวตฺถุมตฺตเมว หิ ‘‘อตฺตา’’ติ อุปาทิยนฺติ อตฺถสฺส อภาวาติฯ

๑๒๒๑. **ทินฺน**นฺติ ทานมาห, ตํ อผลตฺตา รูปํ วิย ทานํ นาม น โหตีติ ปฏิกฺขิปติฯ มหาวิชิตยญฺญสทิโส ยโญฺญ **มหายาโค**ฯ อามเนฺตตฺวา หวนํ ทานํ **อาหุนํ,** ปาหุนานํ อติถีนํ อติถิกิริยา **ปาหุนํ,** อาวาหาทีสุ มงฺคลตฺถํ ทานํ **มงฺคลกิริยา**ฯ **ปรโลเก ฐิโต อิมํ โลกํ ‘‘นตฺถี’’ติ คณฺหาตี**ติ อิมํ โลกํ อเวกฺขิตฺวา ปรโลโก, ปรญฺจ อเวกฺขิตฺวา อยํ โลโก โหติ คนฺตพฺพโต อาคนฺตพฺพโต จาติ ปรโลกโต อิธาคมนสฺส อภาวา ตเตฺถว อุจฺฉิชฺชนโต จิเตฺตน ปรโลเก ฐิโต อิมํ โลกํ ‘‘นตฺถี’’ติ คณฺหาตีติ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ น หิ อยํ ทิฏฺฐิ ปรโลเก นิพฺพตฺตเสฺสว โหตีติฯ **อิธโลเก ฐิโต**ติ เอตฺถาปิ อยเมว นโยฯ อยํ วา เอตฺถ อโตฺถ ‘‘สํสรณปฺปเทโส อิธโลโก จ ปรโลโก จ นาม โกจิ นตฺถิ สํสรณสฺส อภาวา ตตฺถ ตเตฺถว อุจฺฉิชฺชนโต’’ติฯ ปุริมภวโต ปจฺฉิมภเว อุปปตนํ อุปปาโต, โส เยสํ สีลํ, เต **โอปปาติกา**ฯ เต ปน จวนกา อุปปชฺชนกา โหนฺตีติ กตฺวา อาห **‘‘จวนกอุปปชฺชนกสตฺตา นตฺถีติ คณฺหาตี’’**ติฯ **อนุโลมปฺปฏิปท**นฺติ นิพฺพานานุกูลํ สีลาทิปฺปฏิปทํฯ

๑๒๓๖. **นิปฺปเทสโตว คหิโต**ติ อิมินา ยํ อาสวโคจฺฉเก พฺรหฺมานํ กปฺปรุกฺขาทีสุ ราคสฺส จ ทิฏฺฐิราคสฺส จ อสงฺคหเณน นีวรณโคจฺฉเก จ กามจฺฉนฺทสฺส อนาคามิมเคฺคน ปหาตพฺพตาทสฺสเนน สปฺปเทสตฺตํ วุตฺตํ, ตํ นิวาริตํ โหติฯ **อรหตฺตมเคฺคนา**ติ วจเนน จตูหิ มเคฺคหิ ปหาตพฺพตา วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ น หิ ปุริเมหิ อตนุกตา โมหาทโย อรหตฺตมเคฺคน ปหียนฺตีติฯ

๑๒๘๗. **นิรติอเตฺถนา**ติ ปีติวิรเหน, พลวนิกนฺติวิรเหน วาฯ น หิ ทุกฺขาย เวทนาย รชฺชนฺตีติฯ อว-สเทฺทน อวคาหโตฺถ อโธอโตฺถ จาติ ทฺวิธา **อว**-สทฺทสฺส อโตฺถ วุโตฺตฯ

๑๓๐๑. วิจิกิจฺฉาสหคโต โมหรโณ ปหาเนกเฏฺฐน ทิฏฺฐิสมฺปยุเตฺตน ราครเณน **สรโณ,** อุทฺธจฺจสหคโต รูปราคอรูปราคสงฺขาเตนฯ **อรณวิภงฺคสุเตฺต** (ม. นิ. ๓.๓๓๓) ปน ‘‘โย กามปฏิสนฺธิสุขิโน โสมนสฺสานุโยโค หีโน คโมฺม โปถุชฺชนิโก อนริโย อนตฺถสํหิโต, สทุโกฺข เอโส ธโมฺม สอุปฆาโต สอุปายาโส สปริฬาโห มิจฺฉาปฏิปทาฯ ตสฺมา เอโส ธโมฺม สรโณ’’ติอาทิวจนโต ผลภูตทุกฺขอุปฆาตอุปายาสปริฬาหสภาวภูโต มิจฺฉาปฏิปทาภาโวว ‘‘สรโณ’’ติ วิญฺญายตีติ เตหิ สพฺพากุสลานํ สรณตา สิทฺธา โหตีติฯ

สุตฺตนฺติกทุกนิเกฺขปกถาวณฺณนา

๑๓๐๓. **วิเวจิตตฺตา**ติ วิสุํ กตตฺตา ปกาสิตตฺตาฯ **อเสเสตฺวา เขเปตี**ติ วชิรํ อตฺตนา ปติตฏฺฐานํ อเสเสตฺวา เขเปติ ปุน อปากติกตาอาปาทเนนฯ

๑๓๑๑. **ตปฺปตี**ติ วิปฺปฏิสารี โหติ, อนุโสจติ วาฯ

๑๓๑๓. **อหนฺ**ติ อิติ-สทฺทปเรน อหํ-สเทฺทน เหตุภูเตน โย อโตฺถ วิญฺญายติ, โส สํกถียติ, อุทีรียตีติ อโตฺถฯ อญฺญถา หิ วุจฺจมานสฺส วจเนน ปกาสิยมานสฺส ปทตฺถสฺส **สงฺขา**ทิภาเว สเพฺพสํ กุสลาทิธมฺมานํ อธิวจนาทิตา สิยาติฯ **ภาโว**ติ สตฺตเววจนนฺติ ภณนฺติ, ธาตุยา วา เอตํ อธิวจนํฯ **ทโตฺต**ติ เอตฺตาวตา สตฺตปญฺญตฺตึ ทเสฺสตฺวา อญฺญมฺปิ อุปาทาปญฺญตฺตึ ทเสฺสตุํ **‘‘มโณฺจ’’**ติอาทิมาหฯ **อหนฺ**ติ จ ปวตฺตํ อธิวจนํ วทเนฺตน สุณเนฺตน จ ปุเพฺพ

คหิตสเณฺญูน อตฺถปฺปกาสนภาเวน วิญฺญายติฯ น หิ ตสฺมึ อวิญฺญาเต ตทตฺถวิชานนํ อตฺถีติ วิเสเสน อธิวจนํ ‘‘ญายตีติ **สมญฺญา**’’ติ วุตฺตํฯ เอตสฺสตฺถสฺส อหนฺติ อิทํ อธิวจนนฺติ เอวํ วา สญฺญาคหณวเสน ญายติ สมญฺญายติ ปากฏา โหตีติ **สมญฺญาฯ ปญฺญาปียตี**ติ อหนฺติ อิทํ เอตสฺส อธิวจนนฺติ เอวํ ฐปียตีติ อโตฯ **โวหรียตี**ติ วุจฺจติฯ **อุเทฺธยฺยน**ฺติ อุทฺธริตพฺพํฯ **อปิ นามสหสฺสโต**ติ อเนเกหิปิ นามสหเสฺสหีติ อโตฯ สยเมว อุปฺปตนสีลํ นามํ **‘‘โอปปาติกนาม**’’นฺติ วุจฺจติฯ

กรียตีติ กมฺมํ, นามเมว กมฺมํ **นามกมฺมํ**ฯ ตถา **นามเธยฺยํ**ฯ กรณฐปนสทฺทาปิ หิ กมฺมตฺถา โหนฺตีติฯ อถ กรณตฺถา, กรียติ จ ฐปียติ จ เอเตน อโตฺถ เอวํนาโมติ ปญฺญาปียตีติ กรณํ ฐปนญฺจ นาม โหติฯ อถ ภาวตฺถา, ญาปนมตฺตเมว กรณํ ฐปนนฺติ จ วุตฺตํฯ **นามนิรุตฺติ นามพฺยญฺชน**นฺติ นามมิเจฺจว วุตฺตํ โหติฯ น หิ ปถวีสงฺขาตํ อตฺถปฺปการมตฺตํ นิวทติ พฺยญฺชยติ วา ปถวีติ นามํ นิวทติ พฺยญฺชยติ วา, ตสฺมา อนามสฺส นิรุตฺติพฺยญฺชนภาวนิวารณตฺถํ ‘‘นามนิรุตฺติ นามพฺยญฺชน’’นฺติ วุตฺตํฯ เอวํ **นามาภิลาโป**ติ เอตฺถาปิ นโยฯ เอตฺถ ปน สงฺขา สมญฺญา ปญฺญตฺติ โวหาโรติ จตูหิ ปเทหิ ปญฺญาปิตพฺพโต ปญฺญตฺติ วุตฺตา, อิตเรหิ ปญฺญาปนโตฯ

ตตฺถ จ ‘‘ปุริมา อุปาทาปญฺญตฺติ อุปฺปาทวยกิจฺจรหิตา โลกสเงฺกตสิทฺธา, ปจฺฉิมา นามปญฺญตฺติ, ยาย ปุริมา ปญฺญตฺติ รูปาทโย จ โสตทฺวารวิญฺญาณสนฺตานานนฺตรมุปฺปเนฺนน คหิตปุพฺพสเงฺกเตน มโนทฺวารวิญฺญาณสนฺตาเนน คหิตาย ปญฺญาปียนฺตี’’ติ อาจริยา วทนฺติฯ เอตสฺมึ ปน อิมิสฺสา ปาฬิยา อฎฺฐกถาย จ อเตฺถ สติ ยํ วุตฺตํ มาติกาย ‘‘วจนมตฺตเมว อธิการํ กตฺวา ปวตฺตา อธิวจนา นาม, สเหตุกํ กตฺวา วุจฺจมานา อภิลาปา นิรุตฺติ นาม, ปกาเรน ญาปนโต ปญฺญตฺติ นามา’’ติ (ธ. ส. อฎฺฐ. ๑๐๑-๑๐๘), เตน วิโรโธ สิยาฯ น หิ อุปฺปาทวยกิจฺจรหิตสฺส วจนมตฺตํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺติ อตฺถิ อุปฺปาทาทิสหิตเสฺสว ปวตฺติสพฺภาวโต, น จ วจนวจนตฺถวิมุตฺตสฺส นามสฺส นิทฺธาเรตฺวา สเหตุกํ กตฺวา วุจฺจมานตา อตฺถิ, นาปิ อนิทฺธาริตสภาวสฺส ปทตฺถสฺส เตน เตน ปกาเรน ญาปนํ อตฺถีติฯ

ทุวิธา จายํ ปญฺญตฺติ ยถาวุตฺตปฺปการาติ อฎฺฐกถาวจนญฺจ น ทิสฺสติ, อฎฺฐกถายํ ปน วิชฺชมานปญฺญตฺติอาทโย ฉ ปญฺญตฺติโยว วุตฺตาฯ ตตฺถ ‘‘รูปํ เวทนา’’ติอาทิกา วิชฺชมานปญฺญตฺติฯ ‘‘อิตฺถี ปุริโส’’ติอาทิกา อวิชฺชมานปญฺญตฺติฯ ‘‘เตวิโชฺช ฉฬภิโญฺญ’’ติอาทิกา วิชฺชมาเนน อวิชฺชมานปญฺญตฺติฯ ‘‘อิตฺถิสโทฺท ปุริสสโทฺท’’ติอาทิกา อวิชฺชมาเนน วิชฺชมานปญฺญตฺติฯ ‘‘จกฺขุวิญฺญาณํ โสตวิญฺญาณ’’นฺติอาทิกา วิชฺชมาเนน วิชฺชมานปญฺญตฺติฯ ‘‘ขตฺติยกุมาโร พฺราหฺมณกุมาโร’’ติอาทิกา อวิชฺชมาเนน อวิชฺชมานปญฺญตฺติฯ น เจตฺถ ยถาวุตฺตปฺปการา ทุวิธา ปญฺญตฺติ วุตฺตาติ สกฺกา วิญฺญาตุํฯ วิชฺชมานสฺส หิ สงฺขา…เป.… อภิลาโป วิชฺชมานปญฺญตฺติฯ อวิชฺชมานสฺส จ สงฺขาทิกา อวิชฺชมานปญฺญตฺติฯ เตสํเยว วิเสสนวิเสสิตพฺพภาเวน ปวตฺตา สงฺขาทโย อิตราติฯ

อวิชฺชมานปญฺญตฺติวจเนน ปญฺญาปิตพฺพา อุปาทาปญฺญตฺติ, ตสฺสา ปญฺญาปนภูตา นามปญฺญตฺติ จ วุตฺตา, อิตเรหิ นามปญฺญตฺติเยว ยถาวุตฺตาติ เจ? น, อสิทฺธตฺตาฯ สติ หิ อุชุเก ปุริเม ปาฬิอนุคเต อเตฺถ อยมโตฺถ อิมาย อฎฺฐกถาย วุโตฺตติ อสิทฺธเมตํฯ ยทิ จ สตฺตรถฆฎาทิทิสากาลกสิณอชฎากาสกสิณุคฺฆาฎิมากาสอากิญฺจญฺญายตนวิสยนิโรธสมาปตฺติอาทิปฺปการา อุปาทาปญฺญตฺติ อวิชฺชมานปญฺญตฺติ, เอเตเนว วจเนน ตสฺสา อวิชฺชมานตา วุตฺตาติ น สา อตฺถีติ วตฺตพฺพาฯ ยถา จ ปญฺญาปิตพฺพโต อวิชฺชมานานํ สตฺตาทีนํ อวิชฺชมา

นปญฺญตฺติภาโว, เอวํ รูปาทีนํ วิชฺชมานานํ ปญฺญเปตพฺพโต วิชฺชมานปญฺญตฺติภาโว อาปชฺชติฯ ตโต ‘‘สเพฺพ ธมฺมา ปญฺญตฺตี’’ติ ปญฺญตฺติปเถหิ อวิสิโฏฺฐ ปญฺญตฺติธมฺมนิเทฺทโส วตฺตโพฺพ สิยาฯ อถาปิ ปญฺญาปิตพฺพปญฺญาปนวิเสสทสฺสนโตฺถ สงฺขาทินิเทฺทโส, ตถาปิ ‘‘เอกธโมฺม สพฺพธเมฺมสุ นิปตติ, สพฺพธมฺมา เอกธมฺมสฺมิํ นิปตนฺตี’’ติอาทินา ปญฺญาปิตพฺพานํ ปญฺญตฺติปถภาวสฺส ทสฺสิตตฺตา ปญฺญาปิตพฺพานํ ปญฺญตฺติภาเว ปญฺญตฺติปถา ปญฺญตฺติสเทฺทเนว วุตฺตาติ ปญฺญตฺติปถปทํ น วตฺตพฺพํ สิยา, นาปิ สกฺกา ปญฺญาปิตพฺพปญฺญาปนวิเสสทสฺสนโตฺถ สงฺขาทินิเทฺทโสติ วตฺตุํ สงฺขาทิสทฺทานํ สมานตฺถตฺตาฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘มรเณนปิ ตํ ปหียติ, ยํ ปุริโส มมิทนฺติ มญฺญตี’’ติ (มหานิ. ๔๑) เอตฺถ ‘‘ปุริโสติ สงฺขา สมญฺญา…เป.… อภิลาโป’’ติ (มหานิ. ๔๑)ฯ ตถา ‘‘มาคณฺฑิโยติ ตสฺส พฺราหฺมณสฺส นามํ สงฺขา สมญฺญา’’ติอาทิ (มหานิ. ๗๓)ฯ น จ ‘‘อยํ อิตฺถนฺนาโม’’ติ สเงฺกตคฺคหณํ ‘‘รูปํ ติโสฺส’’ติอาทิวจนคฺคหณญฺจ มุญฺจิตฺวา อญฺญสฺส อสิทฺธสภาวสฺส อตฺถปญฺญาปเน สมตฺถตา สมฺภวติ, เตสญฺจ อสมตฺถตาฯ ยทิ หิ เตสํ วินา ปญฺญตฺติยา อตฺถปญฺญาปเน อสมตฺถตา สิยา, ปญฺญตฺติปญฺญาปเน จ อสมตฺถตาติ ตสฺสา อญฺญา ปญฺญตฺติ วตฺตพฺพา สิยา, ตสฺสา ตสฺสาติ อนวตฺถานํ, ตโต อตฺถวิชานนเมว น สิยา, นาปิ สเงฺกตคฺคหณํ สเงฺกตสฺส ปญฺญตฺติภาเว ‘‘อยํ อิมสฺส ภาสิตสฺส อโตฺถ’’ติ วา, ‘‘อิมสฺสตฺถสฺส อิทํ วจนํ โชตก’’นฺติ วาฯ สญฺญุปฺปาทมเตฺต ปน สเงฺกตคฺคหเณ วจนสฺส วจนตฺถวินิมุตฺตสฺส กปฺปเน ปโยชนํ นตฺถิฯ ‘‘พุทฺธสฺส ภควโต โวหาโร โลกิเย โสเต ปฏิหญฺญติ’’ (กถา. ๓๔๗), ‘‘อภิชานาสิ โน ตฺวํ อานนฺท อิโต ปุเพฺพ เอวรูปํ นามเธยฺยํ สุตํ ยทิทํ ชนวสโภ’’ติ (ที. นิ. ๒.๒๘๐), ‘‘นามญฺจ สาเวติ โกณฺฑโญฺญ อหํ ภควา’’ติอาทีหิ (สํ. นิ. ๑.๒๑๗) จ ปญฺญตฺติยา วจนภาโว สิโทฺธฯ ตสฺมา ปาฬิยา อฎฺฐกถาย จ อวิรุโทฺธ อโตฺถ วิจาเรตฺวา คเหตโพฺพฯ

ยทิ สตฺตาทโย อวิชฺชมานปญฺญตฺติ น โหนฺติ, กา ปน อวิชฺชมานปญฺญตฺติ นามาติ? ปกาสิโต อยมโตฺถ ‘‘อวิชฺชมานานํ สตฺตาทีนํ สงฺขา…เป.… อภิลาโป อวิชฺชมานปญฺญตฺตี’’ติฯ สตฺตาทีนญฺจ อวิชฺชมานตฺตา อตฺถิตา เนว วตฺตพฺพา, เย จ วเทยฺยุํ ‘‘รูปาทีนิ วิย อวิชฺชมานตฺตา อวิชฺชมานตา วุตฺตา, น นตฺถิภาวโต’’ติ, อยญฺจ วาโท เหวตฺถิกถาย ปฏิสิโทฺธ, น จ รูปํ เวทนา น โหตีติ อวิชฺชมานํ นาม โหติฯ เอวํ สตฺตาทโยปิ ยทิ อตฺถิ, รูปาทโย น โหนฺตีติ อวิชฺชมานาติ น วตฺตพฺพาฯ ยสฺมา ปน เยสุ รูปาทีสุ จกฺขาทีสุ จ ตถา ตถา ปวตฺตมาเนสุ ‘‘สโตฺต อิตฺถี รโถ ฆโฏ’’ติอาทิกา วิจิตฺตสญฺญา อุปฺปชฺชติ, สญฺญานุโลมานิ จ อธิวจนานิ, เตหิ รูปจกฺขาทีหิ อโญฺญ สตฺตรถาทิสญฺญาวลมฺพิโต วจนโตฺถ วิชฺชมาโน น โหติ, ตสฺมา สตฺตรถาทิอภิลาปา ‘‘อวิชฺชมานปญฺญตฺตี’’ติ วุจฺจนฺติ, น จ เต ‘‘มุสา’’ติ วุจฺจนฺติ โลกสมญฺญาวเสน ปวตฺตตฺตาฯ ตโต เอว เต อภิลาปา ‘‘สมฺมุติสจฺจ’’นฺติ วุจฺจนฺติฯ โส จ วจนโตฺถ สยํ อวิชฺชมาโนปิ วิชฺชมานสฺส วจนเสฺสว วเสน ปญฺญตฺติโวหารํ ลภติ, ‘‘สมฺมุติสจฺจ’’นฺติ จ วุจฺจติ ยถาคหิตสญฺญาวเสน ปวตฺตวจนตฺถภาวโตฯ ‘‘สมฺมุติญาณํ สจฺจารมฺมณเมว, นาญฺญารมฺมณ’’นฺติ (กถา. ๔๓๔) กถาย จ ‘‘ปถวีกสิณาทิ จีวราทิ จ สมฺมุติสจฺจมฺหี’’ติ อิมินาว อธิปฺปาเยน วุตฺตนฺติ วิญฺญายติฯ ยสฺมา รูปาทีสุ สนฺตาเนน ปวตฺตมาเนสุ เอกตฺตคฺคหณวเสน เต อมุญฺจิตฺวา ปวตฺตํ สตฺตาทิคฺคหณํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ วิย รูปาทีสุ เตสุ ขเนฺธสุ จกฺขาทีสุ จ อสนฺตํ อวิชฺชมานํ สตฺตรถาทิํ คณฺหาติ, ตสฺมา ตํ ปริตฺตารมฺมณาทิภาเวน น วตฺตพฺพนฺติ วุตฺตํฯ ตถา ยํ ขนฺธสมูหสนฺตานํ เอกเตฺตน คหิตํ อุปาทาย ‘‘กลฺยาณมิโตฺต ปาปมิโตฺต ปุคฺคโล’’ติ คหณํ ปญฺญตฺติ จ ปวตฺตติ, ตํ ตทุปาทานภูตํ ปุคฺคลสญฺญาย เสวมานสฺส กุสลากุสลานํ อุปฺปตฺติ โหตีติ ‘‘ปุคฺคโลปิ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฎฺฐา. ๑.๑.๙) วุตฺตํฯ ยสฺมา ปน ปุคฺคโล นาม โกจิ ภาโว นตฺถิ, ตสฺมา ยถา อาโปธาตุอาทีนิ จิเตฺตน วิเวเจตฺวา ปถวีธาตุ อุป

ลพฺภติ, น เอวํ รูปาทโย ขนฺธ วิเวเจตฺวา ปุคฺคโล อุปลพฺภติฯ ปฏิเสธิตา จ ปุคฺคลกถาย ปุคฺคลทิฏฺฐิฯ วชิราย จ ภิกฺขุนิยา วุตฺตํ –

> ‘‘กํ นุ สโตฺตติ ปเจฺจสิ, มาร ทิฏฺฐิคตํ นุ เต;
> สุทฺธสงฺขารปุโญฺชยํ, นยิธ สตฺตุปลพฺภตี’’ติฯ (สํ. นิ. ๑.๑๗๑; มหานิ. ๑๘๖; กถา. ๒๓๓);

สโตฺตติ ปน วจนสฺส ปญฺญตฺติยา ปวตฺตึ ทเสฺสตุํ สา เอวมาห –

> ‘‘ยถาปิ องฺคสมฺภารา, โหติ สโทฺท รโถ อิติ;
> เอวํ ขเนฺธสุ สเนฺตสุ, โหติ สโตฺตติ สมฺมุตี’’ติฯ (สํ. นิ. ๑.๑๗๑; มหานิ. ๑๘๖; กถา. ๒๓๓);

ยทิ ปุคฺคโล น วิชฺชติ, กถํ ปุคฺคลคฺคหณสฺส สารมฺมณตา สิยาติ? อวิชฺชมานสฺสปิ อารมฺมณสฺส คหณโตฯ อวิชฺชมานมฺปิ หิ ปริกปฺปิตํ โลกสญฺญาตํ วา วิชฺชมานํ วา สภาวภูตํ อารมฺมณํ คเหตฺวาว อุปฺปชฺชนโต สารมฺมณตา วุตฺตาฯ สารมฺมณาติ หิ วจนํ จิตฺตเจตสิกานํ อารมฺมเณน วินา อปฺปวตฺติเญฺญว ทีเปติ, น เตหิ คหิตสฺส อารมฺมณสฺส วิชฺชมานตํ อวิชฺชมานตํ วาติฯ อยํ สงฺขตาสงฺขตวินิมุตฺตสฺส อตฺถิตาปฏิเสธํ สพฺพถา อนุวตฺตนฺตานํ วินิจฺฉโยฯ

๑๓๑๖. **นามกรณเฏฺฐนา**ติ อญฺญํ อนเปกฺขิตฺวา สยเมว อตฺตโน นามกรณสภาวโตติ อโตฺถฯ ยญฺหิ ปรสฺส นามํ กโรติ, ตสฺส จ ตทเปกฺขตฺตา อญฺญาเปกฺขํ นามกรณนฺติ นามกรณสภาวตา น โหติฯ ตสฺมา มหาชนสฺส ญาตีนํ คุณานญฺจ สามญฺญนามาทิการกานํ นามภาโว นาปชฺชติฯ ยสฺส จ อเญฺญหิ นามํ กรียติ, ตสฺส จ นามกรณสภาวตา นตฺถีติ นตฺถิเยว นามภาโว, เวทนาทีนํ ปน สภาวสิทฺธตฺตา เวทนาทินามสฺส นามกรณสภาวโต นามตา วุตฺตาฯ ปถวีอาทินิทสฺสเนน นามสฺส สภาวสิทฺธตํเยว นิทเสฺสติ, น นามภาวสามญฺญํ, นิรุฬฺหตฺตา ปน นามสโทฺท อรูปธเมฺมสุ เอว วุโตฺต, น ปถวีอาทีสูติ น เตสํ นามภาโวฯ มาติกาย จ ปถวีอาทีนํ นามตานาปตฺติ วุตฺตาวฯ น หิ ปถวีอาทินามํ วิชหิตฺวา เกสาทินาเมหิ รูปธมฺมานํ วิย เวทนาทินามํ วิชหิตฺวา อเญฺญน นาเมน อรูปธมฺมานํ โวหริตเพฺพน ปิณฺฑากาเรน ปวตฺติ อตฺถีติฯ

อถ วา รูปธมฺมา จกฺขาทโย รูปาทโย จ เตสํ ปกาสกปกาสิตพฺพภาวโต วินา นาเมน ปากฏา โหนฺติ, น เอวํ อรูปธมฺมาติ อธิวจนสมฺผโสฺส วิย นามายตฺตคหณียภาเวน ‘‘นาม’’นฺติ วุตฺตา, ปฏิฆสมฺผโสฺสปิ น จกฺขาทีนิ วิย นาเมน วินา ปากโฏติ ‘‘นาม’’นฺติ วุโตฺตฯ อรูปตาย วา อญฺญนามสภาคตฺตา สงฺคหิโตยํ, อญฺญผสฺสสภาคตฺตา วาฯ วจนโตฺถปิ หิ ‘‘รูปยตีติ รูปํ, นามยตีติ นาม’’นฺติ อิธ ปจฺฉิมปุริมานํ สมฺภวติฯ **รูปยตี**ติ วินาปิ นาเมน อตฺตานํ ปกาสยตีติ อโตฺถ, **นามยตี**ติ นาเมน วินา อปากฏภาวโต อตฺตโน ปกาสกํ นามํ กโรตีติ อโตฺถฯ **อารมฺมณาธิปติปจฺจยตายา**ติ สติปิ รูปสฺส อารมฺมณาธิปติปจฺจยภาเว น ปรมสฺสาสภูตํ นิพฺพานํ วิย สาติสยํ ตํนามนสภาเวน ปจฺจโยติ นิพฺพานเมว ‘‘นาม’’นฺติ วุตฺตํฯ

๑๓๑๘. **วฏฺฏมูลสมุทาจารทสฺสนตฺถ**นฺติ สตฺตานํ วฏฺฏมูลสมุทาจาโร นาม อวิชฺชา จ ภวตณฺหา จ, ตํทสฺสนตฺถนฺติ อโตฺถฯ ตตฺถ สมุทาจรตีติ สมุทาจาโร, วฏฺฏมูลเมว สมุทาจาโร วฏฺฏมูลสมุทาจาโร, วฏฺฏมูลทสฺสเนน วฏฺฏมูลานํ ปวตฺติ ทสฺสิตา โหตีติ วฏฺฏมูลานํ สมุทาจารสฺส ทสฺสนตฺถนฺติปิ อโตฺถฯ

๑๓๒๐. เอเกกสฺมิญฺจ อตฺตาติ จ โลโกติ จ คหณวิเสสํ อุปาทาย **“อตฺตา จ โลโก จา”**ติ วุตฺตํฯ เอกํ วา ขนฺธํ อตฺตโต คเหตฺวา อญฺญํ อตฺตโน อุปโภคภูโต โลโกติ คณฺหนฺตสฺส อตฺตโน อตฺตานํ ‘‘อตฺตา’’ติ คเหตฺวา ปรสฺส อตฺตานํ ‘‘โลโก’’ติ คณฺหนฺตสฺส วา วเสน **“อตฺตา จ โลโก จา”**ติ วุตฺตํฯ **ตํ ภวิสฺสตีติ** ตํ ทุวิธาปิ คหิตํ ขนฺธปญฺจกํ ภวิสฺสตีติ นิวิฏฺฐา ปรามสนฺตีติ อโตฺถฯ

๑๓๓๒. สห สิกฺขิตโพฺพ ธโมฺม สหธโมฺม, ตตฺถ ภวํ **สหธมฺมิกํ**ฯ กมฺมเตฺถ วตฺตมานโต โทวจสฺสสทฺทโต อาย-สทฺทํ อนญฺญตฺถํ กตฺวา ‘‘โทวจสฺสาย’’นฺติ วุตฺตนฺติ อธิปฺปาเยน **“ทุพฺพจสฺส กมฺม”**นฺติ อาหฯ โทวจสฺสสฺส วา อยนํ ปวตฺติ **โทวจสฺสายํ**ฯ วจนสฺส ปฏิวิรุทฺธวจนํ **ปฏาณิกคหณํ** ฯ คุเณหิ ครูสุ คารเวน วสนํ **ครุวาโส**ฯ ชาติอาทีหิ เชฏฺฐเกสุ ปฏิสฺสุณิตเพฺพสุ วสนํ **สเชฏฺฐกวาโส**ฯ โอตฺตปฺปิตพฺพา วา **ครุโน**ฯ หิริยิตพฺพา **เชฏฺฐกา**ฯ ยาย เจตนาย ทุพฺพโจ โหติ, สา โทวจสฺสตา ภวิตุํ อรหตีติ **“สงฺขารกฺขโนฺธเยวา”**ติ อาหฯ

๑๓๓๓. ทุ-สเทฺทน ยุตฺตํ นามํ **ทุนฺนามํ**ฯ อนุปสงฺกมนฺตสฺสปิ อนุสิกฺขนํ เสวนาติ อธิปฺปาเยน **“ภชนาติ อุปสงฺกมนา”**ติ อาหฯ **สพฺพโตภาเคนา**ติ กายวาจาจิเตฺตหิ อาวิ เจว รโห จฯ

๑๓๓๖. **วินโย**ติ วิภงฺคขนฺธกา วุตฺตาฯ วตฺถุวีติกฺกมโต ปุเพฺพ ปรโต จ อาปตฺตึ อาปชฺชโนฺต นาม น โหตีติ สห วตฺถุนา อาปตฺตึ ปริจฺฉินฺทติฯ เตนาห **“สห วตฺถุนา…เป…. อาปตฺติกุสลตา นามา”**ติฯ **สห กมฺมวาจายา**ติ อพฺภานติณวตฺถารกกมฺมวาจาย ‘‘อหํ, ภเนฺต, อิตฺถนฺนามํ อาปตฺตึ อาปชฺชิ’’นฺติอาทิกาย จฯ สเหว หิ กมฺมวาจาย อาปตฺติวุฏฺฐานญฺจ ปริจฺฉินฺทตีติฯ อาปตฺติยา วา การณํ **วตฺถุ,** วุฏฺฐานสฺส การณํ **กมฺมวาจา**ติ การเณน สห ผลสฺส ชานนวเสน **“สห วตฺถุนา สห กมฺมวาจายา”**ติ วุตฺตํฯ

๑๓๓๘. อยเมวโตฺถ **สห ปริกเมฺมนา**ติ เอตฺถ วุโตฺตฯ **วุฏฺฐานกปญฺญายา**ติ วุฏฺฐานสฺส การณภูตาย ปริกมฺมปญฺญายฯ

๑๓๔๐. ธาตุวิสยา สพฺพาปิ ปญฺญา **ธาตุกุสลตา,** ตเทกเทสา มนสิการกุสลตาติ อธิปฺปาเยน ปุริมปเทปิ **อุคฺคหมนสิการชานนปญฺญา** วุตฺตาฯ ปุริมปเท วา วาจุคฺคตาย ธาตุปาฬิยา มนสิกรณํ ‘‘มนสิกาโร’’ติ วุตฺตํฯ ตตฺถ อุคฺคณฺหนฺตี มนสิกโรนฺตี ธาตุปาฬิยา อตฺถํ สุณนฺตี คนฺถโต จ อตฺถโต จ ธาเรนฺตี ‘‘อยํ จกฺขุธาตุ นามา’’ติอาทินา สภาวโต อฏฺฐารเสวาติ คณนโต จ ปริเจฺฉทํ ชานนฺตี จ ปญฺญา **อุคฺคหปญฺญา**ทิกา วุตฺตาฯ ปจฺฉิมปเท ปญฺจวิธาปิ สา ปญฺญา อุคฺคโหติ ตโต จ ปวโตฺต อนิจฺจาทิมนสิกาโร ‘‘อุคฺคหมนสิกาโร’’ติ วุโตฺต, ตสฺส ชานนํ ปวตฺตนเมว, ยถา ปวตฺตํ วา อุคฺคหํ, เอวเมว ปวโตฺต อุคฺคโหติ ชานนํ **อุคฺคหชานนํ**ฯ มนสิกาโรปิ ‘‘เอวํ ปวเตฺตตโพฺพ เอวญฺจ ปวโตฺต’’ติ ชานนํ **มนสิการชานนํ**ฯ ตทุภยมฺปิ มนสิการโกสลฺลนฺติ วุตฺตํฯ อุคฺคโหปิ หิ มนสิการสมฺปโยคโต มนสิการนิรุตฺตึ ลทฺธุํ ยุโตฺตติ โย จ มนสิ กาตโพฺพ, โย จ มนสิกรณุปาโย, สโพฺพ โส มนสิกาโรติ วตฺตุํ วฏฺฏตีติฯ ตตฺถ จ โกสลฺลํ **มนสิการกุสลตา**ติฯ

๑๓๔๒. **ตีสุปิ วา…เป…. วฏฺฏตี**ติ ตสฺสา จ อุคฺคหาทิภาโว วุโตฺตฯ **สมฺมสนํ** ปญฺญา , สา มคฺคสมฺปยุตฺตา อนิจฺจาทิสมฺมสนกิจฺจํ สาเธติ นิจฺจสญฺญาทิปชหนโตฯ **มนสิกาโร** สมฺมสนสมฺปยุโตฺต ตเถว อนิจฺจาทิมนสิการกิจฺจํ มคฺคสมฺปยุโตฺต สาเธติฯ เตนาห **“สมฺมสนมน**

สิการา โลกิยโลกุตฺตรมิสฺสกา”ติฯ **อิมินา ปน ปจฺจเยน อิทํ โหตี**ติ เอวํ อวิชฺชาทีนํ สงฺขาราทิปจฺจยุปฺปนฺนสฺส ปจฺจยภาวชานนํ **ปฏิจฺจสมุปฺปาทกุสลตา**ติ ทเสฺสติฯ

๑๓๔๔. **อมฺพพีชาทีนิ** อนุปาทินฺนกทสฺสนตฺถํ วุตฺตานิฯ โสตวิญฺญาณาทีนํ วิสภาคา อนนุรูปา อนุปฺปาทกาเยว จกฺขาทโย “**วิสภาคปจฺจยา**”ติ วุตฺตา, เตหิ อนุปฺปชฺชมานาเนว จ โสตวิญฺญาณาทีนิ “**วิสภาคปจฺจยสมุปฺปนฺนธมฺมา**”ติฯ โสตวิญฺญาเณน วา วิสภาคสฺส จกฺขุวิญฺญาณสฺส ปจฺจโยติ วิสภาคปจฺจโย, จกฺขายตนสฺส วิสภาเคน โสตายตเนน ปจฺจเยน สมุปฺปนฺโน **วิสภาคปจฺจยสมุปฺปนฺโน**ฯ

๑๓๔๖. อชฺชวนิเทฺทเส **อชฺชโว อชฺชวตา**ติ อุชุตา อุชุกตา อิเจฺจว วุตฺตํ โหตีติ อชฺชวมทฺทวนิเทฺทเสสุ อุชุกตามุทุตานิเทฺทเสหิ วิเสสํ มทฺทวนิเทฺทเส วุตฺตํ “**นีจจิตฺตตา**”ติปทมาหฯ ตตฺถ ‘‘นีจจิตฺตตา มุทุตา’’ติ ปุน มุทุตาวจนํ นีจจิตฺตตาย วิเสสนตฺถํฯ โอมาโนปิ หิ นีจจิตฺตตา โหติ, น ปน มุทุตาติฯ

๑๓๔๘. ปเรสํ ทุกฺกฎํ ทุรุตฺตญฺจ ปฏิวิโรธากรเณน **อตฺตโน อุปริ อาโรเปตฺวา วาเสนฺติ**ฯ **จิตฺตสฺส สกมนตา**ติ จิตฺตสฺส อพฺยาปนฺนสกโก มโนภาโวติ อโตฺถฯ จิตฺตนฺติ วา จิตฺตปฺปพนฺธํ เอกเตฺตน คเหตฺวา ตสฺส อนฺตรา อุปฺปเนฺนน ปีติสหคตมเนน สกมนตฺตํ อาหฯ อตฺตมโน วา ปุคฺคโล, ตสฺส ภาโว อตฺตมนตาฯ สา น สตฺตสฺสาติ ปุคฺคลทิฎฺฐินิวารณตฺถํ “**จิตฺตสฺสา**”ติ วุตฺตํฯ

๑๓๔๙. กายวาจาหิ กตฺตพฺพสฺส อกรเณน อสาทิยิตพฺพสฺส สาทิยเนน จ **มนสาปิ อาจร**ติ เอว, อินฺทฺริยสํวราทิเภทนวเสน วา เอตํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๑๓๕๐. สโทสวเณ รุเกฺข นิยฺยาสปิณฺฑิโย, อหิจฺฉตฺตกานิ วา อุฎฺฐิตานิ “**อณฺฑกานี**”ติ วทนฺติฯ เผคฺคุรุกฺขสฺส ปน กุถิตสฺส อณฺฑานิ วิย อุฎฺฐิตา จุณฺณปิณฺฑิโย คณฺฐิโย วา “**อณฺฑกานี**”ติ เวทิตพฺพาฯ ปทุมนาฬํ วิย โสตํ ฆํสยมานา วิย ปวิสนฺตี **กกฺกสา** ทฎฺฐพฺพาฯ โกเธน นิพฺพตฺตา ตสฺส ปริวารภูตา **โกธสามนฺตา**ฯ ปุเร สํวฑฺฒนารี โปรี, สา วิย สุกุมารา มุทุกา วาจา โปรี วิยาติ **โปรีฯ ตตฺถา**ติ ‘‘ภาสิตา โหตี’’ติ วุตฺตาย กิริยายาติปิ โยชนา สมฺภวติ, **ตตฺถ** วาจายาติ วาฯ **สณฺหวาจตา**ติอาทินา ตํ วาจํ ปวตฺตยมานํ เจตนํ ทเสฺสติฯ

๑๓๕๑. อามิสาลาเภน ยํ ฉิทฺทํ โหติ, ตํ อามิสาลาเภน “**ฉิทฺท**”นฺติ วุตฺตํฯ **เทฺวเยวหี**ติ ยถาวุตฺตานิ อามิสธมฺมาลาเภหิ ปวตฺตมานานิ ฉิทฺทานิ อาหฯ **คมนสภาเคนา**ติ คมนมคฺคสฺส อนุจฺฉวิกทิสาภาเคนฯ **สงฺคหปเกฺข ฐตฺวา**ติ สงฺคหํ กโรมิเจฺจว กเถตพฺพํ, น ลาภสกฺการกามตาทีหีติ อโตฺถฯ อวสฺสํ กาตพฺพํ **กิจฺจํ,** อิตรํ **กรณียํ**ฯ อพฺภานโต อญฺญํ อาปตฺติวุฎฺฐานํ “**วุฎฺฐาน**”นฺติ วุตฺตํฯ

๑๓๕๒. **สสมฺภารกถา**ติ ทสฺสนสฺส การณสหิตาติ อโตฺถ, สสมฺภารสฺส วา ทสฺสนสฺส กถา **สสมฺภารกถาฯ ยสฺส จกฺขุนฺทฺริยาสํวรสฺส เหตู**ติ วตฺวา ปุน “**ตสฺส จกฺขุนฺทฺริยสฺส สติกวาเฎน ปิทหนตฺถายา**”ติ วุตฺตํ, น อสํวรสฺสาติฯ ตทิทํ ยํ จกฺขุนฺทฺริยาสํวรสฺส เหตุ อภิชฺฌาทิอนฺวาสฺสวนํ ทสฺสิตํ, ตํ อสํวุตจกฺขุนฺทฺริยเสฺสว เหตุปวตฺตํ ทสฺสิตนฺติ กตฺวา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ, **ยตฺวาธิกรณ**นฺติ หิ ยสฺส จกฺขุนฺทฺริยสฺส การณาติ อโตฺถฯ กสฺส จ การณาติ?

อสํวุตสฺสฯ กิญฺจ อสํวุตํ? ยสฺส จกฺขุนฺทฺริยาสํวรสฺส เหตุ อนฺวาสฺสวนฺติ ตทุปลกฺขิตํ, ตสฺส สํวรายาติ อยมตฺถโยชนาฯ

ชวนกฺขเณ ปน ทุสฺสีลฺยํ วาติอาทิ ปุน อวจนตฺถํ อิเธว สพฺพํ วุตฺตนฺติ ฉสุ ทฺวาเรสุ ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพํฯ น หิ ปญฺจทฺวาเร กายวจีทุจฺจริตสงฺขาตํ ทุสฺสีลฺยํ อตฺถีติฯ **ยถา กิ**นฺติ อาทินา นครทฺวาเร อสํวเร สติ ตํสมฺพนฺธานํ ฆราทีนํ อสํวุตตา วิย ชวเน อสํวเร สติ ตํสมฺพนฺธานํ ทฺวาราทีนํ อสํวุตตาติ เอวํ อเญฺญสํ สํวเร, อเญฺญสํ สํวุตตาสามญฺญเมว นิทเสฺสติ, น ปุพฺพาปรสามญฺญํ อโนฺต พหิ สามญฺญํ วาฯ สติ วา ทฺวารภวงฺคาทิเก ปุน อุปฺปชฺชมานํ ชวนํ พาหิรํ วิย กตฺวา นครทฺวารสมานํ วุตฺตํ, อิตรญฺจ อโนฺตนครทฺวารสมานํฯ ชวเน วา อสํวเร อุปฺปเนฺน ตโต ปรํ ทฺวารภวงฺคาทีนํ อสํวรเหตุภาวาปตฺติโต นครทฺวารสทิเสน ชวเนน ปวิสิตฺวา ทุสฺสีลฺยาทิโจรานํ ทฺวารภวงฺคาทิมูสนํ กุสลภณฺฑวินาสนํ กถิตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ

๑๓๕๓. อิมินา อาหาเรน นิตฺถรณเตฺถน อตฺถิกภาโว **อิทมตฺถิกตาฯ อาหารปริโภเค อสนฺตุสฺสนา**ติ อาหารปริโภคกฺขเณ ปวตฺตา อสนฺตุสฺสนา, ทวตฺถาทิอภิลาโสติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ **อสนฺตุฎฺฐิตา** โลโภ, **อมตฺตญฺญุตา อปฺปฎิสงฺขา** จ โมโหติ อิเม เทฺว ธมฺมา **''โภชเน อมตฺตญฺญุตา''**ติ เวทิตพฺพาฯ

๑๓๕๕. ''เสโยฺยหมสฺมี''ติอาทินา ปวตฺตมาโนว **มานมโท**ฯ อสทฺธมฺมเสวนาสมตฺถตํ นิสฺสาย ปวโตฺต มาโน, ราโค เอว วา **ปุริสมโท**ฯ สกฺกรสปฺปิขีราทีนิ โยเชตฺวา พหลปกฺกํ โภชนํ **ปิณฺฑรสโภชนํ,** พหลปกฺกํ วา มํสรสาทิโภชนํฯ **มนฺทนฺ**ติ อปฺปํฯ **ฐิติยา**ติ ฐิตตฺถํฯ ตทตฺถญฺจ ภุญฺชโนฺต ยสฺมา ''กายํ ฐเปสฺสามี''ติ ภุญฺชติ, ตสฺมา **''ฐปนตฺถายา''**ติ วุตฺตํฯ **อภุตฺตปจฺจยา อุปฺปชฺชนกา**ติ อิทํ ขุทาย วิเสสนํ ยสฺสา อปฺปวตฺติ โภชเนน กาตพฺพา, ตสฺสา ทสฺสนตฺถํฯ **สกลํ สาสน**นฺติ ปาฬิธมฺมมฺปิ สพฺพกุสเลปิ สงฺคณฺหาติฯ อภุตฺตปจฺจยา อุปฺปชฺชนกเวทนา, ภุตฺตปจฺจยา น อุปฺปชฺชนกเวทนาติ เอตาสํ โก วิเสโส? ปุริมา ยถาปวตฺตา ชิฆจฺฉานิมิตฺตา เวทนาฯ สา หิ อภุญฺชนฺตสฺส ภิโยฺย ปวตฺตนวเสน อุปฺปชฺชตีติฯ ปจฺฉิมาปิ ขุทานิมิตฺตาว องฺคทาหสูลาทิเวทนา อปฺปวตฺตาฯ สา หิ ภุตฺตปจฺจยา ปุเพฺพ อนุปฺปนฺนาว น อุปฺปชฺชิสฺสติฯ วิหึสานิมิตฺตตา เจตาสํ วิหึสาย วิเสโสฯ

ยาตฺราติ ยาปนา วุตฺตา, ปุเพฺพปิ ''ยาปนายา''ติ วุตฺตํ, โก เอตฺถ วิเสโส? ปุเพฺพ ''ยาปนายาติ ชีวิตินฺทฺริยยาปนตฺถายา''ติ วุตฺตํ, อิธ ปน จตุนฺนํ อิริยาปถานํ อวิเจฺฉทสงฺขาตา ยาปนา ยาตฺราติ อยเมตฺถ วิเสโส ฯ ทายกเทยฺยธมฺมานํ อตฺตโน จ ปมาณํ อชานิตฺวา ปฎิคฺคหณํ, สทฺธาเทยฺยวินิปาตนตฺถํ วา ปฎิคฺคหณํ **อธมฺมิกปฎิคฺคหณํ,** เยน วา อาปตฺตึ อาปเชฺชยฺยฯ อปจฺจเวกฺขิตปริโภโค **อธเมฺมน ปริโภโค**ฯ อนวเชฺช อนินฺทิตเพฺพ ปจฺจเย สาวชฺชํ สนินฺทํ ปริโภเคน อตฺตานํ กโรติฯ **อนวชฺชตา จ ภวิสฺสตี**ติ อตฺตโน ปกติอคฺคิพลาทึ ชานิตฺวา ''เอวํ เม อครหิตพฺพตา จ ภวิสฺสตี''ติ ปมาณยุตฺตํ อาหาเรตีติ อโตฺถฯ

สุโข อิริยาปถวิหาโร **ผาสุวิหาโรฯ เอตฺตกญฺหิ ภุญฺชิตฺวา...เป.... ปวตฺตนฺตี**ติ อิริยาปถานํ สุขปฺปวตฺติยา การณภูตํ ภุญฺชนํ ปิวนญฺจ อิริยาปเถหิ การณภาเวน คหิตตฺตา เตหิ สาธิตํ วิย วุตฺตํฯ ''อภุตฺวา อุทกํ ปิเว''ติ ลิขนฺติ, ''ภุตฺวานา''ติ ปน ปาโฐฯ ปุนปิ หิ อปฺปเสฺสว อนุชานนวเสน –

> ''กปฺปิยํ ตํ เจ ฉาเทติ, จีวรํ อิทมตฺถิกํ;
> อลํ ผาสุวิหารายฯ

‘‘ปลฺลเงฺกน นิสินฺนสฺส, ชณฺณุเก นาภิวสฺสติ;
อลํ ผาสุวิหารายา’’ติฯ (เถรคา. ๙๘๔-๙๘๕) –

อาหฯ

โภชนานิสํโสติ ยถาวุเตฺตหิ อฏฺฐหเงฺคหิ สมนฺนาคตสฺส โภชนสฺส อคฺคหิตพฺพตา สุขวิหาโร จ อานิสํโสติ อโตฺถฯ ยุตฺตสฺส นิโทฺทสสฺส โภชนสฺส ปริมาณสฺส จ วเสน ชานนํ **ยุตฺตปมาณชานนํ** นามฯ

๑๓๕๖. วินาสํ ปตฺติยา นฏฺฐา, ปฏิปเกฺขหิ อภิภูตตฺตา มุฏฺฐา จ สติ ยสฺส, โส นฏฺฐมุฏฺฐสฺสติ, ตสฺส ภาโว **นฏฺฐมุฏฺฐสฺสติตา**ฯ

๑๓๖๘. **วิสุทฺธิปฺปตฺต**นฺติ มคฺคผลสีลํ วุจฺจติฯ **โลกุตฺตรธมฺมาวา**ติ โลกุตฺตรสติอาทิธมฺมาวฯ สีลสมฺปทา ปน รูปารูปาวจรา นตฺถีติ สมฺภวโต โยเชตพฺพาฯ

๑๓๗๓. โภคูปกรเณหิ **สโภโคฯ จตุนฺนํ สจฺจานํ อนุโลม**นฺติ จตุสจฺจปฺปฏิเวธสฺส อนุโลมนฺติ อโตฺถฯ ‘‘สจฺจาน’’นฺติ หิ ปฏิวิชฺฌิตเพฺพหิ ปฏิเวโธ วุโตฺต, จตุสจฺจปฺปฏิเวธสฺส วา อุปนิสฺสยภูตํ ปฏิวิชฺฌิตพฺพานํ จตุนฺนํ สจฺจานํ อนุโลมนฺติ วุตฺตํฯ

๑๓๗๘. ‘‘มม ฆรํ ธุรํ กตฺวา ภิกฺขํ ปวิสถา’’ติ ทิยฺยมานํ **ธุรภตฺต**นฺติ วทนฺติฯ นิจฺจภตฺตาทิ วา อเญฺญปิ อาณาเปตฺวา สยํ ธุรํ หุตฺวา ทินฺนํ **ธุรภตฺตํ**ฯ

๑๓๗๙. **ปฏิวาเสติ นามา**ติ นิวเตฺตติ นาม โอสเกฺกติ นามฯ

๑๓๘๐. **ปุเพฺพ นิวุตฺถกฺขนฺธา**ติ ปุริมชาตีสุ สนฺตติปริยาปเนฺน ขเนฺธ อาหฯ **ขนฺธปฏิพทฺธ**นฺติ วตฺถาภรณยานคามชนปทาทิฯ **ขยสมเย**ติ มคฺคกฺขณํ อาหฯ

๑๓๘๑. **อธิมุจฺจนเฏฺฐนา**ติ อนิคฺคหิตปกฺขนฺทนสงฺขาเตน ยถาสุขํ ปวตฺตนเฏฺฐนฯ

๑๓๘๒. ขีณานํ อเนฺต อวสานํ นิฏฺฐิตภาโว ขีณเนฺต, ขีณานํ วา อาทิกาโล, ตสฺมิํ **ขีณเนฺต**ฯ เอส นโย **นิรุทฺธเนฺต**ติอาทีสุฯ

ทุกนิเกฺขปกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

นิเกฺขปกณฺฑวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. อฎฺฐกถากณฺฑํ

ติกอตฺถุทฺธารวณฺณนา

๑๓๘๔. **นยมคฺค**นฺติ สุตฺตนฺตภาชนียาทินยคมนํ อนุโลมาทินยคมนญฺจฯ ตมฺปิ หิ เอตฺถ อเตฺถสฺ นิจฺฉิเตสุ สุขํ สมาเนนฺติฯ **ปณฺหุทฺธาร**นฺติ เอกูนปญฺญาสาย เอกูนปญฺญาสาย นวสุ นวสุ จ ปเญฺหสุ ลพฺภมานสฺส อุทฺธรณํ, เตสฺเยว ลพฺภมานานํ คณนานํ ฐปนํ **คณนาจาโร**ฯ **อตฺถุทฺธาร**นฺติ ‘‘อิเม นาม จิตฺตุปฺปาทาทโย อตฺถา กุสลาทิกา’’ติ อุทฺธรณํฯ **กณฺณิกํ กณฺณิก**นฺติ จิตฺตุปฺปาทกณฺฑรูปกเณฺฑสุ วิภเตฺต ปสเฏ ธเมฺม ‘‘จตูสุ ภูมีสุ กุสลํ ทฺวาทสากุสลจิตฺตุปฺปาทา’’ติอาทินา ราสิราสิวเสน สห คเนฺถตฺวาติ อโตฺถฯ ฆฎิโคจฺฉกา กณฺณิกเววจนาเนวฯ เอตฺถ ปน **จตูสุ ภูมีสุ กุสล**นฺติ เอกวจนนิเทฺทโส จตุภูมกานํ กุสลผสฺสาทีนํ กุสลภาเว เอกตฺตูปคมนโตฯ จิตฺตุปฺปาทกณฺฑรูปกเณฺฑสุ จตุภูมิจิตฺตุปฺปาทาทิวเสน วิญฺญาตธมฺมสฺส วเสนายํ อตฺถุทฺธารเทสนา อารทฺธาติ ตตฺถ ยํ จตูสุ ภูมีสุ กุสลํ วิภตฺตํ ยาว วิญฺญาตํ, อิเม ธมฺมา กุสลาติ อโตฺถฯ

ยทิปิ กุสลตฺติกวิตฺถาโร ปุเพฺพ วิญฺญาโต, ตถาปิ ตตฺถ ธมฺมา สมยวเสน ผสฺสาทิสภาววเสน จ วิภตฺตา ภินฺนา วิญฺญาตา, น ปน เอกสฺมึ ลกฺขเณ สมาเนตฺวา, ตสฺมา ตตฺถ วุตฺตํ สมยาทิเภทํ วเชฺชตฺวา สพฺพเภทภินฺนานํ เอกสฺมึ กุสลาทิลกฺขเณ สมาเนตฺวา โพธนตฺถํ อิธ กุสลตฺติกนิเทฺทโส ปุน วิภโตฺตฯ เอตฺถ จ เอกวเจนน กุสลนิเทฺทสํ กตฺวา พหุวจเนน นิคมนสฺส การณํ วุตฺตเมวฯ ยทิ ธมฺมานํ กุสลเตฺต เอกตฺตูปคมนํ, กสฺมา เอกวเจนน ปุจฺฉาปิ น กตา? อุเทฺทเส กุสล-สทฺทสฺส ธมฺมวิเสสนภาวโต ตพฺพิเสสนานํ ธมฺมานํ ปุจฺฉิตตฺตา เตสญฺจ อนิทฺธาริตสงฺขาวิเสสตฺตา, นิเทฺทเส ปน จตูหิ ภูมีหิ วิตฺถารโต วิญฺญาตาหิ กุสเล วิเสเสตฺวา ทเสฺสตีติ ยุตฺตํ ‘‘จตูสุ ภูมีสุ กุสล’’นฺติ เอกตฺตํ เนตฺวา วจนํฯ กุสลปทญฺหิ เอตฺถ ปธานํ, ตญฺจ วิเสสิตพฺพานเปกฺขํ กุสลาการเมว อตฺตโน สภาเว ฐิตํ คเหตฺวา ปวตฺตมานํ เอกตฺตเมว อุปาทาย ปวตฺตติ, น เภทนฺติฯ

๑๓๘๕. **ทฺวาทส อกุสลจิตฺตุปฺปาทา**ติ เอตฺถาปิ ปฐมากุสลจิตฺตุปฺปาโท สมยผสฺสาทิวเสน เภทํ อนามสิตฺวา โสมนสฺสสหคตทิฎฺฐิคตสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทภาเว เอกตฺตํ เนตฺวา วุโตฺต, เอวํ ยาว ทฺวาทสโมติ **‘‘ทฺวาทส อกุสลจิตฺตุปฺปาทา’’**ติ วุตฺตํฯ เอวํ **จตูสุ ภูมีสุ วิปาโก**ติอาทีสุปิ ยถาโยคํ โยเชตพฺพํฯ **จิตฺตุปฺปาทา**ติ เอตฺถ อุปฺปชฺชติ เอตฺถาติ อุปฺปาโท, กึ อุปฺปชฺชติ? จิตฺตํ, จิตฺตสฺส อุปฺปาโท จิตฺตุปฺปาโทติ เอวํ อวยเวน สมุทาโยปลกฺขณวเสน อโตฺถ สมฺภวติฯ เอวญฺหิ สติ จิตฺตเจตสิกราสิ จิตฺตุปฺปาโทติ สิโทฺธ โหติฯ อฎฺฐกถายํ ปน ‘‘จิตฺตเมว อุปฺปาโท จิตฺตุปฺปาโท’’ติ อญฺญสฺสุปฺปชฺชนกสฺส นิวตฺตนตฺถํ จิตฺตคฺคหณํ กตํ, จิตฺตสฺส อนุปฺปชฺชนกภาวนิวตฺตนตฺถํ อุปฺปาทคฺคหณํ, จิตฺตุปฺปาทกเณฺฑ วา ‘‘จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหตี’’ติ จิตฺตสฺส อุปฺปชฺชนกภาโว ปากโฎติ กตฺวา ‘‘จิตฺตเมว อุปฺปาโท’’ติ วุตฺตํ, จิตฺตสฺส อนุปฺปชฺชนกสฺส นิวเตฺตตพฺพสฺส สพฺภาวา อุปฺปาทคฺคหณํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อยญฺจโตฺถ ‘‘เทฺวปญฺจวิญฺญาณานี’’ติอาทีสุ วิย จิตฺตปฺปธาโน นิเทฺทโสติ กตฺวา วุโตฺตติ ทฎฺฐโพฺพฯ

๑๔๒๐. **ฉสุ ทฺวาเรสู**ติ เอตฺถ ปญฺจทฺวาเร วตฺตพฺพเมว นตฺถิ, มโนทฺวาเรปิ ปริตฺตารมฺมณเมว ชวนํ ตทารมฺมณสงฺขาตํ ภวงฺคํ อนุพนฺธติฯ ตญฺหิ ปริตฺตสฺส กมฺมสฺส วิปาโก, วิปาโก จ อิฎฺฐานิฎฺฐารมฺมณานุภวนํ, กมฺมานุรูโป จ วิปาโก โหตีติ ปริตฺตกมฺมวิปาโก ปริตฺตารมฺมณเสฺสว อนุภวนํ โหติฯ ตสฺมา สพฺพํ ตทารมฺมณํ ‘‘ปริตฺตารมฺมณ’’นฺติ วุตฺตํฯ ยทิ เอวํ

มหคฺคตวิปาโกปิ มหคฺคตานุภวนเมว อาปชฺชตีติ เจ? น, สมาธิปฺปธานสฺส กมฺมสฺส อปฺปนาปฺปตฺตสฺส สญฺญาวสารมฺมณสฺส ตาทิเสเนว วิปาเกน ภวิตพฺพตฺตาฯ ตสฺมา สมาธิ สุขานุภวนภูโต, โสปิ กมฺมานุรูปโตเยว กมฺมารมฺมโณ โหตีติ ทฏฺฐโพฺพฯ กมฺมานุรูปโต เอว จ ตทารมฺมณํ ปริตฺตารมฺมณมฺปิ มหคฺคตชวนํ นานุพนฺธติฯ ตโต เอว ปฏิสนฺธิอาทิภูโต กามาวจรวิปาโก กมฺมนิมิตฺตมฺปิ ปริตฺตเมว อารมฺมณํ กโรติ, น มหคฺคตํ อปฺปมาณํ วาฯ ยสฺมา ปน วุตฺตํ ‘‘มหคฺคตารมฺมโณ ธโมฺม ปริตฺตารมฺมณสฺส ธมฺมสฺส กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย, อปฺปมาณารมฺมโณ ธโมฺม ปริตฺตารมฺมณสฺส ธมฺมสฺส กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ, น จ มหคฺคตปฺปมาณวิปาโก ปริตฺตารมฺมโณ อตฺถิ, อิธ จ สพฺพกามาวจรวิปากานํ ปริตฺตารมฺมณตาว วุตฺตา, ตสฺมา กมฺมานุรูปโต มหคฺคตปฺปมาณารมฺมณมฺปิ ปริตฺตกมฺมํ ยทิ ปฏิสนฺธึ เทติ, กมฺมคตินิมิตฺตารมฺมณเมว เทติฯ ปวตฺติวิปากมฺปิ รูปาทิปริตฺตารมฺมณเมวาติ เวทิตพฺพํฯ ขีณาสวานํ วาสนาวเสน สติวิปฺปยุตฺตหสนํ ปวตฺตมานํ ปริเตฺตเสฺวว ปวตฺตติ, น อิตเรสุ กิเลสวิรเห ตาทิสหสนปจฺจยภาวาภาวโตฯ ตสฺมา ตสฺส ปริตฺตารมฺมณตา วุตฺตาฯ ขีณาสวานํ อสกฺกจฺจทานาทีนิ อาทรากรณวเสเนว เวทิตพฺพานิ, น โกสชฺชาทิอกุสลวเสนฯ ปฏิปฺปสฺสทฺธสพฺพุสฺสุกฺกา หิ เต อุตฺตมปุริสาติฯ เตสํ อาทรากรณญฺจ นิรุสฺสุกฺกตา เอวาติ เวทิตพฺพาฯ

๑๔๒๑. **อติปคุณาน**นฺติ วจนํ นิราทรสฺส ญาณวิปฺปยุตฺตปจฺจเวกฺขณสฺส วิสยทสฺสนํ, น ตเสฺสวาติ วิสยนิยมนํฯ ญาณสมฺปยุตฺตสฺสปิ หิ อติปคุณานํ วิสยตา สุฏฺฐุตรํ โหติ เอวฯ ยถา ปคุณํ คนฺถํ สชฺฌายโนฺต เทว ตโย วาจนามเคค คเตปิ น สลฺลเกฺขติ ญาณวิปฺปยุตฺตสติมเนฺตน สชฺฌายิตตฺตา, เอวํ ปคุณชฺฌาเนสฺปิ ปวตฺติ โหตีติ อาห **‘‘อติปคุณาน’’**นฺติอาทิฯ **กสิณนิมิตฺตาทิปญฺญตฺตี**ติ ปุเพฺพ ทสฺสิตํ สพฺพํ อุปาทาปญฺญตฺติมาหฯ ตํ ปน รูปาทโย วิย อวิชฺชมาโน วิชฺชมาโน จ อโตฺถติ อาจริยา วทนฺติฯ สมฺมุติสเจฺจ ปน วุจฺจมานานํ กสิณนิมิตฺตาทิ วาจาวตฺถุมตฺตโต วจนโวหาเรเนว ปญฺญตฺตีติ วุจฺจติฯ ตสฺส หิ ปญฺญาปนํ อวิชฺชมานปญฺญตฺตีติ ตสฺส อวิชฺชมานตฺตํ อฏฺฐกถายํ วุตฺตนฺติฯ อวิชฺชมานมฺปิ ปน ตํ วิชฺชมานมิว คเหตฺวา ปวตฺตมานาย สญฺญาย ปริตฺตาทีสุ ‘‘อยํ นาม ธโมฺม อารมฺมณ’’นฺติ น สกฺกา วตฺตุํ เต เอว ธเมฺม อุปาทาย ปวตฺตมานายปิ ธเมฺมเสฺวว อฏฺฐานโตฯ ตสฺมา สา สสมฺปยุตฺตา ปริตฺตาทิอารมฺมณาติ น วตฺตพฺพาติ วุตฺตาฯ **นวตฺตพฺพารมฺมณา**ติ อิทํ ปน วจนํ ยถาคหิตาการสฺส สญฺญาวิสยสฺส นวตฺตพฺพตํ สนฺธาย นวตฺตพฺพํ อารมฺมณํ เอเตสนฺติ นวตฺตพฺพารมฺมณา, จิตฺตุปฺปาทาติ อญฺญปทตฺถสมาสํ กตฺวา อฏฺฐกถายํ วุตฺตํฯ

จตุปญฺญาสจิตฺตุปฺปาทานํ รูปสฺส จ วเสน **ปญฺจปญฺญาสายฯ เกวล**นฺติ วินา ปรามสเนนฯ **อนิฏฺฐงฺคตวเสนา**ติ อนิจฺฉยคมนวเสน, อนิจฺฉยํ วา เทฺวฬฺหํ คโต จิตฺตุปฺปาโท อนิฏฺฐงฺคโต, เตนากาเรน ปวตฺติ **‘‘อนิฏฺฐงฺคตวเสน ปวตฺตี’’**ติ วุตฺตาฯ นานารมฺมเณสุ จิตฺตสฺส วิกฺขิปนํ **วิเกฺขโป**ฯ อนวฏฺฐานํ **อวูปสโม**ฯ โคตฺรภุโวหาเรน โคตฺรภูติ คเหตฺวา **‘‘โคตฺรภุกาเล’’**ติ อาหฯ

สพฺพตฺถปาทกจตุตฺถนฺติ อิธ **สพฺพตฺถ**-สโทฺท สามิอโตฺถ ทฏฺฐโพฺพ, สเพฺพสุ วา วิปสฺสนาทีสุ ปาทกํ การณํ สพฺพตฺถปาทกนฺติ ผลสฺส วิสยภาเวน นิเทฺทโสฯ **อากาสกสิณจตุตฺถ**นฺติ ปริเจฺฉทากาสกสิณจตุตฺถมาหฯ ตญฺหิ รูปาวจรํ, น อิตรนฺติฯ **กุสลโตปิ ทฺวาทสวิธํ กิริยโตปี**ติ จตุวีสติวิธตา วุตฺตา โหติฯ **วฏฺฏสฺสปิ ปาทกํ โหติเยวา**ติ กุสลํ กิริยญฺจ เอกโต กตฺวา สพฺพตฺถปาทกํ วุตฺตนฺติ กิริยชฺฌานสฺส อวฏฺฏปาทกตฺตา สาสงฺกํ วทติฯ **มหคฺคตจิเตฺต สโมทหตี**ติ อิทํ ‘‘โส เอวํ สมาหิเต จิเตฺต’’ติอาทินา นเยน วุตฺตํ ปากฏํ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ ปริกเมฺมหิ คเหตฺวา จิเตฺต รูปกายํ อธิฏฺฐานจิเตฺตน สโมทหตีติ กตฺวา วุตฺตํฯ **ปาทกชฺ**

ฌานจิตฺตํ รูปกาเย สโมทหตีติ อิทมฺปิ ยถาวุตฺตํ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ อารมฺมณํ กตฺวา จิตฺตสนฺตานํ รูปกาเย สโมทหิตํ ตทนุคติกํ กตฺวา อธิฏฺฐาตีติ กตฺวา วุตฺตํ, อิทํ ปน อธิฏฺฐานทฺวยํ อทิสฺสมานกายตํ ทิสฺสมานกายตญฺจ อาปาเทติฯ คนฺตุกามตาปริกมฺมวเสน ตํสมฺปยุตฺตาย สญฺญาย สุขสญฺญาลหุสญฺญาภาวโต คมนมฺปิ นิปฺผาเทตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ

โสตาปนฺนสฺส จิตฺตนฺติ โสตาปนฺนสฺส ปาฏิปุคฺคลิกํ มคฺคผลจิตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ มาราทีนญฺหิ ภควโต จิตฺตชานนํ วุตฺตนฺติ เจโตปริยญาณลาภี กสฺมา สาสวจิตฺตํ น ชานิสฺสตีติฯ **ฉินฺนวฏุมกา** ฉินฺนสํสารวฏฺฏา พุทฺธาฯ **มคฺคผลนิพฺพานปจฺจเวกฺขณโตปี**ติ เอตฺถ มคฺคผลปจฺจเวกฺขณานิ ตาว ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาเณน มคฺคผเลสุ ญาเตสุ ปวตฺตนฺติ, นิพฺพานปจฺจเวกฺขณญฺจ นิพฺพานารมฺมเณสุ อปฺปมาณธมฺเมสุ ญาเตสูติ มคฺคาทิปจฺจเวกฺขณานิ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส อปฺปมาณารมฺมณตํ สาเธนฺตีติ เวทิตพฺพานิฯ ‘‘อปฺปมาณา ขนฺธา ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’อิเจฺจว (ปฏฺฐา. ๒.๑๒.๕๘) หิ วุตฺตํ, น นิพฺพานนฺติฯ ตสฺมา ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาเณน เอว มคฺคผลปจฺจเวกฺขณกิเจฺจ วุจฺจมาเนปิ นิพฺพานปจฺจเวกฺขณตา น สกฺกา วตฺตุํ, อฏฺฐกถายํ ปน ตสฺสปิ นิพฺพานารมฺมณตา อนุญฺญาตาติ ทิสฺสติฯ **กามาวจเรนิพฺพตฺติสฺสตี**ติ นิพฺพตฺตกฺขนฺธชานนมาหฯ **นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพายิสฺสตี**ติ นิพฺพานารมฺมเณหิ มคฺคผเลหิ กิเลสปรินิพฺพานภูเตหิ ปรินิพฺพายิสฺสตีติ อโตฺถ สมฺภวติฯ

๑๔๒๙. **อสหชาตตฺตา**ติ อสมฺปยุตฺตตฺตาติ อโตฺถฯ น หิ อรูปธมฺมานํ อรูปธเมฺมหิ สหชาตตา สมฺปโยคโต อญฺญา อตฺถีติฯ **‘‘อญฺญธมฺมารมฺมณกาเล’’**ติ วุตฺตํ, มคฺคารมฺมณกาเลปิ ปน ครุํ อกรเณ มคฺคาธิปติภาเวน นวตฺตพฺพตา โยเชตพฺพาฯ

๑๔๓๓. **นิโยคา**ติ นิโยคโตติ อิมมตฺถํ สนฺธาย **‘‘นิยเมนา’’**ติ อาห, นิโยควโนฺต วา **นิโยคา,** นิยตาติ อโตฺถฯ จิตฺตุปฺปาทกเณฺฑ หิ โพธิเตสุ จิตฺตุปฺปาเทสุ เอกเนฺตน อนาคตารมฺมโณ โกจิ นตฺถีติฯ

๑๔๓๔. **กมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา อารพฺภ ปวตฺติยํ อตีตารมฺมณาวา**ติ วุตฺตํ, กมฺมนิมิตฺตํ ปน อารพฺภ ปวตฺติยํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณภาวญฺจ ปฏิสนฺธิยา **ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิภงฺควณฺณนายํ** วกฺขติฯ ตสฺมา อิทํ มโนทฺวารจุติยํ อตีตกมฺมนิมิตฺตํ มโนทฺวาเร อาปาถคตํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ สตฺตารมฺมณาย จุติยา ปญฺจจิตฺตกฺขณาวสิฏฺฐายุเก คตินิมิเตฺต ปฏิสนฺธิยา ปวตฺตาย จตฺตาริ ภวงฺคานิ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณานิ, อิตรตฺถ จ ฉ สนฺธายาห **‘‘ตโต ปรํ ภวงฺคกาเล จา’’**ติฯ ยทา หิ คตินิมิตฺตารมฺมเณ ชวเน ปวเตฺต อนุปฺปเนฺน เอว ตทารมฺมเณ จุติ โหติ รูปาวจรารูปาวจรสตฺตสฺส วิย กามธาตุํ อุปปชฺชนฺตสฺส, ตทา ปฏิสนฺธิโต ปรานิ ฉ ภวงฺคานิ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณานิ โหนฺตีติฯ ทิฏฺฐิสมฺปยุเตฺตหิ อสฺสาทนาทีนิ สปรามาสาเนว ทฏฺฐพฺพานิฯ **ปณฺณตฺตินิพฺพานารมฺมณานญฺจ ชวนานํ ปุเรจาริกกาเล**ติ เยสํ ปุเรจาริกกาเล เอกเนฺตน อาวชฺชนาย อตีตาทิอารมฺมณภาเวน นวตฺตพฺพตา, เตสํ วเสนายํ ทเสฺสติฯ นิพฺพานารมฺมณานมฺปิ ชวนานํ ปุเรจาริกกาเล สา ตถา น วตฺตพฺพา, น ปน เอกเนฺตน มคฺคผลวีถีสุ ตสฺสา อนิพฺพานารมฺมณตฺตาฯ

อิเม คนฺธาติ นนุ ปจฺจุปฺปนฺนา คนฺธา คหิตา, กถํ เอตฺถ อนาคตารมฺมณตา โหตีติ? ‘‘อฏฺฐารสวสฺสาธิกานิ เทฺว วสฺสสตานิ มา สุสฺสิํสู’’ติ ปวตฺติโต, อนาคเต มา สุสฺสิํ สูติ หิ อนาคตํ คนฺธํ คเหตฺวา ปวตฺตตีติ อธิปฺปาโยฯ จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมโนฺต อภิมุขีภูตํ ตทา วิชฺชมานเมว กายํ อารมฺมณํ กโรตีติ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ อธิฏฺฐานจิตฺตํ โหติฯ ตถา อตฺตโน

กายสฺส ทีฆรสฺสาณุถูลนีลาทิภาวาปาทนวเสน อญฺญสฺส จ ปาฏิหาริยสฺส กรเณ โยเชตพฺพํ ฯ **เอตฺถนฺตเร เอกเทฺวสนฺตติวารา เวทิตพฺพา**ติ เอตฺถนฺตเร ปวตฺตา รูปสนฺตติอรูปสนฺตติวารา เอกเทฺวสนฺตติวารา นามาติ เวทิตพฺพาติ อโตฺถฯ อติปริตฺตสภาวอุตุอาทิสมุฏฺฐานา วา ‘‘เอกเทฺวสนฺตติวารา’’ติ วุตฺตาฯ **อุภยเมตํ ปจฺจุปฺปนฺน**นฺติ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ โหนฺตํ เอตํ อุภยํ โหตีติ อโตฺถฯ **สํหีรตี**ติ ตณฺหาทิฏฺฐาภินนฺทนาหิ อากฑฺฒียติฯ

เกจีติ อภยคิริวาสิโนติ วทนฺติ, เต ปน จิตฺตสฺส ฐิติกฺขณํ น อิจฺฉนฺตีติ ‘‘ฐิติกฺขเณ วา ปฏิวิชฺฌตี’’ติ น วตฺตพฺพํ สิยาฯ ตถา เย ‘‘อิทฺธิมสฺส จ ปรสฺส จ เอกกฺขเณ วตฺตมานํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตี’’ติ วทนฺติ, เตสํ ‘‘ฐิติกฺขเณ วา ภงฺคกฺขเณ วา ปฏิวิชฺฌตี’’ติ วจนํ น สเมติฯ น หิ ตสฺมิํ ขณทฺวเย อุปฺปชฺชมานํ ปรจิเตฺตน สห เอกกฺขเณ อุปฺปชฺชติ นามาติฯ ฐิติภงฺคกฺขเณสุ จ อุปฺปชฺชมานํ เอกเทสํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ, เอกเทสํ อตีตารมฺมณํ อาปชฺชติฯ ยญฺจ วุตฺตํ ‘‘ปรสฺส จิตฺตํ ชานิสฺสามีติ ราสิวเสน มหาชนสฺส จิเตฺต อาวชฺชิเต’’ติ, เอตฺถ จ มหาชโน อตฺตนา ปเร อเนเก ปุคฺคลาติ ปเรสํ จิตฺตํ ชานิสฺสามีติ อาวชฺชนปฺปวตฺติ วตฺตพฺพา สิยาฯ อถาปิ **ปรสฺสา**ติ มหาชนสฺสาติ อโตฺถ สมฺภเวยฺย, ตถาปิ ตสฺส ปุคฺคลเสฺสว วา จิตฺตราสิํ อาวชฺชิตฺวา เอกสฺส ปฏิวิชฺฌนํ อยุตฺตํฯ น หิ ราสิอาวชฺชนํ เอกเทสาวชฺชนํ โหตีติฯ ตสฺมา เตหิ ‘‘มหาชนสฺส จิเตฺต อาวชฺชิเต’’ติอาทิ น วตฺตพฺพํฯ

ยํ ปน เต วทนฺติ ‘‘ยสฺมา อิทฺธิมสฺส จ ปรสฺส จ เอกกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตี’’ติ, ตตฺถายํ อธิปฺปาโย สิยา – เจโตปริยญาณลาภี ปรสฺส จิตฺตํ ญาตุกาโม ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อตีตาทิวิภาคํ อกตฺวา จิตฺตสามเญฺญน ‘‘อิมสฺส จิตฺตํ ชานามี’’ติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย สามเญฺญเนว จิตฺตํ อาวชฺชิตฺวา ติณฺณํ จตุนฺนํ วา ปริกมฺมานํ อนนฺตรา เจโตปริยญาเณน ปรจิตฺตํ ปฏิวิชฺฌติ วิภาเวติ รูปํ วิย ทิพฺพจกฺขุนาฯ ตโต ปรํ ปน กามาวจรจิเตฺตหิ สราคาทิววตฺถานํ โหติ นีลาทิววตฺถานํ วิยฯ ตตฺถ ทิพฺพจกฺขุนา ทิฏฺฐหทยวตฺถุรูปสฺส สตฺตสฺส อภิมุขีภูตสฺส จิตฺตสามเญฺญน จิตฺตํ อาวชฺชยมานํ อาวชฺชนํ อภิมุขีภูตํ วิชฺชมานํ จิตฺตํ อารมฺมณํ กตฺวา จิตฺตํ อาวเชฺชติฯ ปริกมฺมานิ จ ตํ ตํ วิชฺชมานํ จิตฺตํ จิตฺตสามเญฺญเนว อารมฺมณํ กตฺวา จิตฺตชานนปริกมฺมานิ หุตฺวา ปวตฺตนฺติฯ เจโตปริยญาณํ ปน วิชฺชมานํ จิตฺตํ ปฏิวิชฺฌนฺตํ วิภาเวนฺตํ เตน สห เอกกฺขเณ เอว อุปฺปชฺชติฯ ตตฺถ ยสฺมา สนฺตานสฺส สนฺตานคฺคหณโต เอกตฺตวเสน อาวชฺชนาทีนิ จิตฺตเนฺตฺวว ปวตฺตานิ, ตญฺจ จิตฺตเมว, ยํ เจโตปริยญาเณน วิภาวิตํ, ตสฺมา สมานาการปฺปวตฺติโต น อนิเฏฺฐ มคฺคผลวีถิโต อญฺญสฺมิํ ฐาเน นานารมฺมณตา อาวชฺชนชวนานํ โหติฯ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณญฺจ ปริกมฺมํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส เจโตปริยญาณสฺส อาเสวนปจฺจโยติ สิทฺธํ โหติฯ อตีตตฺติโก จ เอวํ อภิโนฺน โหติฯ อญฺญถา สนฺตติปจฺจุปฺปเนฺน อทฺธาปจฺจุปฺปเนฺน จ ปจฺจุปฺปนฺนนฺติ อิธ วุจฺจมาเน อตีตานาคตานญฺจ ปจฺจุปฺปนฺนตา อาปเชฺชยฺย, ตถา จ สติ ‘‘ปจฺจุปฺปโนฺน ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทิ วตฺตพฺพํ สิยา, น จ ตํ วุตฺตํฯ ‘‘อตีโต ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย, ปุริมา ปุริมา อตีตา ขนฺธา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ ปจฺจุปฺปนฺนานํ ขนฺธานํ อนนฺตร…เป…. อนุโลมํ โคตฺรภุสฺสา’’ติอาทิวจนโต (ปฏฺฐา. ๒.๑๘.๕) ปน อทฺธาสนฺตติปจฺจุปฺปเนฺนเสฺวว อนนฺตราตีตา จตฺตาโร ขนฺธา อตีตาติ วิญฺญายนฺติ, น จ อภิธมฺมมาติกาย อาคตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนปทสฺส อทฺธาสนฺตติปจฺจุปฺปนฺนปทตฺถตา กตฺถจิ ปาฬิยํ วุตฺตาฯ ตสฺมา เตหิ อิทฺธิมสฺส จ ปรสฺส จ เอกกฺขเณ จิตฺตุปฺปตฺติยา เจโตปริยญาณสฺส ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตา วุตฺตาฯ ยทา ปน ‘‘ยํ อิมสฺส จิตฺตํ ปวตฺตํ, ตํ ชานามิฯ ยํ ภวิสฺสติ, ตํ ชานิสฺสามี’’ติ วา อาโภคํ กตฺวา ปาทกชฺฌานสมาปชฺชนาทีนิ กโรติ, ตทา อาวชฺชนปริกมฺมานิ เจโตปริยญาณญฺจ อตีตานาคตารมฺมณาเนว โหนฺติ อาวชฺชเนเนว วิภาคสฺส กตตฺตาฯ

เย ปน ‘‘อิทฺธิมา ปรสฺส จิตฺตํ ชานิตุกาโม อาวชฺชติ, อาวชฺชนํ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ อารมฺมณํ กตฺวา เตเนว สห นิรุชฺฌติ, ตโต จตฺตาริ ปญฺจ วา ชวนานิฯ เยสํ ปจฺฉิมํ อิทฺธิจิตฺตํ, เสสานิ กามาวจรานิ, เตสํ สเพฺพสมฺปิ ตเทว นิรุทฺธํ จิตฺตมารมฺมณํ โหติ, น จ ตานิ นานารมฺมณานิ โหนฺติ, อทฺธาวเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตฺตา’’ติ อิทํ วจนํ นิสฺสาย ‘‘อาวชฺชนชวนานํ ปจฺจุปฺปนฺนาตีตารมฺมณภาเวปิ นานารมฺมณตฺตาภาโว วิย เอกทฺวิติจตุปญฺจจิตฺตกฺขณานาคเตสุปิ จิเตฺตสุ อาวชฺชิเตสุ อาวชฺชนชวนานํ ยถาสมฺภวํ อนาคตปจฺจุปฺปนฺนาตีตารมฺมณภาเวปิ นานารมฺมณตา น สิยา, เตน จตุปญฺจจิตฺตกฺขณานาคเต อาวชฺชิเต อนาคตารมฺมณปริกมฺมานนฺตรํ ขณปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ เจโตปริยญาณํ สิทฺธ’’นฺติ วทนฺติ, เตสํ วาโท ‘‘อนาคตารมฺมโณ ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส ธมฺมสฺส อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย, ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมโณ ธโมฺม อตีตารมฺมณสฺส ธมฺมสฺส อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ อิเมสํ ปญฺหานํ อนุทฺธฎตฺตา คณนาย จ ‘‘อาเสวเน ตีณี’’ติ วุตฺตตฺตา น สิชฺฌติฯ น หิ กุสลกิริยมหคฺคตํ อนาเสวนํ อตฺถีติฯ

เอตสฺส จ วาทสฺส นิสฺสยภาโว อาวชฺชนชวนานํ ขณปจฺจุปฺปนฺนนิรุทฺธารมฺมณตาวจนสฺส น สิชฺฌติ, ยํ ปวตฺตํ ยํ ปวตฺติสฺสตีติ วา วิเสสํ อกตฺวา คหเณ อาวชฺชนสฺส อนาคตคฺคหณภาวํ, ตทภาวา ชวนานมฺปิ วตฺตมานคฺคหณาภาวญฺจ สนฺธาเยว ตสฺส วุตฺตตฺตาฯ ตทา หิ ภวงฺคจลนานนฺตรํ อภิมุขีภูตเมว จิตฺตํ อารพฺภ อาวชฺชนา ปวตฺตตีติฯ ชานนจิตฺตสฺสปิ วตฺตมานารมฺมณภาเว อาวชฺชนชานนจิตฺตานํ สหฎฺฐานโทสาปตฺติยา ราสิเอกเทสาวชฺชนปฏิเวเธ สมฺปตฺตสมฺปตฺตาวชฺชนชานเน จ อนิเฎฺฐ ฐาเน อาวชฺชนชวนานํ นานารมฺมณภาวโทสาปตฺติยา จ ยํ วุตฺตํ ‘‘ขณปจฺจุปฺปนฺนํ จิตฺตํ เจโตปริยญาณสฺส อารมฺมณํ โหตี’’ติ, ตํ อยุตฺตนฺติ ปฏิกฺขิปิตฺวา ยถาวุตฺตโทสานาปตฺติกาลวเสเนว อทฺธาสนฺตติปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตฺตา นานารมฺมณตาภาวํ ทิสฺวา อาวชฺชนชวนานํ วตฺตมานตํ นิรุทฺธารมฺมณภาโว วุโตฺตติ, ตมฺปิ วจนํ ปุริมวาทิโน นานุชาเนยฺยุํฯ ตสฺมิญฺหิ สติ อาวชฺชนา กุสลานนฺติอาทีสุ วิย อญฺญปทสงฺคหิตสฺส อนนฺตรปจฺจยวิธานโต ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา อาวชฺชนา อตีตารมฺมณานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วตฺตพฺพํ สิยา, น จ วุตฺตนฺติฯ

กสฺมา ปเนวํ เจโตปริยญาณสฺส ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตา วิจาริตา, นนุ ‘‘อตีโต ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส, อนาคโต ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ เอเตสํ วิภเงฺคสุ ‘‘อตีตา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺสเจโตปริยญาณสฺส ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฎฺฐา. ๒.๑๘.๒), ‘‘อนาคตา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโตปริยญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฎฺฐา. ๒.๑๗.๓-๔), อุปฺปนฺนตฺติเก จ ‘‘อนุปฺปนฺนาขนฺธา, อุปฺปาทิโน ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโตปริยญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ เจโตปริยญาณคฺคหณํ กตฺวา ‘‘ปจฺจุปฺปโนฺน ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺสา’’ติ เอตสฺส วิภเงฺค ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฎฺฐา. ๒.๑๘.๓), อุปฺปนฺนตฺติเก จ ‘‘อุปฺปนฺนา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฎฺฐา. ๒.๑๗.๒) เอตฺตกเสฺสว วุตฺตตฺตา ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนจิเตฺต เจโตปริยญาณํ นปฺปวตฺตตี’’ติ วิญฺญายติฯ ยทิ หิ ปวเตฺตยฺย, ปุริเมสุ วิย อิตเรสุ จ เจโตปริยญาณคฺคหณํ กตฺตพฺพํ สิยาติ? สจฺจํ กตฺตพฺพํ, นยทสฺสนวเสน ปเนตํ สํขิตฺตนฺติ อญฺญายปาฬิยา วิญฺญายติฯ ‘‘อตีตารมฺมโณ ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย (ปฎฺฐา. ๒.๑๙.๒๐), อนาคตารมฺมโณ ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺสฯ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมโณ ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺสา’’ติ (ปฎฺฐา. ๒.๑๙.๒๒) เอเตสญฺหิ วิภเงฺคสุ ‘‘เจโตปริยญาเณน อตีตารมฺมณปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตสมงฺคิสฺส จิตฺตํ ชานาติฯ อตีตารมฺมณา ปจฺจุปฺปนฺ

นา ขนฺธา เจโตปริยญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๑๙.๒๒), ‘‘เจโตปริยญาเณน อนาคตารมฺมณปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตสมงฺคิสฺส จิตฺตํ…เป…. เจโตปริยญาเณน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตสมงฺคิสฺส จิตฺตํ ชานาติฯ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปจฺจุปฺปนฺนา ขนฺธา เจโตปริยญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๑๙.๒๑) เจโตปริยญาณสฺส ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณ ปวตฺติ วุตฺตาติฯ เตเนวายํ วิจารณา กตาติ เวทิตพฺพาฯ

เตสนฺติ เตสุ ทฺวีสุ ญาเณสูติ นิทฺธารเณ สามิวจนํฯ **กุสลา ขนฺธา**ติ อิทฺธิวิธปุพฺเพนิวาสานาคตํสญาณาเปกฺข พหุวจนนิเทฺทโส, น เจโตปริยญาณยถากมฺมูปคญาณาเปกฺขติฯ เตสํ จตุกฺขนฺธารมฺมณภาวสฺส อสาธโกติ เจ? น, อญฺญตฺถ ‘‘อวิตกฺกวิจารมตฺตา ขนฺธา จ วิจาโร จ เจโตปริยญาณสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๖.๗๒) ‘‘สวิตกฺกสวิจารา ขนฺธา จ วิตกฺโก จ เจโตปริยญาณสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๖.๖๙) จ วุตฺตตฺตา เจโตปริยญาณาเปกฺขปิ พหุวจนนิเทฺทโสติ อิมสฺสตฺถสฺส สิทฺธิโตฯ เอวมฺปิ ยถากมฺมูปคญาณสฺส ‘‘อวิตกฺกวิจารมตฺตา ขนฺธา จ วิจาโร จา’’ติอาทีสุ อวุตฺตตฺตา จตุกฺขนฺธารมฺมณตา น สิชฺฌตีติ? น, ตตฺถ อวจนสฺส อญฺญการณตฺตาฯ ยถากมฺมูปคญาเณน หิ กมฺมสํสฏฺฐา จตฺตาโร ขนฺธา กมฺมปฺปมุเขน คยฺหนฺติฯ ตญฺหิ ยถา เจโตปริยญาณํ ปุริมปริกมฺมวเสน สวิตกฺกาทิวิภาคํ สราคาทิวิภาคญฺจ จิตฺตํ วิภาเวติ, น เอวํ สวิภาคํ วิภาเวติ, กมฺมวเสเนว ปน สมุทายํ วิภาเวตีติ ‘‘อวิตกฺกวิจารมตฺตา ขนฺธา จ วิจาโร จา’’ติอาทิเก วิภาคกรเณ ตํ น วุตฺตํ, น จตุกฺขนฺธานารมฺมณโตติฯ อิทํ ปน อวจนสฺส การณนฺติฯ เกจิ ตตฺถาปิ ‘‘ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺสา’’ติ ปฐนฺติ เอวฯ น หิ ตํ กุสลากุสลวิภาคํ วิย สวิตกฺกาทิวิภาคํ กมฺมํ วิภาเวตุํ อสมตฺถํฯ ทุจฺจริตสุจฺจริตภาววิภาวนมฺปิ หิ โลภาทิอโลภาทิสมฺปโยควิเสสวิภาวนํ โหตีติฯ

๑๔๓๕. **นิยกชฺฌตฺตปริยายสฺส อภาเวนา**ติ สภาวธมฺมตฺตา เกนจิ ปริยาเยน นิยกชฺฌตฺตํ อโหนฺตํ สพฺพถา พหิทฺธาภาเวเนว ‘‘เอกนฺตพหิทฺธา’’ติ วุตฺตํ, น อสภาวธมฺมตฺตา พหิทฺธาปิ อโหนฺตํ กสิณาทิ วิย **นิยกชฺฌตฺตมตฺตสฺส อสมฺภวโต**ฯ อสภาวธมฺมตฺตา เอว หิ กสิณาทิอชฺฌตฺตธมฺมภูโต จ โกจิ ภาโว น โหตีติ อชฺฌตฺตตฺติเก น วุตฺตนฺติ อธิปฺปาโยฯ ตํ สพฺพํ อากิญฺจญฺญายตนาทิ อตีตารมฺมณตฺติเก ‘‘นวตฺตพฺพารมฺมณ’’นฺติ วุตฺตนฺติ สมฺพนฺโธฯ เอตฺถ จ **วุตฺตน**ฺติ อนุญฺญาตตฺตา วจนโตติ เอเตหิ การเณหิ ปกาสิตนฺติ อโตฺถฯ

อิทานิ ตนฺติ ‘‘เอตญฺหิ อากิญฺจญฺญายตน’’นฺติ วุตฺตํ อากิญฺจญฺญายตนํ **ตํ**-สเทฺทน อากฑฺฒิตฺวา วทติฯ โย ปนายเมตฺถ อโตฺถ วุโตฺต ‘‘อากิญฺจญฺญายตนํ เอกมฺปิ อิธ วุจฺจมานํ อตีตารมฺมณตฺติเก เตน สเหการมฺมณตมฺปิ สนฺธาย กามาวจรกุสลาทีนํ นวตฺตพฺพารมฺมณตาย วุตฺตตฺตา อิธาปิ เตสํ นวตฺตพฺพารมฺมณภาวํ ทีเปตีติ กตฺวา ตสฺมิํ วุเตฺต ตานิปิ วุตฺตาเนว โหนฺติ, ตสฺมา วิสุํ น วุตฺตานี’’ติ, ตมเญฺญ นานุชานนฺติฯ น หิ อีทิสํ เลสวจนํ อฏฺฐกถากเณฺฑ อตฺถิฯ ยทิ สิยา, ปริตฺตารมฺมณตฺติเก เยสํ สมานารมฺมณานํ ปริตฺตาทิอารมฺมณตา นวตฺตพฺพตา จ วุตฺตาฯ ปุน อตีตารมฺมณตฺติเก เตสุ เอกเมว วตฺวา อญฺญํ น วตฺตพฺพํ สิยาฯ ตถา เวทนาตฺติเก สมานเวทนานํ เยสํ สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตตา วุตฺตา, เตสุ เอกเมว ปีติตฺติเก สุขสหคตนิเทฺทเส วตฺวา อญฺญํ น วตฺตพฺพํ สิยาฯ เอวํ อุเปกฺขาสหคตนิเทฺทสาทีสุ โยเชตพฺพํฯ เลเสน ปน วินา อฏฺฐกถากเณฺฑ อตฺถุทฺธารสฺส กตตฺตา อากิญฺจญฺญายตนสฺส วิย กามาวจรกุสลาทีนมฺปิ อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติเก นวตฺตพฺพตาย สติ ตานิปิ นวตฺตพฺพานีติ วตฺตพฺพานิ, น

ปน วุตฺตานิฯ ตสฺมา อภาวนาสามญฺญปิ ยาย อภาวนานิฏฺฐปฺปวตฺติยา อากิญฺจญฺญายตนํ ปวตฺตมานํ นวตฺตพฺพํ ชาตํ, ตสฺสา ปวตฺติยา อภาเวน ตานิ นวตฺตพฺพานีติ น วุตฺตานิฯ คหณวิเสสนิมฺมิตาเนว หิ กสิณาทีนิ สภาวโต อวิชฺชมานานีติ ตทารมฺมณานํ พหิทฺธาคหณวเสน พหิทฺธารมฺมณตา วุตฺตาฯ อากิญฺจญฺญายตนํ ปน น พหิทฺธาคหณภาเวน ปวตฺตติ, นาปิ อชฺฌตฺตคฺคหณภาเวน ปวตฺตตีติ นวตฺตพฺพนฺติ วุตฺตํฯ เยน ปน คหณากาเรน อากิญฺจญฺญายตนํ ปวตฺตติ, น เตน สพฺพญฺญุตญฺญาณมฺปิ ปวตฺตติฯ ยทิ ปวเตฺตยฺย, ตมฺปิ อากิญฺจญฺญายตนเมว ภเวยฺยฯ ยถา หิ กิเลสานํ โคจรํ ปวตฺติวิเสสญฺจ สพฺพํ ชานนฺตํ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ น ยถา เต คณฺหนฺติ, ตถา คณฺหาติ ตสฺสปิ กิเลสภาวาปตฺติโต, เอวํ อากิญฺจญฺญายตนสฺส จ ปวตฺตนาการํ ยถาสภาวโต ชานนฺตํ ตํ อากิญฺจญฺญายตนมิว น คณฺหาติ , กิมงฺคํ ปน อญฺญนฺติฯ เตน กามาวจรกุสลานํ นวตฺตพฺพตา น วุตฺตาติฯ อยํ ‘‘อากิญฺจญฺญายตนสฺส วิสยภูโต อปคโม นาม เอโก อโตฺถ อตฺถี’’ติ อนิจฺฉนฺตานํ อาจริยานํ วินิจฺฉโยฯ

วิปากํ ปน น กสฺสจิ อารมฺมณํ โหตีติ วิปากํ อากาสานญฺจายตนํ วิปากาทีสุ วิญฺญาณญฺจายตเนสุ น กสฺสจิ อารมฺมณํ โหตีติ อโตฺถ, ตถา อากิญฺจญฺญายตนญฺจ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสฺสฯ ยถา หิ วิปากตฺติเก วิปากธมฺมธมฺมเนววิปากนวิปากธมฺมธมฺมมูลเกสุ ปเญฺหสุ ‘‘อากาสานญฺจายตนกุสลํ วิญฺญาณญฺจายตนกุสลสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย, อากิญฺจญฺญายตนกุสลํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนกุสลสฺส, ตถา วิปากสฺส กิริยสฺสฯ อากาสานญฺจายตนกิริยํ วิญฺญาณญฺจายตนกิริยสฺสฯ อากิญฺจญฺญายตนกิริยํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนกิริยสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๐๖, ๔๑๐) วุตฺตํ, น ตถา วิปากธมฺมมูลเกสุ ‘‘อากาสานญฺจายตนอากิญฺจญฺญายตนวิปากา วิญฺญาณญฺจายตนเนวสญฺญานาสญฺญายตนวิปากกุสลกิริยานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วุตฺตาฯ **วิปากโต วุฏฺฐหิตฺวา จิตฺตสฺส อภินีหาราสมฺภวโต**ติ วิปากํ อารมฺมณํ กตฺวา อภินีหาราสมฺภวโตติ อโตฺถฯ วิปากสฺส หิ อารมฺมณํ กตฺวา นตฺถิ อภินีหาโรติฯ

อตฺตโน ขนฺธาทีนีติ อรูปกฺขเนฺธ ‘‘ขนฺธา’’ติ คเหตฺวา **อาทิ**-สเทฺทน รูปํ คณฺหาติฯ อชฺฌตฺตํ วา คยฺหมานํ อหนฺติ ปญฺญตฺตึ **อาทิ**-สเทฺทน คณฺหาติฯ เอส นโย ปเรสํ ขนฺธาทิคฺคหเณ จฯ ปุน ปญฺญตฺติคฺคหเณน กสิณวิหาราทิอนินฺทฺริยพทฺธุปาทายปญฺญตฺติมาหฯ **อาทิ**-สเทฺทน วา อหํ ปรํ ปญฺญตฺติคฺคหเณ สพฺพํ อุปาทายปญฺญตฺตึฯ กมฺมาทีสุ กมฺมํ อชฺฌตฺตํ, กมฺมนิมิตฺตํ อุภยํ, คตินิมิตฺตํ พหิทฺธาติ ทฏฺฐพฺพํฯ อตฺตโน สรีเร เอว กิมิ หุตฺวา นิพฺพตฺตมานสฺส คตินิมิตฺตมฺปิ อชฺฌตฺตํ สิยาฯ **มลฺลิกาย** กุมฺมาสํ ททมานาย รโญฺญ อคฺคมเหสิฏฺฐานลาภํ, **สนฺตติมหามตฺตสฺส** หตฺถิกฺขนฺธคตสฺส อรหตฺตปฺปตฺตึ, **สุมนมาลาการสฺส** จ ปุปฺผมุฏฺฐินา ปูเชนฺตสฺส ปเจฺจกโพธิสจฺฉิกิริยํ นิสฺสาย ภควา สิตํ ปาตฺวากาสิฯ

อิมสฺมึ ติเก โอกาสํ ลภนฺตีติ ปริตฺตารมฺมณาตีตารมฺมณตฺติเกสุ อลโทฺธกาสานิ นวตฺตพฺพานีติ วุตฺตานิ, อิธ ปน นวตฺตพฺพานิ น โหนฺติ, อชฺฌตฺตาทีสุ เอการมฺมณตํ ลภนฺตีติ อโตฺถฯ เอตานิ หิ ปญฺจ สพฺพตฺถปาทกากาสาโลกกสิณจตุตฺถานํ กสิณารมฺมณตฺตา, พฺรหฺมวิหารจตุตฺถสฺส ปญฺญตฺติอารมฺมณตฺตา, อานาปานจตุตฺถสฺส นิมิตฺตารมฺมณตฺตา **พหิทฺธารมฺมณานี**ติฯ **สกายจิตฺตาน**นฺติ สกกายจิตฺตานํ, เตน ปโยชนํ นตฺถิ, ตสฺมา น ตํ อชฺฌตฺตารมฺมณนฺติ อโตฺถฯ **อนินฺทฺริยพทฺธสฺส วา รูปสฺสา**ติ เอตฺถ ‘‘ติสฺสนฺนํ วา ปญฺญตฺตีน’’นฺติ อิทมฺปิ **วา**-สเทฺทน อาหริตพฺพํ, นยทสฺสนํ วา เอตํ ทฏฺฐพฺพํฯ อีทิเส หิ กาเล พหิทฺธารมฺมณนฺติฯ

ทุกอตฺถุทฺธารวณฺณนา

๑๔๗๓. มาโน ...เป.... เอกธาวาติ อิทํ อวุตฺตปฺปการทสฺสนวเสน วุตฺตํ, อญฺญถา มาโน กามราคาวิชฺชาสโญฺญชเนหิ เอกโต อุปฺปชฺชตีติ ทฺวิธาติ วตฺตโพฺพ สิยาฯ เอส นโย ภวราคาทีสุฯ **ตถา วิจิกิจฺฉา**ติ เอตฺถ **ตถา**ติ เอตสฺส เอกธาวาติ อโตฺถฯ

๑๕๑๑. สสงฺขาริเกสูติ อิทํ กามจฺฉนฺทนีวรณสฺส ตีหิ นีวรเณหิ สทฺธึ อุปฺปชฺชนฏฺฐาน ทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ, น นิยมโต ตตฺถ ตสฺส เตหิ อุปฺปตฺติทสฺสนตฺถํ ถินมิทฺธสฺส อนิยตตฺตาฯ **เหฏฺฐิมปริเจฺฉทนา**ติ อุทฺธจฺจสฺส สพฺพากุสเล อุปฺปชฺชนโต อุทฺธจฺจสหคเต เทฺว, อเญฺญสุ ถินมิทฺธกุกฺกุจฺจวิรเห ตีณิ เหฏฺฐิมนฺตโต อุปฺปชฺชนฺตีติ กตฺวา ‘‘เทฺว ตีณี’’ติ วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ ยตฺตกานํ ปน เอกโต อุปฺปตฺติยํ นีวรณา เจว นีวรณสมฺปยุตฺตา จาติ อยมโตฺถ สมฺภวติ, เหฏฺฐิมเนฺตน เตสํ ทสฺสนตฺถํ **‘‘เทฺว’’**ติ วุตฺตํฯ ตโต อุทฺธมฺปิ ปวตฺติยํ อยมโตฺถ สมฺภวติ เอวาติ ทสฺสนตฺถํ **‘‘ตีณี’’**ติ วุตฺตํฯ **เทฺว ตีณี**ติ จ เทฺว วา ตีณิ วาติ อนิยมนิเทฺทโสติ จตฺตาริ วา ปญฺจ วาติปิ วิญฺญายติฯ ยตฺถ สหุปฺปตฺติ, ตตฺถ นีวรณา เจว นีวรณสมฺปยุตฺตา จ โหนฺตีติ เอตสฺส วา ลกฺขณสฺส ทสฺสนเมตนฺติฯ ยตฺถ จตฺตาริ ปญฺจ จ อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺถ จายมโตฺถ สาธิโต โหติฯ เอวญฺจ กตฺวา กิเลสโคจฺฉเก จ ‘‘เทฺว ตโย’’ติ วุตฺตํฯ ลกฺขณทสฺสนวเสน หิ กิเลสา เจว กิเลส สมฺปยุตฺตา จ วุตฺตา, น สเพฺพสํ สมฺภวนฺตานํ สรูเปน ทสฺสนวเสนาติฯ

ยทิ อุทฺธจฺจํ สพฺพากุสเล อุปฺปชฺชติ, กสฺมา วุตฺตํ ‘‘อุทฺธจฺจนีวรณํ อุทฺธจฺจสหคเต จิตฺตุปฺปาเท อุปฺปชฺชตี’’ติ? สุตฺตเนฺต วุเตฺตสุ ปญฺจสุ นีวรเณสุ อญฺญนีวรณรหิตสฺส อุทฺธจฺจสฺส วิสยวิเสสทสฺสนตฺถํฯ ฉฏฺฐํ ปน นีวรณํ อภิธเมฺม อิตเรหิ สหคตนฺติ ตสฺส อญฺญนีวรณรหิตสฺส น โกจิ วิสยวิเสโส อตฺถิ, อตฺตนา สหคเตหิ วินา อุปฺปชฺชนฏฺฐานาภาวา ตทุปลกฺขิตสฺส จิตฺตุปฺปาทสฺส อภาวา จ นเตฺถว วิสยวิเสโส, ตสฺมา ‘‘ตํ สพฺพากุสเล อุปฺปชฺชตี’’ติ วุตฺตํฯ อุทฺธจฺจสหคโต ปน วุตฺตจิตฺตุปฺปาโท เสสธมฺมานํ อุทฺธจฺจานุวตฺตนภาเวน ตทุปลกฺขิโต อุทฺธจฺจสฺส วิสยวิเสโส, ตสฺมา สพฺพากุสเล อุปฺปชฺชมานํ อุทฺธจฺจํ สามเญฺญน ‘‘อุทฺธจฺจนีวรณ’’นฺติ คเหตฺวาปิ ตํ อตฺตโน วิสยวิเสเสน ปกาเสตุํ ‘‘อุทฺธจฺจสหคเต จิตฺตุปฺปาเท อุปฺปชฺชตี’’ติ อาหฯ เอวญฺจ ปกาสนํ วิสยวิเสเสสุ โลภโทมนสฺสสหคตสสงฺขาริกวิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสหคเตสุ ปญฺจ นีวรณานิ ววตฺถเปตฺวา เตสํ พฺยาปกภาเวน ฉฏฺฐํ ปกาเสตุํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

เกจิ ปน ‘‘อุทฺธจฺจสหคเตติ สามเญฺญน สพฺพํ อุทฺธจฺจํ ‘อุทฺธจฺจ’นฺติ คเหตฺวา เตน สหคเต จิตฺตุปฺปาเท’’ติ วทนฺติ, อยํ ปนโตฺถ น พหุมโต ทฺวาทสมจิตฺตุปฺปาทสฺส วิย สพฺพากุสลจิตฺตุปฺปาทานํ อุทฺธเจฺจน อนุปลกฺขิตตฺตา, สติ จ อุปลกฺขิตเตฺต ‘‘อฏฺฐสุ โลภสหคเตสู’’ติอาทีสุ วิย อเญฺญสํ จิตฺตุปฺปาทานํ นิวตฺตนตฺถํ ‘‘ทฺวาทสสุ อุทฺธจฺจสหคเตสู’’ติ วตฺตพฺพตฺตาฯ อุทฺธจฺจานุปลกฺขิตตฺตา ปน สพฺพากุสลานํ อวิชฺชานีวรณํ วิย อิทมฺปิ ‘‘สพฺพากุสเลสุ อุปฺปชฺชตี’’ติ วตฺตพฺพํ สิยา, น ปน วุตฺตํ, ตสฺมา วุตฺตนเยเนว อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ ยสฺมา จ อวิชฺชานีวรณํ วิย อุทฺธจฺจนีวรณญฺจ สพฺพากุสเลสุ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา นิเกฺขปกเณฺฑ ‘‘กามจฺฉนฺทนีวรณํ อุทฺธจฺจนีวรเณน นีวรณเญฺจว นีวรณสมฺปยุตฺตญฺจา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ เตน เอกสฺมึเยว จิตฺตุปฺปาเท อุทฺธจฺจนีวรณํ อุปฺปชฺชตีติ อคฺคเหตฺวา อธิปฺปาโย มคฺคิตโพฺพติฯ

กิเลสโคจฺฉเก โลภาทีนิ ทส กิเลสวตฺถูนิ อิมินา อนุกฺกเมน อิเธว อภิธเมฺม อาคตานิฯ ตสฺมา อิเธว วุตฺตสฺส อุทฺธจฺจกิเลสสฺส อตฺตนา สห วุเตฺตหิ กิเลเสหิ รหิตสฺส วิสยวิเสโส นตฺถี

ติ วิสยวิเสเสน ปกาสนํ อกตฺวา ‘‘อุทฺธจฺจญฺจ อหิริกญฺจ อโนตฺตปฺปญฺจ สพฺพากุสเลสุ อุปฺปชฺชตี’’ติ วุตฺตํฯ กิเลสา เจว สํกิลิฏฺฐปทนิเทฺทเส ยสฺมา สํกิลิฏฺฐปทํ กิเลสสมฺปยุตฺตปเทน อสมานตฺถํ เกวลํ มเลน อุปตาปิตตํ วิพาธิตตญฺจ ทีเปติ , ตสฺมา กิเลสา เจว กิเลสสมฺปยุตฺตปทนิเทฺทเสน สมานํ นิเทฺทสํ อกตฺวา ‘‘เตว กิเลสา กิเลสา เจว สํกิลิฏฺฐา จา’’ติ วุตฺตํฯ

๑๕๗๗. **เทฺว ตโย กิเลสา**ติ เอตฺถ **‘‘เทฺว ตโย**ติ เหตุโคจฺฉกาทีสุ วุตฺตาธิการวเสน รุฬฺหิยา วุตฺต’’นฺติ เกจิ วทนฺติฯ ยทิ อตฺถํ อนเปกฺขิตฺวา รุฬฺหิยา วุเจฺจยฺย, คนฺถโคจฺฉเก จ ‘‘ยตฺถ เทฺว ตโย คนฺถา เอกโต อุปฺปชฺชนฺตี’’ติ วตฺตพฺพํ สิยาฯ ยญฺจ วทนฺติ ‘‘ยตฺถ เทฺว ตโย อเญฺญหิ เอกโต อุปฺปชฺชนฺตีติ อิมสฺสตฺถสฺส สมฺภวโต เอกโต-สโทฺท กิเลสโคจฺฉเก สาตฺถโก, น เหตุโคจฺฉกาทีสุ เตน วินาปิ อธิปฺปายวิชานนโต’’ติ, ตมฺปิ น, เหตุโคจฺฉกาทีสุปิ นานาอุปฺปตฺติยํ เหตู เจว เหตุสมฺปยุตฺตาทิคฺคหณนิวารณตฺถตฺตา เอกโต-สทฺทสฺส, ตสฺมา รุฬฺหีอนุวตฺตกถาโรปนญฺจ วเชฺชตฺวา ยถาวุเตฺตเนว นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพติฯ **โลโภ ฉธา**ติอาทินา โลภปฏิฆโมหานํ อเญฺญหิ เอกโต อุปฺปตฺติทสฺสเนเนว เตสมฺปิ โลภาทีหิ เอกโต อุปฺปตฺติทสฺสิตาติ เวทิตพฺพาฯ เสสํ อุตฺตานตฺถเมวาติฯ

อฎฺฐกถากณฺฑวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

จตฺตาริ จ สหสฺสานิ, ปุน ตีณิ สตานิ จ;
อฎฺฐสาลินิยา เอเต, ปทา ลีนตฺถโชตกาฯ

ธมฺมมิโตฺตติ นาเมน, สกฺกจฺจํ อภิยาจิโต;
อานโนฺทอิติ นาเมน, กตา คนฺถา สุพุทฺธินาติฯ

อิติ อฎฺฐสาลินิยา ลีนตฺถปทวณฺณนา

ธมฺมสงฺคณี-มูลฏีกา สมตฺตาฯ